

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 5 (494)

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, В.М.Горобець, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко,
М.Ф.Дмитрієнко, О.М.Донік (заст. головного редактора, відповід. за випуск),
С.В.Кульчицький, В.І.Кучер, О.Є.Лисенко, М.І.Панчук, Р.Я.Піріг, О.П.Резнт (заст.
головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст.
головного редактора), **В.Ф.Солдатенко, В.П.Троцинський, О.А.Удод, Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст.
наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, В.В.Григор'єв, О.М.Квітка, В.І.Кузнецов

Електронна версія: О.В.Жданович

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 30.09.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. №1
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 850 прим. Зам. №298

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03186 м. Київ, вул. Авіаконструктора Антонова 5, оф. 617. Тел./факс: 248-28-30, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

І С Т О Р И Ч Н І С Т У Д І І

Т о л о ч к о О. П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору	4
А р х и п о в а Є. І. Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії	25
Ф е д о р у к Я. О. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р.	37
П е т р е н к о І. М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної церкви (XVIII ст.)	51
Л у к а ш е в и ч О. А. (<i>Кіровоград</i>). Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні XVIII ст. (примус до творчості)	68
Т к а ч е н к о І. В. Редакційна політика М.Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (1907–1914 рр.)	90
К о р о л ь о в Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр.	103
І в а н е ц ь А. В. (<i>Сімферополь</i>). До питання про діяльність паризького Українського національного комітету (1919–1921 рр.)	117
Р я б ч е н к о О. Л. (<i>Харків</i>). Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.)	136

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

П а п а к і н Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій	153
В і д н я н с ь к и й С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні	166
Х а н е н к о - Ф р і з е н Н а т а л і я (<i>Саскатун, Канада</i>). У пошуках нового суб'єкта історії: проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід»	179

О С О Б И С Т О С Т І В І С Т О Р І І

К о т л я р М. Ф. Княгиня Ольга у давньоруській фольклорній традиції	191
К о з е р о д О. В. Британський консервативний політик Стефан Терлецький (1927–2006 рр.)	202

Р Е Ц Е Н З І І

С т я ж к і н а О. В. (<i>Донецьк</i>). Г.Г.Грінченко. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»	208
Г а й - Н и ж н и к П. П. Л.М.Жванко. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)	214

О Г Л Я Д И

К у д і н о в Ю. М. А.Григорович. Бібліографія козацтва. Вибрана бібліографія запорізьких та інших козаків України, донських козаків Росії і кубанських козаків; «Тої слави козацької повік не забудем...»: Рекоменд. бібліограф. покажчик з історії українського козацтва; <i>Ucraina terra Cosaccorum</i> : Україна – земля козацька: Бібліограф. нарис	219
---	-----

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Б л а н у ц а А. В. ІV симпозиум з історії бюрократії	222
П а с т у ш е н к о Т. В. Міжнародна наукова конференція з усної історії «Між минулим і майбутнім: усна історія, пам'ять та смисл»	223
Г а н у с С. О. (Ужгород). Міжнародна науково-практична конференція «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії»	224

Ю В І Л Е Ї

М о р д в і н ц е в В. М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Путра	228
І в а н е н к о В. В. (Дніпропетровськ). До 70-річчя доктора історичних наук, професора А.Г.Болебруха	229

І N М Е М О Р І А М

<u>Дашкевич Ярослав Романович</u>	232
<u>Ісаєвич Ярослав Дмитрович</u>	234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . 238

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням** отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**. Якщо під час набору статті використовувалися нестандартні шрифти (Іжиця, Litopys New Roman тощо), необхідно обов'язково (!) повідомити їх повну назву або надати шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту. У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**
За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

О.П.Толочко*

ТАК ЗВАНІЙ «НАПИС ПЕТРА МОГИЛИ» У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ ТА ДАТА ЗАСНУВАННЯ СОБОРУ

Напис, виконаний на честь реставрації Софійського собору згодом київським митрополитом Петром Могилою, став головним доказом на користь нетрадиційної дати заснування храму (1011 р.). Автор демонструє, що подібної дати в оригінальному варіанті напису не було – вона з'явилася лише під час так званої «солнцевської реставрації» 1843–1853 рр. Початковий варіант напису стверджував, що Софійський собор побудував Ярослав Мудрий у 1037 р. Дата 1011 р. уперше виникає у записках з історії Софії, створених протягом другої половини XVIII ст. Її походження очевидне – вона стала наслідком непорозуміння, спричиненого зміщеною на 10 років хронологією Ярославового князіння у «Синописі» (1674 р.), який, своєю чергою, запозичив її (хронологію) з «Хроніки польської» Мацея Стрийковського (1582 р.). Жодного значення для з'ясування справжнього віку Софійського собору всі ці джерела не можуть мати.

I

Напис, виконаний на честь реставрації Софійського собору київським митрополитом Петром Могилою, став головним доказом нетрадиційної дати заснування храму (1011 р.), яку відстоює Н.Нікітенко. Напис містився на підпружних арках центрального купола – починався на північній, завершувався на західній. Він був знищений під час реставраційних робіт 1953 р.¹ і відомий нині лише за публікаціями XIX ст. Уперше його надрукував митрополит Євгеній (Болховітінов) – у 1825 р. в «Описі Києво-Софійського собору». Тоді напис виглядав так:

[північна арка] Изволеніємъ Божиємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ въ лѣто 1037. благочестивымъ княземъ и самодержцемъ всея Россіи Ярославомъ-Георгіемъ Владиміровичемъ. Совершился же въ лѣто 1038 *[східна арка]* и освященъ Оеопемптомъ митрополитомъ Київскимъ тойжде святыи храмъ, и даже до лѣта 1596 правовѣрными митрополитами отъ Востока содержимъ бысть. Въ лѣто же то отступникомъ Михаиломъ Рогозою въ запустѣніе и разореніе преиде, и даже до лѣта 1631 въ томъ пребысть. *[південна арка]* въ то же лѣто благодатією Божією, егда царствовати нача Владиславъ Четвертый, Великий Король Польскій, благочестивыя Церкви восточныя сыномъ возврати и отдаде и. Въ лѣто же 1634 тцаніемъ *[західна арка]* и иждивеніемъ Преосвященнаго Архієпископа, Митрополита Київскаго, Галицкаго и всея Россіи, Экзарха Ороу Константинопольскаго, Архимандрита Печерскаго, Петра Могилы, обновлятися начатъ во славу Бога въ Тройцѣ славимаго. Аминь².

Тотожно відтворювали напис І.Фундуклей³ і М.Закревський⁴.

При тому, що напис вважають сучасним згаданій у ньому даті («В лѣто же 1634 тцаніемъ и иждивеніемъ преосвященнаго архієпископа, митрополи-

* Толочко Олексій Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, провід. наук. співроб., керівник центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: tolochko@hotmail.com

та Київського, Галицького и всея Росії [...] Петра Могили [...]»), його виконано пізніше 1634 р., можливо, навіть за наступників П.Могили. Насторожує вже те, що тут помилково вказано рік коронації Владислава IV – 1631, а також рік передачі Софії православним («и даже до лѣта 1631 въ томъ (запустении – О.Т.) пребысть. В то же лѣто благодатією Божією, егда царствовати нача Владиславъ Четвертый, великий король польскій, благочестивыя церкви восточныя сыномъ возврати и отдаде и»). Насправді Владислава IV було обрано 8 листопада 1632 р. Передача ж (а, вірніше, відібрання силоміць) Софії відбулося у липні 1633 р.⁵ П.Могила, зрозуміло, не міг зробити таких помилок, тим більше за рік – два після подій, і, тим більше, що саме Владиславові він був зобов'язаний обранням на митрополію. Так само насто-рожує й титул, з яким згадано Владислава IV – «великий король Польський». Його важко уявити як актуальний у політичній культурі Речі Посполитої⁶, але, можливо – як пригадування про давнього короля. Більше того, є підстави погодитися зі спостереженнями С.Голубева, що хоча першочергове опорядження церкви для богослужіння було здійснене ще у 1633 р., реконструкція її розтягнулася на довгі роки. Сильвестр Косов у «Патериконі», опублікованому 1635 р., стверджував, що митрополит церкву Св.Софії «ледве тільки міг від руїн звільнити і дещо поправленою світу показати»⁷. У 1638 р. Афанасій Кальнофойський також у досить ухильних виразах описує прогрес реставраційних робіт: «Znacznie porząwiał od lat kilku rozszęta (церква – О.Т.)»⁸. Очевидно, найсуттєвіші роботи відбувалися протягом 1640-х рр.

Напис справляє враження ретроспективного, зробленого у фіналі реставрації, а не на її початку. Власне, буквальний його зміст полягає в тому, що *колись* Петро Могила *почав* відбудовувати собор. Не виключено, що він був виконаний під час однієї з наступних реставрацій собору – наприкінці XVII чи навіть у XVIII ст.⁹ (найімовірніше, за митрополитів Гедеона Святополка-Четвертинського чи Йоасафа Кроковського)¹⁰.

У своїй монографії Н.Нікітенко передрукувала (з праці П.Лебединцева 1859 р.), як вона гадає, інший варіант напису, який і вважає первісним¹¹. Виглядає він так (подаю за книжкою Н.Нікітенко):

Сия церковь или храм Премудрости Божией изволением Божиим нача здатися в лето 1011 оным благоверным и благочестивым великим князем и самодержцем всея России Ярославом Владимировичем, нареченным во святом крещении Георгием, совершися же в лето 1037, а в лето 1038 ноемврия 4 дня преосвященным Феопемптом митрополитом Киевским и освящен тойжде святыи храм. Який храм даже до лета правоверными митрополиты содержим бысть. В лето же то митрополитом Киевским отступником Михаилом Рогозою в запустение и разорение приведен, и даже до лета 1633 пребысть. В то ж 1633 лето месяца июля 2 во вторник, часа тринадцатого, благодатією Божією тот храм Владислав Четвертый, великий король Польский, благочестивым церкви Восточныя сыном возврати и отдаде его. В лето же 1634 тцанием и благословением преосвященнаго архиерея митрополита Киевского, Галицького и всея России, архимандрита Печерского церкви святейшего апостольского трона Константинопольского Петра Могили великого поборника благочестия от опустения воздвижеса и обновлятися начат во славу Бога в Троици славимого¹².

Спробуємо поставитися до цього тексту дійсно як до варіанта напису та з'ясувати, чи несе він у собі ознаки первинності. Упадає у вічі суттєво зрослий обсяг цього «другого варіанта»: якщо у транскрипції митрополита

Євгенія (Болховітінова) напис містить 117 слів, то тут – 148, тобто на 31 слово довше. Зростання обсягу, при тому, досягнуто за рахунок багатослівності й тавтологічності (порівняймо: «сия церковь или храм»; «оним благоверным и благочестивым великим князем и самодержцем»; «нареченным во святом крещении Георгием»; «який храм даже до лета»; «в то ж 1633 лето»; «преосвященнаго архиерея митрополита»; «святейшого апостольскаго трона Константинопольскаго»; «Петра Могилы великаго поборника благочестия»; «воздвижесе и обновлятися начат»). У текстології існує загальне правило: *brevior lectio potior*, за яким так звані «короткі читання» вважаються первинними, а «довгі читання» – вторинними. Тим більше це стосується пам'ятних настінних написів, де кожне слово – на вагу, а простір – обмежений фізичними розмірами будівлі.

Дивує явний українізм: «який храм» (проти «тойжде храм» у транскрипції Євгенія (Болховітінова)), неприпустимий і малоімовірний в урочистому церковнослов'янському написі. З якоїсь причини пропущено рік унії, на котрий у наступному реченні зроблено посилання («даже до лета...», «в лето же то»). Крім того, «друга редакція» напису несе також очевидні сліди «редагування», не завжди вдалого. Випала вказівка на споконвічну підпорядкованість київських митрополитів константинопольському патріарху («правовѣрными митрополитами отъ Востока содержимъ бысть»). Також не цілком доречно вставлено один із титулів П.Могили (печерського архімандрита) між двома його головними титулами (митрополита та патріаршого екзарха). Вставка призвела до того, що «екзарх» випав і вийшло, ніби П.Могила – архімандрит «церкви константинопольскаго трону». Натомість «архієпископ» (технічно вірно, але тут недоладно) замінено на «архієрей». Увесь титул, відтак, звучить досить дивно: «преосвященнаго архиерея митрополита Киевскаго, Галицкаго и всея России, архимандрита Печерскаго церкви святейшого апостольскаго трона Константинопольскаго Петра Могилы»¹³. Загалом, «друга редакція» справляє враження ампліфікації. Як з'ясуємо у своєму місці, Н.Нікітенко стала жертвою непорозуміння: передрукований нею фрагмент не являє собою варіант напису і в такому вигляді ніколи не читався на стінах храму.

П.Лебединцев, який уперше опублікував наведений фрагмент, завжди дотримувався погляду, що Софію Київську збудував Ярослав, і при тому віддавав перевагу «пізній» даті побудови – 1037 р., не надаючи ваги даті 1011 р. Причини подібного нехтування дослідник пояснив у рефераті, прочитаному на III Археологічному з'їзді в Києві:

На північній арці головного куполу Софійського храму значиться нині: «Изволением Божиим нача здатися сей премудрости Божией храм в лето 1011-е, совершися же в лето 1038-е». До оновлення Софійського собору у 1843 р. замість «в лето 1011» значилося тут «в лето 1037»; оновлювачі правильно завважили, що велика, і, до того ж, мурована споруда не могла бути зведена за один рік, проте невірно розсудили, ніби помилка напису – у році заснування, тоді, як вона – у році його завершення¹⁴.

П.Лебединцев міг компетентно судити про справу: того ж року він видав засноване на архівних матеріалах спеціальне дослідження про відновлення Софійського собору у 1843–1853 рр.¹⁵ Таким чином, є всі підстави припускати, що Могилянський напис було підправлено у 1851 р., тоді ж, коли «на середній арці храму, що примикала до головної бані», було виконано його «двійника» – напис на честь повторного відновлення¹⁶.

Утім, окрім стилістичної правки, «другий варіант» додає ще й низку «фактичних» відомостей, відсутніх в оригіналі. Коли можна було б указати на літературні джерела, з яких вони запозичені, справа вирішувалася б цілкомовно.

Таких «фактичних» подробиць «другий варіант» містить три: дату початку будівництва Софії (1011 р.), день освячення храму («ноєврия 4 дня»), а також указівку на момент відібрання Софії від уніатів. Джерело перших двох з'ясуємо незабаром (хоча, наприклад, день освячення є загальним місцем у «вчених» працях XVIII – початку XIX ст.). Третя ж подробиця настільки індивідуальна, що точно вказує на своє джерело.

Як видно із порівняння двох текстів, «другий варіант» не тільки виправляє хибний рік передачі собору православним (з 1631 на правильний 1633), але й надзвичайно точно датує подію: «месяца июля 2 во вторник, часа тринадесятого». Цю вказівку автор «напису» дослівно запозичив із «Тератургіми» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), де буквально так і читаємо:

roku Bożego 1633, miesiąca Jula, dnia wtorego, w dzień wtorkowy, godziny trzynastey¹⁷.

«Тератургіма» була опублікована печерською друкарнею 1638 р., і одне це виключає можливість того, що подібна вказівка могла міститися в оригінальному варіанті напису П.Могили 1634 р. Участь «Тератургіми» у формуванні тексту «другого варіанта» напису змушує припускати, що й інші його подробиці є наслідком вчених розшуків котрогось із церковних ерудитів.

Так, указівка на день освячення Софії («ноєврия 4 дня») походить із розповсюдженішої традиції київських прологів XVII–XVIII ст. Ось, наприклад, Захарія Копистенський у «Палінодії» в каталозі київських митрополитів під рубрикою «Феоппмт» занотує із посиланням «читанъ ѿ томъ въ прологъ монастыря печерскоу. мѣца ноєврія 4 гч дня»:

лѣта ѿ созданія мироу зѣме. мѣца ноєврія 4 дна неѣт подовнаа и пречюднаа церковь. стѣи софи в киевѣ посвѣчена естъ¹⁸.

Утім, між прологом і «написом» було декілька проміжних ланок, з яких, як з'ясується, запозиченою виявилася також і дата «1011». Ця дата є одним із тих курйозів, на які так багата антикварна традиція, і яких кожний, хто нею займався, має цілу колекцію.

II

Четверту частину збірника описів Києва і Київського намісництва, відомого під назвою «Географическое описание города Киева», становить анонімний опис київських монастирів і церков під заголовком «Вѣдомость о числѣ состоящихъ въ городѣ Киевѣ монастырей» (1784 р.)¹⁹. Саме тут, у короткій довідці з історії Софійського собору, і знаходимо всі (крім запозиченої із «Тератургіми») подробиці, використані у «другому варіанті» «напису», і навіть дещо із його стилістики:

Оная первопрестольная кафедральная каменная святыя Софія, премудрости божія, церковь устроена благовѣрнымъ великимъ княземъ Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіемъ, на томъ мѣстѣ, где оный князь Ярослав печенѣговъ побѣдилъ. Создана сія церковь по образу константинопольскія Святософійскія церкви и украшена мусією, которой остатки въ большемъ олтарѣ понынѣ имѣются.

Начато строение оной в лето 1011-е, кончено в 1037-мъ, а 1038-го, ноября 4 преосвященнымъ Феопемптомъ, митрополитомъ киевскимъ, который между митрополитами киевскими на ряду считается 4-мъ, освящена. Въ оной же церкви, въ алтарѣ придѣльномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владимира, 1053 года, ноября 7-го и создатель оныя великій князь Ярославъ Владимировичъ, въ лето отъ рождения своего 76-е, по преставленіи своемъ погребенъ²⁰.

Матеріали «Вѣдомости», як легко встановити, використовувалися укладачами всіх наступних описів Києва, так, що відомості про Софію виявилися розтиражованими в достатній кількості текстів кінця XVIII ст. Описи Києва намагаються вперше зібрати разом і бодай якось систематизувати знання про київські древності. Але вони відбивають той початковий, донауковий, етап, коли звістки пізніх джерел, легендарні повідомлення та просто курйози ще не відсепаровано від надійної інформації, на якій пізніше зводитиме свою будівлю критична археологія.

Відповідно до звичного порядку, «Вѣдомость» компілювалася із записок, надісланих на офіційний запит місцевими духовними начальствами²¹. Збереглася ціла низка подібних описів монастирів Київської єпархії (у тому числі Софійського, Михайлівського Золотоверхого, Микільського Пустинного, Братського), укладених 1781 р. у відповідь на імператорський указ і постанову Синоду²². Саме ці записки й було використано при складанні «Вѣдомости». З інших випадків відомо, наскільки обтяжливими вважали подібні доручення монастирі і наскільки поверхово до них ставилися. У першу чергу тому, що не мали належно підготовлених та обізнаних людей. Як правило, відомості про давню історію церков та монастирів складалися на підставі однієї, у кращому випадку двох, книжок чи «рукописних книг», які траплялися в монастирській бібліотеці. Це добре видно й з нашої «Вѣдомости». Історичні довідки про старовинні монастирі укладено кожного разу на підставі іншого, далеко не першокласного, джерела, і при тому химерно переплетеного з домислами.

Тут був би доречним невеличкий відступ, що проілюструє якість цих даних, а також і джерел, з яких їх почерпнуто. Звичайно, коректніше було б аналізувати безпосередні джерела «Вѣдомости», тобто ті записки 1781 р., з яких вона скомпільована. Але оскільки в обґрунтуванні нової дати Софійського собору Н.Нікітенко апелює саме до «Вѣдомости» 1784 р. (не знаючи про її вторинне походження), зупинімося на ній «для чистоти експерименту».

Так, наприклад, відомості про Успенський собор Печерського монастиря подано частково за Києво-Печерським патериком, частково – за так званою «Хронікою литовською і жмоїтською», пізньою (кінця XVII ст.) компіляцією, широко відомою у списках XVIII ст. Порівняймо:

Вѣдомость	Хроніка литовська і жмоїтська
[...] въ которомъ украшеніи пребывала она до лета отъ сот. міра 6748, отъ Рожд. Хр. 1240, въ коемъ, когда по допущенію божію раззорялъ російскую землю нечестивый царь татарскій Батый, раззорена и сія церковь и разбита была. По батыевомъ разореніи пребывала она впусъ 200 лѣтъ, или по нѣкоторыхъ	Рокъ ѡаѡ [1470] То ^и теды благочестывы ^и кна ^з Семе ^и Ѡле ^и кови ^и , або Алекса ^и дрови ^и [...] продо ^к кнжа ^т Слѣцки ^и [...] направи ^и и праве а ^ж з само ^т фу ^и даме ^и тѣ всю ѡ ^и нови ^и це ^р ко ^в Престои владычицы нашої Бгородцы в мана ^и тырѣ Пече ^с ко ^м кые ^в ско ^м [...] котораа то це ^р ко ^в стаа и вве ^с монастыр ^ь Пече ^р ски ^и и иныи мало не вси це ^р кви, пре ^с погано ^и и

исчисленію 233 года. А въ лѣто отъ сотв. міра 6978-е, от Р.Хр. 1470-е благовѣрнымъ княземъ кіевскимъ и слущкимъ Симеономъ Александровичемъ Олельковичемъ обновлена и освящена при архимандритѣ Іоаннѣ ²³	небожного Батиа царя тата ^р ско ^г в рокѣ ѿ сотворе ^н іа свѣта ше ^{ст} тисѣ ^ч се ^м сотѣ чоты ^р деса ^т в ^с мо ^м а ѿ ^т нароже ^н іа гда нашего Ісус ^с Хр ^{ста} рокѣ ѡслѣ [1239] е ^{ст} збѣрена зопсована ро ^з ва-ле ^н а [...] а ѿ ^н овле ^н а и ѿправле ^н а е ^{ст} ѿ ^т того блгочестива ^г князати Семиѡна <u>Вле^тковича</u> , по лѣта ^х немалы ^х то е ^{ст} по скс [226] лѣта ^х вно ^г пога ^н ско ^г збѣре ^н іа [...] А то са дѣяло при а ^р хима ^н дрите пече ^р ско ^м <u>Иване</u> ²⁴
---	--

Заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря «Вѣдомость» пов'язує із легендарним першим митрополитом Михаїлом, запозичуючи відповідний фрагмент із «Синописиса». Порівняймо:

Вѣдомость	Синописис
Оной монастырь при благоверномъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ по святомъ крещеніи Василии, присланный изъ Греціи для крещенія Росіи святитель Христовъ Михаилъ, митрополитъ кіевскій, та томъ мѣстѣ, гдѣ сей монастырь, посадивъ иноковъ, церковь на свое имя деревянную соорилъ, которая была до 100 лѣтъ ²⁵	Тогв ради повѣдають, такв первыи при <u>Владиміръ Митрополитъ Михаилъ</u> , посадивши иноковѣ на горѣ недалече ѿ тогв чортова беренища, на свое имя и Црковѣ стогв <u>Архистратига Михаила</u> созда ²⁶

Сто років існування цієї церкви автор вираховував самостійно, до того моменту, коли Михайлівський монастир було «наново» засновано Святополком Ізяславичем.

Так само за «Синописисом» (при тому плутаючи рік смерті засновниці із роком побудови) викладає «Вѣдомость» давньоруську частину історії Кирилівської церкви. Порівняймо:

Вѣдомость	Синописис
Сей монастырь построенъ 1172-го года святоусопшею благоверною княгинею Марьею, внукою святаго равноапостольнаго князя Владимира, а дочерью Казимира, короля польскаго, супругою же кіевскаго князя Всеволода ²⁷	К ^т лѣтѣ ѿ созданія Мира зх ^и з. ѿ Р ^с : Х ^в а ар ^б . Престависа <u>Блг^верная Княгиня Марія</u> жена К ^н язя Всеволода Св ^т ославича, а дщи Короля Польскаго Казиміра [...] и пог ^р ябена вѣстѣ в Ц ^р ви М ^н астыра стѣла Жив ^н ачалныа Т ^р ици [...] юже Ц ^р ковѣ и М ^н астырь нынѣ зовомыи <u>Кирилскіи</u> сама построила ²⁸

Згідно з тим же «Синописисом» («какъ значитя по «Сінописису», напечатанному въ Кієво-Печерской лаврѣ, 1080 (sic!) году») стверджено, ніби церкву Спаса Преображення (на Берестовому) побудував Володимир Святославич²⁹.

Відомості про Пустинно-Микільський монастир подано частково за «Синописисом», частково за тим списком Густинського літопису, що був переписаний у самому Микільському монастирі. Із «Синописиса» походить широко розповсюджена (але хибна) думка, ніби першу церкву на Аскольдовій Могилі («ветхому» монастирі) поставила княгиня Ольга у 955 р. А от на рахунок Густинського літопису (заголовок деяких списків якого стверджував, ніби його написав св.Нестор 1073 р.) треба віднести помилкову ідентифікацію Пустинно-Микільського монастиря із Николо-Дворищенським собором у Новгороді. Порівняймо:

Вѣдомость	Густинський літопис
Оная церковь, по літописцу св.Нестора 1073 года сочиненному, значитъ, что въ 1113 году князь кіевскій Мстиславъ Владимировичъ Мономаховичъ въ Виноградѣ каменную церковь святаго Николая, невотдаль Печерскаго монастыря, заложилъ [...] ³⁰	Въ лѣто 6621. 1113. Мстиславъ Володымери ^ч заложі в Виноградѣ цр ^к о ^в каменнѣю с ^т Николи ^ч ³¹

«Виноград» тут, зрозуміло, означає місцевість неподалік Печерського монастиря, де, як стверджував Сильвестр Косов у «Патериконі» (1635 р.), було засновано древній Микільський монастир: «Na ten czas Monaster ranienski był tam, gdzie dziś winograd przyz monasteru Pustynnym ś. Nikoły, iako fundamenty teraz znać»³².

Автор фрагмента про Видубицький монастир стверджував, що ґрунтував свої відомості на «друкованій книзі "Благовѣстникъ, или толкование на Евангелие блаженнаго Феофилакта, архиепископа болгарского", що була у монастирській бібліотеці [...]»³³, але насправді якимсь дивом (єдиний із-поміж усіх) спромігся використати автентичне джерело – Іпатіївський літопис, проте також в одному із пізніх списків (типу Єрмолаївського, поч. XVIII ст.), що видається, серед іншого, і запозиченою звідти припискою на берегах. Порівняймо:

Вѣдомость	Єрмолаївський список
И по 111-мъ лѣтѣ созданія того монастыря обновленъ сей, и паки при владѣннїи великаго князя кїевскаго Рюрика Ростиславича ³⁴	на Выдубичи князь великій Рюрикъ заложилъ оу святаго Михаила; лѣтъ 111 Выдубицкій манастырь пустый былъ, отъ Всеволода 19 ажъ до Рюрика князя ³⁵

Одним словом, історичні дані «Вѣдомости» ґрунтуються на тому нехитрому наборі доступних текстів, який був у ходу в кінці XVIII ст. Їх цінність у «давньоруській частині» сьогодні практично нульова. Водночас великою мірою описи Києва користувалися репутацією офіційних документів, їх цінували і використовували ще в перших десятиліттях XIX ст. як цілком надійні довідкові матеріали з історії міста.

Фрагмент про історію Софійського собору у «Вѣдомости» – не виняток із правила. Можна вказати на безпосереднє джерело, стислим викладом якого він є. Таким виявляється записка 1781 р. «Описание Кїевософїйскаго катедралнаго митрополитанскаго монастыря», укладена на вимогу Синоду і збережена у справах кїївської консисторії. Ось її текст у частині, що нас цікавить:

Первопрестольная онаго мѣстыря каменная церковь во имя святыя Софїи премудрости Божїя устроена благовѣрнымъ и благочестивымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россїи Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещенїи Георгїемъ, на томъ самомъ мѣстѣ, гдѣ оной князь Ярославъ побѣдилъ Печенѣговъ. Создана сія святыя Софїи Премудрости Божїя церковь, по образу константинопольскія Святософїйскія церкви ѿ православнаго і преславнаго царя греческоу Іустинїана великаго созданныя. Сїя святыя Софїи церковь изволенїемъ божїимъ нача созидатися въ лѣто 1011^е онымъ благовѣрнымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россїи Ярославомъ Владимировичемъ, совѣршися же въ лѣто 1037^е а в лѣто 1038^е ноября 4го преосвященїемъ Феопемтпомъ (sic!) митрополитомъ кїевскимъ освящена, и содержана была благочестивыми архїереями даже до лѣтъ митрополита кїевского ѿступника Михаїла Рогозы, которой въ 1589^м году отъ цареградскаго патрїарха Іеремїи посвященъ, и когда воспрїя^н онъ Михаїль Рогоза унію и ѿступничество, то и сія святыя Софїи церковь нимъ же Михаїломъ Рогозою приведена въ запустѣніе и разоренїе, въ якомъ запустѣнїи і разоренїи пребысть до лѣта 1633^г а содержана уніятамы и обладаема уніятскими митрополитами бысть, когда же Петръ Могила

воеводичъ земе^а Молдавскихъ по унѣятскомъ въ Россіи чрезъ четири десять лѣтъ бывшомъ тиранскомъ священствѣ избра^а общими волными голосами 1632 году априля 8 ^д и чрезъ святѣйша^а патріарха константинопольско^а Кирилла Лукарія рукоположеніемъ православныхъ епископовъ въ Львовѣ въ тамошней братской ставропигіальной патріаршой Успенія Пресвятыя Богородицы церквѣ хиротонисанъ въ митрополита Київского, к тому жъ митрополитъ (sic!) Петру Могила Владиславъ король полскій 1633 года марта 14 ^д да^а диплому на митрополію Київскую и чтобъ притомъ архимандрією Печерское и мн^атремъ Николскимъ Пустыннимъ ему митрополитъ до живота владѣть, то онъ митрополитъ Петръ Могила того жъ 1633 году мѣца іюля 2 ^д въ вторникъ часа тринадцатого, по соизволенію Полско^а короля и всей Рѣчи Посполитой отобралъ сію Київскую кафедральную святыя Софії церковь у^а униатовъ чрезъ Исаію Трофимовича в то время бывшо^а коллегіи Київской ректора і казнодѣю Печерского игумена Бѣлѣловского Анатолія Мужило^аского, и до того жъ православія у^а которого была отъторгнута приворотилъ и возобновилъ. [...]

Между чѣмъ въ 1053 году предъписанный Ярославъ Владимировичъ монарха всея Россіи, когда премѣни временную свою жизнь на вѣчную ноября 7^а вѣку своего 76^а лѣта, то и погребень бысть в сей святыя Софії церквѣ еже самъ созда въ гробѣ мраморномъ, какъ о томъ свидѣтельствуєтъ въ книгахъ преосвященнаго митрополита кievского Тимофея Щербацкаго рукописанная хронѣка въ катедральной Кіевософійской библиотеки имѣючаясь, на 436^м листу³⁶.

На чому ж ґрунтувалися укладачі «Описания» 1781 р.?

III

Передрукуюючи те, що вона прийняла за транскрипцію напису П.Могили, Н.Нікітенко не зауважила, що праця П.Лебединцева являє собою публікацію тексту невеличкої «хронічки» намісників Софійського монастиря. Ця «хронічка» відома в декількох (загалом подібних) редакціях. Ось як звучить фрагмент, що нас цікавить, у рукописі Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф.129 «Киево-Софійский мужской монастырь», оп.2, №10, арк.1–2) (кінець 1760-х рр.):

Первопрестольную въ Россіи митрополитанскую церковь или храмъ стѣя Софії Премудрости Бжїя каменный благовѣрнымъ и благочестивымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россіи Ярославомъ Владимиричемъ нареченнымъ во стомъ крещеніи Георгіємъ въ Кіевѣ³⁷ на томъ мѣстѣ ідѣже оный князь Ярославъ побѣдилъ печенѣговъ созданъ³⁸ по образу оня Константинополскія стѣ Софійскія церкве у^а православнаго и преславнаго царя греческаго Іустиніана великаго создання³⁹ и многимъ тогда иждивеніемъ драгоцѣнно и премудро украшенъ.

Сія церковь, или храмъ премудрости Бжїя изволеніемъ Бжїимъ нача здатися въ лѣто 1011 онымъ благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ княземъ и самодержцемъ всея россіи Ярославо^м Владимиричемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіємъ; совершися же въ лѣто 1037, а въ лѣто 1038, ноем^брія 4 дня, преосвященнымъ⁴⁰ Ѳеопемптомъ, митрополитомъ кievскимъ и освященъ⁴¹ тойжде стѣй храмъ.

Якій храмъ⁴² даже до лѣта [...] ⁴³ правовѣрными митрополити у^т востока содержимъ бысть.

Въ лѣто же то митрополитомъ кїевскимъ у^тступникомъ Михайломъ Рогозоу въ запустѣніе и разореніе приведенъ, и даже до лѣта 1633 пребысть; въ тожъ 1633 лѣто, мѣца іюля 2 ^д, въ восторникъ, часа тринадцатаго, благодатію Бжїею⁴⁴ тотъ хра^{мъ}⁴⁵ Владиславъ четвертый, великій король полскій благочестивимъ церкве восточныхъ сыномъ возврати и у^тдаде его.

Въ лѣто же 1634 тцаніемъ и благословеніемъ преосвященнаго архіерея, митрополита кїевского, галицкаго и всея Росїи, архимандрита Печерскаго, экзарха стѣйшаго апостольскаго Орона константинопольскаго Петра Могилы, великаго поборника благочестія отъ опустѣнія воздвижеса и обновлятися начать во славу Бога, въ Троицы славимаго.

У 1864 р. П.Лебединцев опублікував ще один варіант «хронічки софійських намісників», у примітці вказавши на його походження:

Ця стаття списана з чернеткового рукопису, віднайденого в архіві Київської духовної консисторії і складеного близько 1770 р. кафедральним писарем ігуменом Видубицького монастиря Іаковом⁴⁶; вона цікава деякими відомостями про Києво-Софійський собор⁴⁷.

Цей варіант являє собою подальшу розробку теми:

Сія церковь, или храмъ Премудрости Божіей изволеніемъ Божіимъ начать здатися въ лѣто 1011 благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ княземъ и самодержцемъ всея росїи Ярославомъ Владиміровичемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіемъ; совершися же въ лѣто 1037, а въ лѣто 1038, номеврія въ 4 день, преосвященнымъ Оеопемптомъ, митрополитомъ кїевскимъ и освященъ тойжде храмъ; якій храмъ даже до лѣта 1596 правовѣрными митрополиты содержимъ бысть; въ лѣто же то митрополитомъ кїевскимъ отступникомъ Михайломъ Рогозоу въ запустѣніе и разореніе приведенъ, и даже до лѣта 1633 пребысть; въ тожъ 1633 лѣто, мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадцатаго, благодатію Божіею тотъ храмъ Владиславъ четвертый, великій король польскій благочестивымъ церкве восточныхъ сыномъ возврати и отдаде его; и тогожъ іюля 7 дня, 1633 лѣта великій сея церкви престоль, какъ подпись на немъ свидѣтельствуетъ, освященъ преосвященнымъ архіереемъ галицкимъ и всея Росїи, архимандритомъ печерскимъ, экзархоу святѣйшаго, апостольскаго трона константинопольскаго, Петромъ Могилоу, великимъ благочестія поборникомъ. На томъ престоль положенъ длины аршинъ трехъ и вершковъ трехъ, а ширины одного и вершковъ четырнадцати мраморный гладкій камень, дарованный отъ Николая Волка, или мраморная доска; въ той доскѣ посрединѣ врублено мѣсто, въ которомъ положены въ ящикѣ сребренномъ мощи святыхъ [...] Въ лѣто же 1634 тцаніемъ и благословеніемъ тогожде преосвященнаго Петра Могилы, митрополита кїевского, сей храмъ обновлятися начать во славу Бога, въ Троицѣ славимаго⁴⁸.

Своею чергою, ігумен Іаков, як можна судити, запозичив власні відомості «с рукописной кроники в катедральной библиотеке имеющейся, с книг преосвященнаго Тимофея, лист 36»⁴⁹.

Таким чином, «другий варіант» – не транскрипція напису на стінах Софійського собору, а уривок «кроніки софійських намісників», декілька редакцій якої було створено протягом XVIII ст. у Софійському монастирі. Отже, усі недоречності тексту, якщо його вважати «написом» (оповідальність, повтори, словесна неекономічність, цитування «Пролога» та «Тератургіми» тощо) знаходять своє пояснення як наслідок специфічного стилю невибагливої «кроніки».

Питання про джерела її повідомлень, у тому числі й дати 1011 р., цілком вирішуване. Очевидно, що серед них був автентичний напис, опрацьований для потреб хроніки. Але так само очевидно, що, крім «археологічних» спостережень, її автор користувався й іншими джерелами. Про одне з них – «Тератургіму» – вже зазначалося вище. Були й інші.

IV

Сучасного читача «Кроніки» (вживатимемо надалі цю умовну назву) довідка про Софію вражає тим, що її автор зміг поєднати непеєднувані речі. Він зазначав, що собор почали зводити в 1011 р. й одночасно наполягав, що його будівничим був Ярослав (який у цей час усе ще княжив у Новгороді). Сьогодні це здається парадоксальним. Автор «Кроніки» не тільки не бачив у цьому суперечності, але й уважав такий порядок речей цілком достовірним. І мав на те вагомий підстави.

Для того, щоб зрозуміти, як це могло статися, нам треба зробити розумове зусилля й уявити епоху, яка ще не розрізняла древніх джерел і вторинної літератури; котра вважала головними авторитетами в історії книжки, які сьогодні навряд чи фігуруватимуть у бібліографіях; коли достовірні й помилкові відомості, легенди та домисли ще існували в єдиному нерозчленованому потоці *традиції*. Наукова критика витратила практично все XIX ст. на те, щоби відділити зерна від плевел і встановити, що достовірне, а що – ні. Критична історіографія переставила найбільші авторитети XVIII ст. на далеку полицю, де вони заслужено збирають пил, рідко тривожені сучасними дослідниками доби середньовіччя. Але на зорі розшуків про київські древності саме вони служили головними керівництвами.

Як видно з попереднього викладу, найчастіше автори довідок, що ввійшли до «Відомости», удавалися до «Синопису». Протягом XVIII ст. це була не тільки одна з найавторитетніших книжок з історії, але й найдоступніша завдяки все новим перевиданням. Саме на «Синопис» і спирався автор «Кроніки», датуючи Ярославове спорудження Софії часами правління Володимира. Хронологічна точність загалом не належить до сильних місць «Синописа», а на відтинку, що нас цікавить, його хронологія особливо плутана. Усупереч тому, що смерть Володимира «Синопис» датує 6525/1017 р.⁵⁰, глава про вокняжіння Ярослава в Києві датована 6517/1009 р.: «о княженіи Ярослава в Києвъ, рокъ ѿ сотвореніа свѣта, 4841 [6517 р.], а ѿ Рождества Хвѣа 40 [1009 р.]»⁵¹. Саме після цього заголовку «Синопис» і повідомляє про будівничу діяльність Ярослава:

оукрѣпившижеся на княженіи, ѿнови Градъ Киевскій, и созда црковъ великъ и предикнъ, стѣла Свѣтїи, сирѣчь Прейрости Бжїа, ѿ камени по подобию Константинопольскїа, точїю меншю ѿ неа, на мѣстѣ томъ идеже Печенѣгвѣтъ покѣди, и оукраси ю великою красотою, а при неи вежѣ съшрѣжи, и верхъ позлати и врата Градъ каменныа, и двери златыа розоренныа ѿ Болеслава ѿнови и направи, на вратѣхъже црковъ Блгвоушениа Прѣтыа Бци созда [...]⁵².

Як легко встановлюється, більшу частину тексту цієї глави «Синопис» запозичує зі статті 6545/1037 р. Густинського літопису⁵³. Проте, у питанні хронології автор «Синопису» вважав більш авторитетним інше своє джерело – «Хроніку польську, литовську, жмоїдську і всієї Русі» Мацея Стрийковського. Збита хронологія цього історика, який датував початок київського княжіння Ярослава 1009 р., і призвела до помилки. Порівняймо:

Jarosław Włodimirowic [...] po śmierci brata Swantopelka niestworzonego, począł bezpiecznie panować roku 1009 od Christusa Pana, na Kijowie [...] A gdy się Jarosławowi narodził syn Włodimirz, zbudował na zamku cerkiew na imię Preczystej Bohorodzice, na złotych wrociech, wrota też złote przez Bolesława, króla Polskiego, zepsowane, naprawił, i zamek Kijowski nowym budowaniam wystwił, a przyzwawczy rzemieślników z Greciej, zbudował wielką cerkiew Sophiae, to jest mądrosći Bożej, na kształt tego jakim ja sam w Konstantinopolu [...] widział⁵⁴.

М.Стрийковський не самостійно вирахував 1009 р. – він запозичив свою хронологію з «Анналів» Яна Длугоша (відомих йому через посередництво Мацея Меховіти). Я.Длугош датував смерть Володимира 1005 р., і, таким чином, його хронологія виявилася зміщеною на 10 років – помилка, повторювана у польській хронографії XVI ст. Поступово, однак, Я.Длугош «вирівнював» свою хронологію, відстаючи в подіях середини – закінчення Ярославового правління лише на три роки. Відповідно, він датував заснування Софії ближче до літописної дати – 1034 р.⁵⁵ У М.Стрийковського також є це «повторне», запозичене у Я.Длугоша (з його ж датуванням), повідомлення⁵⁶. Походження першої звістки про заснування Софії також нескладно встановити.

Набір повідомлень та їх порядок у М.Стрийковського загалом точно відповідають тексту Я.Длугоша: смерть Святополка і вокняжіння в Києві Ярослава; напад на Новгород Брячислава; поєдинок Ярослава з Редедою (це ще одна запозичена від Я.Длугоша помилка); прихід із «Вотмутаракані» Мстислава Володимировича й т.д. Виняток становить лише два повідомлення: народження в Ярослава першого сина Володимира і заснування на честь цієї події церкви Благовіщення «на замку», відновлення Золотих воріт, а також закладання Софійського собору. Вставлені ці повідомлення між вокняжінням Ярослава й нападом Брячислава. Це змушує припускати вплив іншого джерела, ідентифікованого як літопис, близький до Воскресенського⁵⁷, в якому під 6525/1017 р. міститься «раннє» повідомлення про побудову Софії⁵⁸ (характерне для новгородської традиції). Це означає, що подаючи два повідомлення про заснування Софії, М.Стрийковський намагався сумістити відомості Я.Длугоша із літописною традицією.

«Синопис» безпомилково розпізнається як джерело хронології «Кроніки» софійських намісників хоча б тому, що ця єдина з теоретично доступних її авторів історичних компіляцій датує початки київського княжіння Ярослава (і наступне будівництво Софії) згідно із «Хронікою» М.Стрийковського. Без єдиного винятку решта історичних компіляцій, створених у Києві протягом XVII ст. і доступних у списках XVIII ст., віддають перевагу літописній хронології. Усі вони величезною мірою залежні від твору польського історика, навіть будучи лише дещо адаптованим текстом його «Хроніки». І, утім, у цьому конкретному випадку – даті зведення Софійського собору – одноставно роблять вибір на користь літописних датувань. Так, Густинський літопис заснування Софії позначає літописним (з Іпатіївського зводу) 1037 р. Тотожно й «Хроніка» Феодосія Софоновича, обираючи між М.Стрийковським та Іпатіївським літописом, схиляється до дати останнього, 1037 р., хоча сам

текст повідомлення запозичує від М.Стрийковського⁵⁹. Навіть «Кройника словянов руская о панствах Руских, Польских и Литовских» (тобто, частина так званого Українського хронографа 1630-х рр.), при тому, що являє собою просто українізований текст М.Стрийковського, спромоглася (ймовірно, на підставі якогось літопису⁶⁰) встановити правильну хронологію та розподілила повідомлення останнього таким чином, щоби заснування Софії припало на «літописний» 1036 р. («Рокъ халс [1036 р.]. Йросла^в кнѣжа великое и мона^рха Кие^вскии^и призвавши ремесники з Греции змѣрова^т великую цер^ко^в стои Софеи то е^{ст} мѣдрости Бж^ои»⁶¹). Нарешті, у так званому Патерику Йосифа Тризни (кін. 1640-х – поч. 1650-х рр.) знаходимо два (запозичені із Тверського збірника) повідомлення про заснування Софії – під 1017 р. («В лѣто. хсѣ^ме [6525 р.] придоша печенѣзи къ Киеву [...] одолѣ Яро^сла^в печенѣги, и о^тбегоша по^ра^млени. и заложил Яро^сла^в тоѣ весны гра^д великий Киевѣ, и золатая врата по^ставил, и ц^рк^овь св^ѣтую Софию заложил каменѣ») та під 1037 р. («В лѣто. хсѣ^ме [6545 р.]. Соверше^н бы^т великий гра^д Киевѣ. и ц^рк^овь стая София совершенна, а ѡ града врата Златы. Того же лѣта великии^и кна^з Йрослав митрополию ѡстави и двѣ ц^рк^ови поставил на Златы^х вратѣ^х. Бл^го^выщенне и ста^т м^чника Георгия октября к^с [26]»⁶²).

Більше того, у час П.Могили не існувало жодного тексту, який би приписував будівництво Софії Володимирі Святославичу чи датував подію роками його правління⁶³. Навпаки, усі пам'ятки цієї епохи *одноставно* вказують на Ярослава і на 1030-ті рр. Буде достатньо двох прикладів. «Тератургіма» (1638 р.):

Iarosław xiąże ... ten święta Sophia metropolią Kiowska, Halicka y wszystkiey Rusi xiązeczum kosztem roku Pańskiego 6545 założył y prędko zmurował [...]⁶⁴.

Присвята П.Могилі у лаврському виданні «Цвітної Тріоди» (1642 р.):

церковь Софии святой, негдсы отъ св. памяти княжати и самодержцы всея Россіи Ярослава збуоданной и на приклад всему свѣту выставленной, которуюсь, въ руинахъ уже будучую, [П.Могила] знову реставровалъ и до першой оздобы коштомъ и стараніемъ своимъ привелъ, и до того розмаитыми иконами святыхъ Божіихъ и аппаратами церковными дивне приоздобилъ⁶⁵.

Отже, розгадка існує. Уміщуючи початки будівництва Ярославом Софії у часи, які, за літописною хронологією, відповідали правлінню Володимира, «Кроніка софійських намісників» спиралася на тепер призабуту традицію, підтримувану двома найавторитетнішими (і єдиними на той час друкованими) «історіями» – хронікою М.Стрийковського та «Синописом». Можна навіть стверджувати, що «Синопис» був єдиним джерелом для автора «Кроніки» у частині давньоруських подій. Це, крім іншого, видається й тим, що безпосередньо наступний після заснування Софії (та відновлення її П.Могилою) фрагмент про смерть і поховання Ярослава буквально запозичено із «Синописиса». Порівняймо⁶⁶:

Синопис	Кроніка	Вѣдомость
Премѣни временнѣю жизнь на вѣчнѣю, ноябрѣа, ѡз. [7] дна. вѣкѣ своего ѡз. [76] лѣта; погребен же высть въ Киевѣ в ц ^р к ^о вѣ стѣла Свѣтлѣ юже самъ созда, въ	1053 г. Ярославъ Владиміровичъ [...] съ молитвою премѣни жизнь временную на вѣчную 7 дня новемврія, вѣку своего 76	Въ оной же церкви, въ олтарѣ придѣльномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владимира, 1053 года, ноября 7-го и создатель оныя

притворѣ стѣгнъ Григоріа въ гробѣ мраморномѣ	лѣта; погребенъ же бысть въ св. Софіи, юже самъ созда, въ притворѣ св. Георгія, въ гробѣ мраморномѣ	великій князь Ярославъ Владимировичъ, въ лѣто отъ рожденія своего 76-е, по преставленіи своемъ погребенъ
--	---	--

Важче зрозуміти, чому вибір автора «Кроніки» впав саме на 1011 р. Це могло бути наслідком якоїсь помилки, невідомих нам розрахунків, або ж випадку. Утім, слідуючи за своїм джерелом (а «Синописис» зазначає, що від моменту воцаріння до побудови минув певний час, доки «Ярослав оукрѣпившижеся на кнѣжѣннѣ», автор мав обрати не надто далекий рік після 1009 р. – і чому б не 1011?

V

Чи можливо перекинути місток від «Кроніки» софійських намісників та «Вѣдомости» 1784 р. до виправлення софійського напису у 1851 р.?

Треба зазначити, що попри очевидну сьогодні невисоку вченість, «Вѣдомость» користувалася популярністю серед любителів київської старовини, і нею не гребував, наприклад, такий незрівнянний для свого часу знавець старожитностей, як М.Берлінський⁶⁷. Документ був складений у церковних колах і саме для них служив зручним, доступним (завжди був під руками, в архіві) та авторитетним (мав офіційне, а не приватне походження) довідником. Власне, той збірник, за яким видано «Географическое описание города Киева», був складений у 1807 р. Іринієм Фальковським, єпископом чигиринським і коад'ютором київським, любителем історії та знавцем київських древностей⁶⁸. Треба також враховувати, що до середини XIX ст. не існувало жодних довідників із місцевих старожитностей. За відсутності інших узагальнюючих праць з минулого київських святинь дані акумульованих у консисторії описів монастирів, а також «Вѣдомости» мали вважатися церквою доброякісною історичною довідкою. Важко сказати, чи був підправлений напис у 1851 р. на підставі «Вѣдомости», чи «Кроніки» софійських намісників, декілька списків якої також були в кафедральній бібліотеці (вона, до речі, містилася тут же, у розписуваному о. Іринархом соборі).

Відновлення Софійського собору в 1843–1853 рр. у літературі часто називають «солнцевським» – за ім'ям академіка живопису Ф.Солнцева, який здійснював загальне керівництво проектом. Утім, щоденними проблемами займався спеціально створений комітет, складений наполовину зі світських (призначених генерал-губернатором) та духовних (від митрополита київського Філарета (Амфітеатрова)) осіб⁶⁹. Як видно із протоколів засідань комітету, Ф.Солнцев наїжджав до Києва неохоче, залишаючись тут лише на час, мінімально необхідний для того, щоби визнати заходи комітету «у всьому задовільними», та відразу повертався до Петербурга. Сам комітет, як і належало, цікавився переважно організаційним і фінансовим боком справи. Із його протоколів видно, що фактичним головою був митрополит Філарет: саме йому робилися всі доповіді, він накладав резолюції на протоколах і йому ж належало вирішальне слово в усіх без винятку, простих і складних, ситуаціях. Більше того, митрополит здійснював (практично одноосібно) нагляд не лише за будівельними (добудова дзвіниці, ремонт собору, позолота куполів тощо), але й за реставраційними роботами всередині собору. Комітет постановив: «На час відсутності п. академіка Солнцева надавати рисунки для засвідчення та підписання київському митрополитові як головному блюстителеві старожитностей і святині собору» (протокол від 8 березня 1850 р.)⁷⁰.

Вплив митрополита на хід робіт був чималим від початку, а після скандалу і звільнення обраного Ф.Солнцеви́м живописця М.Пошехонова зріс ще більше. Відновлення фресок було доручене обраному митрополитом печерському соборному старцеві о. Іринархові, який і виконував роботи до 1851 р. включно⁷¹. Як зазначав він у своєму звіті комітету: «Усі роботи та виправлення по Києвософійському собору, що відбувалися під час його, Іринарха, завідування [...] здійснювалися [...] під безпосереднім розпорядженням його високопреосвященства [...]»⁷². Відновлення собору затягувалося, і під час чергових відвідин Києва і Софії 22 вересня 1850 р. «його імператорській величності угодню було виявити бажання своє, щоби відновлення Софійського собору було завершене в наступному 1851 році»⁷³. І хоча живописні та інші роботи насправді тривали до 1853 р., в очікуванні завершення до вказаного часу ієромонах Іринарх «на середній арці храму, що примикала до головного купола»⁷⁴, виконав пам'ятний напис на честь другого після П.Могили «обновлення» храму (див. ілюстр. 2):

Во славу Ипостасной Премудрости Божией, повелѣниемъ благочестивѣйшаго самодержавнѣйшаго Великаго Государа Императора Николая Павловича, благословениемъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода и Преосвященнаго Филарета, митрополита Киевскаго и Галицкаго, при киевскомъ военномъ губернаторѣ, генераль адъютанте Бибиковѣ, обновися сей храмъ по открытымъ древнимъ фрескамъ и новою живописью, внутреннею и внѣшнею позолотою, подъ руководствомъ академика Солнцева, трудами соборнаго старца Киевопечерскія Лавры Иринарха, лѣта отъ Рождества Христова 1851⁷⁵.

Існує, однак, думка, ніби о. Іринарх не підправив напис П.Могили, а «відкрив» із-під пізніших нашарувань його початковий стан (тобто, той вигляд, який, на думку Н.Нікітенко, він мав у публікації П.Лебединцева)⁷⁶. Чи можна встановити джерело цього непорозуміння? Таким виявляється стаття «Вести из Киева» невідомого автора (підписана акронімом «П.С.») у липневій книжці «Москвитянина» за 1851 р., одна із приміток до якої звучить таким чином:

Київський Софійський собор можна вважати, здається, найдревнішим з усіх храмів у Росії: у 1037 р., 4 листопада (за словами літопису) він уже був освячений. На західному боці храму, над головним входом *нещодавно відкрито* (курсив мій – О.Т.) наступний напис: «Храм сей святый нача созидатися от Р.Х. 1011 года, а совершися и освятися 1038». Напис належить пізнішому часу, як видно з накреслення букв, але ж із чогось же його написано. У такому випадку звідки суперечність у показанні року літописом і написом?⁷⁷

Стаття написана киянином, але відомості автора про собор та його відновлення – поверхові, і не з перших рук. Дуже влучно охарактеризував цей опус М.Закревський: «У [...] статейці йдеться про Київ узагалі, про прочан, про лавру, про відновлення фресок у Софійському соборі та ін. Вельми багато захоплення від київських краєвидів, а ще більше історичних помилок, особливо щодо Св. Софії, і вкрай мало вартісних відомостей»⁷⁸. Автора «Вестей из Киева», скажімо, можна зрозуміти так, що він бачив напис і навіть визначив його новітнє походження («як видно з накреслення букв»), але, водночас, він приписує одне із його читань («1037 р., 4 листопада») літопису. Дивує також і явно помилкове твердження, ніби напис П.Могили розміщено «на західному боці храму, над головним входом». На цьому місці був щойно виконаний напис о. Іринарха на честь відновлення 1851 р., з яким, отже, автор статті вочевидь плутає на-

пис П.Могили⁷⁹. Таким чином, немає причин довіряти його твердженню, ніби цей напис «нещодавно відкрито». Справа в тому, що початковим імпульсом і головним завданням відновлення храму було розкриття давніх фрескових розписів і хоча насправді реставрація торкнулася багатьох інших сторін храмового облаштування, у тому числі й підновлення олійного живопису XVIII ст., для стороннього здавалося, ніби все, що робилося у храмі – «розкриття».

Напис часів П.Могили було знищено у процесі реставраційних робіт 1950-х рр.⁸⁰ і він більше недоступний натурному обстеженню. Утім, стан напису реставратори оцінювали так: «Висловлювання написані дуже дрібними буквами, що випадають із загального характеру древнього декору. Ці доповнення зроблені у XVII ст. і неодноразово після цього поновлювалися»⁸¹. На жаль, детальніше не вказано, які й коли саме частини напису поновлювалися після XVII ст. Враження про те, як виглядав напис після реставрації 1851 р. (див. ілюстр. 1), можна скласти на підставі нещодавно опублікованих фото 1930-х рр.⁸²

Насправді ніякого іншого виду напису у процесі відновлення «відкрито» не було. І до реставрації 1843–1853 рр., і після неї він читався тотожно. Що саме змінив о. Іринарх свідчить очевидець і діяльний учасник реставрації, член комітету з відновлення собору протоієрей Іоанн (Скворцов). Невдовзі після закінчення робіт він видав брошуру «Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг.», де засвідчив читання напису після реставрації:

1. На північній стороні: «изволеніємъ Божіимъ нача здатися сей Премудрости храмъ въ лѣто 1037 (нині помилково, при відновленні, написано 1011) (курсив мій – О.Т.) благочестивимъ Княземъ и Самодержцемъ Россіи Ярославомъ-Георгіємъ Владимировичемъ. совершися же в лѣто 1038».

2. На східній стороні: «и освященъ Феопемптомъ, митрополитомъ Кіевскимъ тойжде святыи храмъ [...]»⁸³.

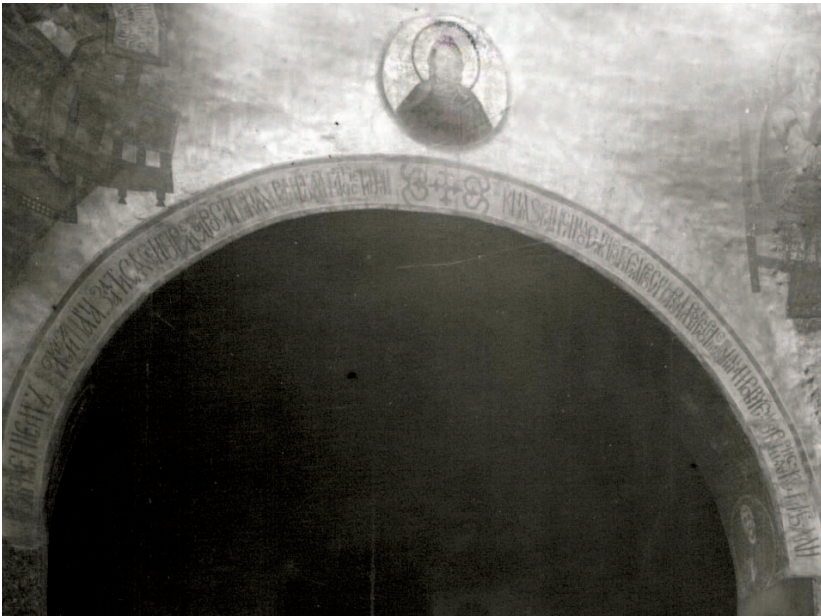
Отже, напис читався дослівно так⁸⁴, як його опублікував 1825 р. митрополит Євгеній (Болховітін). Печерський соборний старець о. Іринарх виправив у ньому лише одне – дату, замінивши оригінальний 1037 рік на 1011 (кирилична дата *лѣт* дуже легко, навіть без зміни порядку символів, перероблюється на *лѣт*)⁸⁵. Зрозуміло, що зробив він це під впливом або ж якогось варіанту записки про Софійський собор, аналогічної чи тотожної тій, що ввійшла до «Опису Київського намісництва», або котрогось зі списків «Хроніки софійських намісників» із кафедральної бібліотеки. Обидві були під руками і могли здаватися соборному старцеві однаково авторитетними. Зараз годі з'ясувати, із власної волі чи за дорученням митрополита о. Іринарх «поліпшив» напис. Якщо про вченість цього ченця нічого невідомо⁸⁶, то митрополит Філарет користувався репутацією освіченої людини. Утім, освіченість його, судячи з усього, була того особливого типу, яким відзначалися кращі представники православної ієрархії XIX ст. – широка начитаність за відсутності глибокого критичного погляду.

VI

Відтак, можемо переходити до висновків. «Напис Петра Могили» у Софії Київській від моменту створення і до 1851 р. містив лише одну дату заснування собору – 1037 р. Не було ніяких «двох варіантів» напису і складної історії його «виправлення» у XVIII ст. та «розкриття» у XIX ст. Дата «1011» уперше з'явилася у монастирських писаннях для внутрішнього користування (у тому числі «Кроніці софійських намісників») за митрополита Тимофія

Щербацького (1748–1757 рр.) як наслідок спроби узгодити історичні відомості напису із хронологією «Синопису». Утім, у цей час Софійський монастир ще не вважав за можливе подавати дату в офіційних документах – у пунктах Київської єпархії 1768 р. до Законодавчої комісії монастир указував лише, що Софія споруджена князем Ярославом і освячена 4 листопада 1038 р.⁸⁷ Уперше в офіційному документі ця дата з'являється у 1781 р. – в «Описанні Києво-Софійського кафедрального митрополитанського монастиря», поданому до Синоду, звідти потрапляє до «Відомости о числѣ состоящихъ въ городѣ Києвъ монастырей» (1784 р.), звідки, урешті, її було записано до «Описів Київського намісництва». І ось у 1851 р. о. Іринарх виправив оригінальний напис, замінивши дату «1037» на «1011».

Звичайно, усі ці спостереження жодним чином не впливають на вирішення проблеми заснування Софії (1017, 1037 рр., якийсь рік між цими двома датами чи один із років після 1037 р.). У подібних дебатах пізні свідчення мають право лише «дорадчого голосу». Що вони (спостереження) позитивно встановлюють, так це недостовірність дати 1011 р. Її треба виключити з усіх подальших дискусій.

Ілюстр. 1
Фрагмент «напису Петра Могили», північна арка
(за Т.Рясною)

Ілюстр. 2
Фрагмент напису на честь
реставрації 1851 р. (за Т.Рясною)

¹ Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. – Вип.4. – К., 2009. – С.509.

² Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. – С.34.

³ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С.102 (прим.47).

⁴ Закревский Н. Описание Киева. – Т.2. – Москва, 1868. – С.784.

⁵ Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – Т.2. – К., 1898. – С.416–417. Щоправда, православні домоглися обіцянки передати їм Софійський собор ще на конвокаційному сеймі. Про боротьбу довкола Софії та остаточне заволодіння церквою православними див.: Люта Т. Конфлікт навколо собору святої Софії у Києві у першій половині XVII століття // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtssreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. – Lviv, 2008. – S.194–207.

⁶ Мало б бути «король його милість».

⁷ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.IV. – Cambridge, 1987. – P.99; Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила. – Т.2. – С.417.

⁸ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.150.

⁹ Так, наприклад, насторожує, що Павло Алеппський (1655 р.), детально описуючи храм і, серед іншого, центральний купол та підружні арки, нічого не говорить про напис: «Над хоросом згаданий скляний купол із багатьма скляними вікнами. [...] У горішній частині його зображено Господа з ангелами, а по колу дванадцять учнів Його; у чотирьох кутах купола чотири євангеліста – усе це з пречудової позолоченої мозаїки з дивовижними орнаментами й грецькими написами. Так само оздоблено чотири арки і портики з цієї сторони» (цит. за: Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.2. – С.421). Утім, важко приписувати цьому свідченню вирішальне значення: П.Алеппський міг просто не зауважити кириличного напису (на відміну від грецьких).

¹⁰ Те, що напис не належить часам П.Могили, було очевидно для дослідників вже у XIX ст., хоча точно визначити момент їм було складно. Так, протоієрей Іоанн (Скворцов) гадав, ніби напис з'явився «очевидно за митрополита Йоасафа Кроковського, за котрого розписано стіни собору» (див.: *Иоанн (Скворцов)*. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – К., 1854. – С.50).

¹¹ «За Петра Могили на арках центрального купола собору виник напис наступного змісту» (*Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 1999. – С.54). Це твердження без змін повторюється й у другому виданні книги (див.: *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 2004. – С.72–73).

¹² *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – С.54.

¹³ Як мав би виглядати титул П.Могили у пам'ятному написі, можна перекоонатися із порівняння з автентичним (і збереженим) написом аналогічного змісту, зробленим у церкві Спаса на Берестовім (публ. див.: Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol.VIII. – №1/2. – P.36–37. – Figs.3, 4.

¹⁴ *Лебединцев П.Г.* О св. Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878. – С.56.

¹⁵ *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. (окр. відбитка з: Труды Киевской духовной академии, 1878).

¹⁶ *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора. – С.53–54; *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.2. – Москва, 1868. – С.811.

¹⁷ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.236. На підставі цих відомостей «Тератургіми» автор «другого варіанту» виправляє помилковий рік передачі собору на правильний 1633 та опускає вказівку на початок правління Владислава IV.

¹⁸ Lev Krevza's «Obrona jedności cerkiewney» and Zaharija Kopystenskyj's «Palinodia» // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.III. – Cambridge, 1987. – P.498–499. До речі, сам З.Копистенський також був упевнений, що «Софію звѣдѣвав Ярослав Мѣдрик». Порівняймо: «за царя и великого князя гарослава, которын тую церковь мѣрвалъ». Або в іншому місці: «благодестивын гарославѣ, которын, церковь стѣла софин мѣрвалъ, лѣта ѿ создания мѣрѣ зѣме, и за него была свѣчена в томѣ гарославѣ монарѣ росскомѣ, в книжѣ животолиѣ стѣго, мѣца новѣрѣа д' дна пишеть» (Lev Krevza's «Obrona jedności cerkiewney» and Zaharija Kopystenskyj's «Palinodia». – P.484). Подібним же чином і Сильвестр Косов у каталозі київських митрополитів зазначає: «Metropolit Theopempt, około roku tysiąc trzydzieści osmeo. Ten kosztowną onę cerkiew swiętey Sophiey Kiowie poświęcił [...] zbudowaną od Jarosława Włodzimierowicza» (Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.94).

¹⁹ Видано: *Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.* – К., 1989. – С.32–42.

²⁰ *Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.* – С.32.

²¹ Так, наприклад, для фрагменту про церкви Подолу було використано «Вѣдомость протопопии киевоподольской о числе состоящих в оной городовых церквей и при них священно и церковнослужителей и их жен и детей обоого пола, учиненная по требованию г. городничего киевского Круглова, апреля 2 дня

1784 года» (опубл.: Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – №9. – Отд.2. – С.300–309). Цей документ використано практично дослівно, лише кількісні дані про церковних людей приведено у відповідність до пізнішого стану речей та опущено відомості про заміські «вотчини» монастирів. Що й інші повідомлення «Вѣдомости» склалися із записок, надісланих монастирськими властями, видається, між іншим, і тим, що автори різних фрагментів посилаються на різні видання «Синописа». Так, автор довідки про Микільський Пустинний монастир посилається на видання «при імператорской Академіи наукъ 1746 года», а, наприклад, автор довідки про Печерську лавру – на «напечатанный въ Киево-Печерской лаврѣ, 1080 году» (описка: мається на увазі так зване «третє видання», датоване 1680 р.).

²² Ці описи надсилалися до Київської духовної консисторії й акумулювалися в її справах (див., наприклад: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1020. – №5015.

²³ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.33–34.

²⁴ Цит. за списком середини XVII ст.: Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – F.IV, 668. – Л.456–456 об. Тотожно, але за пізнішими (XVIII ст.) списками, опубліковано: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.32. – С.88–89 (порівняймо: «Року 1470. Той благочестивый князь Семен Олелковичь або Александровичь [...] продох князевъ Слущких [...] направил мало не з самого фундаменту церковъ Успения Пречистые Богородицы в монастыру Печерском в Киевѣ [...] которая то церковъ през Батия царя татарского в року от соворения свѣта 6748, а от Рожества Христова 1240 была збурена и розвалена, а отновлена и оправлена есть от того благочестивого князя Семиона Олелковича по лѣтах немалых, то есть по лѣтах 226 оного поганского збурения [...] Дѣлося тое при архимандритѣ Иоаннѣ»).

²⁵ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.33. Порівняймо із власною запискою монастиря «Краткое извѣстие ... о началѣ и устроении монастыря Киевозолотоверхомихайловскаго и какіе къ тому суть касателны документы и достопамятныя примѣчанія...»:

При святомъ равноапостолномъ великомъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ во святомъ крещеніи Василий, первый митрополитъ кievскій Михайль Святый, на томъ мѣстѣ, гдѣ сей монастырь состоитъ, собравъ иноковъ, церковъ стаго архистратига Михайла деревяную устроилъ, в лѣто отъ рожества Христова тысяча осмое, которая церковъ была до ста лѣтъ; Потомъ благовѣрный князь кievскій Михайль Святополкъ синь Изяславовъ, мѣсто оной деревяной церкви создалъ каменную в честь своего тезоименита стаго архистратига Михайла въ лѣто 1108 [...] *Какъ о томъ в Синописѣ свенороссійскомъ въ Киевопечерской Лаврѣ 1680 года напечатанномъ на страницѣ 56 явствует* (курсив мій – О.Т.) (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.24).

²⁶ Sinopsis, Kiev 1681 / Hrg von H.Rothe // Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. – Bd.17. – Köln; Wien, 1983. – S.224.

²⁷ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.38.

²⁸ Sinopsis, Kiev 1681. – S.268.

²⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.40; Sinopsis, Kiev 1681. – S.224.

³⁰ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.35. Порівняймо із власною запискою монастиря:

По лѣтописцу жъ святого Нестора 1073 года сочиненному значить, что въ 1113 году князь кievскій Мстиславъ Владимировичъ Мономаховичъ въ Виноградѣ каменную церковъ святого Николая близъ Печерского монастыря заложилъ, на семь же мѣстѣ, какъ съ примѣчанія оказивается, загородня к сему жъ монастырю прилегаля каменная церковъ святого Николая зовомая нинѣ Слупъ, теперь состоитъ; *какого времени сей монастырь начался, кроме вышепрописанного дальй точности узнатъ нѣтъ съ чего* (курсив мій – О.Т.) (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.19 зв.).

³¹ Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Ф.834. – Оп.4. – №538; Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукопису. – Соф.314/541. Протограф обох списків створено 1754 р. у Пустинно-Микільському монастирі.

³² Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.23.

³³ Цю книгу В.Ульяновський ідентифікував як примірник Кир.179 відділу стародруків НБУВ (*Ульяновський В.І.* Перша посята Видубицького Георгіївського собору в світлі архівних документів, пам'яток мистецтва та розпису Софії Київської // Софійські читання. – Вип.4. – К., 2009. – С.336). Примірник, справді, на арк.316 містить декілька нотаток з історії монастиря, інформація яких увійшла до «Вѣдомости». Утім, жодна з них не стосується давньоруського періоду.

³⁴ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.36.

³⁵ ПСРЛ. – Т.2: Приложения. – С.83. Тотожна приписка міститься у списку сер. XVII ст., так зв. Марка Бундура (Библиотека Российской академии наук. – 21.3.13. – Л.172).

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.14–16.

³⁷ Далі закреслено: «созданъ».

³⁸ Замість закресленого: «и многимъ иждивениемъ драгоцѣнно и премудро тогда украсень»

³⁹ Далі іншим почерком.

⁴⁰ Написано поверх закресленого: «и освященъ».

⁴¹ Приписано на берегах.

⁴² Приписано на берегах.

⁴³ Місце для дати пропущене.

⁴⁴ Далі закреслено: «егда царствовать нача».

⁴⁵ Приписано на берегах.

⁴⁶ Тобто, Іаковом Воронковським, ігуменом Видубицького монастиря у 1767–1774 рр. (див.: *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. – Санкт-Петербург, 1877. – С.24).

⁴⁷ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – №13. – Отд.2. – С.412.

⁴⁸ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники. – С.412–413.

⁴⁹ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники. – С.413. Ідеться про митрополита Тимофія Щербацького.

⁵⁰ Sinopsis, Kiev 1681. – S.231. Дата запозичена у М.Стрийковського.

⁵¹ Sinopsis, Kiev 1681. – S.236.

⁵² Sinopsis, Kiev 1681. – S.237.

⁵³ ПСРЛ. – Т.2 (1846). – С.266–267.

⁵⁴ Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka u wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej... przez Macieia Ososteviciusa Strykowskięgo. – Królewiec, 1582. – S.173; Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi Maceja Strykowskięgo. – Warszawa, 1846. – S.158.

⁵⁵ *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (кн.І–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С.250.

⁵⁶ Kronika polska... – S.177; Kronika Polska... – S.161.

⁵⁷ Про літописні джерела М.Стрийковського див.: *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи эпохи Возрождения. Стрыйковский и его Хроника. – Москва, 1966.

⁵⁸ ПСРЛ. – Т.7. – С.325.

⁵⁹ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.72.

⁶⁰ Див.: *Толочко О.П.* Український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф та «Синопис») // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.231: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.158–181.

⁶¹ РНБ. – F.IV, 668. – Л.457.

⁶² Российская государственная библиотека. – Ф.304. – №714. – Л.70 об., 158 об.

⁶³ Виняток, як відомо, становить лише щоденник Еріха Лясоти (1594 р.), чії замітки про кийські старожитності, у тому числі й Софійський собор, містять численні непорозуміння.

⁶⁴ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.165.

⁶⁵ Цит. за: *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.2. – С.417.

⁶⁶ Цей текстологічний висновок підтверджується також документально. 1779 р., на виконання відомого указу Катерини II про висилку до Синоду «древніх літописців», префект Київської академії ієромонах Іоанн повідомляв митрополита Рафаїла Заборовського про наслідки розшуків у Софійській бібліотеці: «Оную кафедральную библиотеку как

по реестрам, так и самыя книги я пересмотрел, при чем и сыскав в оной библиотеке из книг блаженныя памяти преосвященным митрополитом Киевским Тимофеем Щербацким наданных две рукописныя книги, с которых первая написана в реестре так: Сказание како Малая Россия подпаде Лядскому игу, которая вся трактует о начале и проишествии прежде просвещения еще России святым крещением козацкаго имени и рода, даже до нынешняго столетия, а другая надписана Кроника, въ которой на листу 412, на обороте начинается о названии Москвы и проишествии Московских народов, а на листе 416 о столичном всего народа Россійскаго Главном месте Киеве, и даже до 483 листа продолжается история Россійская до великих государей царей и великих князей Алексея Михайловича и Феодора Алексеевича когда Малая Россия за гетмана Богдана Хмельницкаго поддалась Великой России». Навіть за цим плутаним описом, перший із рукописів Тимофія Щербацького безпомилково розпізнається як літопис Грабянки (звідки покійний митрополит нічого не довідався б про Софію), другий же – як «Синопис». У тому ж донесенні фігурує ігумен Іаков Воронковський, про історичні книжки якого префект доповідав: «Притом сысканы мною в Духовной вашего высокопреосвященства Консистории при деле и имени покойнаго игумена Выдубицкаго Иакова два списка 1) о том как вошла уния в Малую Россию 2) Повесть о белом Архирейском клубуке» (ЦДАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №4737). Після смерті Іакова Воронковського було укладено опис його книг (п'ять скринь), а також окремо – книжок, які належали Софійському, Михайлівському Золотоверхому монастирям та академії (ЦДАК України. – Ф.127. – Оп.169. – №21). Серед книжок Софійського монастиря в Іакова залишалися: «3. Книга рукописная называемая Кроника то ест Лѣтописецъ в листѣ»; 4. Книга рукописная о разныхъ дѣйствіяхъ малороссійскихъ давнихъ временъ бывшихъ гетмановъ и козаковъ в листъ една; 5. Книга полская называемая Терагургима lubo cuda оуцовъ Swiętychъ pieczarskichъ една» (арк.32). З історичних книжок у першій скрині були: «3. Книга историография, початія, имѣнія, славы и разширенія народа Славенскаго, печати Санктѣтербургской; 4. Книга рукописная, ядро исторіи Россійской; 16. Лѣтопись келейный рукописный с. Димитрія митрополита ростовскаго» (арк.18); у другій скрині: «92. Лѣтопись от миробытія съ нѣкїими въ началѣ вопросами и отвѣтами, рукописный въ четверку» (арк.23–27); у третій скрині: «7. Исторія Россійская чрез тридцат лѣт собранная и описанная Василиемъ Никитичемъ Татищевым, книга первая; 8. Исторія Россійская чрез тридцат лѣт собранная и описанная Василиемъ Никитичемъ Татищевым, книга вторая; 10. Древняя Россійская исторія; 12. Книга Историография, початі имене слава и разширенія народа славянскаго; 51. Библиотека Россійская историческая, содержащая древнія лѣтописи и всякія записи, част 1-я» (арк.28–29 зв.); у четвертій скрині: «2. Исторія Россійскаго народа лицъ и дѣлъ знаменитихъ преподобнымъ отцемъ Несторомъ лѣтописцемъ Печерскимъ въ року 1073 списанная; 12. Kroniki Polskiew Marcina Bilskiego księgi; 27. Краткая географическая, политическая и историческая извѣстія о Малой Россіи (арк.30–30 зв.); нарешті, у п'ятій скрині: «9. Лѣтопись или описание о царскоимѣнитыхъ великихъ князяхъ митрополитахъ и архіепископахъ Россійскихъ» (арк.34). Це, загалом, очікуваний набір історичних творів, серед яких, наприклад, Густинський літопис, «Ядро истории Россійской» Манкиєва, видані томи В.Татищева, «Терагургима» А.Кальнофійського, «Древняя Россійская виблиофика», хроніка М.Бельського, деякі менші рукописні твори. Отже, ані в розпорядженні софійської бібліотеки, ані в особистій книгозбірні Іакова Воронковського годі шукати якихось невідомих сучасній науці творів, з яких могла б походити дата «1011». Дякую М.Яременку за вказання на ці матеріали.

⁶⁷ Це очевидно із текстуальних збігів. Порівняймо:

Вѣдомость	Берлінський
Оной монастырь при благовѣрномъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ по святомъ крещеніи Василии, присланный изъ Греціи для крещенія Росіи святитель Христовъ Михаилъ, митрополитъ кievскій, та томъ мѣсть, гдѣ сей монастырь, посадивъ иноковъ, церковь на свое имя деревянную соорилъ	Святыи митрополит Михаилъ, трудящійся со княземъ о распространении благочестия, заложилъ на горе деревянную церковь архистратига Михаила противъ места, где идолъ Перун низверженъ былъ в реку Днепр, и определилъ к оной привезенныхъ с собою греческихъ иноковъ, чемъ положилъ первое основание Михайловскаго монастыря (с.37)
[...] и украшена сусією, которой остатки въ большомъ олтарѣ поныи имѣются	Внутреннее украшение его мусією, которая и поныне видима над алтаремъ (с.41)
Какъ явствуетъ изъ имѣющейся въ библиотеке монастырской рукописной книги печатной, «Благовѣстникъ, или толкованіе на Евангеліе блаженнаго Феофилакта, архіепископа болгарскаго», на листъ 315 [...] И по 111-мъ лѣтѣ созданія того монастыря обновленъ сей, и паки при владѣннїи великаго князя кievскаго Рюрика Ростиславича	По ступи и одиннадцати годахъ опять сия церковь и монастырь возобновлены великимъ княземъ Рюрикомъ Ростиславичемъ, причѣмъ украшенъ и обведенъ каменною стеною. Благовѣстникъ или толкованіе на Евангеліе, соч. Феофилакта епископа болгарскаго, стр.315 (с.173–174)

⁶⁸ Передмова // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.9.

⁶⁹ Детальніше про хід робіт див.: *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – С.7–8; *Закревский Н.* Описание Киева. – С.808. П.Лебединцев і М.Закревський подають різний персональний склад комітету.

⁷⁰ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.300. – Оп.1. – №19. – Арк.35.

⁷¹ Там само. – №27. – Арк.8.

⁷² Там само. – №29. – Арк.23.

⁷³ Там само. – №19. – Арк.72.

⁷⁴ М.Закревський писав: «На середній західній арці Софійського собору» (див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – С.811).

⁷⁵ *Иоанн (Скворцов).* Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – С.50; *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – С.53–54. Уже після того, як статтю було здано до друку, вийшла праця Т.Рясної, в якій наведено фото фрагменту напису 1851 р. (див.: *Рясная Т.М.* Реконструкция «забытой» стенописи Софии Киевской. XVII–XIX вв. (по материалам реставрационной документации) // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2010. – С.192–201).

⁷⁶ Крім того, що це фактично не так (П.Лебединцев не публікував напису), це твердження передбачало б додаткове бездоказове припущення, що між 1784 р. (дата «Вѣдомости») та 1825 р. (публікація митрополита Євгенія (Болховітінова)) під час якихось невідомих живописних робіт у соборі напис було перероблено. Жодних документальних підтверджень на користь подібного припущення не існує.

⁷⁷ Москвитянин. – 1851. – Ч.4. – №13. – Внутренние известия. – С.22. Звідси ж, до речі, походить і помилкове твердження, ніби в часи П.Могили було виконано два написи – один на підружних арках, а другий над входом до храму.

⁷⁸ *Закревский Н.* Описание Киева. – С.914.

⁷⁹ Статтю підписано «5 июня 1851 г.», що дає *terminus ante quem* і для підправлення напису П.Могили, і для нового напису на честь відновлення 1851 р.

⁸⁰ Про це див.: *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.510–512.

⁸¹ Цит. за: *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.511.

⁸² *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.509–511 (мал.1–3).

⁸³ *Иоанн (Скворцов).* Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – С.50–51.

⁸⁴ Включно із помилковим роком коронації Владислава IV, 1631 р. Отже, у публікації митрополита Євгенія (Болховітінова) не було опечатки, це оригінальне читання напису.

⁸⁵ Достатньо підправити ніжку у літери л так, щоби вона стала літерою а, а також переробити з на и. Так, судячи з усього, і було. Принаймні, літера «а» у даті формою пеглі характерно відрізняється від написання решти літер «а» аналогічного формату (напис зроблено в'яззю, отже, маємо два різних формати літер, великий і малий). Порівняймо, наприклад, з «а» у слові «здатися» та з «л» у слові «Владимировичем».

⁸⁶ Щоправда, М.Закревський наводить характеристику о. Іринарха, дану М.Сементовським: «Людина, абсолютно незнайома зі стилем давнього іконописання» (див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – С.810).

⁸⁷ Пункты от Киевской епархии // Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1885. – Т.43. – С.520–521 («благовѣрнымъ великимъ княземъ, самодержцемъ всероссійскимъ Ярославом, нареченномъ во святомъ крещеніи Георгіемъ, сыномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владиміра, созданной и въ тысяча тридцать восьмомъ году ноября 4 дня освященной кафедральной церкви [...]). Дякую М.Яременку за вказання на це джерело.

The inscription allegedly made by metropolitan of Kyiv Peter Mohyla in commemoration of the restoration works in St.Sophia has become the principal argument for the unconventional date of the cathedral's founding (1011). The article demonstrates that the original inscription had not contained this date; it was erroneously introduced during the so-called «Solntsev restoration» of 1843–1853. The initial wording of the inscription maintained that the cathedral was built by prince Yaroslav the Wise in 1037. The date of 1011 first made its appearance

in the memoranda on the monastery's history composed by the Sophia clerics in the late eighteenth century, and from here penetrated the amateurish writings on the Kyiv antiquities. Its provenance is quite obvious: it is a result of an error caused by the faulty chronology of «Synopsis» (1674), the most popular history book of the time, which, following the «Polish Chronicle» by Macej Strykowski (1582), sets the dates of Yaroslav's reign by ten years back. In the presence of much older and reliable evidence, neither source is authoritative in discussions on St.Sophia's actual age or the cathedral's founding.

С.І.Архипова*

НАТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ДЕКЛАРАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ

Статтю присвячено критиці реконструкції центральної частини князівського портрета XI ст. на західній стіні Софійського собору в Києві, яка, за однією з останніх версій, була нібито прикрашена мармуровим облицюванням аналогічно композиції над Імператорськими дверима у храмі Св.Софії в Константинополі.

Вивчення матеріальної культури минулого має ключове значення для реконструкції історичного і духовного розвитку давніх народів. Повною мірою це стосується архітектурних пам'яток доби Київської Русі, натурні дослідження яких стали пріоритетним напрямом їх вивчення та реставрації вже з перших кроків становлення археологічної й історичної науки. Сьогодні це аксіома.

Із натурних досліджень майже двісті років тому розпочалося вивчення Софійського собору в Києві¹. Завдяки археологічним пошукам Д.В.Мілеєва, Т.М.Мовчанівського, М.Й.Кресального, М.К.Каргера, Ю.С.Асеєва, Ю.О.Нельговського, С.О.Висоцького, І.Ф.Тоцької та інших накопичено величезний фактичний матеріал. Проте неодноразові перебудови і ремонти за понад 900-літній період існування собору істотно змінили його вигляд, відтак багато питань реконструкції первинних архітектурних форм, скульптурно-декоративного і живописного оздоблення храму залишаються до кінця нез'ясованими. Причиною тому й недостатня вивченість пам'ятки, натурні дослідження якої, за словами провідного історика давньоруської архітектури О.І.Комеча, провадяться «вряди-годи і досі не зроблено [...] повних обмірів. Парадоксальність ситуації у тому, що обговорюються гіпотези, хоча прекрасна збереженість собору дозволяє одержати точні відповіді на багато питань, вельми суттєвих для історії давньоруського зодчества. Хотілося б, щоби дослідження Софійського собору стали, нарешті, цілеспрямованими та інтенсивними»².

Тішить, що пріоритет натурних досліджень визначної пам'ятки архітектури у порівнянні з кабінетним студіюванням «на власному досвіді» усвідомила нинішній директор Національного заповідника «Софія Київська» Н.М.Куковальська³. Але, на жаль, замість неупередженого наукового вивчення будівельної історії собору вона спрямувала зусилля колективу на обґрунтування «нетрадиційної ідеї» Н.М.Нікітенко⁴, яка з 1980-х рр. безуспішно відстоює гіпотезу про заснування храму не Ярославом Мудрим, а Володимиром Святославичем спочатку в 1007 р.⁵, а тепер – у 1011 р.⁶

* Архипова Єлизавета Іванівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України.

E-mail: simonal@i.com.ua

Останніми роками одним із головних об'єктів досліджень співробітників музею стали графіті на стінах собору, серед яких нібито було відкрито такі, що надійно підтверджують ранне датування Софії. Кваліфікована експертиза, проте, показує, що жодне із запропонованих Н.М.Нікітенко та В.В.Корнієнком⁷ «нових читань» написів як найдавніших не може бути прийняте. У матеріалах круглого столу з питання нового датування собору фахівці різних країн одноставно відзначають дилетантський рівень і довільне читання софійських графіті, що «не відповідає сучасному рівню славистичної філологічної науки»⁸. Підкреслюється, що автори «нових читань» демонструють очевидне невміння виділити автентичний текст, незнання основ фонетики давньоруської мови, оперують «сумнівними в палеографічному й лінгвістичному планах реконструкціями» і, практично, «підтягають» факти на догоду бажаному результату, що суперечить основним принципам наукового дослідження. Таким чином, із погляду історичної лінгвістики концепція раннього датування Софійського собору в Києві не може бути визнана обґрунтованою та вимагає подальших пошуків⁹.

Іншим важливим аргументом на користь ранньої дати будівництва собору, за князя Володимира, Н.М.Нікітенко пропонує також уважати фреску з портретом князівської родини, зображеної у вигляді процесії на стінах потрійних аркад під хорами храму. Зупинімося на цьому докладніше. Від композиції портрета збереглося зображення шести постатей (чотири на південній і дві на північній сторонах наосу). Під час реставрації 1935–1936 рр. ці персонажі отримали вигляд юних дів, що, як засвідчили дослідження в інфрачервоному промінні, не відповідає первинному¹⁰. Західну стіну було розібрано наприкінці XVII – на початку XVIII ст., але на її залишках збереглися контури спин крайніх постатей центральної частини композиції (відкриті 1955 р.¹¹). Керуючись малюнком голландського художника Абрагама ван Вестерфельда (1651 р.), відомим у копіях Ф.Г.Солнцева¹², ними були князь із моделлю храму та княгиня.

Праворуч на малюнку А. ван Вестерфельда зображено чотирьох княжен, очолюваних Іриною; ліворуч – чотирьох княжичів на чолі з Ярославом, що тримає в руках модель Софійського собору. Між ними розташовано святого у шубі, зі скіпетром та мечем у руках. Судячи з іконографії, це зображення могло бути дописане у XVII ст. Існує думка, що воно з'явилося за митрополита Петра Могили (1632–1647 рр.), який відновлював собор у 1630-х рр. після повернення його православної церкви. Я.І.Смирнов ідентифікував цю постать як св.Володимира¹³, шанування якого поширилося за часів Петра Могили¹⁴. Проте в XI ст. князя не могли зображувати святим, оскільки тоді він ще не був канонізований¹⁵. Фактичних даних про реставрацію фрески Петром Могилою також немає. Згідно з описом Павла Алеппського, у середині XVII ст. західна частина собору була ще в руїнах¹⁶. За свідченням Мартіна Груневеґа, зовнішня галерея навколо церкви «завалилася» ще до 1584 р.¹⁷, а 1625 р., за словами Афанасія Кальнофойського, упала частина стіни, яка перекрила західний вхід¹⁸. Очевидно, стіна з центральною частиною портрета також могла постраждати від цих руйнувань¹⁹. Н.Б.Козак обґрунтовано доводить, що за Петра Могили фреску не реставрували, а малюнок А. ван Вестерфельда міг бути зроблений пізніше, на підставі зарисовок із натури (цієї ж думки дотримувалися Я.І.Смирнов та Г.Н.Логвин)²⁰. Таким чином, є підстави вважати, що зображення князя Володимира – це тільки творчість А. ван Вестерфельда.

Уважається, що на фресці був груповий ктиторський портрет родини Ярослава Мудрого – засновника Софійського собору. Але оскільки значні

розміри західної стіни (понад 7 м) завеликі для трьох постатей, які є на малюнку, доцільно припустити, що їх було більше. Учені запропонували декілька варіантів реконструкції первісної композиції. Намагаючись заповнити центральну частину фрески, дослідники (В.Н.Лазарев, А.Поппе, С.О.Висоцький) доповнювали портрет або парою дітей князя Ярослава, або князем Володимиром і княгинєю Ольгою та патрональними святими Ярослава – Георгієм й Іриною, або ж Богородицею та Іоанном Предтечею, які в поєднанні з Христом, тронну постать котрого всі автори розміщували в центрі, утворювали композицію «Деїсус»²¹. На думку В.І.Антонової і Г.Н.Логвина, у центрі розташовувався зображення Чесного Христа зі св.Костянтином і св.Оленою, а посередниками були руські святі – св.Ольга та св.Володимир і св.Борис та св.Гліб²².

Проте, оскільки даних про первісний вигляд портрета замало, зараз усе більше дослідників вважають, що ототожнення учасників процесії з конкретними історичними персонажами, уточнення часу появи фрески і відтворення первісного вигляду її центральної частини якщо й не марна справа, то явно передчасна²³. Потрібно відзначити, що незвичне розташування композиції навпроти центральної апсиди (як правило, ктиторські портрети розміщують у нижніх зонах периферійних об'ємів храму) і велика кількість учасників процесії виділяють київську фреску серед подібних пам'яток візантійського кола²⁴. Крім того, приклади подібних композицій у мистецтві середньовізантійського часу поодинокі й індивідуальні, тому говорити про типовість такого виду зображень для XI ст. або існування певних місць для їх розташування у храмі немає підстав²⁵.

Незважаючи на це, для Н.М.Нікітенко портрет залишається одним із головних джерел датування собору. Дослідниця пропонує відмовитися від загальноприйнятої схеми його композиції, заперечуючи у тому числі й ктиторський характер зображення. За її версією, на фресці показано ритуальну процесію з членів родини князя Володимира з нагоди освячення Софійського собору. Цікавою є метаморфоза поглядів Н.М.Нікітенко. Визначаючи час будівництва собору 1007–1017 рр., вона вважала, що у центральній частині могли бути зображеними митрополит і духовництво, котре супроводжує його, і саме постать митрополита з хрестом за Петра Могили була переписана у князя Володимира²⁶. Тепер, коли час будівництва собору Н.М.Нікітенко відносить до 1011–1018 рр., вона припускає, що у центрі композиції на західній стіні було розташоване декоративне мармурове панно²⁷.

Доводи дослідниці такі. Оскільки А. ван Вестерфельд замалював фреску двома частинами, без зв'язку з архітектурним контекстом, а постаті князя й княгині розташовано майже в кутах західної стіни, вона, цілком слушно зазначаючи, що на момент створення малюнку в центральній частині портрета існувала велика лакуна, доходить парадоксального висновку про функціональний характер стародавнього розпису, нібито покликаного візуально доповнювати присутність князівського подружжя, яке під час служби перебувало на хорах. За Н.М.Нікітенко, «у такому разі західна стіна могла бути облицьована, наприклад, мармуровою панеллю – символом священного вівтаря, до якого прямувала князівська родина [...] цілком імовірно – така панель відігравала роль сполучної ланки композиції, додаючи їй водночас високого символічного звучання. Вона також сприяла актуалізації сюжету, “уводячи” його в київську дійсність»²⁸. Виходячи з того, що зображення тронного Христа припускає молитовне звернення до нього, авторка вважає, що воно не могло бути розміщеним ані позаду віруючих, що стояли обличчям до вівтаря, ані під ногами князя, котрий перебував на хорах, тому центральну частину західної стіни могла оформляти мармурова панель із символом

вівтаря Софії (див. ілюстр.1). Посилаючись на візантійську традицію, пряму аналогію київській панелі Н.М.Нікітенко вбачає у панно з різнокольорового мармуру на західній стіні наосу Софії Константинопольської²⁹.

Ніяких археологічних решток мармурового облицювання західної стіни (як, до речі, і інших стін) Київської Софії не збереглося, немає згадок про це і в описах собору. Але Н.М.Нікітенко визнала можливим співвіднести з мармуровим облицюванням стіни західної аркади собору зауваження Мартина Груневеґа 1584 р. про розтягування киянами кам'яних плит із Софії³⁰, уважаючи, що саме це і стало причиною її руйнування³¹. Насправді опис львівського купця не уточнює ані місце розташування, ані матеріал, ані призначення плит. Судячи з кам'яних деталей архітектурного декору собору, що збереглися *in situ* або були знайдені під час розкопок, у цьому описі могло йтися про зроблені з місцевого (Волинь) пірофілітового сланцю (так званого червоного шиферу) плити підлоги, парапети хорів, облицювання лавок синтрону, пороги та інші конструктивні деталі, або мармурові одвірки, карнизи та елементи вівтарної огорожі, що їх було привезено з Візантії³².

Автор реконструкції, проте, не тільки ігнорує фактичні дані, але й демонструє повну зневагу до головних принципів візантійської храмової декорації, згідно з якими мармурове облицювання не поєднується з фресковим розписом, і, тим більше, не може бути окремою вставкою у фрескову композицію. В архітектурі Візантії, що успадкувала античні традиції, мармурові панелі використовували для покриття основної поверхні стіни від підлоги до склепіння, а зводи і верхні частини стін прикрашали мозаїкою. Саме скривлені і хвилеподібні поверхні склепіння та інших частин храму (куполи, апсиди, тромпи, паруси й ніші) надавали мозаїчним зображенням можливість розкритися у всій красі, забезпечуючи мерехтіння кубиків смальти, гру світла і блиск золота³³. Звичай прикрашати мозаїкою всі стіни без розбору, за спостереженням О.Демуса, став характерним «для пам'яток XII ст. на Сицилії, у Венеції та в інших колоніальних форпостах візантійського мистецтва. У самій Візантії мозаїка ніколи не втрачала властивостей коштовного каміння в масивній оправі з мармурових облицювань»³⁴. У церквах, оздоблених фресковим живописом, тільки цокольну частину прикрашали імітацією мармурового облицювання. На одній і тій самій стіні ці два різні види декорації не застосовували, оскільки при загальній ідентичності технології підготовки поверхні стін під фреску її робили дво-, а під мозаїку – тришаровою. Крім того, мармурові облицювання, що кріпилися на стіні розчином і металевими гаками, ніколи не прилягали впритул до кладки – це зумовлювалося її нерівностями та водночас виключало деформацію облицювання при осіданні стін і під впливом коливань температури й вологості повітря³⁵. Відтак припускати, що у Київській Софії панно з мармурових панелей могло розташовуватися на одній стіні з фресковими зображеннями (князівські постаті з боків та орнаментальні мотиви внизу) може тільки людина, яка абсолютно не знається на технології будівельних робіт³⁶. Свідченням відсутності мармурових облицювань на стінах храму є стародавні фрескові розписи з імітаціями мармурових плит, що збереглися на цокольній частині стін першого поверху і на хорах. Фрескою зображені мармурові облицювання і в тих не багатьох випадках, коли зустрічаються у сюжетних зображеннях на верхніх регістрах стін (бічні вівтарі і західний компартимент Георгіївського приділу)³⁷.

Нічого спільного з дійсністю не має й запропонована Н.М.Нікітенко атрибуція сучасної композиції мармурового облицювання західної стіни Софії Константинопольської (ілюстр.2) як символічного зображення священного вівтаря Софії, на якій вона бачить «два величезні хрести, що фланкують

престол із хрестом у ківорії»³⁸. «Величезними хрестами» дослідниця називає хрестоподібне облямування вузькими панелями чотирьох великих прямокутних мармурових плит над бічними дверима Імператорського входу з боку наоса. Саме в такий спосіб облицьована переважна частина стін собору³⁹. «Престолом із хрестом у ківорії» насправді є зображення едикули у вигляді портика з куполоподібним балдахіном, усередині якого за розсунутими завісами показано коштовний гемматичний хрест на східчастому підніжжі (ілюстр.3)⁴⁰. У цьому зображенні вчені вбачають відтворення процесійного Хреста Костянтина, який містив частину Істинного дерева і використовувався у найважливіших церемоніях Константинополя⁴¹. Зображення едикули нагадує храм Гроба Господня в Єрусалимі (гр. «Анастасіс»), який включає передбачуване місце Голгофи та місце обретіння Животворящего хреста.

Первісний вигляд цієї панелі з хрестом, виконаної в техніці *opus sectile* (лат.; пластинчаста мозаїка), яку датують VI ст., було відновлено під час реставрації 1958 р.⁴², тому її графічні зображення відрізняються в деталях⁴³, але жодне з них не має нічого спільного з малюнком Н.М.Нікітенко (ілюстр.4), яка бачить у цьому зображенні символ престолу Христа, до якого й спрямована процесія⁴⁴. Зображення престолу з округлою спинкою і розгорнутим Євангелієм зі словами «Я – двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той увійде та вийде, і пасовисько знайде» (Євангеліє від св.Іоанна, 10:9), яке датують приблизно IX ст., уміщене на бронзовому карнизі центральних дверей Імператорського входу з боку нартексу⁴⁵, тобто, на східній стороні західного входу.

Запропоноване ж Н.М.Нікітенко трактування панелі з Голгофським хрестом як символу престолу Христа зближує його із ранньовізантійською традицією (Аріанський баптистерій у Равенні) зображення Престолу уготованого (Етімасія). Етімасія як символ місцеперебування і джерело Божественної благодаті, очікуваного славного пришествя Христа й життя майбутнього стала одним із ранніх символічних зображень на тему Суду в храмових декораціях, і тому практично до XIV ст. її розміщували в куполі, на східній частині склепіння віми і в консі апсиди, але частіше на склепіннях вівтарної арки. Поряд з Етімасією зазвичай зображують янголів, сили небесні або символи євангелістів⁴⁶. За останніх Н.М.Нікітенко пропонує сприймати чотири мармурові плити з медальйонами⁴⁷. Згідно з «Церковною історією» патріарха Германа, «віма є трон, на якому сидить оточений апостолами Христос, коли він їм говорить: сідайте на дванадцять тронів, щоби судити дванадцять племен ізраїльських». Віма символізує також друге пришествя, а вівтар уподібнюється «трону, на якому покоїться небесний цар, котрого несуть херувими»⁴⁸. У Софії Київській мозаїчне зображення Етімасії (не збереглося), на думку В.Н.Лазарева, розташовувалося на склепінні віми – замок склепіння, де воно «разом із Деїсусом над апсидою утворювало єдине іконографічне ціле, що символізувало Христа як суддю другого пришествя»⁴⁹.

Таким чином, немає жодних підстав стверджувати, що зображення Престолу на мармуровій панелі в першій половині XI ст. могло міститися на західній стіні наоса Софійського собору, як це пропонує Н.М.Нікітенко. Показово, що у Софії Константинопольській мозаїчне зображення Етімасії з Богоматір'ю й Іоанном Хрестителем обабіч, яке датоване близько 1355 р. і відоме за малюнком Фоссаті, знаходилося у замку східної арки. Зі східного боку, як уже зазначалося, воно зображене тут і на карнизі бронзових дверей Імператорського входу, що ведуть із внутрішнього нартекса до наосу⁵⁰.

Дослідники, які вивчали настінну декорацію й архітектуру Софії Константинопольської, зазначають, що сучасному розташуванню плит облицьовання над Імператорським входом не притаманні ані симетричність, ані єд-

ність задуму. Чотири панелі, розташовані нижче плити з едикулою, і дві обабіч дверного блоку, хоча й виконані також у техніці *opus sectile*, суттєво різняться⁵¹. Так, на досить детальному малюнку шведського інженера Корнелія Лооса (1710 р.) усі чотири панелі навколо плити з едикулою зображено однаковими (майже квадратними) із колами всередині⁵². Проте зараз тільки дві з цих панелей (верхні) перебувають на тому самому місці, а дві нижні замінені прямокутними плитами з пізньоантичними декоративними мотивами – колами та дельфінами, котрі ковтають кальмарів або восьминогів, які подібні до тих, що зустрічаються в інших місцях храму (за Н.М.Нікітенко, саме ці чотири плити з медальйонами є символами євангелістів⁵³).

Хоча більша частина плит мармурового облицювання константинопольського собору збереглася ще з часів Юстиніана і датується V–VI ст., під час ремонтів і реставраційних робіт його форми зазнали деяких змін. На жаль, відомості про них, за поодинокими винятками, відсутні. Особливо це стосується мармурових облицювань інтер'єру. З історії Св.Софії відомо, що після захоплення Константинополя хрестоносцями (1204 р.) плити вивозилися до Венеції, а після перетворення церкви на мечеть (1453 р.) усі зображення з християнською символікою та мармурові облицювання було затиньковано. У будь-якому разі, на малюнку XV ст. Джуліано де Санґало й акварелі 1574 р. у так званому «*Album Freshfield*» анонімного німецького художника, який замалював собор після ремонтних і поновлювальних робіт, зображення облицювання стіни над Імператорським входом із боку наоса виглядає зовсім інакше⁵⁴. Роботи з очищення і відновлення облицювань західної стіни, які 1958 р. провадилися Американським візантійським інститутом, показали, що остання реставрація цих облицювань може бути датована 1847–1849 рр. – часом значних ремонтних і реставраційних робіт архітекторів братів Фоссаті, про які збереглися документальні свідчення. На це, зокрема, указувало те, що заповнення всіх втрат виконано таким самим тонованим білим тиньком, як і в інших місцях собору, відремонтованих Фоссаті. Оскільки п'ять панелей центральної частини панно різні за розмірами, матеріалом, кольоровою гамою, мотивами й технікою виконання (дві верхні плити з колами, на відміну від інших, мають рельєфну поверхню і виконані з червоного та зеленого порфіру, а в інкрустаціях інших трьох превалюють білий доломіт, темно-сірий і чорний мармур з окремими яскравими вставками зеленого і червоного⁵⁵), немає сумніву, що цей оригінальний ансамбль із панелей *opus sectile* часу Юстиніана, по-перше, не є первісним, а, по-друге, доволі чіткі риси випадковості в його компонуванні не дозволяють вважати це панно «традиційним», як це стверджує Н.М.Нікітенко. На думку С.Манго, таке досить недбале поєднання різномірних елементів було характерною ознакою візантійської архітектури більш пізнього часу⁵⁶. О.М.Лідов, наприклад, не виключає, що панель з едикулою, котра розміщена поза первісною лінією плит облицювання західної стіни Св.Софії, могла бути пов'язаною із декорацією мідних воріт (Халки) імператорського Великого палацу⁵⁷.

Дослідники також вважають, що на місці гладенької плити зеленого серпентину, що зараз розміщена нижче плити з едикулою та чотирьох інших панелей *opus sectile*, у післяконоборський час знаходилося мозаїчне (?) зображення Христа Халкігіса (на повен зріст, що благословляв нерозгорнутим Євангелієм у лівій руці). Про те, що це зображення було розміщене якраз над імператорськими дверима з боку наоса свідчать описи руських прочан – Антонія Новгородського (1200 р.) та Стефана Новгородця (1349 р.). Так, згідно з останнім, «[...] внити в святую Софью, великую церковь. И пошед мало обратитися на запад и възрѣти горѣ над двери: ту стоит икона святы

Спас; о тои иконь рѣч в книгах пишется, того мы не можем исписати, ту бо поганый иконоборец лѣствицю пристави въсхоть съдрати вѣнецъ златы, и святая Феодосиа опроверже лѣствицю и разсби поганина, и ту святую заклаца рогом козьим»⁵⁸. Хоча час появи цього зображення залишається невідомим, припускають, що воно могло з'явитися при імператорах Македонської династії, у IX–X ст., за яких здійснювалися значні роботи з відродження іконної декорації Великої церкви⁵⁹. Таким чином, усупереч твердженню Н.М.Нікітенко, ми маємо приклад того, що в той час, коли будували собор Св.Софії в Києві, зображення Христа було розміщене на західній стіні наоса під хорами Св.Софії в Константинополі, тобто під ногами імператора та інших осіб, що перебували на хорах. Відтак незрозуміло, чому ж авторка категорично заперечує вірогідність зображення Христа на фресці княжого портрета на західній стіні Київської Софії.

Звернення до мармурової декорації Константинопольської Софії як аналогії для оздоблення Київської некоректне ще й унаслідок того, що, як відомо з історії візантійської архітектури, в усьому православному світі (у тому числі й у Русі – собори Києва, Новгород, Полоцьк) запозичувалося лише посвячення собору Святій Мудрості, але ані унікальний план константинопольського храму, ані його декор навіть у спрощеному вигляді не стали джерелом наслідування для візантійських архітекторів наступних поколінь. За словами С.Манго, «у візантійській архітектурній історії Св.Софія відзначає, радше, кінець, аніж початок еволюційного процесу»⁶⁰. Треба також враховувати, що в облицюваннях і мозаїчних панно *opus sectile* Константинопольської Софії як періоду розквіту Візантійської імперії (V–VI ст.), так і у середньовізантійський час зазвичай використовували кам'яні деталі зі зруйнованих споруд різних епох, так звані сполії. У Києві перших десятиліть XI ст. таких сполій ще не було, а знайдені у соборі деталі мармурово-мозаїчного декору зроблені з білого з сірими прошарками проконнеського мармуру та кубиків різнокольорової смальти, укладеної в розчин. Єдина мармурова плита, на якій смальтою і мармуром було інкрустовано декоративну композицію з п'яти переплетених кіл (пентаомфалон – мотив, поширений у мистецтві середньовізантійського часу), правила за спинку митрополичого трону, її було виконано на зворотному боці плити вівтарної огорожі з рельєфним зображенням хризми. Жодних слідів використання різнокольорового мармуру й інших цінних порід каменю у соборі виявлено не було.

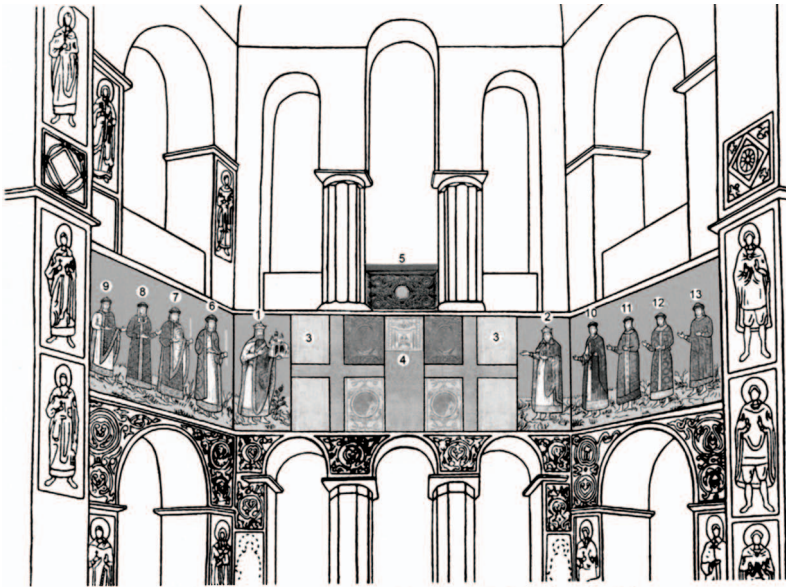
Таким чином, запропонована проєкція сучасної композиції мармурового облицювання західної стіни Константинопольської Софії на західну стіну однойменного київського храму XI ст. цілком довільна й фантазійна. Ігноруванням науково доведених фактів та історичних реалій давньоруського часу є й спроба Н.М.Нікітенко розглядати груповий портрет як частину реальної сцени із зображенням освячення собору. За зауваженням В.С.Александровича, тогочасна мистецька традиція нічого подібного не знала. Щодо розміщення між князівською парою декоративного панно, хай навіть і з зображенням хреста, то, по-перше, це усуває адресата учасників ходи, а, по-друге, також не зустрічається в мистецтві того часу⁶¹.

Цілком довільною є також версія Н.М.Нікітенко про те, що оскільки портрет ілюструє реальний обряд освячення Софії родиною Володимира Святославича, у руках князь тримає модель не Софійського собору, а Десятинної церкви, яка була моделлю-релікварієм, виконуючи функції ерусалима (літургічної посудини) з мощами святих⁶². По-перше, ученими доведено, що скульптурні моделі-релікварії мали символічний характер, а їх формам, які повністю не відповідали жодному з реальних храмів чи архітектурним типам, були властиві стилізація й узагальнен-

ня⁶³. Відтак говорити про «впізнання» у моделі на малюнку А. ван Вестерфельда архітектурного вигляду Десятинної церкви (до речі – якого саме з дев'яти варіантів її реконструкції?) немає жодних підстав. По-друге, отождоження моделі-релікварія з ерусалимом, в якому, за версією Н.М.Нікітенко, князь Володимир ніс мощі святих «на вівтар Софійського собору для здійснення першої літургії»⁶⁴, суперечить самому призначенню згаданої посудини. Ковчеги для мощей зазвичай мали вигляд скриньок різноманітних форм або мініатюрних саркофагів⁶⁵. Наведений дослідницею приклад зберігання мощей у храмоподібних посудинах відноситься до більш пізнього часу. За Н.П.Кондаковим, «[...] тоді, як у соборах західних міст раки та мощехранительниці, починаючи з X століття, становили собою витвори високого мистецтва, монастирський побут на християнському Сході міг задовольнятися простими скриньками та свинцевими коробочками»⁶⁶. Показово, що Н.М.Нікітенко, посилаючись саме на цю працю, ігнорує дане твердження вченого⁶⁷. Усі відомі на Русі ерусалими у вигляді дорогоцінних моделей храмів як тип літургійного начиння у джерелах називаються «у ряду евхаристичних (або, за словами Добрині Ядрейковича, «дароносивих») посудин»⁶⁸. Про саме таке використання ерусалимів говорить і Н.М.Нікітенко⁶⁹, ніяк при цьому не пояснюючи, чому на фресці XI ст. ерусалим із «дароносного» перетворився на ковчег для мощей.

Ще одним результатом «творчого доробку Н.М.Нікітенко» (досить слушна дефініція Н.М.Жуковальської⁷⁰) є твердження про те, що відполірований до дзеркального блиску камінь, який колись прикрашав центральний медальйон шиферної плити парапету хорів Київської Софії, був яшмою – символом світила Небесного Єрусалима⁷¹. Є свідчення, що у XVI ст. ця плита містилася навпроти вівтаря, зараз вона – друга від вівтаря з північного боку. У 1584 р. Мартін Груневеґ писав: «Над великими церковними дверима (зі сторони спуску) вміщено великий зелений камінь подібний до дзеркала. Про нього в народі дивна легенда, а саме, що у цьому дзеркалі видно те, що вважалося таємним, і про це розповідають різні історії»⁷². За свідченням Еріха Лясоти, одна з плит парапетів на хорах собору, «що навпроти головного вівтаря, має круглий отвір приблизно у півлікті, який тепер замазаний вапном. Говорять, що в цьому отворі раніше знаходилося дзеркало, в якому, за допомогою мистецтва магії, можна було бачити все, про що б не задумали, хоча б то за декілька сот миль»⁷³. Як бачимо, ніяких вказівок про те, що вставку було зроблене з яшми, ці джерела не містять. Треба також урахувати, що й у Візантії, і в Русі для інкрустації кам'яних плит облицювань, підлоги й архітектурних деталей протягом IX–XII ст. як імітацію коштовних каменів здебільшого використовували смальту та полив'яну кераміку⁷⁴, а в тих випадках, коли інкрустували натуральне каміння, зеленого кольору, як і у Візантії, могли бути мармур із Фессалії, порфір із Пелопонеса, брекчія або серпентин (*verde antico*) з Лариси, онікс та ін. До речі, кубики темно-зеленої брекчії входили до складу мозаїчного набору підлоги Десятинної церкви; про використання інших порід зеленого каменя в київських храмах нічого невідомо. Стверджувати, що вставку в шиферну плиту Софійського собору було зроблено саме із зеленої яшми, немає жодних підстав.

На жаль, «творчий метод» Н.М.Нікітенко не передбачає ані ретельного добору аналогій, ані студювання історико-культурного контексту, ані аргументованих доказів, ані раціонального мислення. Як наслідок, замість продуктивного наукового вивчення унікальної пам'ятки історії й культури Русі, що декларується керівництвом Національного заповідника «Софія Київська», ми змушені обговорювати фантазійні гіпотези, котрі не мають нічого спільного з історією собору та з наукою. Виникає побоювання, що та інформація, яку майже тисячоліття зберігають стіни Софії Київської, і якої раніше практично не торкалися «кабінетні» студювання, не витримає натиску таких «натурних досліджень».

1 - князь Владимир с моделью Дестинной церкви	5 - шиферная плита с яшмой	9 - Глеб
2 - княгиня Анна	6 - Ярослав	10 - Феодана - старшая дочь
3 - мраморная панель (по аналогии с Софией Константинопольской)	7 - Борис	Владимира и Анны
4 - символ престола на мраморной панели	8 - жена Бориса	11, 12, 13 - дочери Владимира и Анны

Ілюстр.1

Реконструкція зображення родини князя-засновника Софійського собору в Києві (Никитенко, 2008, с.151)

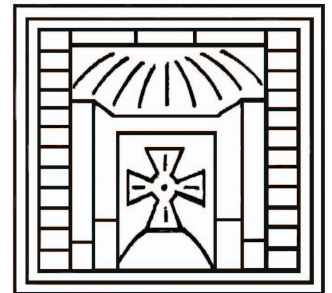
Ілюстр.3

Мраморова панель opus sectile із зображенням едикули на західній стіні собору Св.Софії в Константинополі. Вигляд після реставрації 1958 р. (Underwood, Majewski, 1960, fig.3)

Ілюстр.2

Мраморове облицювання західної стіни головного нефа над Імператорським входом у соборі Св.Софії в Константинополі (Underwood, Majewski, 1960, fig.1)

Ілюстр.4

Символ престолу на мраморовій панелі у соборі Св.Софії в Константинополі (Никитенко, 2009, рис.9)

- ¹ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. – К., 1825; Яковлев Н.А. Начальный этап исследований Софийского собора в Киеве: работы архитектора М.А.Щурупова (1838 г.) // Российская археология. – 2002. – №1. – С.113–121.
- ² Комеч А.И. Архитектура конца X – середины XI века // История русского искусства в 22 т. – Т.1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – Москва, 2007. – С.160–161.
- ³ Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С.4.
- ⁴ Там само. – С.3–22.
- ⁵ Никитенко Н.Н. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник: 1986 г. – Ленинград, 1987. – С.237–244.
- ⁶ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С.45–46; *Её же*. Собор Святой Софии в Киеве. – Москва, 2008. – С.143; *Её же*. Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефе // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції... – С.63–69.
- ⁷ Обидва автори не є спеціалістами з епіграфіки. В.В.Корнієнко 2008 р. захистив кандидатську дисертацію з питань використання історичної спадщини у туристичному бізнесі.
- ⁸ Див. статті С.М.Михеєва, О.А.Євдокимової, А.О.Мединцевої, Т.В.Рождественської, Т.О.Бобровського у вид.: Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань: Матеріали круглого столу. – К., 2010. – С.17–35.
- ⁹ Рождественская Т.В. О сомнительных реконструкциях при чтении софийских граффити // Заснування Софійського собору в Києві... – С.26–27.
- ¹⁰ Дорофиевко И.П. О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII вв. – Москва, 1988. – С.135–142.
- ¹¹ Лазарев В.Н. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской: групповой портрет семейства Ярослава Мудрого // Византийский временник. – 1959. – Т.ХV. – С.148–163.
- ¹² Малюнки А. ван Вестерфельда не збереглися. Вони відомі за репродукціями копій XVIII ст., опублікованими Я.І.Смирновим (див.: Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII столетия // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. – Москва, 1908. – Т.2. – С.197–512. – Табл. VI, рис.1).
- ¹³ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII столетия. – С. 455–457.
- ¹⁴ Див.: Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С.96.
- ¹⁵ Porpe A. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego // Biuletyn Historii Sztuki. – R.30. – Warszawa, 1968. – №1. – S.11.
- ¹⁶ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г.Муркоса. – Вып. II. – Кн. IV. – Москва, 2005. – С.170.
- ¹⁷ Гаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С.124.
- ¹⁸ Див.: Лебедицев П.Г. О св. Софии Киевской // Труды III Археологического съезда 1874 г. – К., 1878. – Т. I. – С.70.
- ¹⁹ Александрович В. Проблеми інтерпретації групового портрета княжої родини в головній наві Софійського собору // Софійські читання: Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27–28 листопада 2002 р. – К., 2003. – С.15–16.
- ²⁰ Див.: Козак Н. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Л., 2007. – С.12–17.
- ²¹ Лазарев В.Н. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской... – С.148–169; Porpe A. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej... – S.3–29; Висоцький С.О.

Реконструкція портретів родини Ярослава Мудрого в Софії Київській // Археологія. – 1975. – Вип.17. – С.3–15; *Высоцкий С.А.* Ктиторская фреска Ярослава Мудрого в Киевской Софии // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII в. – С.120–134; *Kämpfer F.* Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter de Grossen. Studie zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis. – Recklinghausen, 1978. – S.113.

²² Див.: *Логвин Г.* Таємниця ктиторських зображень у Софійському соборі в Києві // Образотворче мистецтво. – 1988. – №4. – С.20–21.

²³ *Александрович В.* Проблеми інтерпретації групового портрета княжої родини в головній наві Софійського собору. – С.16; *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись конца X – середины XI века // История русского искусства в 22 т. – Т.1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – С.227–231.

²⁴ *Высоцкий С.А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. – С.110; *Его же.* Древнерусская историческая тема в светской живописи Софийского собора в Киеве // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов). – К., 1991. – С.116–117; *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.33–35; *Козак Н.* Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – С.51–52; *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись конца X – середины XI века. – С.228.

²⁵ Літературу з цього питання див.: *Козак Н.* Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – С.40–52; *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись конца X – середины XI века. – С.228.

²⁶ *Никитенко Н.Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора. – С.237–244.

²⁷ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.45–46; *Её же.* Собор Святой Софии в Киеве. – С.143; *Её же.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефе. – С.63–69.

²⁸ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.45–46.

²⁹ *Никитенко Н.* Собор Святой Софии в Киеве. – С.143; *Её же.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефе. – С.63–69.

³⁰ *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. – С.124.

³¹ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.45.

³² *Архилова Е.И.* Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). – К., 2005. – С.52–90.

³³ *Демус О.* Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии / Пер. с англ. Э.С.Смирновой. – Москва, 2001. – С.28–29.

³⁴ Там же. – С.30.

³⁵ *Оустерхаут Р.* Византийские строители. – К.; Москва, 2005. – С.248–254.

³⁶ Викликає подив, що ця нісенітниця залишилася поза увагою вченої ради заповідника, яка дала дозвіл на включення такої реконструкції до експозиції і пропагування науково необґрунтованих ідей.

³⁷ *Первухіна Н.В.* Полілітії в розписах Софії Київської // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції ... – С.87–98.

³⁸ *Никитенко Н.* Собор Святой Софии в Киеве. – С.143 (прим.55); *Её же.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефе. – С.68. – Рис.5, 9.

³⁹ *Underwood P.A., Majewski L.J.* Notes on the work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957–1959 // *Dumbarton Oaks Papers.* – 1960. – №14. – P.206. – Fig.1.

⁴⁰ *Smith E.B.* The Dome. A Study in the History of Ideas. – Princeton, 1950. – Fig.168; *Underwood P.A., Majewski L.J.* Notes on the work of the Byzantine Institute... – P.205–209. – Figs.1–3.

⁴¹ *Шалина И.А.* Реликвии в восточнохристианской иконографии // Христианские реликвии в Московском Кремле. – Москва, 2000. – С.269–270.

⁴² *Underwood P.A., Majewski L.J.* Notes on the work of the Byzantine Institute... – P.206–209. – Figs.1–4.

⁴³ *Smith E.B.* The Dome... – Fig.168; *Щедрина К.А.* Крест императора Константина Великого (К вопросу иконографии) // Ставрографический сборник. – Кн.2: Крест в православии. – Москва, 2003. – Рис.1.

- ⁴⁴ *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефё. – С.68. – Рис.5, 9.
- ⁴⁵ *Mango C., Ertuğ A.* Hagia Sophia. A Vision for Empires. – Istanbul, 1997. – P.18–19.
- ⁴⁶ *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – Москва, 1960. – С.95–96; *Демус О.* Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии. – С.35–42; *Никитина Т.Л.* Традиция использования композиции «Страшного Суда» в стенописях X–XVII веков // Кириллов: Краеведческий альманах. – Вологда, 1998. – Вып.3. – С.159–168.
- ⁴⁷ *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефё. – С.68 (прим.3).
- ⁴⁸ Цит. за: *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – С.95.
- ⁴⁹ Там же. – С.96–97.
- ⁵⁰ *Mango C., Ertuğ A.* Hagia Sophia. A Vision for Empires. – P.L, 18–19.
- ⁵¹ *Ibid.* – P.66.
- ⁵² *Ibid.* – P.XXXII.
- ⁵³ *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефё. – С.68 (прим.3).
- ⁵⁴ *Guidobaldi A.G., Barsanti K.* Sofia di Constantinopoli. L'Arredo Marmoreo della Grande Chiesa Giustiniana. – Vaticano, 2004. – P.25–26, 743. – Figs.24, 433 b.
- ⁵⁵ *Underwood P.A., Majewski L.J.* Notes on the work of the Byzantine Institute... – P.206–209; *Guidobaldi A.G.* I marmi di Giustiniano: sectilia parietali nella Santa Sofia di Costantinopoli // *Medievo mediterraneo: l'Occidente, Bisanzio e l'Islam.* Atti del Convegno internazionale di studi (Parma, 21–25 settembre 2004). – Milano, 2007. – P.165–166. – Figs.15–16.
- ⁵⁶ *Mango C., Ertuğ A.* Hagia Sophia. A Vision for Empires. – P.66.
- ⁵⁷ *Лидов А.М.* Чудотворные иконы в храмовой декорации. О символической программе императорских врат Софии Константинопольской // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – Москва, 1996. – С.67 (прим.71).
- ⁵⁸ *Majeska G.* The Image of the Chalke Savior in Saint Sophia // *Byzantinoslavica.* – 1971. – Vol.32. – P.284–295; *Idem.* Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. – Washington, 1984. – P.28–29, 209–212; *Лидов А.* Чудотворные иконы Софии Константинопольской // *Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре.* – Москва, 2009. – С.202 (прим.19).
- ⁵⁹ *Лидов А.М.* Чудотворные иконы в храмовой декорации... – С.54; *Его же.* Чудотворные иконы Софии Константинопольской. – С.197.
- ⁶⁰ *Mango C., Ertuğ A.* Hagia Sophia. A Vision for Empires. – P.LI.
- ⁶¹ *Александрович В.* Проблеми інтерпретації групового портрета княжої родини в головній наві Софійського собору. – С.16.
- ⁶² *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефё. – С.67.
- ⁶³ Показово, що посилаючись на працю А.Ю.Казаряна «Реликвии в архитектуре средневековой Армении» (опубл.: *Востокохристианские реликвии.* – Москва, 2003. – С.108–110), Н.М.Нікітенко з точністю до навпаки викладає висновки цього автора на користь власної гіпотези.
- ⁶⁴ *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефё. – С.67.
- ⁶⁵ *Buschhausen H.* Die Spätromischen Metallscrina und Frühchristlichen Reliquiare // *Wiener Byzantinische Studien.* – Band IX. – Wien, 1971. – Т. 1: Katalog.
- ⁶⁶ *Кондаков Н.П.* Памятники христианского искусства на Афоне. – Москва, 2004 (репринт видання 1902 р.). – С.210–215. Не всі положення цієї праці на сьогодні беззаперечні, але Н.М.Нікітенко ніяк це не коментує.
- ⁶⁷ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.40.
- ⁶⁸ *Стерлигова И.А.* Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // *Иерусалимы в русской культуре.* – Москва, 1994. – С.46–62.
- ⁶⁹ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – С.40–41, 59–62.
- ⁷⁰ *Куковальська Н.М.* З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми. – С.3.

⁷¹ Никитенко Н. Собор Святой Софии в Киеве. – С.143; *Её же*. Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в её центральном нефе. – С.69.

⁷² Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. – С.125.

⁷³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.2. – С.16–17.

⁷⁴ The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D.843–1261. – New York, 1997. – P.41–43. – №8, 9; Mango M.M. Polychrome Niles Found at Istanbul: Typology, Chronology and Function // A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium. – Baltimore, 2001. – P.22–25. – Figs.1–9.

The reconstruction by Dr. N.Nikitenko of the central part of princely portrait of the 11th century on the western wall of the St.Sophia cathedral in Kyiv is criticized in the paper. According to Dr. N.Nikitenko the wall was supposedly decorated by marble revetment like a panel above the Imperial entrance of the St.Sophia in Constantinople.

Я.О.Федорук*

ПОСОЛЬСТВА КРИМСЬКОГО ХАНА МЕГМЕДА ГІРЕЯ IV ДО ШВЕЦІЇ, ДАНІЇ ТА АВСТРІЇ У 1655 р.

Статтю присвячено зовнішній політиці Кримського ханства у середині XVII ст. Об'єктом дослідження виступають посольства хана до королів Швеції – Карла X Густава, Данії – Фредеріка III та австрійського імператора Фердинанда III у 1655 р. Автор доходить висновку, що політична активність Мегмеда Гірея IV розвивалася під впливом польського короля Яна II Казимира. Ця співпраця була наслідком договору між Річчю Посполитою і Кримським ханством, укладеним у жовтні 1654 р.

Восени 1654 р. у Кримському ханстві відбулися зміни, які на багато років наперед визначили татарську зовнішню політику і позицію хана стосовно воєн у Східній Європі. Жванецька кампанія від грудня 1653 р. і встановлення союзу Іслама Гірея III з польським королем були тими відліками, від яких відштовхувалися пріоритети нової політики Криму, переорієнтованої від союзу з українськими козаками до боротьби (разом з Яном II Казимиром) із Московією. На противагу цьому пошуки Богданом Хмельницьким нових союзників і Переяславська угода України з Московією засвідчували, крім іншого, глибоку кризу українсько-татарських взаємин, які під час Жванецької кампанії вкотре завели боротьбу козаків із польсько-литовською державою у глухий кут. Для української і польсько-литовської дипломатії 1654-й рік ознаменувався змаганнями за татарських союзників, що набули особливої гостроти впродовж липня – вересня, після смерті у червні Іслама Гірея III. Політики Речі Посполитої, відчуваючи відповідальність моменту, доклали всіх зусиль, аби, скориставшись тимчасовим кримським безвладдям, досягнути успіху у своїх стараннях розірвати українсько-татарський союз 1648 р. Приїзд Мегмеда Гірея IV зі Стамбула у Бахчисарай наприкінці вересня 1654 р. та його прихильна до Речі Посполитої політична орієнтація, що збігалася з антимосковськими настроями турецького султана й відповідними

* Федорук Ярослав Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.

E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

настановами новому ханові, вимальовували перед Яном II Казимиром великі перспективи для укладання союзу.

Наприкінці 1654 – у перших місяцях 1655 рр. надії коронного уряду на договір із кримськими татарами були занадто великими, і здавалося, що вони вирішать усі проблеми для переможного завершення довголітньої війни з Військом Запорозьким. Такі розрахунки давали Янові II Казимиру впевненість у тому, що Україну вдасться відірвати від Москви, привівши до попереднього підданства без посередницьких пропозицій замирення з козаками, що їх у той період робили семигородський князь Юрій II Ракоцій та молдавський воєвода Стефан Георгіца, а з Олексієм Михайловичем – бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та австрійський імператор Фердинанд III. Дипломатія нового кримського хана у той час була дуже активною, і у цій статті звернемо увагу на декілька зовнішньополітичних кроків, зроблених Мегмедом Гіреєм IV після вступу на ханський престол, у взаєминах із країнами Скандинавії та Центральної Європи – Швецією, Данією й Австрією.

Швеція

У науковій літературі іноді можна зустріти згадки про те, що наприкінці 1654 р. кримські посольства в Європу здійснювалися за безпосередніми порадами або узгодженням із коронним урядом. Одним із перших написав про це польський історик Л.Кубаля: «Імовірно, за бажанням короля хан відправив посла до Швеції з проханням про допомогу для Речі Посполитої»². У середині 1950-х рр. у польській історіографії подібну думку розвивав Б.Барановський, який узалежнював відправку кримського посольства до Стокгольма з діяльністю польського посла коронного стражника Мар'яна Яскульського, котрий восени 1654 р. перебував у Бахчисараї³. Досить упевнено це стверджував також і московський історик Л.Заборовський, наголошуючи, що дипломатична програма нового хана стосовно взаємин зі Швецією розроблялася у Криму за безпосередньої участі М.Яскульського⁴. В українській історіографії про це опосередковано згадувалося у монографії В.Смолія й В.Степанкова, коли автори одразу за аналізом дипломатичної місії коронного стражника до Криму писали про татарське посольство у Стокгольм⁵. Зі свого боку, можемо простежити аналогії між кримськотатарською та польсько-литовською місіями до шведської столиці, що відбувалися в один час наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., убачаючи у цьому наслідок узгодженої дипломатичної акції⁶.

Отож, можна твердити, що у наукових дослідженнях думка про впливи дипломатії Речі Посполитої на організацію кримськотатарського посольства до Швеції не викликає особливих заперечень. Подібні міркування викликані здебільшого тим, що політика нового хана у взаєминах з європейськими країнами збігалася з інтересами польського короля. Те, що кримський володар підкреслював перед шведами свої дружні взаємини з Річчю Посполитою, ішло цілком у площині розрахунків Яна II Казимира від кінця 1654 – початку 1655 рр. зміцнити своє становище у цьому регіоні після дипломатичних успіхів у взаєминах із Кримом і військових (як передбачалося в найближчій кампанії) в Україні.

Крім цих безпосередніх взаємин кримських татар із польським королем, не можна виключати також і ймовірних впливів на нового хана на початку осені 1654 р. зі Стамбула щодо організації татарського посольства до Карла X Густава, про що зрідка згадується у науковій літературі. Звістку про це зустрічаємо у серпневому 1656 р. листі турецького султана Мегмеда IV до

Яна II Казимира, переданому через польського посла Войцеха Беншовського, переклад якого зберігається у варшавському архіві. «Як і ми з вами маємо статечну приязнь, – ішлося у цьому документі, – так шведський король, ще перед тим, як прийшов вас воювати, різними способами підбурював нас, щоби ми проти вас воювали. Про що ми, роздумуючи, аби згода й добро були між вами, наказали кримському ханові Мегмеду Гірею, щоби послав до шведського короля гідну людину, остерігаючи його, аби не наважився вас воювати»⁷. Із цього листа можна зробити висновок якщо не про накази султана кримському ханові відправити посольство до Стокгольма (згадка про це у наведеній цитаті може бути звичайним перебільшенням, що часто практикувалося в османській дипломатії), то, принаймні, про те, що Мегмед Гірей IV, особливо на початку свого нового панування, міг узгоджувати з Портою характер взаємин Кримського ханства зі скандинавськими країнами.

Документи татарського посольства до Швеції 1654–1655 рр. досить повно збереглися у Шведському державному архіві (Стокгольм) і були обширно анонсовані у каталозі турецьких, татарських та перських рукописів, підготовленому шведським орієнталістом К.В.Цеттештеєном⁸. Їх зовнішній опис (папір, матеріал, кольори та ін.) здійснили А.Гайер і К.Й.Ламм⁹. Частина документів без дати, однак більшість датувалася 11 листопада 1654 р., себто саме тим часом, коли на листопадовому сеймі у Гродні обговорювалася справа організації польських посольств до Швеції (Андрій Морштин), Англії (Миколай де Бие) та Османської імперії (Войцех Бечинський). Крім листа самого кримського хана (№156, 157), татарське посольство везло з собою також цілий пакет документів до шведського короля від інших урядовців і перших осіб Криму – калги-султана Кази Гірея (№154), нуреддіна Адиль Гірея (№158), головної дружини хана (№159), візира Сефер Кази-аґи (№160), а також Тімур-аґи (№153), Мегмеда Гірея – сина Багадура Гірея (№155), Алі Кази-аґи (№161), Абдула Керім-аґи (№162), ханського секретаря (№163) і Джана Мірзи-аґи (№164). У цих листах подекуди згадуються також імена самих послів. Так, наприклад, лист хана до шведського короля було передано через Адильшаха-мірзу (*ʿAdilšāh Mirzā*), який очолював цю дипломатичну місію¹⁰. Йому також було передано послання від скарбника Джана Мірзи-аґи та, імовірно, Сефера Кази-аґи. Лист від ханської дружини повів її спеціальний посланець Алі (*ʿAlī*), від нуреддін-султана – Муртаза-аґа, від секретаря хана – Гасан. Мегмед Гірей, син Багадура Гірея, відправив свій лист через посланця Гізеля (*Güzel*). Загалом, німецький хроніст Йоганн Георг Шледер занотував відомості про те, що все татарське посольство до Стокгольма складалося із 17 осіб¹¹ (інформацію про це знаходимо також у новинах, які доходили до англійських газет¹²).

Посольству давалися антимосковські настанови, що дедалі виразніше окреслювалися у зовнішній політиці Кримського ханства після Жванецької кампанії. Саме лише декларування перед шведами союзу Криму з Річчю Посполитою, яка за перший рік війни з Московією у 1654 р. втратила значні території у Великому князівстві Литовському, було досить промовистим, нав'язуючи до традицій попередніх антимосковських альянсів Криму зі Швецією в 1556 або 1579 рр. Відтак не дивно, що шлях татарських гінців до Стокгольма стелився через Варшаву.

21 березня 1655 р. коронний канцлер Стефан Корицінський підписав лист, в якому наказував видати зі скарбу 600 злотих на дорогу для двох приставів – колишнього польського посла до Швеції Генріка Каназілія і п. Юхна, які мали супроводжувати кримського посла, найімовірніше, до Гданська¹³. Ще неповних два місяці татарські гінці були у цій дорозі. Найранішу звістку про їх

приїзд до шведської столиці знаходимо в офіційних донесеннях голландського і французького резидентів у Швеції від 15 травня 1655 р.¹⁴ Причому, відомості французів про завдання кримської місії були повнішими, а голландський посол лише констатував факт приїзду татар до Стокгольма, пишучи, що для з'ясування їхньої мети йому потрібен певний час¹⁵. Натомість французький резидент Шарль д'Авогур, який був тісно пов'язаний із польським послом Андрієм Морштином і впродовж часу від приїзду останнього до шведської столиці 24 січня 1655 р. всіляко сприяв виконанню його завдання, був дещо краще обізнаний у цих справах. У першому своєму повідомленні до французького резидента у Лондоні Антуана Бордо він подавав інформацію, що татарський дипломат прибув до Стокгольма, аби «[...] дати відомість про отримання його паном корони і привітати з тим, що цей король (Карл X Густав – Я.Ф.) отримав свою. Проте тут є думка, – писав далі д'Авогур, – що оскільки він (хан – Я.Ф.) уклав оборонну й наступальну лігу з Польщею, то виглядає, що він (татарський посол – Я.Ф.) зробить якусь декларацію про це»¹⁶.

Деяку розбіжність із датою прибуття татар зустрічаємо в листі шведського дипломата Йогана Екеблада, який 9 (19) травня 1655 р. писав зі Стокгольма, що татарські послы добралися до столиці три дні тому, себто, виходить, 6 (16) травня. При цьому він деталізував, що кримськотатарське посольство загалом складалося із шістнадцяти осіб¹⁷.

Ще одну згадку про прибуття татар до Стокгольма знаходимо у листуванні двох данських резидентів: у Швеції Педера Юля (Peder Juel) та Голландії – Харісіуса (Charisius). В одному з листів від 12 (22) травня 1655 р. Педер Юль, крім новин про ставлення Московії, Голландії та Англії до війни у Речі Посполитій, писав також і про посланця від «перекопського хана», як він називав Мегмеда Гірея IV, до Карла X Густава¹⁸.

Після приїзду татар до шведської столиці вони ще добрих десять днів чекали на аудієнцію. Шведський політик, член державної ради й губернатор Йоган Розенган записав у своєму щоденнику новини про прийом татарських послів у Карла X Густава під датою 16 (26) травня 1655 р.¹⁹ Те саме засвідчували англійські інформатори зі Стокгольма, які 19 (29) травня доповідали в Лондон, що «минулої середи», себто 16 (26) травня, татарські послы отримали аудієнцію, але їх завдання все ще залишається невідомим²⁰. Таким чином, ці інформації шведського й англійського походження, що збігаються у хронології, можна сприймати як достовірні.

22 травня (1 червня) 1655 р. переговори з татарським послом у державній раді, за присутності інших урядовців, вів шведський канцлер Ерік Оксеншерна. Адильшах-мірза запевнив, що головним завданням його посольства було переконати Карла X Густава у добрих намірах кримського хана, а також запропонувати підтримувати мирні взаємини між Швецією і Річчю Посполитою. Запитуючи, чи це все, із чим приїхав посол, канцлер, мабуть, чекав ще на якісь слова про ставлення Кримського ханства до Московської держави, оскільки сам факт формування ліги між Швецією, Кримом і Річчю Посполитою означав війну з царем Олексієм Михайловичем. Однак на цій офіційній зустрічі татарський посол, не забігаючи наперед, нічого про це не згадав²¹.

Відповідь шведського короля Мегмедові Гірею IV була датована тим самим днем 22 травня (1 червня) 1655 р.²² Однак татарські послы не залишали Швецію ще понад місяць і прощальну аудієнцію отримали лише 24 червня н.ст. 1655 р.²³ Згаданий Йоган Розенган (разом з іншим губернатором – Гаральдом Стаке) був одним із тих, кому король наказав запросити послів на цю аудієнцію і потім провести їх назад до місця постойв²⁴. Однак відправку кримських дипломатів затримували й далі, чекаючи, імовірно, завершення

ріксдагу, що сталося 6 липня н.ст. У щоденнику секретаря польсько-литовського великого посольства до Швеції Йоакима Пасторія зустрічаємо запис від 5 липня н.ст. 1655 р. про те, що татарський посол, одержавши подарунки від самого короля, покинув Стокгольм у супроводі вірменина на шведській службі Захарія Гамоцького²⁵.

Майже всі джерела однотайні в оцінці завдання кримського посольства. За формальним приводом оголошення про сходження на бахчисарайський престол нового хана, підтвердження «давньої дружби» між Кримським ханством і Швецією та привітання короля з коронацією приховувалася основна мета татарської дипломатичної місії – повідомити шведських політиків про польсько-татарську лігу з пропозицією об'єднатися з Річчю Посполитою у війні проти московського царя²⁶. Мегмед Гірей IV сам згадував про це у листі до Карла X Густава від 11 листопада 1654 р. Однак станом на кінець травня 1655 р., коли писалася відповідь кримському ханові, реакцію шведського короля на такі пропозиції вже можна було передбачити. В адресованому Мегмедові Гірею IV посланні Карл X Густав намагався пояснити своє майбутнє вторгнення в Річ Посполиту (що сталося за два місяці – 21 липня 1655 р.), даючи характеристику польсько-шведських взаємин з усіма невиправданими претензіями, які були у поляків на шведську корону з часів Сигізмунда III і Владислава IV. Він повідомляв також про намагання королеви Христини вирішити ці суперечності, установивши надійний мир (натяк на безрезультатні польсько-шведські переговори в Любеку на початку 1650-х рр.). Кримський хан, писав далі король Швеції, навряд чи не був обізнаний із головними пунктами цих розбіжностей²⁷. Стилістика цього листа не відрізнялася від послань Карла X Густава, адресованих правителям інших держав (Об'єднані Провінції, Росія, Данія, Австрія, Англія тощо) напередодні нападу на Річ Посполиту. Проте у випадку з кримським ханом шведський король намагався використати його посольство ще й для того, аби переконати не воювати з козаками, відновивши «давню дружбу» з Богданом Хмельницьким. «[Шведи] також дуже перетягували татар, аби лиш козаків не зачіпали, однак татарський посол одразу не вдався в ці трактати – відтак не знаю, що далі зробив», – писав зі Стокгольма невдовзі після від'їзду татарських послів ленчицький воевода Ян Лещинський у своєму листі до примаса Анджея Лещинського²⁸.

Загалом через ті тенденції, що склалися у шведсько-польських взаєминах напередодні вторгнення Карла X Густава в Річ Посполиту, татарське посольство, яке намагалася скерувати шведську армію проти Москви у союзі з Яном II Казимиром, не могло мати успіху. Воно завершилося загальними взаємними компліментами про необхідність підтвердження «давньої приязні» між Кримом і Швецією, що у підтексті, з боку Карла X Густава, дійсно означало не лише стримування татар від допомоги полякам, а й підтримку Мегмедом Гіреем IV козаків. У контексті шведського посольства до Богдана Хмельницького на чолі з греком о. Данилом Афінським, відправленим у січні 1655 р., такий напрямок шведсько-кримських взаємин міг пропонуватися татарам у Стокгольмі²⁹. Однак старання Карла X Густава, звичайно, не мали перспектив та абсолютно не сприймалися у Криму. Через це, як бачимо, кримська і шведська політика не лише відзначалися протилежними поглядами на розвиток міжнародних відносин, а й конкурували з причини постановки своїх найближчих завдань, виходячи із взаємин Речі Посполитої, Швеції та Москви. «Посольство татар до Швеції завершилося привітанням нового короля і пропозицією дружби від нового хана [...]», – повідомляв у вересні 1655 р. Ян Амос Коменський про більш, ніж скромні результати кримськотатарської місії у Стокгольмі³⁰.

Данія

Наприкінці 1654 р., коли після обрання Карла X Густава королем Швеції нерозв'язаність проблем у польсько-шведських відносинах загрожувала вибухом нової війни в Балтійському регіоні, Ян II Казимир намагався знайти протизвагу шведській політиці при дворах Данії й Голландії. І якщо його взаємини з Об'єднаними Провінціями розвивалися відносно успішно завдяки схваленому навесні 1654 р. проєктові договору між польським резидентом у Гаазі Миколаєм де Бие та Генеральними Штатами³¹, то з данським королем Фредеріком III не все було так добре, а його готовність виступити проти шведів на захист балтійських міст Речі Посполитої була дуже сумнівною. Знаючи, яку негативну реакцію при шведському дворі викликали новини про польсько-голландську угоду, що явно скеровувалася проти Стокгольма, Ян II Казимир був обережнішим у своїх взаєминах із Копенгагеном.

На тлі загальних тенденцій скандинавського та кримського напрямів польсько-литовської політики середини 1650-х рр. зрозумілішим стає татарське посольство в Данію, котре відбулося в останніх місяцях 1654 – на початку 1655 рр., після сходження Мегмеда Гірея IV на ханський престол. Як і у випадку зі Швецією, можна стверджувати, що посольство кримського хана до Копенгагена більше відображало інтереси польсько-литовської, ніж кримськотатарської, дипломатії, а його завдання розроблялися також не без впливів із Варшави. Ця місія організовувалася у площині загальної політики хана, скерованої на формування великої антимосковської коаліції, а пошуки союзників для Речі Посполитої у польсько-московській війні посідали тоді головне місце у взаєминах Криму з європейськими країнами.

Питання посольства від хана в Данію у 1655 р. та в наступний період у науковій літературі порушувалося доволі часто з огляду на збереженій у Данському державному архіві (Копенгаген) масив татарських документів за другу половину XVII ст. Поштовхом до зростання інтересу до цієї колекції джерел у 1950–1970-х рр. було опрацювання шведськими орієнталістами кримськотатарських, османських та перських рукописів, котрі відкриті в Стокгольмі. Справа у тому, що документи кримського походження, котрі збереглися у Данії, часто були співзвучними з тими, що перебували у Швеції, оскільки посольства кримського хана до Копенгагена і Стокгольма так чи інакше порушували проблеми політики в Балтійському регіоні, де позиція Швеції у той період була однією з визначальних.

Насамперед, слід зазначити, що документи татарського посольства до Фредеріка III за 1655 р. у Данському державному архіві не збереглися. Про саму дипломатичну місію з Криму до Данії, що відбулася того року, у наукових дослідженнях згадувалося здебільшого у загальних рисах, історики просто обмежувалися констатацією факту, що таке посольство було. До нас дійшли лише чернетки шести відповідей, датованих 20 червня (мабуть, за ст. ст.) 1655 р. і писаних латиною, від данського короля Фредеріка III до кримського хана, його головної дружини, калги-султана Кази Гірея, нуреддін-султана Адиль Гірея, візира Сефера Кази-аги та скарбника Джана Мірзи-аги³². Як бачимо, у випадку з дипломатичною місією в Данію політики Кримського ханства, згідно зі своїм посольським звичаєм, застосовували ту ж схему, що й зі шведським королем, оскільки всі ці імена зустрічаються також і у групі листів, відправлених у той самий час до Стокгольма.

Ці документи досить загально анонсувалися у статті відомого англійського орієнталіста Б.Левіса, виданій у середині 1950-х рр. і присвяченій аналізу дипломатичних матеріалів кримськотатарського походження (по-

сольства XVII ст.), що відклалися в копенгагенському архіві. Однак у своєму дослідженні автор опублікував лише титул, ужитий у 1655 р. данським королем у відповіді Мегмедові Гірею IV³³. У середині 1970-х рр. регести цих чернеток подавалися у додатках до впорядкованого Й.Матуцом каталогу кримськотатарських листів із Данського державного архіву³⁴. Упорядник у передмові писав, що адресовані у Бахчисарай відповіді Фредеріка III від 20 (30) червня 1655 р. – це найраніші документи із зазначеного архівосховища, котрі стосуються взаємин Данії з Кримським ханством. Однак залишається нез'ясованим, – зауважував дослідник, – чи прибували якісь посольства із Криму в Копенгаген раніше, до цієї дати³⁵.

Той факт, що татарські документи посольства 1655 р. не збереглися подеколи підштовхував істориків до хибних висновків про те, нібито чернетки Фредеріка III від 20 (30) червня писалися у відповідь на одну з кримськотатарських дипломатичних місій, яка була відправлена у Данію задовго до того часу³⁶. У дійсності ж у джерелах зустрічається кілька достовірних згадок, що кримське посольство до Данії таки відбувалося приблизно у той самий час, що й до Швеції, себто наприкінці 1654 – у липні 1655 рр. Наприклад, із листа Мегмеда Гірея IV до Яна II Казимира довідуємося, що хан писав королеві Данії, повідомляючи про укладену між Кримом і Річчю Посполитою угоду та пропонуючи Фредерікові III ставитися до польського короля з такою ж доброзичливістю, як і він сам³⁷. Про данського шкіпера, який перевозив татарського посла з Копенгагена, згадував ленчицький воєвода Ян Лещинський, котрий повертався в Польщу зі свого посольства до Стокгольма, у листі до примаса Анджєя Лещинського. Згідно з документом, король Фредерік III нібито наказав цьому шкіперові, у разі, якби він зустрів якісь шведські кораблі, «[...] то щоб не давав їм жодної почесі»³⁸. Проте, на відміну від першого джерела, у достовірності деталей цієї інформації можна сумніватися, оскільки Ян Лещинський лише переказував тодішні стокгольмські чутки. Про повернення кримськотатарських посланців із Копенгагена через Польщу у серпні 1655 р. і їх зустріч з Яном II Казимиром зустрічаємо також відомості у нотатках Мартіна Голінського (про це йтиметься нижче).

Як і у випадку з місією до Швеції, татарський посол у Копенгаген прибув приблизно у середині або другій половині травня 1655 р. Достеменно відомо лише те, що у данській столиці короля, який на той час подорожував власними володіннями, він не застав, тож змушений був чекати на його повернення. Разом із татарським послом на Фредеріка III чекав також шведський дипломат Магнус Дюрель, який напередодні вторгнення його короля до Речі Посполитої мав запропонувати Данії закрити доступ у Балтійське море через Зундську протоку військовим кораблям третіх країн (насамперед малася на увазі Голландія)³⁹. Повернувшись до своєї столиці у суботу 8 (18) червня, Фредерік III, очевидно, планував дати аудієнцію татарському посланцеві на початку нового тижня⁴⁰.

Зі згаданої вище відповіді данського короля кримському ханові від 20 (30) червня довідуємося, що на цій аудієнції посол останнього передав Фредерікові III повідомлення про сходження Мегмеда Гірея IV на престол, водночас запевнивши Данію у дружніх відносинах⁴¹. Проте із загальних фраз королівського листа до хана досить складно реконструювати точні посольські завдання кримської місії у Копенгагені. Інколи це навіть спонукало істориків висловлювати сумніви, чи справді бахчисарайські посланці мали якусь іншу мету в данській столиці, окрім повідомити про зайняття престолу новим володарем⁴². Однак деякі відомості з інших джерел, зокрема скандинавських, дають нам можливість установити, що крім такого інформування, яке супроводжувалося традиційними запевненнями

у дружбі, Мегмед Гірей IV намагався залучити Данію, що володіла могутнім військовим флотом, до антимосковської коаліції, над формуванням якої, як уже згадувалося, він наполегливо працював. Дані про це знаходимо у звітах Магнуса Дюреля з Копенгагена, адресованих Карлові X Густаву. Наприклад, у листі від 22 червня (2 липня) 1655 р. шведський дипломат писав, що татарський посол пропонував данцям здійснити морську виправу на північ Московії з боку Норвегії⁴³. В іншій реляції, відправленій за декілька днів, 30 червня (10 липня), шведський резидент повідомляв – татарський посол отримав відповідь від Фредеріка III, що Данія не має жодних підстав для ворожечі з Москвою⁴⁴.

Крім цього доручення, Мегмед Гірей IV за усією вірогідністю міг просити данського короля вплинути на Швецію у справі укладення польсько-шведського миру. Згадку про це знаходимо в одному з листів чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича до литовського гетьмана Януша Радзивілла від 19 березня 1655 р. (приблизно тоді, коли татарські послы на шляху в Данію і Швецію проїжджали через територію Польщі). У цьому документі воєвода з надмірною самовпевненістю писав про це, як про довершений факт: «Татарський хан, запрошуючи шведів до товариства [проти Москви], відправив до них данського короля»⁴⁵.

Таким чином, ми бачимо, що завдання цього посольства тісно перепліталися з дорученнями кримської місії у Стокгольмі. До того ж, у цей самий час Мегмед Гірей IV, не маючи безпосередніх взаємин з Об'єднаними Провінціями, наполягав на тому, щоби польський король застосував увесь свій вплив на голландців і змусив їх підтримати власним флотом військово-експедицію проти Москви⁴⁶. З огляду на польсько-голландську угоду про безпеку на Балтиці й заходи польського резидента в Голландії Миколая де Бие, який у першій половині 1655 р. перебував у Лондоні, намагаючись переконати Олівера Кромвеля відправити ескадру проти Архангельська⁴⁷, Ян II Казимир під час укладення договору з Кримом восени 1654 р. міг говорити ханові про вірогідну участь голландців у цьому великому антимосковському проекті. Готуючи посольство до Копенгагена, Мегмед Гірей IV, зі свого боку, міг дати інструкції послам порушити це питання перед Фредеріком III, маючи надію організувати за допомогою Яна II Казимира морський похід проти Росії за участю Англії, Голландії, Данії та, імовірно, Швеції (на яку, щоправда, хан покладав більше надій у війні з московитами на суходутті, у Великому князівстві Литовському). У зв'язку з цим посольство Генріка Каназілія до Об'єднаних Провінцій із листами Яна II Казимира від 19 травня 1655 р. було відправлене, мабуть, не без впливу й тиску на коронний уряд із боку Криму⁴⁸.

Незважаючи на те, що чернетки відповідей Фредеріка III Мегмедові Гірею IV та його дорадникам було датовано 20 (30) червня, татарські послы ще цілий місяць залишалися в Копенгагені. Англійські газети, передруковуючи влітку різні новини, писали, що посланці з Криму, які перебувають у Данії, готові вирушити і чекають лише на розпорядження данського короля⁴⁹. Найвірогідніше, зі столиці Данії їх було відпущено наприкінці липня (за н.ст.) 1655 р. і вони рухалися через Польщу, де мали зустріч із королем. В авізах, які дійшли до міста Казимира під Краковом, Мартин Голінський поміж подіями, датованими серединою серпня 1655 р., занотував такі відомості: «Від данського короля повернувся татарський посол, котрий розповідав, що при ньому був посол шведський, якому данський король не дав аудієнції»⁵⁰. До татарського добре поставився й обдарував його, також одягу різних кольорів дав на всіх татар, і в цьому одязі був у короля й.м. (Яна II Казимира? – Я.Ф.). Повідомляли також те, що на морі під знаком данського короля є 80 кораблів із гарматою, але не знають, для чого»⁵¹.

Австрія

Видання анотованих каталогів кримськотатарських документів з архівів Стокгольма і Копенгагена мало непересічне значення у справі вивчення дипломатії Кримського ханства. Документи ці здебільшого не несли якоїсь насиченої інформації про політичні події у взаєминах між Кримом і скандинавськими країнами⁵², однак вони були першорядними цілісними джерелами до дипломатичної історії. Можна сказати більше – ці збірники створювали у науці певні стереотипи, згідно з якими вважалося, що у XVII ст. Швеція і Данія були ледь не єдиними країнами християнської Західної Європи, з котрими кримські хани підтримували тривалі політичні взаємини⁵³. Проте у середині 1650-х рр. не менш інтенсивними були стосунки бахчисарайського двору з іншими європейськими правителями – бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом⁵⁴ та австрійським імператором Фердинандом III.

Як і у випадку з дипломатичними місіями до Данії та Швеції, завдання своїм посланцям у Відні Мегмед Гірей IV у 1654 р. виробляв також за погодженням з Яном II Казимиром – на меті вони мали формування антмосковської ліги. Не виключено, що проблема цього посольства обговорювалася на польсько-татарських переговорах, що восени 1654 р. велися, з одного боку, королем Речі Посполитої й татарськими гінцями у Гродні, а, з іншого, Мар'яном Яскульським у Бахчисараї. Про те, що дипломатію кримського хана у Відні слід якнайкраще використати в інтересах польсько-литовської політики, говорив Янові II Казимиру й папський нунцій Відоні під час дискусій про посередницькі ініціативи Фердинанда III для укладання миру з Москвою⁵⁵.

Татарське посольство до Відня (двадцять п'ять осіб) вирушило в дорогу приблизно в останніх днях грудня 1654 – на початку 1655 рр., і, природно, також їхало через Варшаву. Й.Гаммер-Пургшталь називає бахчисарайського посла іменем Майдан Кази-бек (Meidan Gasibeg)⁵⁶. До польської столиці він прибув наприкінці 20-х чисел січня 1655 р., не заставши там, однак, Яна II Казимира, який у цей час повертався з Гродна. Дочекавшись у Варшаві короля, котрий прибув за декілька днів, татарським гінцям було надано супровід та охорону, що мала провести їх до австрійського кордону⁵⁷.

Наприкінці лютого 1655 р. Фердинанд III дав аудієнцію послові, і ця подія мала помітне відлуння у популярних тоді «летючих листках», інформація з яких доходила до німецьких хроністів і збирачів новин для англійських газет. Згідно з цими відомостями, татарський посол мав аудієнцію 27 лютого за н.ст., саме напередодні від'їзду імператора до Пресбурга для обрання його сина Леопольда Ігнатіуса угорським королем⁵⁸. Прийом і відпуск татарського посольства описувався з дрібними екзотичними й колоритними, як на смаки тогочасної європейської публіки, деталями. Згідно з описом, посол привіз у подарунок імператорові татарського коня, зовні непоказного, але дуже витривалого. Цей кінь, мовляв, міг проскакати без відпочинку до 20 миль, а ціна його сягала 1000 дукатів. Далі зазначалося, що 1 березня, перед від'їздом, імператор дав татарам прощальну аудієнцію, на якій посла обдарували золотим ланцюгом та 1400 талярами на зворотну дорогу, передавши ханові оздоблену срібну чашу та інші коштовні подарунки⁵⁹.

На відміну від взаємин Бахчисарая зі Стокгольмом і Копенгагеном, позиція яких стосовно Речі Посполитої в останніх місяцях 1654 р. залишалася ще невизначеною, вимоги у цей час від кримського хана до імператора були впевненішими. Оскільки Австрія у найскладніших ситуаціях підтримувала Річ Посполиту, то Мегмед Гірей IV вочевидь сподівався знайти тут повне розуміння. Крім звичайних повідомлень про дружбу і сходження нового пра-

вителя на престол, кримський хан, очевидно, передав Відню дуже конкретні пропозиції, пов'язані з відправкою австрійських військ до Яна II Казимира або іншою допомогою. У новинах голландського резидента в Гамбурзі, датованих 26 червня (за н.ст.) 1655 р., через неповних чотири місяці після аудієнції татарського посла у Відні, зустрічаємо, наприклад, інформацію, що кримські дипломати зажадали від імператора надати фінансову підтримку й відправити на допомогу Речі Посполитій щонайменше чотири німецьких регімента⁶⁰.

В умовах кінця 1654 – початку 1655 рр. такі вимоги були цілком зрозумілими. Вони добре вписуються у польсько-австрійські взаємини, що склалися після підданства України Московській державі й оголошення Олексієм Михайловичем війни Речі Посполитій. У цей час польсько-литовські політики часто повторювали перед віденським двором, що майбутній союз із Кримом зможе суттєво поліпшити становище Польщі й Великого князівства Литовського. «І якщо у жовтні [1654 р.], як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту», – ішлося в інструкції польського посольства до Відня (липень 1654 р.). У цьому ж документі згадувалося також про військову підтримку польського короля Фердинандом III проти Москви⁶¹. Крім цього, після укладення польсько-татарського союзу з Варшави до Австрії було відряджене спеціальне посольство на чолі з Александром Денгофом. Воно прибуло у Відень 2 листопада 1654 р., маючи на меті поінформувати імператорський двір про цей дипломатичний успіх Яна II Казимира й ще раз спробувати переконати Фердинанда III послати австрійські війська на допомогу Речі Посполитій – вимога, що, як ми бачили, була повторена татарами у Відні наприкінці лютого 1655 р.

Таким чином, кримськотатарська дипломатія в Європі наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. розвивалася, виходячи із завдань новоутвореного польсько-татарського союзу. З одного боку, інтереси Речі Посполитої в дипломатичних заходах кримського хана проглядалися дуже виразно з огляду на спроби Криму підштовхнути найперше Швецію до військового зіткнення з Московією. Підтримку цих планів Мегмед Гірей IV шукав у данського короля Фредеріка III та австрійського імператора Фердинанда III. З іншого боку, татарська дипломатія намагалася сформувати коаліцію європейських країн проти московського царя, в якій провідну роль мала б відігравати Річ Посполита. Проте приїзд ханських посольств до Стокгольма, Копенгагена й Відня наприкінці лютого та навесні 1655 р. (себто, після завершення Охматівської кампанії в Україні) проходив уже за інших, значно несприятливіших для Речі Посполитої, політичних обставин, ніж коли укладалися доручення кримським дипломатам (осінь 1654 р.). Розрахунки Варшави й Бахчисарая на переможну війну проти Богдана Хмельницького, що мало б додати вагомих аргументів до посольських інструкцій, не справилися. Крім цього, не вдалося також нейтралізувати Україну, розірвавши союз українського гетьмана з московським царем і замиривши козаків з Яном II Казимиром. Вирішальними ж для дипломатичних невдач кримського хана у Північній Європі, на нашу думку, стали фатальні для Речі Посполитої помилки польського короля, допущені у взаєминах із Карлом X Густавом наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр.

- ¹ *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – Москва, 1981. – С.95–96.
- ² *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654–1655. – Warszawa, 1910. – S.163.
- ³ *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T.I. – S.465.
- ⁴ *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – Москва, 1994. – С.157–158.
- ⁵ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.395; 3-є вид. – К., 2009. – С.495.
- ⁶ *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Л., 1996. – Ч.І. – С.194–195.
- ⁷ *Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD).* – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Turecki. – Karton 75. – TeKa 415. – №716. Про цей лист див.: *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660. – S.477; *Kołodziejczyk D.* Stosunki polsko-tureckie w połowie XVII wieku // Rzeczpospolita w latach potopu. – Kielce, 1996. – S.44–45.
- ⁸ *Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von K.V.Zettersteen.* – Stockholm, 1945. – №153–164. – S.89–96. Відгуки на цю працю див.: *Babinger F.* [Rev.] // Oriens. – 1949. – Vol.2. – №2. – S.315; *Horniker A.L.* [Rev.] // The Journal of Modern History. – 1951. – Vol.23. – №4. – P.377–378.
- ⁹ *Geijer A., Lamm C.J.* Orientalische Briefumschläge in schwedischen Besitz. – Stockholm, 1944. – S.24–26, 36.
- ¹⁰ Упорядник видання протоколів шведської державної ради помилково називає його Abdul sjah murza (див.: Svenska riksrådets protokoll / Utgiv. genom Per Sondén. – Stockholm, 1923. – Del.XVI: 1654–1656. – S.191).
- ¹¹ *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaeum. – Frankfurt am Main, 1685. – Bd.VII. – S.773.
- ¹² *Mercurius Politicus, Comprising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on foot in the three Nations of England, Scotland & Ireland.* – [London], 1655. – №260: (31 May – 7 June o.s.). – P.5376; №264: (28 June – 5 July o.s.). – P.5442.
- ¹³ AGAD. – Archiwum Zamojskich. – № 3094.
- ¹⁴ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Th.Birch. – London, 1742. – Vol.III: (Dec., 1654 – Sept., 1655). – P.423–424, 433. Йоганн Георг Шледер писав: «[...] на початку травня татарське посольство, яке складалося з 17 осіб, прибуло до Стокгольма» / «[...] came zu Eingang dess Mayen eine Tartarische Legation, bestehend in 17. Personen zu Stockholm an» (див.: *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaeum. – Bd.VII. – S.773). Див. також новини зі Стокгольма від 5 травня ст.ст. про приїзд татарських послів: *Mercurius Politicus.* – [London], 1655. – №264: (28 June – 5 July o.s.). – P.5442.
- ¹⁵ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.424.
- ¹⁶ *Ibid.* – P.423–424.
- ¹⁷ *Johan Ekeblads bref / Utg. af N.Sjöberg.* – Stockholm, 1911. – Del.1. – S.403 («Три дні тому татарські послы прибули з Даларена. Їх є 16 осіб і [вони] ще не отримали аудієнції» / «För tre dagar sedan blefvo de tartariske gesandterne inhämtade från Dalarna. Är 16 personer starka och ha ännu inte haft audience»).
- ¹⁸ *Regesta diplomatica historiae Danicae. Index chronologicus diplomatium et literarum, historiam Danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium, quae in libris hactenus editis vulgatae sunt.* – Havniae, 1870. – T.2. – Pars 2. – Doc.11496. – P.1267.
- ¹⁹ «[...] того самого дня татарські послы мали аудієнцію» / «[...] Tatterske Gesanterna hadhe samma dagh audiens»: *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661 / Utg. genom A.Jansson.* – Stockholm, 1995. – S.145 (дата: 16 травня ст.ст. 1655 р.).
- ²⁰ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.454. День 29 травня н.ст. 1655 р. припадав на суботу.
- ²¹ Опис переговорів між канцлером і татарським послом у цей день див.: Svenska riksrådets protokoll. – Del.XVI. – S.191–193.
- ²² *Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv.* – S.91–93.

²³ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.555 (депеша голландського посла зі Стокгольма, 26 червня 1655 р.: «Позавчора татарські послы прощалися при дворі» / «The day before yesterday the Tartarian deputies took their leave at court»).

²⁴ *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661.* – S.147 (запис від 14 червня ст.ст. 1655 р.).

²⁵ [*Pastorius J.*]. *Diarium legationis in Sueciam // Wójcik Z.* Akta poselstw Morzyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // *TeKi Archiwalne.* – Warszawa, 1957. – Т.5. – Док.10. – S.104. Карл X Густав використовував З.Гамоцького для супроводу дипломатичних місій зі Сходу також і в інших випадках, наприклад, під час повернення турецького посольства Мустафи-аги у 1656 р. (див.: *Дашкевич Я.* Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655) // *Його ж.* Постагі: Нариси про діячі історії, політики, культури. – 2-е вид. – Л., 2007. – С.135–136; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афіньського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // *Український археографічний щорічник: Нова серія.* – К., 2009. – Вип.13/14. – С.507–508).

²⁶ Окрім цитованої французької реляції д'Авогура зі Стокгольма див., зокрема, про завдання татарського посольства: *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Ed. A.Szilágyi.* – Budapesti, 1890. – Vol.1. – P.393 (лист Коменського до Клобушицького, 6 вересня 1655 р.); *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaem. – Bd.VII. – S.773; *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergae, 1696. – P.59.

²⁷ *Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv.* – S.92.

²⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф.5. – Од. зб.5769/III. – Арк.1157 (лист від 16 липня 1655 р.).

²⁹ Про завдання цього посольства та міжнародну ситуацію, в якій воно відбувалося, див.: *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афіньського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році. – С.478–479.

³⁰ *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta.* – Vol.1. – P.393.

³¹ Про цей договір див.: *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus Suecici libri XXVI. – Ultrajecti, 1686. – P.1036; *Lindqvist Å.* Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 // *Karolinska förbundets årsbok.* – Stockholm, 1941. – S.9–19; *Miczulski St.* Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // *Rocznik Gdański.* – 1961. – Т.XIX/XX. – P.398–399.

³² *Rigsarkivet (København).* – *Tatariet AI 1/1.* – Fol.8–13. Висловлюю свою щирю подяку співробітникові Данського державного архіву Генрікові Стіссінґу Єнсену (*Henrik Stissing Jensen*) за надані копії цих документів.

³³ *Lewis B.* Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th Century // 60. *doğum yili münasebetiyle Zeki Velidi Torgan'a armağan.* Symbolae in honorem Z.V.Torgan. – Istanbul, 1950–1955. – P.141–142.

³⁴ *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen, mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. – Freiburg, 1976. – S.274–277. Див.: *Ostapchuk V.* [Rev.] // *Journal of Turkish Studies.* – 1984. – Vol.8: Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun. – P.287.

³⁵ *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen... – S.24.

³⁶ *Abdullayev I.A.* The Revived Archive: Purposes and Prospects // *Cultural Values of Crimean Tatars. The Methods for Revival: Reports of the Conference, 27–30 August 2001, vil. Beregovoye of Bakhchisaray distr.* [Електронний ресурс] <http://www.cidct.org.ua/en/studii/15-16/3.html>

³⁷ *Lewis B.* Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th Century. – P.143 (note 24): «[...] and in the letters we sent to the King of Denmark we wrote: the King of Poland is our friend and brother. For our sake you too be a friend and brother to him» (переклад листа Мегмеда Гірея IV з татарської мови з видання документів В.Вельяминова-Зернова і Х.Фаїзханова «Матеріали для історії Кримського ханства» (1864 р.)). «І у листах, що їх ми відправили до короля Данії, ми писали: король Польщі є нашим другом і братом. Заради нас ти також будь йому другом і братом» (пер. з англ.).

³⁸ ЛННБ. – Ф.5. – Од. зб.5769/III. – Арк.1176 (лист від 30 липня 1655 р.): «[...] temu szyprowi, co odwoziel z Daniey posła tatarskiego, [król Duński] kazał przysiąć, in quantumby potkał flotę szwedzką, aby żadney nie czyniел reverentey [...]».

³⁹ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.534 (реляція голландського резидента зі Стокгольма, червень 1655 р.). Див.: *Carlbon L.*

Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – Göteborg, 1901. – S.26–28; *Rimborg B.* Magnus Durell och Danmark [= Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, nr.15]. – Göteborg, 1997. – S.258–260.

⁴⁰ Див.: The Perfect Diurnall of some Passages and Proceedings of, and in relation to, the Armies in England, Scotland, and Ireland. – [London], 1655. – №290: (25 June – 2 July o.s.). – P.4459–4460.

⁴¹ Rigsarkivet. – Tatariet AI 1/1. – Fol.8. Про те, що кримський хан пропонував зберегти з данським королем «давню приязнь», повідомляли також у новинах із Кельна від 20 липня (н.ст.?) 1655 р. (див.: The Perfect Diurnall. – [London,] 1655. – №294: (23–30 July o.s.). – P.4529).

⁴² *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – С.180–181 (прим.73).

⁴³ *Regesta diplomatica historicae Danicae.* – Т.2. – Pars 2. – Doc.11511. – P.1269.

⁴⁴ *Ibid.* – Doc.11517. – P.1269.

⁴⁵ Biblioteka Narodowa. Dział mikrofilmów. – №9321 (Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Wrocław). – Sygn. 3564/II). – Fol. 339 v.

⁴⁶ Новини з Варшави від 13 квітня 1655 р.: «Татарський посол здійснює великий тиск на польського короля, щоб забезпечитися військами Голландії, за допомогою якої він щиро обіцяє, що зробить все, чого можна сподіватися від друга, для його допомоги проти московитів» / «The Envoy of Tartaria is pressing hard the King of Poland for a supply of High Dutch forces, wherewith he doth promise that he will doe all that can be expected of a friend for his assistance against the Muscovites» (див.: The Perfect Diurnall. – [London], 1655. – №283: (7–14 May o.s.). – P.4346). Той самий текст, але без останньої фрази «against the Muscovites» (sic!), було надруковано також в іншій газеті: *Mercurius Politicus.* – [London], 1655. – №257: (10–17 May o.s.). – P.5330–5331.

⁴⁷ Про завдання, які Ян II Казимир давав де Бие у Лондоні щодо Архангельська див.: *Abbott W.C.* Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge, 1945. – Vol. III: (1653–1655). – P.560; *Рогинский З.И.* Из истории англо-русских отношений в период протектората Cromwella // Новая и новейшая история. – 1958. – №5. – С.76; *Roberts M.* Cromwell and the Baltic // *Idem.* Essays in Swedish History. – London, 1967. – P.150–151.

⁴⁸ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.613 (наказ від Генеральних Штатів, 15 липня н.ст. 1655 р.). Див.: *Carlbon L.* Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – S.43.

⁴⁹ The Perfect Diurnall. – [London], 1655. – №294: (23–30 July o.s.). – P.4529; №297: (13–20 August o.s.). – P.4579; №298: (20–27 August o.s.). – P.4591. В останніх двох випусках газети новини про перебування татарських послів у Копенгагені впродовж такого довгого часу сумнівні, оскільки у середині або другій половині серпня 1655 р. вони були вже в Польщі.

⁵⁰ Інформація фальшива, оскільки Магнус Дюрель отримав аудієнцію у Фредеріка III 8 (18) червня 1655 р., себто у той самий день, коли король повернувся до Копенгагена зі своєї подорожі (див.: *Carlbon L.* Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – S.32).

⁵¹ ЛННВ. – Ф.5. – Од. зб.189/II. – Арк.777 («Od krolia dunskiego powrociel poseł tatarsky, ktori powiedzial, ze przy nim bel poseł swedzky, ze mu krol dunsky nie dał audienty. Tatarzskiemu dobrze sie stawiel u udarował, takze barwę roznich kolorow na wszistkyh Tatarow dał, w ktorey barwie bel u krolia i.m. Refferowali tez to, ze iest okretow na morzu z armatą 80 pod znakiem krolia dunskiego, alie nie wiedzą na со»).

⁵² Цю особливість відзначав, зокрема, рецензент збірника: *Ostapchuk V.* [Rev.: *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen...]. – P.287.

⁵³ *Heywood C.J.* [Rev.: *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen...] // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – 1977. – Vol.40. – №2. – P.399 («[...] Данія була однією з двох країн християнської Європи (інша – Швеція), з якою Кримський ханат підтримував більше, ніж нетривкі дипломатичні зв'язки» / «[...] Denmark being one of the two states of Christian Europe (the other is Sweden) with which the khanate of the Crimea enjoyed more than transient diplomatic relations [...]»).

⁵⁴ Про посольство татар до Пруссії у 1654 р. див. згадку у реляції польського посла Яна Шумовського від 18 березня 1654 р. (див.: AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Tatarski. – Karton 62. – Teka 45. – Dok.377). Набагато більше відомостей є

про посольство кримського хана до Кенігсберга у 1656 р. – ханський лист до курфюрста від 20 березня 1656 р., писаний латиною, де татарським послом згадано Алі-мурзу, був досить поширеним у польських копіаріях XVII ст. (див.: ЛННБ. – Ф.5. – Од. зб.189/II. – Арк.819; Biblioteka Czartoryskich. – Sygn.1656/IV. – Fol.213; *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaeum. – Bd.VII. – S.951; *Saring H.* Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges // Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. – 1934. – Bd.46. – S.374–377; *Oppenoorth E.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – Frankfurt; Zürich, 1971. – Bd.1 (1620–1660). – S.333). Див. також згадки про посольство від кримського хана до курфюрста у 1659 р. (*Saring H.* Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm... – S.377–380) й посольство до Відня у липні 1656 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.II. – С.1187; *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaeum. – Bd.VII. – S.866; *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. – Wien, 1856. – S.139).

⁵⁵ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes: (1550–1850) / Coll., parav., adnot. P.Athanasius G.Welykyj OSBM.* – Romae, 1963. – Vol.VIII: 1652–1656. – Doc.3866. – P.220 (із Варшави, 8 березня 1655 р.).

⁵⁶ *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. – S.139.

⁵⁷ Див. новини з Варшави від 28 січня і 4 лютого 1655 р. (The Perfect Diurnall. – [London], 1655. – №272: (19–26 February o.s.). – P.4181–4182; №273: (26 February – 5 March o.s.). – P.4193). Про кількість людей у посольстві див. новини з Відня від 2 березня 1655 р. (Mercurius Politicus. – [London], 1655. – №250: (22–29 March o.s.). – P.5218).

⁵⁸ *Schleuderus J.G.* Theatrum Europaeum. – Bd.VII. – S.715.

⁵⁹ *Ibid.* Про ці самі деталі прийому див. у новинах з Відня від 9 березня 1655 р. (Mercurius Politicus. – [London], 1655. – №251: (29 March – 5 April o.s.). – P.5235).

⁶⁰ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol.III. – P.555.

⁶¹ Цит. за: *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – С.206.

The article examines the foreign policy of the Crimean Khanate in the mid-17th century. The embassies of the Crimean Tartars to Charles X Gustav of Sweden, Frederik III of Denmark, and Ferdinand III of the Holy Roman Empire in 1655 are the subject of the research. The author came to the conclusion that this political activity of the khan Mehmed Giray IV was developed under the influence of the Polish king, John II Casimir. This collaboration was the result of the agreement between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate which was signed in October 1654.

І.М.Петренко*

ЗГОДА ЯК УМОВА УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ В КОНТЕКСТІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МІРЯН РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (XVIII ст.)

У статті йдеться про згоду наречених, батьків, поміщиків, військових як необхідну умову укладання шлюбу між мирянами Російської православної церкви XVIII ст. Розглянуто процес втручання державної влади в компетенцію церкви у шлюбно-сімейних справах, зокрема запровадження шлюбної присяги для батьків. Акцентовано на тому, що згода на шлюб селян, поміщиків і військових була способом державного регулювання і втручання у шлюбно-сімейні відносини.

Шлюбно-сімейні відносини становлять собою своєрідну квінтесенцію політичних, економічних, соціальних і правових інститутів. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин. Відтак вивчення історії шлюбу і сім'ї важливе для розуміння особливостей руху населення, осмислення специфіки правових відносин, розвитку політичних, економічних і соціальних систем. На них сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Сім'я – свого роду підґрунтя історії держави, яке відкриває дослідникові глибинні структури нашого минулого¹. З'ясування шлюбно-сімейних відносин у контексті соціальної історії наразі є досить актуальною проблемою.

У XVIII ст. на тлі модернізації Російської імперії відбувалося формування нових демографічних уявлень. Водночас слід зауважити, що в Росії сім'я була однією з основ соціальної і політичної стабільності держави. Тож вивчення різних сторін шлюбно-сімейних відносин у повсякденній культурі населення викликає особливий інтерес. З огляду на це актуальність дослідження шлюбно-сімейних відносин обумовлена роллю інституту сім'ї у житті суспільства, їх ретроспективний аналіз дозволить не тільки уникнути можливих помилок, що мали місце в минулому, але й накреслить шляхи та способи їх ефективного правового регулювання.

У правовому регулюванні шлюбно-сімейних відносин виділяються укладання, здійснення і припинення шлюбу. Умови укладання шлюбу в різних періодах розвитку держави були неоднаковими. Окремі з них існують і до сьогодні, але їх зміст змінювався з розвитком суспільства (як-от шлюбний вік, волевиявлення, спорідненість, стан здоров'я тощо), деякі відмирають (приміром, соціальний статус наречених, віросповідання, траурний термін), натомість виникають нові (скажімо, документальне підтвердження стану здоров'я). До умов укладання шлюбу, визначених суспільним побутом, належали насамперед згода наречених, батьків або опікунів, поміщиків (для селян). У XVIII ст. виникла нова умова, запроваджена світським законодавством – згоду на шлюб військовослужбовців мали давати їхні полкові командири.

Аналіз розвідок, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми, слід розпочати із праць істориків права М.Владимирського-Буданова, О.Загоровського, К.Неволіна, І.Оршанського, В.Латкіна², які простежили трансформацію не лише сімейного законодавства Росії, а й еволюцію російського законодавства стосовно шлюбно-сімейних відносин у цілому. Учені звернули увагу і на згоду як умову укладання шлюбу.

* Петренко Ірина Миколаївна – канд. іст. наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-mail: petr-ir@rambler.ru

Канонічне сімейне право було предметом дослідження церковних істориків І.Бердникова, О.Павлова, М.Горчакова, М.Суворова³. У своїх працях вони розглядали вплив візантійської юриспруденції на шлюбно-сімейне право Російської імперії, визначали й аналізували ступінь запозичення норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права. Учені проаналізували згоду на отримання шлюбу в Російській православній церкві і порівняли умови її отримання та наслідки в канонічному праві.

Із дореволюційних дослідників шлюбно-сімейних відносин українців слід назвати істориків О.Левицького, А.Лебедева, О.Єфименко, О.Фотинського⁴. У своїх розвідках вони вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовували причини сімейних конфліктів та їхнє розв'язання. Учені проаналізували насильні шлюби, укладені без дозволу наречених і батьків, а також наголосили на поширеності цього явища на українських землях.

Серед сучасних досліджень шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії слід виокремити праці російських істориків М.Цатурової, Б.Миронова, В.Лещенко⁵ та правознавців Е.Левшина, Н.Нижник⁶, а також українських – історика В.Маслійчука і літературознавця М.Сулими⁷. Вони розглянули таку умову укладання шлюбу, як згода, навівши приклади з приватного життя.

Метою статті є дослідження дотримання такої умови укладання шлюбу, як згода, серед мирян Російської православної церкви XVIII ст.; зіставлення букви закону і повсякденних практик соціуму щодо згоди на шлюб наречених, їхніх батьків, помічників, а для військових – командирів.

Морально-релігійна орієнтація сім'ї була спрямована на авторитет її глави, повагу до старших. Така позиція покірності призводила до залежності дітей від батьків. У цьому питанні велика роль відводилася церкві, орієнтація котрої на покірність дітей батькам, очевидно, мала призвести до того, що перші не повинні були чинити опору другим, заявляючи про власну позицію.

У Русі діти одружувалися не інакше, як за дозволом батьків. Син або дочка, котрі не погоджувалися вступати у шлюб і суперечили батьківській волі, могли бути позбавлені спадщини. Устав князя Ярослава Короткої редакції забороняв батькам перешкоджати бажанню дітей одружитися, щоб не допустити спроб самогубства.

У Московській державі шлюби залежали не від добровільної згоди молодих, а від батьків. Із цього приводу Г.Котошихин зауважував: «А случится которому боярину и ближнему человеку женити сына своего, или самому, или брата и племянника женити [...] и посылают к отцу невесты, будет хочет дочь свою, или инаго кого выдать замуж, на те речи скажет ответ, что он девицу свою выдать замуж рад, только подумает о том с женою своею и с родичами [...]. А дочь, или кому-нибудь о том не скажут и не ведают до замужества своего»⁸. Коли нареченому подобався розпис посагу нареченої й обидві сторони призначали зговір, тоді він приїжджав до батьків дівчини, складали рядний запис і святкували. При цьому наречену йому не показували, він не бачив її до самого весілля. Відмінність царських весіль полягала в тому, що наречений сам обирав собі наречену з багатьох дівчат, яких привозили з різних районів держави.

Чинний на українських землях І Литовський статут (1529 р.) містив норму (розділ 4, пункт 10), яка проголошувала, що коли дочка без згоди батьків вийде заміж, то вона позбавлялася приданого та майна, що його мала б успадкувати за материнською лінією; якщо б вона була одна у батька, то майно, котре мала успадкувати за батьківською лінією, переходило до інших

родичів⁹. Наявність цього пункту свідчила, очевидно, про поширеність подібного явища й спроби державної влади боротися зі шлюбами, укладеними без батьківської згоди.

Відомий історик і етнограф О.Левицький, аналізуючи родинні стосунки українців XVI–XVII ст., називав умови, які сприяли тому, щоби шлюб справді виявився щасливим: свобода вибору, відсутність примусу з боку батьків, рівноправність подружжя у шлюбі¹⁰. Однак у XVIII ст., у зв'язку з великодержавною політикою російського царизму, деморалізацією шлюбно-сімейних відносин, поступовим запровадженням кріпосного права зросли примусові шлюби, які укладалися з ініціативи батьків і поміщиків без урахування бажання своїх дітей або кріпаків, котрі не мали можливості чинити опір вінчанню через страх. Таке явище було поширеним у Російській імперії. Відтак Сенат, обговорюючи його наслідки, навіть звертався до імператора з проханням «учинить во всем российском государстве [...] запрещение»¹¹ таких шлюбів. Першою й необхідною умовою укладання шлюбу була згода наречених. Однак, незважаючи на заходи влади, спрямовані на уникнення одружень без згоди наречених, на практиці примусові шлюби продовжували існувати.

Із приходом до влади Петра I почалося реформування такої консервативної сфери людського життя, як шлюбно-сімейні відносини. Цареві довелося примирити дві протилежності: з одного боку, зберегти вільний вибір тих, хто укладав шлюб, а, з іншого, – залишити батькам право брати участь в укладанні шлюбів дітей. Це завдання було розв'язане указом від 12 квітня 1722 р., за яким батьки й поміщики мали поклястися у тому, що одружують своїх дітей і селян без примусу¹².

Указом від 5 січня 1724 р. «О непринуждении родителей детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» примусові шлюби остаточно було оголошено недійсними під загрозою стягнення великих штрафів із батьків та поміщиків¹³. Вищі прошарки суспільства присягали у Синоді, інші – в єпархіях, а дрібні різночинці – священникам, які спеціально для цього призначалися. Порушники присяги піддавалися церковному і світському покаранню, якщо виявлялося, що вони чинили тиск на тих, хто укладав шлюб. Формально присяга проіснувала до 1775 р. Варто навести її повністю: «Аз, нижепоименованный, обещаюся и клянусь всемогущим Богом пред святым его Евангелием, что сочетающийся ныне браком сын мой (или племянник в сыновском лице при мне обретающийся) означив чин и место служения его и прозвание, имярек, который поемлет в жену себе девицу (или вдову) имярек, имярек дочь, намерен с моего позволения законно сочетаться своим позволением добрым и непринужденным имеет крепкую на ту мысль, и усердное желание, и непревратное намерение, и честно по достоинию тайны сея, в супружество с нею совокупитися хочет, и средства между оными духовного и плотского, и присвоения до супружества недопущающего, и иного никакова правильного препятствия супружества возбраняющего не обретається, и от меня оному сочетающемуся ни единого к тому оных персон супружеству принуждения никаким образом пред сего не происходило, и ныне нет, и сие клятвенное изъявление заключат тако, ежели едино что от вышереченного явится когда неистинно, повинен я истязанию церковному и политическому. В заключение сей моей клятвы целую слова и креста Спасителя моего, и подписуюсь имярек»¹⁴.

Клятвенні обіцянки рідних у тому, що їхні сини укладають шлюб із власної волі та за згодою, містяться у фонді «Прилуцьке духовне правління» Державного архіву Чернігівської області¹⁵. Наприклад, у підписці від 16 січня 1792 р. ідеться: «Я, нижеподписавшийся, обещаюся и клянусь всемогу-

щему Богу, пред святым его Евангелием в том, что сочетавшийся святым браком сын мой молодик Терентий Юрченко казак маньковский, который поемлет себе в жену девицу Пелагею, умершего посполитого казенного Власа Коротченка дочь, намерен с моего позволения законосочетаться с своим произволением добром, а не принуждением имеет на то крепкую мысль, и усердное желание, и непревратное намерение, и честно по достоянию себе в супружество с нею совокупиться хочет. И сродства между ними духовного и плотского присвоения до супружества недопускаемого явного никакого препятствия к супружеству принуждения никаким образом наперед сего не происходило» (підписи батька Андрія Юрченка, дядька Василя Калениченка)¹⁶.

Акт 1724 р. на законодавчому рівні було підтверджено 20 червня 1765 р. Тоді, за указом Синоду, священників суворо зобов'язали наглядати за тим, щоби «родители детей и всякого звания люди – рабов своих и рабынь к брачному сочетанию без самопроизвольного их желания отнюдь не принуждали и не брачили под опасением тяжкого штрафования. Прежде венчания брачных приводит родителей их обоих совокупающихся персон, как отцов, так и матерей; а которые в живых не имеют родителей, то тех, которые вместо родителей действительно вменяются, к присяге по нижеследующей форме в том, что они не неволею сына женят, а другие не неволею замуж дочь дают»¹⁷. Крім того, суворо наказувалося записувати шлюби в метричні книги. Священнослужителі зобов'язувалися рапортувати в консисторію, а вона – у Синод про отримання указу про заборону здійснювати вінчання без дозволу батьків і поміщиків.

У 1789 р. Чернігівська духовна консисторія зобов'язала панотців виконувати царський указ від 5 січня 1724 р. «по точной сии приложенной при нем формы присяги, правилами к присяге родителей или родственников с поименованием лиц, за кого они в указанных обстоятельствах присягают, чтоб впредь священники записывали в метрические тетради родившихся и браком сочетавшихся, и умерших сразу по совершении сих треб, не отлагая ни малейшего времени», під загрозою «жесточайшего штрафования»¹⁸.

Незважаючи на такі заходи, у 1792 р. Чернігівська духовна дикастерія (духовний суд – *І.П.*) констатувала, що деякі ієреї «не приводят к присяге обоих лиц совокупающихся родителей и за неимением тех свойственников их, – также не берут от владельцев заручных под присягою писем в том, что они брачаться подданных своих не неволят»¹⁹. У зв'язку з цим 23 червня 1792 р. було знову оголошено указ про те, що слід обов'язково отримувати згоду від батьків або родичів і вимагати розписки.

Однак такі гарантії свободи волевиявлення тих, хто укладав шлюб, на практиці переважно не виконувалися. Історик А.Лебедев опублікував справу про примусовий шлюб Євдокії Климової, яка розповіла, що у січні 1719 р. рідний брат Петро видав її заміж за Василя Лук'янчикова. Коли жінку привели до церкви, вона плакала і благала священника не вінчати її, а той бив наречену до крові, «и от той крови ризы окровавлены были, и от того попова боя в те поры шла у меня кровь ртом и из носу, а поезжане били меня в той церкви плетьюми, а он, поп Максим, таскал меня за косу, и оный же поп Максим поезжанам такие слова говорил: «Дайте волхва», и по тем его словам привели волшебника, и говорил он, поп, тому волхву: «Сделай ты нам, чтобы невеста говорила нам наше», и он, волхв, наговорил воду и наговорную воду он и поезжане, схватя меня, влили мне в рот насильно, и от того его попова боя и наговорного волшебного напоения стала я в то число в беспамятстве замертво, и после того волшебного напоения оный поп меня бил и венчал меня, нижайшую рабу, в беспамятстве, и венчал не по прави-

лам св. отец в ночи самую глухую полночь, и после того венчания привезли меня в дом к означенному мужу моему Василию Лукьянчикову, и от того волшебного напоения и доньне я при смерти, вся опухла и одряхла, руками и ногами не владею, и у того мужа жила во дворе только 20 недель»²⁰. Зрештою, чоловік вигнав нещасну жінку без грошей і речей, тож вона змушена була жебракувати. Євдокія просила знайти і допитати священика. Коли ж його викликали до архімандрита, то він усе заперечував. Згодом жінка забрала свою заяву, і невідомо, чим ця справа закінчилася.

26 січня 1744 р. козак Прилуцького полку Іван Новицький скаржився в Київську духовну консисторію на козака Івана, котрий, «приехавши в дом Новицького в Монастырище, без бытности его ночью оную дочь его, Новицького, своровал и из собою увел»²¹. Його дочка Ганна, за твердженням І.Новицького, була добровільно заручена з козаком Вакулою Зубом.

Селянка Парасковія Філіпова, яка втекла від поміщика Хрущова (імовірно, зі Слобідської України) у 1773 р. і перебувала на утриманні Києво-Печерської лаври, повідомила, що її силоміць видали заміж у 14 років²².

У 1778 р. у Катеринославській духовній консисторії розглядалася справа про насильне повінчання у слободі Берецькі Вершини священиком Іваном Татариним малолітнього однодворця Володимира Беленкова з Марфою Багровою. Жінка була розлучена з першим чоловіком Пилипом Валовим. Викликаний до консисторії Татарин повідомив, що 4 липня 1777 р. приїздив до нього однодворець слободи Берецькі Вершини Іван Беленко із сином Володимиром і привіз із собою тамтешніх мешканців Кузьму Семендяєва, Микиту Макарова, Павла Зеленіна, Тихона Юденка, Єпіфана Овсянникова і дівця Марфу Багрову. Просили його повінчати Володимира і Марфу, зазвичай, що в них немає перешкод для укладання шлюбу: не перебувають у спорідненні, досягли шлюбного віку, виявили добровільне бажання пошлюбитися. Батько нареченої, Олексій Багров, підтвердив, що не примушував дочку виходити заміж. Однак сам на вінчанні не був, бо захворів; матері також не було через домашні клопоти. Батьків на вінчанні представляв брат матері нареченої – Кузьма Семендяєв. Він присягнув, що Марфа «с доброй воли, а не из принуждения замуж выходит»²³.

Викликаний до духовного суду Олексій Багров зізнався, що дочку свою видав заміж насильно. Він сказав, що пиячив у корчмі з Іваном Беленком, який і запропонував віддати дочку за його сина. І.Беленко відмовив, пояснивши тим, що священик не стане вінчати малолітнього хлопця з дорослою дівкою, «но он тот час ударил со мной об заклад с тем, что ежели священник откажется венчать, то он мне тогда две лошади даст, причем сказал мне: смотри, чтоб твоя дочь пошла за моего сына. На что я ему сказал, что дочь со мною спорить не будет и по-моему повелению пойдет, если же не пожелает пойти, то я лоша ему свое ставлю». Коли вони запитали у Марфи, то вона почала плакати і відмовилася виходити заміж. Тож батько лоша проспорив. Крім того, парафіяльні священики справді відмовилися вінчати неповнолітнього нареченого. Тоді Іван Беленко погодився відвезти наречених у слободу Шебелянку до священика Івана Татаринова. Олексій Багров, «в надежде, что тот священник венчать не станет оную дочь мою Марфу просил ее желания поехать в Шебелянку, а сам туда не ездил». Замість нього прибув брат Андрій Багров. Далі в консисторії вже свідчив Андрій Багров, який сказав, що священик Іван Татарин, «видя женихово малолетство, венчать отказался, но как оные Беленков и Семендяев ему не знаю, что посудили, то он им обедни сказал приходит в церковь, где перед венчанием спрашивал поп पहले жениха, по доброй ли воли, и по любви ли понимает он девку Мар-

фу, и когда жених на то ничего не ответил, то дядя его Ивана Беленкова да Кузьма Семендяев научили его ответствовать»²⁴. Жінки також переконали Марфу визнати добровільність укладання шлюбу. Тож таку «добровільність пошлюблених» підтвердили в консисторії свідки: Гнат Беленко (брат Івана Беленка), Кузьма Семендяєв і Євдокія Даманова. У справі немає рішення духовного суду. Однак вона демонструє приклад пошлюблення дітей без їхньої згоди та вирішення долі наречених батьками.

9 березня 1799 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду позов мешканця с.Проходи Харківського повіту Василя Білоусова, котрий скаржився, що селяни поміщика Олександра Сомова прийшли до нього в дім, узяли дочку Євдокію, повели до церкви й хотіли силоміць повінчати з Опанасом Михайловим. Однак священник, «видя таковое насиліе и при том совершенно зная, что он, Афанасий, имеет у себя жену в живых, к обвенчанию не приступил»²⁵. Тоді всі поїхали в сусіднє село Наумівку, і там священник Никифор Косухін усе-таки обвінчав чоловіка й жінку. У консисторії, коли опитували всіх, хто був на вінчанні, виправдовувалися. Згодом Опанас Михайлов овдовів, тож тесть просив забрати першу заяву. Духовний суд визнав вінчання законним, проте зобов'язав перевінчатися у власній парафії.

Ще однією необхідною умовою для укладання шлюбу було отримання згоди батьків. Так, у січні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священника села Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків, під час посту (у грудні), «в полуночное время». До духовного суду скаржилася мати нареченої – Олена Райхова: ієрей підмовив повінчати її дочку Агафію з учителем Чернишевським. У консисторії Яків Павлов не визнав, що намовив пару повінчатися, наполягав на тому, що під час вінчання був тверезим і здійснив його 28 грудня (а не 3 грудня, як стверджувала О.Райхова). Духовна консисторія доручила розслідувати справу ієромонахові Єрофію та березнянському протопопові Якову Скобичевському. Зрештою, Якова Павлова було визнано винним у повінчанні незаконним шлюбом, у нього відібрали парафію, пономаря позбавили духовного звання, шлюб анулювали, «а игумена андронниковского Германа за несмотрительное его выдачу объявленному Чернышевскому венечной памяти велено: дабы он не чинил слабости приход тот Михайловский отобрать»²⁶.

У лютому 1774 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про повінчання мешканців села Тулиголов Глухівської сотні Ніжинського полку сина козака Семена Козя – Макара з Марією Лабутою. У консисторію скаржився Маріїн батько – Лаврін Лабута, який пояснював, що Семен засватав за сина його дочку «без воли и позволения моего». Молоді втекли і таємно повінчалися 3 лютого 1774 р. у с.Яцiani Путивльського повіту Севської єпархії, обряд здійснив священник Стефан Данилович. Консисторія доручила розслідувати справу про «неблагословенный брак» ієромонахові Іоасафові. На духовному суді Макар Козь пояснив, що його батько засватав за нього Марію, однак «после тех сговоров он, Макар, по согласию с оною девкою, видя, что оной отец, также и мать, уже раскаялись и не согласились совершению сего брака», тому молоді втекли і самовільно одружилися. Марія підтвердила слова Макара та скаржилася на батьків, котрі спочатку погодилися віддати її заміж, а потім передумали. Тому-то, мовляв, дівчина наважилася на втечу й одруження без їхньої згоди. Консисторія проаналізувала справу, виписала з Кормчої книги постанов вселенських соборів і Духовного регламенту покарання, яке чекало на тих, хто наважився одружитися без батьківського благословення. Зрештою було винесено рішення: «Макара с Марией брак есть нетверд», тому подружжя розлучили відповідно

до правила 30 Кормчої книги. Їм назавжди заборонено було одружуватися, а також накладено трирічну епитимію у віддалені монастирі. Було покарано і священика, який вінчав пару²⁷.

За вінчання дочки сотенного хорунжого Матвія Кардаша Анастасії з міста Воронкова із сином козака Дмитром Журбою, яке відбулося в іншій парафії і без дозволу батьків, священика Лук'яна Ващенка було вислано в монастир²⁸. Скаргу до Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії подав батько нареченої.

7 березня 1777 р. дяк Кирило Тимофеев написав скаргу до Пирятинського духовного правління на священика села Білоусівка Григорія Ілліцького. Він пояснював, що одружений із Марією, дочкою Григорія. Тесть, невдоволений вибором дочки, звинувачував її в тому, що вона одружилася без батьківського благословення, і пропонував 100 руб. за те, щоби жінка залишила чоловіка та пішла в монастир спокутувати гріх. У позові на зятя Кирило Тимофеев ображав його і називав крадієм, а також звинувачував у тому, що з Марією він вінчався таємно й уночі. Своєю чергою, у скарзі до духовного правління священик Григорій Ілліцький іменував тестя наклепником і просив позбавити його дяківства²⁹. Рішення у справі відсутнє.

14 березня 1790 р. у Білгородській духовній консисторії прийняли до розгляду справу, передану з Катеринославської духовної консисторії, про примусовий шлюб Йосипа Жуковського з викраденою ним 20-літньою мешканкою міста Великі Будища Полтавського повіту Марією «без воли ея родителей». Повінчав пару священик Миколаївської церкви села Лихачівка Краснокутської округи Григорій Малкевський. Консисторія ухвалила рішення: «[...] таковое их бракосочетание по соборному установлению и святых отец учению, так же по Духовному регламенту, в коем о браке на листе 77 изображено, незаконно есть, и что они без воли родителей женились, то по 42-му правилу Василия Великого не есть без вины, но запрещение да примет»³⁰. Пару було розлучено, один рік їм обом заборонили причащатися. Священика ж Григорія Малкевського відправили на рік у монастир, де він мав читати псалми. Однак панотець написав скаргу до консисторії, що він, мовляв, пограбований розбійниками, зазнав від них побоїв і кривд, уже немічний, тож епитимії витримати не зможе.

У 1794 р. син київського купця, 26-літній удівець Федір Кলেখов звернувся до Київської духовної консисторії з проханням дозволити йому одружитися з дочкою поручика форштадта Опанаса Рибникова – Єфимією. Чоловік скаржився, що «отец мой, от которого я неоднократно испрашивал по долгу сыновскому на то благословения, киевский купец Григорий Кляха, единственно потому, что на девице из детей великороссийского народа воспрещает мне в том, позволяя жениться на какой ни есть только бы малороссианке». Далі чоловік зауважував, що він був повнолітнім, мав власне житло, користувався правом другої гільдії київського купецтва, і на основі цього просив дозволу одружитися з Єфимією незважаючи на заборону батька. Консисторія у своєму рішенні, поміж цитатами зі Священного писання про відносини між батьками і дітьми, зазначала: «Просителю отказать, и при том внушить ему, что вступление в брак без согласия родителей есть совершенный знак непочитания оных, и нарушения должности сыновья»³¹.

У 1798 р. 26-літній офіцер-драгун російської служби Ксаверій Шанцбах одружився з дочкою поміщика Каєтана Закревського – Теклею без згоди і дозволу її батьків³². Він викрав дівчину вночі. Духовний суд постановив: повернути Теклею батькам.

У Слобідсько-Українській духовній консисторії у жовтні 1802 р. розглядалася справа про повінчання в Курській єпархії у селі Дунайки диви-

ці Анастасії без дозволу її батьків. Скаржився на панотця її тато – Прокіп Пінчуков. Він заявив, що «прошлого, 1801 года, в июле Ахтырского уезда помещика Петра Войновича крестьянин Яков Литвиненко, подхвата з дому его обывателя Пинчукова дочь его девицу Настасию, увез без ведома и позволения его обывателя к себе в дом, в хутор Сосонку, и поныне она дочь его Настасия находится совместно жительством с тем крестьянином Литвиненком, который называет ее законною женою». На духовному суді Яків Литвиненко підтвердив, що 23 липня 1801 р. у Миколаївській церкві села Дунайки Суджанської округи Курської губернії його з Анастасією повинчав священник Іоанн, прізвище якого не пам'ятає. Таким чином, вінчання відбулося без дозволу батьків, у чужій парафії та навіть в іншій губернії. Зі Слобідсько-Української духовної консисторії було надіслано запит у Курськ із метою розібратися і покарати винного священника, який повинчав мешканців не своєї парафії і без дозволу батьків, а також з'ясувати, чи був записаний шлюб у метричні книги. Допитані ієрей Іоанн Цебренок і диякон Андрій Бородаєвський заявили, що вони не вінчали Якова й Анастасію. Диякон зазначив, що в липні 1801 р. чув від своїх домашніх, що батько священника Іоанна покійний Мойсей Цебренок вінчав пару, а шлюб цей не записав у метричні книги. Імена ж подружжя він не пам'ятав. Зрештою, консисторія вирішила записати шлюб у метричні книги Охтирського духовного правління, де проживали Яків та Анастасія³³.

В умовах поступового запровадження кріпацтва укладання шлюбів між селянами ускладнювалося втручанням поміщиків. Ще у Русі князі влаштовували весілля своїм слугам. У Московії форми цього дійства були різними: «вивідна кунія» – плата наміснику, якщо дівчина виходила за межі громади або землі; «новожених убрус», коли виходила в тій же волості. Це особливо увиразнилося тоді, коли поширилося кріпосне право. Починаючи з XVII ст. наречена-селянка не могла перейти до іншого маєтку у зв'язку із заміжжям без сплати «виводу» – особливого податку на користь свого поміщика. У Соборному уложенні 1649 р. йшлося: «А будет которой помещик или вотчинник ис поместья своего или из вотчины, или чьи прикащики и сторосты крестьянских дочерей девок или вдов учнут отпускать итти замуж за чьих людей или за крестьян, и им тем крестьянским дочерям девкам и вдовам давать отпускные за своими или за отцов своих духовных руками, вперед для спору. А вывод имати за те крестьянские дочери по договору. А что кто выводу возмет, и то в отпускных писати имянно»³⁴. Допоки «вивід» не перевищував 1–2 руб., він не надто ускладнював справу. Однак, коли землевласники підняли плату до 5 руб. за дівчат і до 10–15 руб. за вдів, це стало значною перешкодою на шляху укладання шлюбів³⁵.

У зв'язку з юридичним закріпленням кріпацтва, власники селян свавільно втручалися в їх сімейне життя. Передусім вони дбали про те, щоби не допустити втеч кріпачок. Тож поміщики заохочували шлюби між селянами власних маєтків і неохоче дозволяли «вивід» селянок. Якщо поміщицька вотчина була великою, то жінки мали більше можливостей для укладання шлюбів у її межах. У дрібних і черезсмужних помістях такі можливості були мінімальними. Вивід існував і при одруженні економічних селян (державних), коли вони укладали шлюб із дівчатами з палацових вотчин.

Траплялися випадки насильницького одруження землевласниками людей, які належали до різних соціальних груп, зі своїми підданими із метою збільшення їх чисельності³⁶. У 1775 р. у зв'язку з миром із Туреччиною Катерина II у числі різних пільг установила, «где в которой области империи нашей состоит запрещение вступать в брак без позволения губернского или

градоначальника, и за таковое дозволение собирается сбор, или деньгами или скотом, чрез сие всемилостивейше отрешаем таковое запрещение и сбор, и дозволяем всякому роду и поколению людей вступать в брак без подобного дозволения и платежа»³⁷. Але оскільки в документі не було чітко вказано, що скасовано вивідну плату, то місцями цей збір продовжував існувати. Наприклад, у Тверській і Смоленській губерніях за дівчат економічного відомства (тобто державних, а не поміщицьких) стягували 10 руб., а у палацових вотчинах – по 5 руб. Довідавшись про це, Сенат нагадав, що на основі маніфесту від 1775 р. шлюби укладалися без будь-яких стягнень (зборів). Однак, незважаючи на це, поміщики продовжували брати вивідні гроші, крім того, не лише призначали такий збір для дівчат, котрі виходили заміж в інші вотчини, а й деякі вимагали сплати і від своїх селян, що укладали шлюб. У 1817 р. з'явився указ, згідно з яким категорично заборонялося стягувати вивідні гроші з казенних і поміщицьких дівчат. Подекуди й особисто вільні селяни при укладанні шлюбів вимагали «виводу» за своїх дочок. Наприклад, в одній з волостей батьки стягували з нареченого за власну дочку від 15 до 150 руб.³⁸ Монастирські селянки, беручи шлюб із підданими інших володінь, виходили з-під власності і були зобов'язані оплачувати цей «вивід» грошима. Так, у 1785 р. ігумен київського Видубицького монастиря Ієронім надав дозвіл вийти заміж дівці Агафії, яка одружилася з підданим іншого власника³⁹.

Слід зауважити, що у середині XVIII ст. українські селяни ще не були кріпаками, вони могли змінити пана, переселитися в інше село або податися на південь, за межі Гетьманщини. Українські землевласники, колонізуючи цілині землі, заохочували селян оселятися там, на деякий час звільняючи їх від податків. Юридично права селян на вільні переходи і землю поступово урізалися. Указом від 1727 р. центральна українська влада прийняла рішення, згідно з яким селянин, у разі переходу до іншого господарства, втрачав усі права на своє колишнє майно й одержував лише особисті речі. У 1738 р. російський уряд заборонив переходи селян між Слобідською Україною, Гетьманщиною й власне Росією⁴⁰. Гетьман К.Розумовський через масові втечі селян видав спеціальне розпорядження, що регулювало свободу пересування. Відповідно до нього, селянам, котрі змінювали власників, дозволялося забирати із собою лише особисті речі; землевласник не мав права приймати до себе селянина без письмової згоди його попереднього власника, який зобов'язаний був на вимогу давати таку згоду. Таким чином, укази К.Розумовського майже повністю скасовували можливість селянських переходів. У 1742 р. імператорським указом українцям було заборонено одружуватися з кріпосними дівчатами і жінками⁴¹.

Захищаючи привілеї козацької старшини, а також виходячи з інтересів російського уряду, Катерина II у 1763 р. підтвердила універсал К.Розумовського про заборону переходів селян в Україні. Поміщикам наказувалося без письмового дозволу не приймати селян, надавалося право повертати, заарештовувати і карати селян-утікачів.

Іноді ініціаторами порушення справи про вінчання своїх кріпаків у чужій парафії були їхні власники – поміщики, військові, колишня козацька старшина, якій указами Катерини II у жовтні 1781 р. було надано дворянську гідність, а через чотири роки в Жалуваній грамоті дворянству цей статус було остаточно узаконено. Поміщики давали дозвіл на одруження своїх селян, особливо кріпачок, адже коли вони виходили заміж за підданого іншого поміщика, то це була втрата кріпосної душі. Селяни через скрутне матеріальне становище, не маючи змоги сплатити «вивід», тікали від по-

міщиків і вінчалися в інших парафіях. Іноді самі ієреї були недостатньо законослухняними, вінчаючи наречених не зі своїх парафій, цим самим ідучи на свідоме порушення імперського законодавства та церковних настанов, найвірогідніше, із метою отримати певний матеріальний зиск за здійснення обряду вінчання. Причому такі факти не були поодинокими, адже те, що у документах нерідко зустрічаються прізвища одних і тих самих священиків, які вінчали чужих парафіян, засвідчувало, що вони, очевидно, сподівалися на безкарність. Освячуючи незаконні шлюби, парафіяльні панотці тим самим свідомо чи несвідомо сприяли їм та створювали для мирян можливості порушення шлюбно-сімейного законодавства.

Вінчати поміщицьких селян парафіяльні священики могли лише маючи письмові відпускні й «увольнення» від поміщиків. Це було підтверджено указами від 17 березня 1775 р. і 30 липня 1782 р., де наголошувалося «для опублікування священству с подписками о невенчании ни с кем, а особенно с помещичьими крестьянами удельных вдов и девок, без увольнительных писем от своих сельских старшин [...] коим всякому роду и поколению людей вступать в брачные союзы позволено, без платежа в казну выводных денег департамент оный предписал всем удельным экспедициям во владельческие селения удельных вдов и девок выпускать по обряду помещичьему, но брать согласие обеих сторон такого и из помещичьих деревень в замужество за удельных крестьян, буде же которая вдова или девка не взяв для выхода в замужество от мира письменного вывода, выдет в помещичье селение замуж, то удельная экспедиция имеет относиться к епархиальным епископам и требовать подтверждения приходских священников, чтоб без увольнительных от мира писем браков не совершали»⁴².

У жовтні 1800 р. було видано указ благочинним про заборону вінчати вдів і дівчат духовного відомства з поміщицькими селянами, якщо вони не мали «увольнительных писем» від сільських старост⁴³. Священики давали підписку духовному правлінню із зобов'язанням так не чинити. Цим самим ще раз було суворо заборонено вінчати наречених без дозволу поміщика – власника кріпаків. Це було пов'язане з посиленням політики закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні, яке юридично узаконили укази російського уряду від травня 1783 та 1796 рр.

16 квітня 1779 р. у Чернігівській духовній консисторії розпочався розгляд справи про повінчання священиком Іллінської церкви села Бучки Машівської протопопії Іоанном Красицьким кріпосної Ірини з «бродягою» Осипом Бондарем поміщика Івана Максимовича без його дозволу. У духовному суді ієрей виправдовувався, що ключник поміщика Михайло Умнов попросив його повінчати Ірину й Осипа, і надав підписку про те, що «она точно с дозволения его Максимовича венчаться, которую он, Красицкий, подлинно ответ и приложил»⁴⁴. Священик зобов'язаний був подати копію цієї розписки в консисторію. Чим завершилася справа невідомо.

Вінчати поміщицьких селян парафіяльні священики могли лише маючи письмові відпускні й «увольнення» від поміщиків. Однак, судячи зі скарг поміщиків, панотці нерідко порушували це правило. Зокрема, 30 червня 1774 р. поміщиця, генерал-майорша Анна Камечкова скаржилася до Пирятинського духовного правління на факт повінчання своєї селянки Катерини, яка втекла від неї, з прикажчиком сусіднього поміщика, священиком села Кроти⁴⁵. Через незавершеність справи (або ж незбереження рішення в архівному фонді) нам невідомо, чим ця справа завершилася.

Священик села Софіївка Єлисаветградського духовного правління Іоанн Іванчевський 10 листопада 1785 р., на сирному тижні, повінчав селянку Мо-

трону без відома її поміщика, майора Полтавського легкокінного полку Михайла Радивоевича. Таїнство було здійснене в каплиці слободи Чорби з поселенцем Іллею Бережником, підданим того ж офіцера. Про цей шлюб духовному правлінню стало відомо у березні 1786 р., тобто через чотири місяці після вінчання. Ієреєві Іоаннові Іванчевському було наказано негайно з'явитися до Слов'янської духовної консисторії, де йому зачитали вирок: відправити «[...] за его преступлення в Пустынно-Николаевский Самарский монастырь с запрещением священнослужения и рукоблагославления на один год»⁴⁶.

У 1784 р. у Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію надійшло донесення від ратмана Золотоніського магістрату Михайла Жеребецького на протопопа Золотоніського духовного правління Петра Базидевича за здійснення обряду вінчання над його підданою селянкою без його згоди⁴⁷. На жаль, архівна справа без рішення.

2 грудня 1785 р. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розпочався розгляд справи, надісланої з Глухівського духовного правління, про незаконне повінчання священником Преображенської церкви Василем Полошковським кріпачки поміщика Дергуна – Катерини Пастухової без його відома⁴⁸. Дівчина була обвінчана з глухівським міщанином на прохання матері, яка й звернулася до ієрея. Ця справа важлива для дослідників тим, що демонструє досить нестандартне мислення священника, його неприйняття норм російського законодавства, які поширювалися й на українські землі. Зокрема, у матеріалах розслідування йшлося, що «означенную девку Полошковский обвенчал без Дергунова позволения, рассуждая: что Дергун, хотя бы и подлинно написал ее по последней ревизии за собою в подсоседстве, то выходит ей в замужество по собственному ей желанию запрещать ему не следовало; ибо всемиловейшим ея императорского величества манифестом 17 марта 1775 года состоявшимся разрешено венчать в брак всякому роду и поколению людей без властительских дозволений; при том малороссияне, хотя и положены в подушный оклад, но, чтоб уже их могли считать владельцы, как Дергун, своими крепостными, и что их вдовы и девки выходят в замуж за того только, за коего им владельцы прикажут, а собственная их в том воля от них отнята, то о таких законах Полошковский не известен и Дергун оных в доношении не поименовал»⁴⁹. Ієрей також заперечив, що нібито за вінчання отримав 3 руб., сказавши лише, що «взяв небагато». Зрештою, справа закінчилася тим, що поміщик Дергун забрав назад свої претензії до священника.

У січні 1788 р. бунчуковий товариш Петро Тризна скаржився у Чернігівську духовну консисторію на священника села Бокланова Муравейка Чернігівського повіту Василя Вакуловського за повінчання без його дозволу селянки Васси Сердюкової. Жінка вийшла заміж за підданого титулярного радника Дем'яна Пустоту – Василя Шарварка⁵⁰. Архівна справа збереглася без рішення.

У 1792 р. із Могилянської духовної консисторії в Новгород-Сіверську духовну дикастерію надійшло повідомлення про повінчання священником села Німки Василем Романовським селянина-втікача Печоніна із селянкою Дорофеевою. Поміщик, бунчуковий товариш Степан Якимович, скаржився, що священник повінчав пару без його дозволу, і, до того ж, не мав «сведения о смерти первой Печонкина жены Елены»⁵¹. На духовному суді ієрей заперечував факт вінчання. Чим завершилася справа невідомо.

14 листопада 1793 р. до Пирятинського духовного правління надійшло «прошение» від поміщика прем'єр-майора Андрія Шостака із села Яцини з проханням покарати священника села Луговики Симеона Нестеровського за повінчання дочки його кріпака Федора Ігнатенка – Анни із селянином села Козлів Сидором Дубиною, який був парафіянином священника Івана Чернецького.

Наприкінці скарги Андрій Шостака зазначав: «И тем сделал лишением меня подданной моей немалую обиду [...]». Як бачимо, у цьому випадку ініціатором порушення справи був не ображений священик, а власник дівчини-кріпачки, який не давав дозволу на одруження своєї підданої і тим самим втратив кріпосну душу. При розгляді справи в духовному правлінні виявилися нові факти. Повітовий суддя Григорій Савицький, переглянувши ревізьку «сказку», виявив, що Анна Ігнатенко там записана під іменем Марфи. Викликаний до Пирятинського духовного правління священик Симеон Нестеровський заявив, що йому не було відомо про те, що Марфа належала прем'єр-майорові Андрієві Шостаку, адже вона вже декілька років проживала в селі Луговики у козака Петра Овенка і мала з ним спорідненість через свояцтво⁵².

До духовного правління були викликані свідки – козаки з Луговикив Артем Лещенко і Самійло Овенко. Вони заявили, що Марфа і дружина козака Петра Овенка Мотрона – родичі. Виявилось, що Марфина мати і Мотрона – рідні сестри. Мешкала ж Марфа у будинку Овенка з 1788 р., тобто вже 5 років. Дружина Петра Овенка – Мотрона повідомила, що Марфа справді є дочкою її рідної сестри Єфимії, котра була одружена з мешканцем села Яцин Федором Ігнатенком, підданим Андрія Шостака. Після смерті батьків малолітня Марфа проживала зі своїми старшими братами Євтихієм та Іваном. Однак у 1788 р., у зв'язку з неврожаєм і зростанням ціни на хліб брати не захотіли утримувати свою молодшу сестру. Через це вона змушена була шукати притулку в домі рідної тітки Мотрони в Луговиках. Згодом Мотрона усно домовилася з майором Андрієм Шостаком, що її племінниця буде жити в неї і там же в майбутньому вийде заміж. Це трапилося у червні 1793 р., коли Марфа повинчалася з Сидором Дубиною. Причому тітка Мотрона попереджала священика Симеона Нестеровського, що її небога належить Андрієві Шостаку, однак той погодився вінчати дівчину. Розглянувши справу, духовне правління прийняло рішення. Було визнано факт порушення священиком Симеоном Нестеровським шлюбно-сімейних приписів, адже він повинчав дівчину без дозволу її поміщика-власника. До уваги було взято свідчення Мотрони Овенко, котра заявила, що майор Андрій Шостака усно дозволив видати племінницю Марфу заміж. Тому вирок духовного суду був таким: «Прем'єр-майору Шостаку в претензии его до одного Нестеровского отказать [...]»⁵³.

Подібна скарга надійшла до Пирятинського духовного правління 3 березня 1794 р. від військового товариша Івана Бідного на священика села Каплинці Олександра Данилевського, який без його відома повинчав селянку-втікачку Ірину Герасименко з підданим колезького протоколіста Федора Корсуна Пантелеймоном Швейченком. На допиті в духовному правлінні Федір Корсун заявив, що Ірина належала Іванові Бідному, була дочкою покійного козака села Харківці Прокопа Герасименко. Він зауважував, що «[...] при сочинении ж последней ревизии неточно записана им, Бедным, в число подданных насильным образом и недежаще, но в 1784 году, когда последовал недород хлеба, и прочь с матерью своею уже умершею, братом прогнана, по чему скиталась по разным местам, в том числе в городе Пирятине в селе Белоцерковке, и в усовского казака Демьяна Ткаченка целый год не на глазах его Бедного проживала, и он, Корсун, своему человеку взять ее в замужество без всякого малейшего сомнения, позволил»⁵⁴. Розглянувши справу, духовне правління ухвалило рішення: відмовити Іванові Бідному в задоволенні його клопотання. Тож через шлюбні подробиці виявився факт незаконного приписування собі поміщиком селян.

Поміщик підпоручик Василь Богаєвський у 1794 р. скаржився імператриці Катерині II: «Прошлого, 1792 года, слободская моя крестьянка, дворо-

вая дівка Єфимія Зинов'єва дочка, бежав, проживала Єкатеринославського наместничества Константиноградської округи в слободі поміщика Алімова Цыглевке, в якій будучи вийшла в заміжжя за опошненського жителя Прокопа Снегіря, з яким, приїждя на старіше житище, але той чоловік прежде и она, Єфимія, и в слід за ним бежала и в слободі поміщика Сахновського Богатую, в якій вийшла також в заміжжя за другого чоловіка Дмитрія Ткача, з яким приїждя в деревню мою Богаєвку якби для свідання з матерею». Схоплена Єфимія підтвердила, що два роки тому втекла від поміщика В.Богаєвського, вийшла заміж, і з чоловіком повернулася додому, але «оноу муж мой не захотел быть у оноу поміщика моего Богаєвского, оставя меня, бежал, за яким вследствие и я также бежала, и шатаюсь по разным местам, не могла его найти и пришла в слободу поміщика Сахновського Богатую, в якій заведомо беглою и з воли поміщика також вийшла в заміжжя за другого чоловіка, тамошнього жителя Дмитрія Баленка (у свідченнях В.Богаєвського виступає під прізвищем Ткач – *И.П.*)»⁵⁵. Рішення у цій справі не збереглося. Таким чином, Єфимія мала двох законних (!) чоловіків, у цьому були винні і священник, котрий її повінчав, порушивши всі правила, і поміщик Сахновський, який знав про її перше заміжжя.

Поміщик поручик Олексій Троїцький у «прошенні» до духовного правління від 3 травня 1798 р. писав: «Повета Пирятинського села Луговицкое приходської священник Симеон, сего года после праздника Воскресенья, жителствующего в оноу селе Луговицах подданного моего Никиты Дяди дочка дівку Марию, без ведома и позволения моего обвенчал с казаком того же села Онисимом Соколом. А чрез то лишился я подданной моею, и причинена мне обида. Для того духовного правления покорно прошу: за таков оноу священника, обидный для меня поступок, поступить с оным по законам». Для з'ясування обставин священнику було наказано «всенепременно» з'явитися у духовне правління⁵⁶. І хоча рішення у цій справі відсутнє, однак у ній знову зустрічаємо ім'я священника села Луговики Симеона Нестеровського. Це дає підстави зробити висновок про те, що він неодноразово порушував шлюбно-сімейне законодавство, вінчаючи мирян не своєї парафії. Очевидно, ієрей свідомо йшов на такий крок, будучи переконаним у безкарності й маючи з того неабиякий матеріальний зиск. І подібні випадки, як свідчать документи, не були рідкістю.

У 1796 р. управитель вотчини князя Івана Трубецького у слободі Зиновенька Вовчанської округи Микола Кудрявцев поскаржився в Білгородську духовну консисторію на священника Федора Попова. Як виявилось, той «самовольно, без ведома сказанного господина моего, обвенчал» 2 червня 1796 р. поміщицького дворового Семена Космачова з Тетяною Громовою⁵⁷. Ієрей запевняв, що й гадки не мав про те, що поміщик був проти повінчання пари. Рішення духовного суду у цій справі нам невідоме.

12 серпня 1799 р. до Білгородської духовної консисторії звернулася мешканка хутора Пришиб Тетяна Зубкова, піддана поміщика Федора Важніцина. Жінка скаржилася, що в лютому 1781 р. гостювала у Сумах – у шевця Зиновія та його дружини. Там її підпоїли, завезли в якесь село і без ведома поміщика й «против желания моего» повінчали з Василем Гутаренком. Тетяна Зубкова зауважила, що її чоловікові 55 років, він має трьох дітей, а також «сознался в своем искусстве еретическом» і в тому, що «имеет он опасную и неизлечимую болезнь». Тому жінка просила розлучити її з Василем, «с яким венчана она якби принужденно и насильно». Поміщик запевняв, що Тетяна Зубкова втекла від нього, прихопивши із собою деякі речі⁵⁸. Консисторія ухвалила рішення: чоловік і жінка повинні жити разом.

У травні 1800 р. до духовного правління надійшла скарга від священика села Поставмуки Іллі Максимовича: «Брак же обыкновенно совершаем быть должен в том приходе, коему принадлежит невеста, но коль Лубенского повета местечка Городища священник Батиевский, презирая сей обычай, прихожан моих жителей местной слободки обвенчал в сем году с своими прихожанами, и в своей церкви вдовую Марию Мерзлякову, и девку Александру Козаченкову с неизвестными мне людьми, то коим образом сии браки мне в метрическую книгу записывать духовного правления покорно прошу снабдить меня резолюцией»⁵⁹. Піратинське духовне правління винесло суворе попередження ієрею містечка Городище Іванові Батієвському ніколи більше не чинити подібних протизаконних дій⁶⁰.

Очевидно, щоби запобігти незаконному шлюбові й не допустити вінчання власної кріпосної без його згоди, у 1801 р. до Новгород-Сіверської духовної консисторії звернувся поміщик села Багринівки Новгород-Сіверського повіту Андрій Рачинський, просячи, щоб «записанной по ревизии 795 года за ним, Рачинским, в селе Багриновке крестьянки его девки Анны ни с кем не венчали без владельческого свидетельства». 15 лютого того року консисторія наказала благочинному Павлові Галицькому: «Предписать вам и предписаться учинить ведомства своего священству притверждение означенной крестьянки господина Рачинского Анны без позволения его владельца ни с кем не венчать»⁶¹.

У листопаді 1801 р. поміщик Костянтин Богаєвський у скарзі на ім'я імператора Олександра І, поданий через свого повіреного Григорія Медяникова, із приводу перевінчання його селянки Феодори Шполи з казенним обивателем, мешканцем села Лихачівка Романом Даценком, без його волі і згоди, зазначав, що вінчав пару священик лихачівської Миколаївської церкви Григорій Малієвський. Викликаний до Харківської духовної консисторії панотець підтвердив, що здійснив обряд вінчання на прохання батька Феодори – Юфима Шполи, котрий запевнив його, що перед поміщиком сам буде відповідати, а також, «что и прежде он, Малиевский, таковые браки венчал без всякого от кого-либо прекословия»⁶². Юфим Шпола заперечував це, кажучи, що священик сам до нього звернувся, питаючи, чи не хоче його дочка повінчатися з Р.Даценком, та вимагав за вінчання 10 руб. При цьому Г.Малієвський запевнив Ю.Шполу, що нібито має право вінчати поміщицьких селян із казенними без відома поміщиків. Зрештою, консисторія ухвалила рішення: священика було оштрафовано на 10 руб., які були витрачені на допомогу сиротам і вдовам, а також закупівлю паперу для судових потреб. У 1803 р. ієрей помер, а штраф мали сплатити його нащадки⁶³.

13 червня 1802 р. колезький реєстратор Василь Агсаков скаржився у Харківську духовну консисторію: «Города Чугуева священник Фома Степурский собственную мою наследственную крепостную девку Ульяну, не известно мне почему перевенчал отставного казака Григория Сподина, почему я и лишился оной, в крайней мне обиду, поелику оная девка стояла шестидесяти рублей». В.Агсаков просив покарати ієрея. Розгляд справи затягнувся. У травні 1804 р. скаржник змінив своє рішення, заявивши, «что он, снисходя на просьбу священника Фомы Степурского, оставляет свою претензию, и просил оное дело предать вечному забвению». Відтак духовна консисторія ухвалила: «За примирением таковым дело оставит, считать решенным и положить в архив»⁶⁴.

У 1804 р. поміщик слободи Одринки Валківського повіту Іван Навроцький скаржився імператорові Олександрові І на священика харківської Дмитрівської церкви Петра Якубинського, який повінчав його селянку Марфу без згоди власника. Як виявилось, Марфа, удова з трьома дітьми, узявши

малолітнього сина Трохима втекла у Харків, де вийшла заміж за казенного обивателя Пилипа Кравця. Ієрей Петро Якубинський у духовному суді запевняв, що Марфа сказала, нібито вона вільна, і навіть має відповідне свідоцтво. Обиватель Петро Сокирка під присягою підтвердив, що розпитував багатьох людей, і всі вони підтвердили – жінка вільна. Однак вінчана пара була 8 липня 1802 р., а свідоцтво про шлюб виписане 25 листопада 1802 р. Отже, не було дотримано процедури вінчання – не проведено т.зв. шлюбний обшук. Консисторія ухвалила рішення: «Хотя и надлежало бы оштрафовать его, Якубинского, взысканием на вдов и сирот пяти рублей, но как он из числа вверенного вашему преосвященству духовенства уже выбыл, то и оставить сей штраф без взыскания с него»⁶⁵.

У XVIII ст. з'явилася нова умова для укладання шлюбу, запроваджена світським законодавством, коли згоду на одруження військовослужбовців мали давати їхні полкові командири⁶⁶. Це положення впливало не з права начальства влаштовувати шлюби, а з обов'язку держави опікуватися своїми підданими, дбати про їх добробут, і, водночас, підпорядковувати особисті інтереси службовим. Тож 1722 р. було офіційно оголошено про заборону під загрозою трирічних каторжних робіт флотським ґардемаринам укладати шлюб без дозволу начальства (1765 р. постанову було доповнено заборону давати дозвіл на шлюб ґардемаринам, котрі не досягли 25-річного віку)⁶⁷. У 1744 р. було запроваджено обмеження для укладання шлюбів чинів ландміліції, 1764 р. – для деяких армійських полків, 1766 р. – для кавалерії. Підставою для такого нововведення стала «ежедневная практика», згідно з якою констатували, «сколь много добрых, молодых офицеров от причины таковых браков в костность приходят»⁶⁸. За шлюб, укладений без дозволу, військові піддавалися дисциплінарним стягненням. До того ж, обов'язкову згоду батьків на шлюб сина-військовослужбовця ніхто не скасовував.

Ще однією причиною отримання дозволу начальства на шлюб була небезпека двоєженства. Так, указ Синоду від 13 травня 1798 р. ще раз підтвердив: «Полковым священникам накрепко смотреть за ними (офицерами – *И.П.*), дабы не венчали никого, кроме одних полковых, да и тех не иначе, как с письменного командиров позволения, и справясь прежде с полковыми списками, не имеет ли кто в живых жены?»⁶⁹. У 1800 р. було навіть оголошено указ, відповідно до якого ґенерали, штаб- та обер-офіцери мали клопотатися про «высочайшее соизволение на брак»⁷⁰, тобто отримувати згоду імператора. Однак у 1808 р. цю норму було скасовано.

12 червня 1812 р. з'явився сенатський указ «О признании браков солдатских вдов, совершенных без надлежащего удостоверения о смерти мужей их незаконными, а детей в сих вторых браках прижитых принадлежащими воинскому ведомству»⁷¹. Другі шлюби жінок, які лише на основі чуток про те, що їхні чоловіки загинули або померли, наважувалися виходити заміж, оголошувалися незаконними. При цьому відновлювалися перші шлюби. У фонді «Фортеця святої Єлизавети», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, містяться численні рапорти командирів рот і команд Ніжинського полку київського ґарнізону від 1762 р. про дозвіл на одруження нижчих чинів⁷².

Обов'язковою умовою для укладання шлюбів канонічне право визначало згоду самих наречених та їхніх батьків. Примусові шлюби розривалися, а їх ініціатори каралися. У Російській православній церкві у XVIII ст. незгода батьків на шлюб дітей уже не вважалася підставою їх скасування. Батьки могли відмовити доньці у посагові, позбавити її спадщини, однак розірвати шлюб змоги не було. Тож у цей час відносини батьків і дітей, які до цього

будувалися на безумовному підкоренні, зазнали змін. Можливості батьків на власний розсуд улаштувати шлюби своїх дітей суттєво обмежилися. Відтепер бажання других ставилося вище волі перших, що завдавало удару по віковій російській традиції покірності дітей батькам. На початку XVIII ст. до офіційних чинів церковного вінчання було внесене запитання про згоду наречених на шлюб. У XVIII ст. світська влада втрутилася в компетенцію православної церкви у шлюбно-сімейних справах, запровадивши шлюбну присягу для батьків. Крім того, згоду на шлюби селян мали давати поміщики, а військових – їхні командири.

¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? / Пер. с фр. – Москва, 1994. – Кн.1: Пространство и история. – С.84–85.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1909. – 699 с.; *Загоровский А.И.* О разводе по русскому праву. – Х., 1884. – 490 с.; *Его же.* Курс семейного права. – Одесса, 1902. – 460 с.; *Неволин К.А.* История российских гражданских законов. – Санкт-Петербург, 1857. – Т.І. – 456 с.; *Оришанский И.Г.* Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – Санкт-Петербург, 1879. – 453 с.; *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). – Санкт-Петербург, 1899. – 532 с.

³ *Бердников И.С.* Краткий курс церковного права. – Казань, 1888. – 483 с.; *Павлов А.С.* 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – Москва, 1887. – 452 с.; *Его же.* Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – №4. – С.597–616; №5. – С.1–29; №6. – С.253–283; *Горчаков М.И.* Церковное право. Краткий курс лекций. – Санкт-Петербург, 1909. – 338 с.; *Суворов Н.* Учебник церковного права. – Москва, 1912. – 531 с.

⁴ *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч. XVIII. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – 120 с.; *Его же.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – №1. – С.1–15; *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – 1887. – Кн.2. – С.1–31; *Ефименко А.* Исследования народной жизни. Обычное право. – Москва, 1884. – Вып. I. – 382 с.; *Фотинский О.* К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн.15. – С.3–13.

⁵ *Цатурова М.К.* Русское семейное право XVI–XVIII вв. – Москва, 1991. – 112 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – 548 с.; Т.2. – 566 с.; *Лещенко В.Ю.* Русская семья (XI–XIX вв.). – Санкт-Петербург, 2004. – 608 с.

⁶ *Левшин Е.М.* Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.; *Нижник Н.С.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX–XX вв.: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2003. – 492 с.

⁷ *Маслійчук В.* Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197–215; *Його ж.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Там само. – 2007. – Вип.7. – С.243–263; *Сулима М.М.* Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. – К., 2005. – 256 с.

⁸ Цит. за: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Хрестоматия по истории русского права. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1899 – С.421.

⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С.156.

¹⁰ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. – 1880. – №11. – С.558.

¹¹ Цит. за: *Нижник Н.С.* Русское семейное право (досоветский период). – Челябинск, 1999. – С.53.

¹² *Никольский В.Н.* Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного и семейного права. – Ярославль, 1857. – С.103.

- ¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.VII. – №4406.
- ¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.1–1 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф.1462. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.46; Спр.9. – Арк.30; Спр.10. – Арк.43.
- ¹⁶ Там само. – Спр.8. – Арк.2–2 зв.
- ¹⁷ Там само. – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.2–2 зв.; Оп.1. – Спр.865. – Арк.1.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2011. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1–1 зв.
- ¹⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.1.
- ²⁰ *Лебедев А.С.* Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – X., 1902. – С.116–117.
- ²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.2. – Спр.6838. – Арк.1.
- ²² ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.7137 – Арк.9.
- ²³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.104. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.10.
- ²⁴ Там само. – Арк.10–13 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.4624. – Арк.1.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.838. – Арк.1 зв. – 41.
- ²⁷ Там само. – Спр.1105. – Арк.2–13.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1288. – Арк.4.
- ²⁹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.801. – Оп.1. – Спр.558. – Арк.1–3 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.1785. – Арк.14.
- ³¹ Там само. – Ф.127. – Оп.188. – Спр.69. – Арк.1–3.
- ³² Там само. – Ф.2227. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.20.
- ³³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.40. – Оп.2. – Спр.345. – Арк.1 зв. – 10.
- ³⁴ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1188. – Арк.1.
- ³⁵ Там само. – Спр.1149. – Арк.1.
- ³⁶ *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.1. – С.254.
- ³⁷ ПСЗРИ. – Т.XX. – №14275.
- ³⁸ *Семевский В.И.* Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века // Устои. – 1882. – №2. – С.77.
- ³⁹ ЦДІАК України. – Ф.130. – Оп.2. – Спр.651. – Арк.3, 5, 7.
- ⁴⁰ *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – С.44.
- ⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.1717. – Оп.1. – Спр.747. – Арк.1.
- ⁴² ДАЧО. – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.4 зв. – 5.
- ⁴³ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1502. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.2012. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.31.
- ⁴⁴ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.1182. – Арк.9–9 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.9.
- ⁴⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.6.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1723. – Арк.6.
- ⁴⁸ ДАЧО. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.8.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 25–25 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.679. – Оп.4. – Спр.440. – Арк.1.
- ⁵¹ Там само. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.6.
- ⁵² ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1149. – Арк.1–9.
- ⁵³ Там само. – Арк.14–26.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.1187. – Арк.1–6.
- ⁵⁵ ДАХО. – Ф.284. – Оп.2. – Спр.357. – Арк.1–3 зв.
- ⁵⁶ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1331. – Арк.1–2.
- ⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.3725. – Арк.1.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.2167. – Арк.1–17.
- ⁵⁹ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1475. – Арк.1–8.
- ⁶⁰ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. – К., 2008. – С.445.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.1–3.
- ⁶² ДАХО. – Ф.40. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.12.

- ⁶³ Там само. – Арк.14 зв. –15.
⁶⁴ Там само. – Спр.370. – Арк.1–6.
⁶⁵ Там само. – Спр.575. – Арк.13.
⁶⁶ ПСЗРИ. – Т.V. – №2762.
⁶⁷ Там же. – Т.VI. – №3937.
⁶⁸ Там же. – Т.XVI. – №12289.
⁶⁹ Там же. – Т.XXV. – №18521.
⁷⁰ Там же. – Т.XXVI. – №19244.
⁷¹ Там же. – Т.XXXII. – №25114.
⁷² ІР НБУ. – Ф.IX. – 1648–1657. – Арк.20.

A consent fiancees, parents, squires, commanders of soldieries, as a condition of celebration of marriage in the XVIII century is analyzed in the article. The intervention of State in jurisdiction of Church (in particular, introduction of marriage oath for parents) is analyzed. The author emphasizes that consent for marriage was the method of the state adjustment and interference into marriage-domestic relations of laymen.

О.А.Лукашевич*

БЮРОКРАТИЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ НА СЛУЖБИ В ГУБЕРНСЬКОМУ УПРАВЛІННІ XVIII ст. (ПРИМУС ДО ТВОРЧОСТІ)

Статтю присвячено вивченню інтелектуального потенціалу губернського чиновництва XVIII ст. Автор на великому історико-літературному матеріалі показав, що бюрократична система управління примушувала провінційних державних службовців до творчості. Проте результати їх досліджень не завжди застосовувалися на практиці.

Аналізуючи петровські перетворення, В.О.Ключевський звернув увагу на суперечливі методи їх проведення: «Він (Петро I – О.Л.) сподівався грозою влади викликати самодіяльність у поневоленому суспільстві [...], хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно. Спільна дія деспотизму і волі, освіти та рабства – це політична квадратура кола, загадка, що розв'язувалася в нас із часу Петра два століття і досі нерозв'язана»¹. Ємне за змістом спостереження ми використовуємо як своєрідну формулу для вивчення інтелектуального потенціалу губернського чиновництва, затребуваного урядом під час реформування обласного державного управління в останній чверті XVIII ст. Із цією метою розглянемо здатність чиновників до творчості у процесі роботи над удосконаленням діловодства, діловою документацією – головним носієм соціальної інформації, що становить основу державного керування та визначає його ефективність.

Відправним, на нашу думку, є положення, відповідно до якого всі рівні історичного процесу органічно пов'язані між собою, утворюють певний тип культури – структурно-функціональну єдність і взаємодію типологічних та історичних елементів, що розвиваються у закономірно обумовленому напрямку в даному місці і часі². Граничне узагальнення організації всіх сторін громадського життя являє собою її форму або структуру, єдину базову модель діяльності, а, значить, основний метод пояснення. Відношення окремих сфер історичного буття до типу культури діалектично розгортається як протиставлення одиничного, специфічного – загальному, де останнє виступає законом виникнення першого.

* Лукашевич Олександр Анатолійович – канд. іст. наук, старший викладач кафедри економічної теорії і права Кіровоградського національного технічного університету.

Конкретизуючи сказане, спробуємо визначити формотворчий принцип російського суспільства XVIII ст. Доленосним для нього був антагонізм між кріпаками й поміщиками. Безпосередньо й опосередковано він впливав на спосіб життя всіх прошарків населення. У рамках даних суспільних відносин розвивалися протидіючі тенденції – панівна сторона прагнула максимізувати особисту селянську залежність із метою полегшити і спростити вилучення доданого продукту. Але, змушена враховувати державні інтереси, інтереси селянської громади, а також власні, вона повинна була забезпечити такий мінімальний рівень волі селян, який би стимулював їхню самотійну господарську діяльність. Таким чином, панування поміщика і підпорядкування йому селянина було не абсолютним, а взаємообмеженим. Певним чином вони залежали один від одного і з цієї причини піддані мали відповідну автономію. Абстрагуючись від конкретно-історичних подій, соціально-економічного, політичного конфлікту, цю взаємодію можна охарактеризувати як процес активного впливу владного, доцільно організуючого і направляючого, інтелекту на пасивну робочу силу, здатну, однак, до конструктивної ініціативи, самодіяльності, і тому не тотожної «знаряддю, що говорить». Оскільки протистояння антагоністів було взаємозалежним, то воно являло собою нероздільне ціле. Таку єдність протилежностей ми приймаємо як історично обумовлений формотворчий принцип, який структурує зміст усіх сфер суспільства Росії XVIII ст. Застосувавши його, модель державного управління епохи абсолютизму можна представити як рухливе поєднання розпорядчо-регламентуючих, репресивних методів керівництва панівної волі з раціональними, що припускають у виконавців здатність до осмислених самотійних учинків, і тому спрямовані на спонукання особистої ініціативи, відповідальності. Уважаємо, запропонований «метод формування структури»³ допоможе краще зрозуміти слова В.О.Ключевського або, наприклад, фрагмент Жалуваної грамоти дворянству (1785 р.)* : «И сим образом в истинной славе и величестве империи вкушаем плоды и познаём следствия действия нам подвластного, послушного, храброго, неустрашимого, предприимчивого и сильного российского народа»⁴.

М.М.Богословський, порівнюючи до- і петровське законодавство, дійшов висновку, що перше впливало, головним чином, на почуття страху підданих, а друге погрози доповнювало поясненням причин видання нормативних актів з розрахунком на їх свідоме виконання. Причому, робилося це на шкоду ідеї божественного походження монаршої влади, яка не потребувала раціонального обґрунтування. Таким чином, уряд наближався до керованого суспільства⁵.

Більш докладно про своєрідність законотворчості Петра I писав М.І.Павленко⁶. Він відзначав, що в іменних указах зміст преамбули звернений до розуму, закликає до відповідальності при виконанні службових обов'язків, а у заключній частині перелічуються суворі заходи покарання за недбалість і хабарництво. Як з'ясувалося у процесі будівництва «регулярної держави», явний і таємний контроль над діяльністю чиновників виявився недостатнім. Петро I змушений був «апелювати до честі й обов'язку чиновників, до їх свідомості при виконанні окреслених в указах і регламентах обов'язків»⁷. За всім цим стояла впевненість «законодавця-раціоналіста» у тому, що верховна влада знає все, що не дано знати підданам, і тому зобов'язана регламентувати їх життя з моменту народження і до самої смерті. Джерела подібних політичних уявлень історик убачає у складному характері імператора, якого «опановували дві пристрасті, що заперечували одна одну:

* Тут і далі цитати з історичних та літературних першоджерел подано мовою оригіналу (О.Л.)

повчати, наставляти і карати, погрожувати»⁸. Але суб'єктивна воля, а надто масштабної особистості, має потребу в поясненні, включаючи «зовнішнє», – у контексті своєї епохи. І тут ми відзначаємо, що наведені приклади принаймні не суперечать формотворному принципів і сконструйованої на його основі моделі державного управління, конкретно-історичний прояв якої набув рис бюрократичної системи. Домінуючи над суспільством, вона структурувала як державну, так і вотчинну форму керування, будучи для неї зразком. При цьому, у міру посилення регламентуючих тенденцій в управлінні вотчинним господарством, поміщик прагнув використовувати селянську громаду з метою контролю над прикажчиками і дбав про «хрещену власність», розуміючи, що це – основа його добробуту⁹.

Оскільки у центрі нашого дослідження стоїть інтелектуальний потенціал губернських чиновників, то необхідно бодай коротко схарактеризувати умови і можливості для його розвитку, обумовлені як універсальною бюрократичною системою управління, так і конкретно-історичними формами її прояву. Бюрократична адміністративна організація, одна з найефективніших систем керування, є результатом раціоналізації – цілеспрямованої, спланованої діяльності, санкціонованої правом, та орієнтованої на пристосування людей до прагматичних розумінь інтересу і вигоди¹⁰. Її відрізняють ієрархічний командний ланцюжок; спеціалізація посадових обов'язків; єдина політика в галузі прав та обов'язків; стандартизовані операції на кожній ділянці роботи; кар'єра, заснована на професійній компетенції; міжособистісні відносини; координація дій – здійснюються на вищих рівнях організацій¹¹. Завдяки розподілу у команді обов'язків і відповідальності з вищого й до найнижчого рівня керування відбувалася інтеграція інтелектуальних можливостей організації, в якій кожен працівник виконував одночасно функції керівника і підлеглого. Запровадження спеціалізації дозволило більш ефективно виконувати завдання організації. Виникли умови для уніфікації і стандартизації управлінських процедур. Це, своєю чергою, уможливило використання праці некваліфікованих виконавців, а також обумовило появу висококваліфікованих фахівців. Бюрократична система створила умови для підвищення соціального статусу завдяки особистим професійним рисам. Але в міру просування вгору по ієрархічній градації піраміда влади звужується, і тому тільки деякі претенденти могли зайняти вищі за рангом посади.

Бюрократичні відносини вибудовувалися на основі законодавчо встановлених, єдиних для всіх, правил служби. Від працівника вимагалася неухильне їх виконання – у цьому полягав його головний обов'язок. Питання правильності і необхідності доручених завдань відсувалися на задній план. Так забезпечувалася дисципліна командного ланцюжка, координаність різних функцій бюрократичної організації та, зрештою, її ефективність. Тому керівник повинен був обмежувати прояв творчих здібностей підлеглих в інтересах стабільності й автоматизації керування. Водночас, спираючись на їх інтелектуальний потенціал, у зв'язку з делегуванням повноважень, він стимулював та організовував виконавську ініціативу якщо не для пошуку кардинальних рішень, то хоча б для подолання помилок у механізмі управління. Особливого значення виконавська дисципліна набувала в умовах кризи, коли було потрібно реформувати систему керування. Її можна було ініціювати шляхом розширення повноважень підрозділів нижнього рівня ієрархії й таким чином залучити велику кількість працівників до процесу виявлення та вирішення організаційних проблем¹².

Оптимізація управління в бюрократичній системі обмежена перевагою вертикальних службових зв'язків над однорівневими, що мають характер уз-

годження. Їх завдання пов'язані з функціональним поділом праці, потребою у взаємодії членів і структур організації. Для розширення інформаційного потоку, що забезпечує оперативне керування та прийняття рішень, необхідна координація вертикальних і горизонтальних зв'язків. Однак це веде до зменшення ролі керівника, що суперечить самій суті централізованої адміністративної влади, яка повинна була забезпечити продуктивне виконання трудомісткої одноманітної роботи.

Отже, раціональна бюрократична система здатна генерувати одночасно умови як сприятливого розвитку особистих здібностей посадових осіб, так і перешкоджати цьому. Усі вони виникають із самих принципів організації централізованого адміністрування і тому взаємозалежні й непереборні. Їх баланс визначає характер, напрям формування індивідуальної і колективної суб'єктивності, що має вплив стійко-значеннєвої моделі керування, а також її мінливого конкретно-історичного змісту. У даному випадку обумовленого губернською реформою 1775 р., коли Катерина II спробувала перетворити діловодство місцевих установ за допомогою чиновників, які служили в них.

Про свій намір імператриця повідомила генерал-губернаторам в указі 27 вересня 1784 р. Передбачалося внести зміни в канцелярську службу, систему діловодства губернських установ із метою «сделания единообразного положения относительно порядка канцелярского, хранения дел, разделения экспедиций, где оным быть следует, сокращения всего того, что излишним затруднением почеться может и преподания средств к скорейшему дел производству»¹³, видання «полной формы на всякие канцелярские бумаги»¹⁴.

У розумінні очільника Катеринославського намісництва Г.О.Потьомкіна це було розпорядження «о сокращении канцелярского обряда»¹⁵. Також оцінив зміст указу Олександр I, коли пропонував П.В.Завадовському скористатися матеріалами «особливої комісії», створеної для його виконання¹⁶. Його перша дослідницька інтерпретація, запропонована видавцями повного зібрання законів Російської імперії у заголовку до документа, збігається з викладеними вище: «О составлении общего положения к скорейшему производству дел»¹⁷.

Мовою документознавства, проблема полягала в необхідності удосконалити роботу з документами шляхом уніфікації та стандартизації. Намір приступити до її вирішення продиктований початком перебудови місцевого управління (1775 р.). Цікавий факт ініціювання створення «единообразного положения» самою Катериною II. Так завдання оптимізації діловодства набуло державного значення. Олександр I писав: «И хотя окончания своего дело сие тогда не достигло, тем не менее, чувствуя всю важность его, её величество и сама непосредственно изволила им заниматься»¹⁸. Він же відзначив морально-правовий аспект цієї діяльності: «Зная, что образ производства дел [...] вместо того, чтоб охранять обрядами своими правосудие и помогать его действию, чрезмерно затруднил успешное его течение, что большая часть жалоб суть и всегда были на медленность решения, что правила обрядов, быв рассеяны во многих законах, едва лучшим законоискусникам во всей подробности их сведомы, [...] и самые простые и удоборешимые споры, восприяв форму сию, превращаются в тяжкие и разорительные тяжбы [...]»¹⁹.

Реформування діловодства передбачало попередній аналіз реального стану справ. Тому імператриця наказала генерал-губернаторам представити їй, «какые именно во вверенной ему губернии по губернскому правлению, палатам и другим местам учинены по означенным частям распоряжении и даны формы; а притом как относительно сих распоряжений, так и всех тех, кои до будущего соизволения нашего изданы, по казённому управлению, отобрав

заключение прокуроров и стряпчих, и примечания присутственных мест, до кого что касается, об удобствах или неудобствах их, и о способах к сокращению излишнего, и к поспешнейшему дел отправлению, [...] присовокупя и собственного их обо всё мнение»²⁰.

Одержавши указ, генерал-губернатори переадресували його в усі губернські інстанції у формі копії, а також короткої редакції-преамбули супровідних документів, або дослівного переказу, що закінчується вимогою: «Сочиня всё, высочайшим указом повелеваемое, представит немедленно»²¹. Зміст указу практично не інтерпретувався, можливо, в інтересах точності передачі волі монарха. Однак ефективність комунікації досягається не багаторазовим повторенням інформації, а шляхом виділення основних положень переданого тексту і вираження їх у різних варіантах. Причому кількість повторень скорочується, а взаєморозуміння поліпшується при наявності зворотного зв'язку, який дає можливість краще пояснити зміст переданого завдяки обмінові думками, консультаціям²². Його використання було характерною рисою багатьох урядових законотворчих ініціатив XVIII ст., у тому числі й самої Катерини II²³.

Наскільки підготовленими були губернські чиновники до подібної практики? Значною мірою цьому сприяли правові основи служби, а також заходи з поліпшення обласної системи управління, розпочаті до реформи 1775 р. Генеральним регламентом пропонувалося в реляціях, відомостях, донесеннях «все основания и обстоятельства написать, и мнение своё о том деле напоследок приложить», без «чего в Сенат секретарю не принимать, ни коллегии докладывать не дерзать». У «мнєнии» передбачалося викласти способи більш ефективного виконання дорученої справи, причини, що заважали цьому, або повідомити про невідповідність розпорядження чинному законодавству. У ситуаціях, не передбачених нормативними актами, коли приймалися самостійні рішення, потрібно було подавати «мемориали»²⁴.

У канцеляріях вихідні звітні документи поділялися на дві групи: «а) ежели письмо просительное о указе или о каком решении [...]; б) ежели же письмо ответное только на какой указ [...]»²⁵. Тобто, виділялися документи, які містили інформацію про діяльність типу ротації, що відтворює дане донесення про одержання указу, його виконання, констатації або оцінки фактів, та інноваційну, що потребувала санкції вищих органів влади і була спрямована на здійснення змін у рамках службових повноважень чиновників. Її умовою є здатність людської суб'єктивності до рефлексії, дивитися на виконувану роботу як на предмет впливу своєї волі, не зливаючись із нею. Отримані в її результаті представлення «можуть служити вказівкою на міру розходження їх із дійсністю, міру їх перетворюваності у свідомості»²⁶. Діапазон між повторюваною діяльністю і перетворюючою є мірою творчості бюрократії, той «простір волі», що був передумовою її суб'єктивного розвитку²⁷. Відзначимо, що визначених знань і умінь вимагала і репродуктивна робота, орієнтована на підтримку та відтворення встановленого правопорядку. Вона забезпечувала стабільність і можливість еволюції бюрократичної організації. Тому пафосні слова О.П.Сумарокова: «Начальник, охраняй уставы больше всех», – мали цілком земні підстави²⁸. У цьому зв'язку цікавий такий показник оволодіння професією, як протизаконна практика чиновників, та винахідливість, з якою вони використовували правові акти в корисливих цілях. Очевидно, подібне «уміння» було властиве тільки тим із них, хто знав усі тонкощі своєї служби. Як, наприклад, відставний асесор із комедії В.В.Капніста: «Притом, как знает он всех стряпчих наповал! / Как регламент нагнуть, как вывернуть указы! [...] / И словом: дивное он знает ремесло, / Неправду мрачную так чистит, как стекло»²⁹.

Подібний до нього інший персонаж – голова цивільної палати. На пропозицію вирішити справи не відкладаючи («внятно говорит тут письменный довод»), він відповів: «Потребен, слышишь ли? изустный перевод, поскольку [...] дело на письме, хоть бей об стол, безгласно»³⁰. Таким чином, він практично використовує суперечність, що існує між абстрактною моделлю поводження, запропонованою нормою права, та індивідуальною формою її застосування. На всіх стадіях цього процесу, особливо юридичної кваліфікації, тлумачення правових положень в умовах незавершеної кодифікації, чиновник, суддя, опиняючись у ситуації вибору, мали можливість винести вирок на основі свого розуміння закону і моралі. Причому, не обов'язково стаючи правопорушником. Хаос у законодавстві дозволяв на «каждое дело по два указа» знайти, «из коих по одному отдать, а по другому отнять ту же самую вещь неоспоримо повелевается»³¹. Не залишався осторонь і секретар, який укази «знает все, как пальцев пять своих», і так міг написати екстракт, що «кто б ни прочёл его, хоть лоб будь пядей в пять, / Не может слова в нём ни одного понять. / Ответчику речь смешал он так уловкой дивной, / Что смысл изо всего является противный»³².

Безпосередню участь губерньських чиновників в оптимізації діяльності губерньських установ до реформи 1775 р. вивчав Ю.В.Готьє, який поставив перед собою мету – з'ясувати, чи усвідомлювали представники суспільних і бюрократичних кіл незадоволеність організацією місцевого управління, і якщо так, то які заходи для її виправлення рекомендували?³³ Так бюрократична рефлексія і губерньська модернізація почали розглядатися як дві сторони єдиного процесу.

Оскільки перетворення петровської губерньської системи керування завершилися до середини 1730-х рр., то істориком вдалося знайти лише невелику кількість джерел, що стосувалися даного періоду. На думку Ю.В.Готьє, говорити про зміни обласних установ тоді, коли їх діяльність тільки стабілізувалася, було передчасним. Прорахунки ще не могли проявитися повною мірою, а влада не володіла необхідними фінансовими засобами для нових проєктів. Сама суспільна обстановка у країні не сприяла «розвиткові політичної думки»³⁴. Пропозиції адміністраторів Ю.В.Готьє розглядав поряд із суспільно-політичними документами, об'єднавши їх поняттям «проекти».

У джерелах не було яких-небудь докладних критичних відгуків із «суспільного середовища». Правда, у шляхетських «конституційних проєктах» часу Анни Іоаннівни було висловлено ідею про виборний принцип у заміщенні губерньських і воеводських посад, пізніше розвинута в «Учреждениях для управления губерний» (1775 р.). Але у цілому «импровізованые реформаторы 1730 г. парили слыхком высоко, чтобы останавливаться на вопросах местного управления»³⁵.

На тлі байдужості суспільної думки до губерньських проблем значущими є зауваження самих місцевих адміністраторів, висловлені московським генерал-губернатором, згодом сенатором, графом Г.П.Чернишовим, московським віце-губернатором, пізніше призначеним губернатором, сенатором, князем Б.Г.Юсуповим і смоленським губернатором, котрий дослужився до сенатора, графом О.Б.Бутурліним.

У 1731–1732 рр. Г.П.Чернишов не раз звертався до Сенату з приводу труднощів, що заважали йому виконувати свої службові обов'язки. Виникали вони через невідповідність особливого статусу Московської губернії, однієї з найбільших за територією і населенням, уніфікованої формі управління нею. Генерал-губернатор обмежився проханням підсилити керівний склад губернії і запропонував кандидатури на посади губернатора, віце-губернато-

ра, асесорів. Обґрунтовуючи свої доводи, він спирався на особистий досвід адміністрування і чинне законодавство, а також порівнював стан справ у Московській та інших губерніях.

У 1739 р. із донесенням у Сенат звернувся Б.Г.Юсупов, запропонувавши значно більш широкий проект змін у порядок управління Московською губернією³⁶. Як і його попередник, він нарікав на недостатнє фінансування, просив розширити склад губернського присутствія та канцелярії. Писав про складну й обтяжливу звітну документацію, за своєчасну підготовку якої відповідав губернатор і воеводи, пропонував заходи для спрощення адміністративної роботи. Він уважав за можливе скасувати деякі види звітної документації і пересилати численні екстракти зі справ про колодників із воеводських, провінційних канцелярій в Юстиц-колегію, минаючи перевантажену справами московську губернську канцелярію.

Ініціативи Б.Г.Юсупова були продиктовані посиленням централізації державного управління, дублюванням функцій центральних органів влади. Усе це обумовило збільшення обсягу звітної-статистичних документів у порівнянні з оперативними, про що постійно доповідали губернські установи протягом XVIII ст. У зв'язку з цим зростає потреба в обізнаних канцеляристах, без яких важко було виконувати розпорядження, перевіряти відповідність змісту прибутково-видаткових документів, правильно складати окладні книги митних, шинкарських зборів.

Виявивши здатність до узагальнень, Б.Г.Юсупов до розряду загальнооросійських заходів відніс відновлення посади камерира у провінціях і в повітових містах для безпосереднього керівництва збиранням державних податків і складанням окладних книг, як це було в петровських обласних установах. Просив також призначити йому помічників-радників та обер-комендантів для виконання гарнізонних і провіантських справ. Цілком імовірно, що позитивна відповідь дозволила б звільнити віце-губернаторів від частини службових обов'язків, прискорити процедури прийняття і виконання рішень, підвищити їх ефективність, активізувати циркуляцію управлінської інформації.

Пошук шляхів раціоналізації управління здійснювався у рамках закону (кадровий склад канцелярії Б.Г.Юсупова був меншим, ніж це передбачалося штатом, і тому він мав право просити заповнити вакансії) на основі сучасної йому практики (заснування екстрених органів для контролю над воеводами з метою «свидетельства пустоты и направлений нужнейших дел»)³⁷, досвіду петровського обласного управління. Причому, Б.Г.Юсупов не тільки намітив об'єкти і прийоми виправлень, а вказав і на наявні ресурси для подолання зазначених проблем. Так, на посаду камерирів він рекомендував призначити відставних штаб- та обер-офіцерів, представників місцевого дворянства. Уважав за можливе повернути в губернську канцелярію секретарів і канцеляристів, відряджених для виконання окремих урядових доручень, а для нагляду за збором податків призначити чиновників Сибірського приказу та Камер-контори.

Не визначивши виду належності ділового документа, з яким Б.Г.Юсупов звернувся до влади, Ю.В.Готьє називає його «проектом», «проханням», «клопотанням», відзначивши при цьому: «Клопотання навряд чи заслуговує назви “проекту”, оскільки не містить продуманого плану перетворення обласних установ»³⁸. Але сам жанр звітної ділової документації припускав передачу в першу чергу оперативної інформації. Від підлеглих чекали не оригінальних ідей, а чіткого й своєчасного звітування про виконану роботу, пропонування заходів для усунення виявлених прогалин. Звідси подвійність змісту.

Заповзятливість підлеглого прямо залежить від її оцінки керівником. Позитивна, вона стимулює розвиток професійних навичок, а негативна, на-

впаки, стримує, формуючи байдуже ставлення до служби. Ось чому цікава реакція Сенату на донесення віце-губернатора. Після обговорення «прошений» сенатори ознайомили з ними Кабінет міністрів. Центральні установи визнали їх справедливими. Проте сенатське рішення виявилось досить помірним. Очевидно, справа полягала не тільки в конкуренції компетенцій. Наприклад, питання про посаду камерира могло бути розцінене як критика іменного указу 1727 р., за яким вона скасовувалася. Імовірно, тому Сенат, відзначивши, що тільки вища влада вправі відновити посаду, рекомендував використовувати замість камерирів нарочних агентів. Крім того, на допомогу віце-губернаторові призначив чотирьох губернських товаришів, а також дозволив екстракти про колодників пересилати безпосередньо в Юстиц-колегію. Але повною мірою задовольнити всі потреби обласного управління, у першу чергу пов'язані зі збором подушної податі, прямих і непрямих податків, не представлялося можливим через нестачу коштів.

У 1739 р. О.Б.Бутурлін звернувся до Кабінету міністрів, як він зізнався, не в інтересах своєї «подлой персоны», а з метою повідомити про труднощі губернаторів, викликані необхідністю оперативно виконувати розпорядження понад п'ятдесяті різних колегій, канцелярій, контор³⁹. На його думку, «Наказ» 1728 р. ставив губернаторів у підпорядкування тільки Сенатові, що було законною підставою скорочення й упорядкування звітної документації. Як наслідок, це повинно було зменшити потребу в канцеляристах, особливо кваліфікованих, що документували грошовий обіг.

За зовнішньої очевидності відзначеної залежності «кількість службовців та обсяг роботи абсолютно не пов'язані між собою»⁴⁰. У бюрократичній системі управління зростання кількості службовців випереджає збільшення обсягу роботи. Щодо міркувань про виключне право Сенату штрафувати і видавати укази губернаторам, то, за оцінкою Ю.В.Готьє, вони були принципово важливими. Однак ідея централізованого керівництва губерніями суперечила положенням «Наказу»⁴¹ і більш пізніх нормативних актів, тому й не була використана. Прохання і пропозиції глав губернських адміністрацій були задоволені лише частково. На те існували серйозні причини, у тому числі урядовий курс на скорочення витрат з утримання державного апарату, занадто короткий термін життєдіяльності реформованих установ.

Свою роль відіграли суперечності між компетенціями Сенату і Кабінету міністрів. Вони ускладнювали діалог із губерніями. Проте ініціативи не ігнорувалися, на основі деяких із них приймалися рішення. Таким чином, ініціативна служба одержувала певну підтримку. Тут слід враховувати, що формат службового листування обмежував можливості для написання доповідної записки, яку можна було б сприйняти як проект. Звітна ділова документація, починаючи з першої чверті XVIII ст., набувала тенденції до формалізації і стандартизації. Наративність змісту переборювалася шляхом виділення в тексті логічно самостійних частин – «пунктів». Законодавчо пропонувалося «лишнього нічого не писать»⁴². У рапортах заборонялося повідомляти або запитувати про справи, що не відносяться до указу, який виконується, оскільки «чинится помешательство» і «упущения»⁴³. Тематичні обмеження збіднювали зміст окремо взятого документа, робили його однопредметним.

Суворе регламентація роботи з документом, важлива для кожного чиновника, не могла не позначитися і на його вмінні висловлювати свої думки. Але час появи конструктивних ідей адміністраторів, ступінь усвідомлення ними управлінських проблем, адекватні періодові становлення губернських установ, і були складовою частиною цього процесу. Щоб позначити масштаби творчих змагань губернаторів, порівняємо їх із проектами представників вищих інстанцій.

Кабінет-міністр А.П.Волинський, котрий був астраханським і казанським губернатором, міркуючи «о поправлении государственных дел», щодо губерній відзначив тільки те, що слід підвищити культурний рівень чиновників, призначаючи на посади осіб шляхетного походження і взагалі «учёных людей»⁴⁴. Із воцарінням Єлизавети Петрівни Сенат був відновлений як вищий адміністративний орган влади, де приступили до обговорення планів перетворення обласних установ із позицій реставрації петровських. В одному з них, датованому 1744 р., як пише Ю.В.Готьє, лунають «начебто мотиви губернаторських клопотань» 1730-х рр., а саме про підпорядкування губернаторів «здебільшого» Сенатові. У тому ж році сенатором став О.Б.Бутурлін (призначення відбулося після вивчення проекту 1744 р.). Так персоніфікувалося зближення губернської проблематики і сенаторських повноважень⁴⁵.

Протягом 1745–1746 рр. робота у Сенаті в даному напрямку не велася. У зв'язку з відкриттям 1751 р. Уложеної комісії сенатор П.І.Шувалов трьома роками пізніше представив свої «пропозиції» і проекти, деякі з яких стосувалися губернського управління. Він уважав за доцільне заснувати підлеглий Сенатові інститут комісаріату із правом втручатися у справи губернської влади та здійснювати функції адміністративно-судового контролю на постійній, а не екстраординарній основі, як це практикувалося в петровський час. На чолі його повинен був стати генерал-губернії комісар із підпорядкованими йому провінційними і повітовими комісарами. Передбачалося, що вони обиратимуться з місцевих дворян, які пройшли навчання у штаті губерній-юнкерів. Прообразом генерал-губернії комісара послужили, на думку Ю.В.Готьє, провіантські та криґс-комісари, тобто посади, запроваджені Петром I. За своїм змістом із тим же часом пов'язана пропозиція залучити до керування, шляхом виборів, губернське дворянство. Не обійшлося і без прохання збільшити штати й оклади чиновників, з яким зверталися Чернишов, Юсупов, Бутурлін⁴⁶.

Ідеї П.І.Шувалова перебували в тій же системі координат, що і губернаторські, але перевершували їх своєю широтою і розробленістю. У першу чергу, з об'єктивної причини – через розходження у соціальному статусі, що визначав рамки і напрямок пошуку способів подолання обласних проблем. Ось чому губернатори не радили створювати органи контролю за їх діяльністю, не сміли пропонувати розгорнуту критику нормативних актів верховної влади. Продиктовані рутинною управлінською практикою і персональною відповідальністю за неї, ініціативи губернаторів мали переважно локальний, фрагментарний характер. Очевидно, здатність витягти максимум можливого зі своїх повноважень для досягнення поставлених цілей, не виходячи за законодавчо встановлені рамки – це і є форма прояву інтелекту сумлінного губернського чиновника. До того ж, роль вищих органів влади у стимулюванні творчості підлеглих була невеликою. Досвід осмислення губернського управління не узагальнювався і спеціально не вивчався. У 1730–1750-х рр. йому не знайшлося застосування. У цілому ж у даний період спостерігається розширення кола питань із перебудови обласних установ. Однак поняттю «проект» більш відповідали сенаторські міркування. Сам напрям розвитку реформаторських ідей визначався елизаветинським урядом. Спочатку він мав намір реставрувати петровські обласні установи, зі змінами 1727 р., а потім відмовився від подібної спроби.

Окресливши рамки адміністративної творчості, цікаво зіставити їх із художньою, менш зв'язаною службовими обставинами. О.П.Сумароков у літературній утопії «Сон “Счастливое общество”» (1759 р.) представив державу як годинниковий механізм⁴⁷. Її законодавство настільки досконале, що

рідко потребує ремонту. «Книга узаконений» не більша за календар і всіма вивчена напам'ять. У судах «больше судей, нежели писцов, и бумаги исходит очень мало. Писцы их пишут очень коротко и ясно. Дела во всех приказах вершатся не по числу голосов, но по книге узаконений, отчего ни споров, ни неправды не бывает, ни челобитчиков, ни ответчиков лишнего говорить не допускают, а главная причина скорости их (суддів – О.Л.) – беспристрастие»⁴⁸. «Что не требует раздумчивости, на то в самую минуту предложения делается и решение», чолобитники і відповідачі звільняються від служби для безперешкодної участі у судовому процесі. Справи їх не передають з одного «приказу» в інший⁴⁹. Усі ці заходи обумовили правосуддя в ідеальній державі. Не важко помітити, вони були своєрідними відповідями на типові реальні скарги чолобитників XVIII ст. Деякі з них стали предметом обговорення губернських чиновників останньої чверті XVIII ст., наприклад, обмеження застосування колегіальної форми управління і поєднання її з єдиноначальністю.

В утопічному романі М.М.Щербатова «Путешествие в землю Офирскую» (1784 р.) досить докладно описано різні сторони діяльності вигаданої держави⁵⁰, у губерніях якої застосовано триступеневий розподіл системи установ. «Присутственные палаты» розділені на департаменти. Загальні засідання проводяться тільки у випадках виявлення суперечностей або лакун у законодавстві. Разом із чиновниками служать депутати від місцевого населення. В їх розпорядженні перебували географічні карти, «книги всех владений» приватних осіб, «книги законов». Судді розглядали справи в порядку їх реєстрації. Кожне рішення записувалося до «книг всех владений»⁵¹. Згодом ділові матеріали передавалися в архів. В Офірській землі немає потреби у значній кількості державних установ, адже освіта виховала добропорядних підданих. Утім, згадується посада «хранителя законов», в обов'язок якого входив прийом скарг на «замедление дел»⁵².

Літературний герой уподібнює побачену країну «европейским северным странам», як можна зрозуміти, Росії. Але, будучи «совсем сходственной» із ними, вона відрізняється «мудрым учреждённым правлением». Істина була «вхожа во дворец», а законодавство – продукт взаємної згоди влади і народу, між якими не було нездоланного муру. І от у такій ідеальній державі велике значення мала канцелярська служба⁵³. Як і в реальному житті, чиновники були стурбовані тим, як прискорити діловодні процедури, зробити документи лаконічними та зрозумілими. Правда, засоби досягнення цілей описано надто загально – стабільне, розроблене законодавство, можливість досудового вирішення спорів, професіоналізм суддів, дотримання законів населенням тощо. Такими були межі мріянь про успішне адміністрування, що їх досягла російська художня утопічна література XVIII ст. Ідеал гармонії влади і народу поєднався з міркуваннями про поділ палат на департаменти, прискорення документообігу, лаконічний зміст документа.

У 1754 р. Сенат заснував нову Уложенну комісію. Їй було передано проект П.І.Шувалова, а з матеріалів обговорення питання про обласні перетворення – тільки виписки з використаних нормативно-правових актів⁵⁴. У плані щодо складання нового Уложення, викладеному в сенатському указі від 24 серпня 1754 р., предметом уваги стали судові функції губернських установ. А в його проекті пропонувалося увести в губернські і воєводські канцелярії виборних дворянських депутатів і засідателів. Джерела ідеї доповнення бюрократичного принципу організації губернського управління станово-виборним Ю.В.Готьє відносить до петровського законодавства. Пізніше вона проявилася у проектах 1730-х рр., сенатському 1744 р., проекті П.І.Шувалова⁵⁵.

Взаємозв'язок кодифікації з розвитком ідей про державне реформування обумовив потребу в інформації про стан обласних установ⁵⁶. У зв'язку з цим створені одночасно з Уложеною спеціальні комісії при центральних установах і губернських канцеляріях повинні були представити Сенатові «пункты» про заходи для усунення вад у діяльності відповідних ланок державного апарату. Із 1755 р. по 1762 р. затребувані матеріали пересилалися в Уложенну комісію для виявлення найбільш типових пропозицій.

Співробітництво губернських канцелярій і спеціальних комісій регламентувалося сенатським указом від 12 серпня 1754 р. Ним же пропонувалося губернській владі повідомляти про свої прохання, думки щодо перегляду штатів обласних установ. На засіданні конференції 10 жовтня 1755 р. Єлизавета Петрівна уточнила завдання: потрібно було віднайти такий спосіб скоротити витрати на утримання штатів, який би не відбився негативно на оперативності вирішення справ у канцеляріях⁵⁷.

Одержавши розпорядження Сенату, місцеві чиновники опинилися в непростому становищі. З одного боку, вони розуміли, що несуть відповідальність за його виконання, а, з іншого, їм було незрозуміло: доповідати з двох питань указу або обмежитися рекомендаціями зі штатів? У результаті відправлені повідомлення відрізнялися за своїм предметним змістом. Крім того, у деяких губерніях на указ відгукнулися не тільки губернські, а й провінційні канцелярії, а в окремих випадках – воєводські. Причому на чергове сенатське нагадування про його виконання надсилалися нові варіанти штатів і «пунктов». Іноді воєводські канцелярії направляли свої «проекти» у провінційні канцелярії та у Сенат одночасно, ігноруючи службову ієрархію⁵⁸. Деякі губернії повідомлення так і не відправили. Окремі з проектів про штати опинилися в Герольдмейстерській конторі.

Ще більш ускладнилася адміністративна комунікація через сенатський указ від 11 жовтня 1755 р. Ним пропонувалося доповісти про чисельність «подьячих» і витрати на їх утримання за період 1722–1755 рр.⁵⁹ Це була реакція на численні нарікання з приводу недостатньої кількості приказних і початок роботи над проблемою їх раціонального використання. Раніше поставленого завдання указ не стосувався. Але оскільки всі названі сенатські розпорядження виконувалися тими самими людьми, то вони почали вирішувати – або приступати до складання видаткових відомостей, або продовжувати розробку проектів штатів.

Тим часом Сенат вирішив, що справа рухатиметься швидше, якщо всі створені комісії будуть підпорядковані Уложенній комісії, що і відбулося в 1760 р. Тоді ж, коментуючи отримані донесення з губерній, сенатори відзначили їх загальну ваду – відсутність указівок на джерела доходів, що дозволили б підвищити платню чиновникам. У цілому, до кінця роботи Уложеної комісії, центральна влада виявляла невдоволення тим, як обласні установи виконували доручені завдання⁶⁰. Проте, як інакше можна оцінити матеріали про штати і «пункты к пользе общенародной»?

Якщо представити циркуляцію інформації як систему, то її складовий взаємозв'язок, – документ-реципієнт, – менш стійкий, ніж автор-документ. Це пов'язане з тим, що горизонт соціокультурного впливу на зворотний зв'язок визначив його як такий, що складається з нерівних за змістом і часом надходження повідомлень. На такій основі, – інформаційного потоку, що рухався «нагору», – відбувалися концептуальні узагальнення. Інформація, яка рухалася «згори», проходила різні інстанції, у кожній здобуваючи локальні риси інтерпретації. Розходження у сприйнятті підсилювалися, коли центральна влада порушувала умови ефективності комунікації – розпорядження повинно бути доступним виконавцеві для розуміння.

Для губернських чиновників складання проектів не становило службової функції. Але займаючись неординарним дорученням, вони мотивовані були тим, що у випадку успішного результату діяльності виникне перспектива поліпшення умов служби. Їх переконаність у необхідності збільшення штатів, окладів не була позбавлена сенсу. Справедливість подібної думки доведена фактом установавання більш високих окладів деяким категоріям канцелярських служителів після узаконення нових штатів у 1763 р.⁶¹ Залежно від задоволення першої пропозиції ставилася інша: запровадження більш систематичного поділу праці і раціональної організації роботи чиновників. У випадку реалізації всіх цих заходів могло постати питання про перебудову структури губернських установ.

Пункти «к пользе общенародной» були нечисленні і небагаті змістом⁶². Власне, адміністрування вони не стосувалися, а свідчили про відому поінформованість губернських чинів щодо потреб місцевого населення – необхідність словесних судів, лікарень, друкарень тощо. У повідомленнях указувалися різні джерела доходів, необхідні для підвищення платні, головним чином нові непрямі податки. Вони були встановлені указом від 15 грудня 1763 р. Законодавець, як відзначав Ю.В.Готьє, начебто переписав проект однієї з губернських канцелярій, лише видозмінивши деякі пункти⁶³. Через своє бюрократичне походження повідомлення замовчують про зловживання у сфері обласного управління. Із тієї ж причини є раціональне у сказаному про збільшення числа службовців, підвищення їм платні, оптимізації поділу праці. Названі заходи могли прискорити вирішення справ у «присутствен-ных» місцях, стати засобом проти хабарництва.

Практичне значення пропозицій прояснюється завдяки указові Катерини II від 15 грудня 1763 р. про затвердження нових губернських штатів, що поліпшив матеріальне становище службовців, а також наступними її рішеннями. На думку законодавця, достатня платня змусить чиновників по-новому поставитися до своєї служби, сумлінно її виконувати, дбати не тільки про власний, але й державний інтерес, більш ретельно добирати кадри і жорстко карати недбалих⁶⁴. Можна по-різному оцінювати спроби уряду змінити особистість виконавця і виконавську етику у старих установах. Однак викликає інтерес розуміння проблеми обласного перетворення не тільки як перебудови системи установ, їх відносин із місцевим суспільством, але і як потреби у формуванні нового типу керівника. Такий поворот реформаторської думки певною мірою обумовлений тим, що імператриця свої перші кроки в управлінні імперією робила, керуючись спадщиною Єлизавети Петрівни. За час її правління справа губернських перетворень була зведена до розробки нових штатів, у чому взяли участь чиновники обласних установ.

Завданням, сформульованим в указі від 15 грудня 1763 р., об'єктивно служили й інші, видані 7 липня того року, а також 13 липня 1764 р. і 27 січня 1766 р. Ними було встановлено пенсію чиновникам за 35-річну службу, скасовано заборону провінційним, міським воеводам і губернаторам придбавати землі на підвладних територіях. Уряд продемонстрував довіру до глав місцевих адміністрацій, сподіваючись, що вони не ризикуватимуть займаною посадою заради корисливих цілей (про це сказано в указі від 13 липня 1764 р.)⁶⁵. Підвищення ефективності роботи управлінського персоналу ставилося у залежність від поліпшення його матеріального забезпечення. Але завдання скоротити державні витрати не скасовувалося.

Авторитет губернаторів мало підняти адресоване їм «Наставление» (1764 р.), де ці чиновники називалися «поверенной от нас (государя – О.Л.) особой», «хозяином» губернії⁶⁶. Їм пропонувалося регулярно доповідати про

необхідні, на їх думку, заходи щодо благоустрою губерній, причому «ясно и основательно, утверждая их неоспоримыми и искусством самыми очевидными доказательствами», що дозволить «недостаток в узаконениях подобными же представлениями исправлять [...]»⁶⁷. По суті, це був примус до законотворчості.

Новий сигнал місцевій бюрократії до співробітництва з верховною владою був даний указом Катерини II від 11 жовтня 1764 р. До нього додавався сенатський проект адміністративно-територіального устрою губерній. Губернаторам належало висловити думку про нього, а у випадку повного неприйняття запропонувати власний варіант. До кінця 1767 р. усі повідомлення були доставлені у Сенат. У них йшлося про межі повітів, провінцій, губерній. У січні 1768 р. було складено представлену імператриці зведену доповідь, на основі якої вдалося внести зміни в устрій ряду губерній⁶⁸.

Із відкриттям Уложенної комісії 1767 р. розпочався новий етап розробки планів модернізації губернського управління. Його особливістю став перехід від пошуку способів усунення окремих вад постпетровських установ до розуміння необхідності проведення обласної реформи. Це стало можливим, у тому числі, завдяки багатій і різноманітній інформації, отриманій шляхом залучення до обговорення проблеми бюрократії і представників вільних станів. Свою роль відіграв заповзятливий реформатор із владними повноваженнями – Катерина II.

У вересні 1768 р. генерал-прокурор О.О.В'яземський наказав губернським чиновникам повідомити Уложенній комісії «пункты и материалы» про свої потреби та побажання⁶⁹. Згадування «пунктов» у деяких губерніях було сприйняте як вимога надіслати копії тих, що їх розробили ще в 1750-х і на початку 1760-х рр., що і було виконане. Однак у більшості випадків представили нові пропозиції⁷⁰. Усі повідомлення, незважаючи на зазначену адресу, надходили з 1768 р. спочатку до генерал-прокурора, а той передавав їх комісії. Про зміни у царині адміністрування в «пунктах» говорилося небагато. Пропонувалося розукрупнити губернії, збільшити штати, бюджети установ, поліпшити побут службовців, раціоналізувати судоустрій і судочинство⁷¹.

Відгуки з губернських місць доповнюють повідомлення, записки, представлення губернаторів, відправлені Катерині II у лютому 1768 р.⁷² Відзначивши суперечності між установленим «Наставлением» 1764 р. статусом губернатора як «хозяина и опекуна» губернії та недостатніми, на їх думку, повноваженнями, очільники Воронежської, Астраханської, Слобідсько-Української, Казанської губерній у складеній ними записці висловили низку зауважень. Вони вважали, що слід відмовитися від деяких процесуальних норм «суда по реформе» під час об'їзду губернатором підвладної йому території, надавши йому право самостійно вирішувати судові суперечки, а їх документування звести до запису губернаторського рішення у журнал. Мотивувалося це тим, що «суд по форме» дорогий, вимагає багато часу, а його складність – благодатний ґрунт для шахрайства, особливо, коли не розроблене нове Уложення. За таких умов незможному чолобитникові легше захищати свої права у спрощеному словесному суді. Так, посилаючись на реальні проблеми судочинства, адміністративна влада прагнула привласнити судові функції.

Справедливо вважаючи, що «во всех неисправностях единственно мы ответствуем», губернатори запропонували передати їм право Сенату і Герольдмейстерської контори нагороджувати підлеглих. Домагалися невтручання Сенату у вирішення питання про заміщення вакантних нижчих посад, до секретарів включно⁷³. Нарешті, просили дозволити залучати відставних дворян до виконання особливих адміністративних і судових доручень зі

сплатою їм грошей та правом надання наступного чину, а також звільнити від незручних обов'язків (наприклад, наглядати за станом доріг). У такому руслі йшов пошук балансу прав та обов'язків губернатора.

Відправлені в Уложенну комісію повідомлення губернаторів і «пункты о материях» було передано в розпорядження спеціальної комісії «о порядке государства, в силе общего права» (працювала у 1768–1771 рр.)⁷⁴. Програма її діяльності сформульована в «Наставлении» Катерини II. Комісії пропонувалося встановити, як насправді відбувається процес управління країною, які заходи доцільно вжити для усунення виявлених вад і що позитивне слід зберегти. Належало також розробити пропозиції з реорганізації обласного адміністративно-територіального устрою. Як можна зрозуміти, передбачалося поетапне досягнення поставлених цілей: спочатку реконструювати досліджуваний об'єкт, а потім, на основі отриманих даних, побудувати модель, як засіб організації практичних дій. Для цього коло джерел інформації було розширене за рахунок матеріалів Сенату, депутатських наказів, представлень приватних осіб⁷⁵. Матеріали губернських адміністраторів надійшли в розпорядження імператриці, імовірно, після 1771 р.⁷⁶

Підбиваючи підсумки свого дослідження, Ю.В.Готьє писав, що урядові не вдалося укомплектувати штати реформованих губерньських установ винятково кращими представниками старого корпусу чиновників (історик відзначив доцільність спеціального вивчення особового складу губерньських установ)⁷⁷. У зв'язку з цим відбулося відтворення колишнього стилю службової поведінки, в основному негативної за своїми характеристиками, насамперед моральними. Тут доречно нагадати зауваження В.О.Ключевського про професіоналізм чиновника XVIII ст.: «У московських приказах писемне діловодство досягло розвитку, який наступники старовинних московських дяків і піддячих – чиновники XVIII ст. – не просунули ані на крок уперед»⁷⁸. М.М.Тихомиров також не вважав «петровское делопроизводство» і наступне, XVIII ст., більш організованим, ніж «приказне» XVII ст.⁷⁹ Таким чином, оптимізація державного управління, проведена урядом шляхом модернізації губерньських установ і мобілізації їх людських ресурсів, повинна була переборювати, за виразом Ю.В.Готьє, «живу силу людей»⁸⁰, які з потугами перетворювалися в «нову породу» чиновників.

Пояснюючи успіх реформи 1775 р., Ю.В.Готьє відзначав, що вона – результат «великої колективної роботи», в яку, додамо, свій внесок зробили губерньські чиновники. Із великою часткою ймовірності можна припустити, що між ними відбувався обмін думками з приводу своєї професії. Соціально та культурно опосередкований, він не міг не бути історично мінливим. Діалог міг бути основою й стимулом індивідуальних та групових пошуків управлінських новацій. Вони виявлялися в персональній формі або безособовій – донесеннях обласних установ. Сказане змушує сформулювати ряд питань. Невже перебудови губерньського управління протягом сторіччя ніяк не вплинули на розвиток особистісних і корпоративних рис чиновництва? Чи не буде правильним визнати коеволюцію, що означає необхідність розглядати конструювання об'єкта як спосіб становлення суб'єкта? У такому випадку стихійно відтворений приказний, колезький досвід слід оцінювати як квазіприродну діяльність, а спрямовану на освоєння й реалізацію нових нормативних актів, службових функцій участь у модернізації державного апарату – як свідомо проєктовану, цілеспрямовану, творчу. Уважаємо, при такому підході реальна фігура чиновника не буде здаватися такою одіозною, як у деяких наукових дослідженнях та літературних творах. У будь-якому разі переоцінка може торкнутися хоча б меншості дворянства, що, на дум-

ку О.В.Кириченка, було духовним стрижнем усього стану і демонструвало «православний дух» російської людини⁸¹.

Хронологічна й сюжетна послідовність повертають нас до указу 1784 р., точніше, до процедури його виконання. Іменним указом від 14 листопада 1784 р. було створено «особенную комиссию» під головуванням катерининського секретаря П.В.Завадського з метою розробити проект «о сокращении канцелярского порядка»⁸². Його основою мали стати положення «Учреждений о губерниях» (1775 р.), а також належало враховувати особливості кожної обласної установи. Комісії було надано свободу дій – імператриця відмовилася дати які-небудь докладні «наставления»⁸³. У комісію надсилалися губернські донесення, «мнения», а виписки з них пересилалися Катерині II. Своєю чергою, генерал-прокурор одержував копії матеріалів від губернських прокурорів⁸⁴.

Із жовтня 1784 р. по січень 1786 р. 39 із 42 заснованих на той час губерній відповіли на іменний указ (30 повідомлень надійшло за жовтень – грудень 1784 р., 7 – у 1785 р., 2 – у 1786 р.). І це незважаючи на те, що в кожній із них процес підготовки до відкриття нових установ проходив у різний термін. Отже, кількість часу для освоєння і застосування норм «Учреждений» у чиновників була різною. Правда, оцінюючи дореформену діловодну практику, вони перебували в рівних умовах.

Не можна стверджувати, що доручене завдання було цілком новим для губернського чиновництва. Раніше, у січні 1784 р., генерал-прокурор О.О.В'яземський наказав віце-губернаторам доповісти про порядок упровадження справ у казенних палатах, не цілком ясно відзначивши: «имея надобность» у тому⁸⁵. Не виключено, що його цікавила практика використання «Наставления для производства дел в казенных палатах», затвердженого 24 березня 1781 р.⁸⁶ «Наставление» було розроблене на основі «Учреждений», і тому могло служити чиновникам прикладом організації спеціалізованого діловодства.

Розвиваючи свою ініціативу, імовірно, схвалену імператрицею⁸⁷, О.О.В'яземський у вересні 1784 р. зажадав від губернських прокурорів зведення «о образе производства дел, как по наместническому правлению, так и по другим оного присутственным местам [...]»⁸⁸. Нам невідомі будь-які вказівки комісії місцевій владі. Останні, очевидно, повинні були виходити у своїй роботі із власного розуміння катерининського указу і розпорядження Сенату. Саме у цьому напрямку повинна була вестися робота, розпочата О.О.В'яземським. У «Предложении» Сенатові від 16 вересня 1784 р. він передав розпорядження Катерини II скласти проект «обряда производства дел» для губернських установ і для цього призначити «нескольких человек» (тобто, створити комісію)⁸⁹. Туди ж відправив матеріали, отримані від віце-губернаторів, а також повідомлення губернських прокурорів (почали надходити до нього з березня 1785 р.), доповнивши їх своїми коментарями. У них подано характеристику губернського діловодства і можливі способи його поліпшення. Відзначалося, що до реформи 1775 р. у всіх губернських «присутственных» місцях «канцелярский обряд» ґрунтувався на загальному державному законі – Генеральному регламенті, тоді, як «Учреждениями» проведено поділ влади на адміністративно-поліцейську, фінансово-господарську, судову. Після цього, міркував автор, різного роду справи вже не можуть успішно вирішуватися однаковим для всіх способом. Ось чому кожна установа, «будучи различного с другим существа, требует особого и свойственного себе единому образа в производстве дел»⁹⁰. У зв'язку з цим О.О.В'яземський рекомендував розпочати роботу з вивчення діловодства до-

реформених установ, а потім зіставити його з положеннями «Учреждений». Як приклад, навів «Наставление» казенним палатам, «соответствующего прямой их должности»⁹¹.

Якщо говорити про іменний указ від 27 вересня 1784 р., то він не прояснив місцевому чиновництву суть задуманого, не підказав прийомів аналізу поточного діловодства. Напевно, із цієї причини очільник Катеринославського намісництва Г.О.Потьомкін, прагнучи коротко передати зміст указу підлеглому, сформулював його так: «О сокращении канцелярско-го порядка»⁹². У формулюванні князя вірно відзначено одну з цілей указу – бюрократична тяганина дійсно дратувала і викликала гнів усіх верств суспільства. Але наслідки губернської реформи для діловодства виявилися ними неусвідомленими.

Для повідомлень по іменному указу формуляр установлено не було. Проте, схема викладу змісту була одноманітною, тому що структурувалася симетричними відповідями на завдання, сформульовані в указі. Інша причина одноманітності полягала в тому, що предметом уваги стало давно опрацьоване діловодство, засноване ще на початку XVIII ст., і яке з того часу істотно не змінювалося. Водночас практика роботи в реформованих установах була порівняно нетривалою. Очевидно, через неукомплектованість штатів, переважаність поточними справами⁹³, необхідність вчасно відрепортувати про виконання указу губернські чиновники змушені були пожертвувати старанністю аналізу діловодних проблем заради негайного виконання розпоряджень імператриці і генерал-прокурора. Ніколи не відрізняючись високим професіоналізмом, вони виявилися в ролі рецензентів законодавства, серед авторів якого були Петро I і Катерина II. Зрозуміло, що їм довелося обачно висловлювати свої думки щодо правових норм, котрі регламентували діловодство. На них чиновники посилалися, коли характеризували канцелярські порядки губернських і повітових установ. Правильність тлумачення і застосування законів засвідчувалась губернськими прокурорами і стряпчими у «заключеннях». Таким чином, виникла своєрідна «кругова порука», або солідарність підлеглих як засіб захисту від вищих органів влади. У таких умовах важко проводити децентралізований чи горизонтальний контроль підлеглих самими підлеглими.

Справді, чи могли чиновники визначити, як влада сприйме повідомлення про «нововведення» губернаторів, їх рішення з питань, нерегульованих законодавством? Була ймовірність, що подібні дії могли бути кваліфіковані як службові провini. Легше і безпечніше було запропонувати «закритий» варіант донесення, обмежившись зауваженнями, що все в канцеляріях улаштоване «хорошо», справи «довольно скоро идут»⁹⁴. Ось чому деякі донесення являють собою звичайні відписки. Наприклад, саратовський губернський прокурор так охарактеризував діловодний порядок: «Происходит в сходственность Генерального регламента [...]», відповідно «управлении губерний Учреждению, то за всем тем в делах по оному наместническому правлению не излишнего, ни недостаточного производства вследствие и неудобности к сокращению чего-либо не предвидится [...]»⁹⁵. Висновок його колеги з В'ятської губернії дещо оптимістичніший. Він писав, що губернське правління дотримується норм «Учреждений», завдяки чому «производством самим получают исполнительное окончание во своё время»⁹⁶. Цікаво, чи думав губернський прокурор про те, що подібна оцінка поставила під сумнів доцільність наміру Катерини II?

Уважаємо, у даному випадку проявилася захисна реакція губернського чиновництва. Очевидно, з його погляду, стабільний режим управління, не-

хай навіть недосконалий, переважає неусталений, що постійно переживає якісь зміни. Тут слід також звернути увагу на службовий статус губернських прокурорів. Вони перебували в подвійному підпорядкуванні – губернатора і генерал-прокурора. Очевидно, нейтрально-позитивні відгуки виводили їх з-під критики з обох боків. Таким чином, правом на відкриту творчість реально й у широкому обсязі володів тільки вищий орган місцевої адміністрації – генерал-губернатор, підлеглий безпосередньо монархові.

Найбільше донесень, обсягом понад 150 аркушів, із прикладеними до них 75 формами документів, підготували чиновники Олонецької (створена 17 грудня 1784 р.) та Архангельської (створена 10 серпня 1784 р.) губерній⁹⁷. «Примечания» архангельських «присутственных» місць і «заклучения» губернських прокурорів були підготовлені до березня 1785 р., а олонецьких – до липня 1787 р. Усі вони відбивали раціоналізацію діловодства, розпочату генерал-губернатором Т.І.Тутолміним (1740–1809 рр.). У березні 1783 р. у чині генерал-майора він був переведений із Тверської губернії, де служив правителем губернського правління з 1777 р., у Катеринославське намісництво на аналогічну посаду. У травні 1784 р. у чині генерал-поручика призначений генерал-губернатором Олонецької й Архангельської губерній⁹⁸. У губернських і повітових установах він запровадив свій «канцелярський обряд», уперше застосований під час служби у Тверській губернії⁹⁹.

Під час служби в Катеринославському намісництві Т.І.Тутолмін розробив «Расписание дел по экспедициям и столам для удобнейшего оных производства и для точного наблюдения порядка, предписанного в высочайшем еѣ императорского величества учреждении о разделении дел по существу материи» (1783–1784 рр.)¹⁰⁰. Його можна розглядати як об'єднуючу ланку між тверським «канцелярським обрядом» і застосованим в установах Олонецької та Архангельської губерній. Це був етап у проектуванні Т.І.Тутолміним удосконалення губернського діловодства, що почалося приблизно 1777 р. і тривало до 1784 р. Як видно, він мав намір познайомити з «Расписанием» генерал-губернатора, а через нього – імператрицю. Навряд чи існував інший спосіб «легалізувати» проект. Час для цього був зручний. У 1783–1784 рр. ішла активна підготовка до відкриття Катеринославського намісництва. Іменним указом 1783 р. Г.О.Потьомкіну пропонувалося «на месте рассмотреть и нам представить о всѣм то, что положению его (намісництва – О.Л.) и состоянию обитателей потребно»¹⁰¹.

Зміст заголовка документа дозволяє припустити, що його автор писав, виходячи з положень «Учреждений о губерниях». У проекті виділяються декілька тем. Перша – поділ канцелярій губернських установ на експедиції і столи. Друга – визначення кола справ, якими повинен займатися кожен підрозділ канцелярії. Додавалися 35 формулярів документів, головним чином, реєстраційних і обліково-статистичних. Третя – кадровий склад канцелярій та експедицій, розпис обов'язків секретарів, столоначальників, канцеляристів (протоколістів, реєстраторів), копіїстів, архіваріусів. Відзначимо, із метою скорочення числа канцеляристів і прискорення документообігу Т.І.Тутолмін пропонував укази, що належали оприлюдненню, узаконені формуляри тиражувати типографським способом. Відомо, що публікація розпоряджень верховної влади, починаючи з першої чверті XVIII ст., використовувалася, щоб уникнути завищення розмірів податків на місцях, фальсифікації указів¹⁰².

На рекомендованому Т.І.Тутолміним складі документації установ відбилося адміністративно-територіальне становище намісництва. Так, один зі столів експедиції губернського правління зобов'язаний був займатися представленнями митниць, зборами зведень про незаселені вчасно «дачі»

(ділянки, виділені з державних земель Катеринославського намісництва). Відповідно, архів поділявся на два відділення: у першому зберігалися копії планів розданих «дач», у другому – завершені справи.

«Расписание» являло собою доповнення до «Учреждений», було своєрідним регламентом губернських і повітових канцелярій із поправками на особливості намісництва. Дотримання вимог чинного законодавства, уніфікація формулярів звітної документації, посилення контролю за документообігом, організація роботи зі збору інформації для доповідей владі – усе це, з погляду правителя губернського правління, повинно було зробити губернське діловодство ефективним.

Тепер можна зрозуміти, чому Т.І.Тутолмін, єдиний із генерал-губернаторів, зумів дати систематичну, оперативну відповідь на іменний указ. У реляції від 28 вересня 1784 р. він повідомив Катерині II, що в основі порядку ведення канцелярських справ в установах підлеглого йому намісництва лежить розроблений ним проект (у губернських документах називався «обрядом производства и содержания дел во всех присутственных местах, [...] обще с формами при обряде приобщены») ¹⁰³. Отже, «присутственные» місця у своїх «примечаниях», а губернські прокурори – у своїх, оцінили його практичну значимість.

Сам генерал-губернатор своє ставлення до проекту висловив генерал-прокуророві О.О.В'яземському й імператриці ¹⁰⁴. На його думку, усі справи за своїм змістом поділяються на «исполнительные» і «судебные». Порядок їх виконання визначався «предметом должности каждого места и чина», установленого «Учреждениями», тобто запроваджувався принцип спеціалізації діловодства залежно від функцій установ. Таким чином, поряд із загальним діловодством мало розвиватися спеціальне. З огляду на додані до проекту кілька десятків формулярів ділових документів можна зробити висновок: ідея модернізації губернського діловодства ґрунтувалася на принципах його уніфікації і диференціації, а також можливостях, наданих законодавством.

З огляду на розмаїтість вхідних документів, Т.І.Тутолмін наказав справи, що вимагають негайного розгляду, виконувати на основі прийнятих по них резолюціях, без внесення відповідного запису в журнал або складання протоколу. Після цього, наприклад, керуючий експедицією казенної палати одержував право самостійно приймати рішення щодо їх виконання. Тобто, пропонувалося не використовувати складні й довгі колегіальні процедури там, де в них не було потреби.

Оптимізувати діяльність канцелярії генерал-губернатор розраховував шляхом регламентації і поділу функцій її службовців. Персональна відповідальність столоначальників повинна була допомогти перебороти наслідки колегіальності – безлику безвідповідальності – і прискорити діловодство. Але для досягнення поставленої мети необхідно було дати кредит довіри, визначену свободу дій рядовим виконавцям.

Як оцінили «канцелярський обряд» Т.І.Тутолміна його підлеглі? Архангельський губернський прокурор дійшов висновку, що проект «навсегда быть полезно и необходимо надобно» ¹⁰⁵. Важко судити про ступінь самостійності цього і подібного суджень губернських чиновників, але слідом за генерал-губернатором, генерал-прокурором вони висловилися за те, щоби діловодство перестало бути однаковим для всіх установ і відповідало специфіці судової, господарсько-фінансової, адміністративної галузей управління. Колезький діловодний порядок розцінювався як повільний і складний ¹⁰⁶. Очевидно, це було продовженням пошуку балансу колегіального й одноосібного начал, раціонального поділу функцій установ, чиновників.

Через «не всех дел существо одинаково» було позитивно сприйнято розподіл справ по експедиціях і столах¹⁰⁷. Практичні ради місцевих чинів щодо видового складу, формулярів ділової документації не розходилися з вимогами чинного законодавства, в якому велика увага приділялася складанню журналів і протоколів.

Серед схвальних відгуків про проект дисонансом звучить думка Г.Р.Державіна, олонецького губернатора з вересня 1784 р. по листопад 1785 р. Він не зміг погодитися з тим, що Т.І.Тутолмін наказав виконувати свій «канцелярський обряд», не затверджений законодавчо¹⁰⁸. На його думку, чиновники Олонецької губернії схилилися перед «самовластием» намісника і «ни один не сказал не токмо своего мнения, но и примечания не сделал»¹⁰⁹. Відстоюючи свою правоту, Г.Р.Державін звернувся по роз'яснення до генерал-прокурора. Відповідь одержав таку: оскільки «обряд» раніше був уведений у Тверській губернії, то немає причин відмовлятися від нього в Олонецькій. Рішення О.О.В'яземського дозволило губернському прокуророві, при підтримці намісника, наполягати на тому, щоб «обряд» був прийнятий цілком, без винятку¹¹⁰. Відзначимо, сенатська ревізія олонецьких установ у 1786 р. не помітила якихось істотних порушень законодавства¹¹¹. Але в період правління Катерини II проект так і не був реалізований у масштабах усієї країни.

Отже, генерал-губернатор мав можливість проявити себе завдяки широким владним повноваженням, а також через нездатність вищих органів влади оперативну реагувати на численні локальні проблеми. Цим пояснюється факт взаємодоповнення канцелярських порядків, заснованих на законі, «подзаконным». Із тих же причин існувала ще одна сфера застосування здібностей, специфічних, – незаконна. Але заслуговують на увагу саме конструктивні відхилення від «нормы» як свідчення еластичності і життєздатності управлінської організації. У цілому губернське чиновництво продемонструвало ретельність і знання принаймні основних нормативних актів про державну службу. Головним завданням воно вважало адаптувати колезьке діловодство до особливостей структури і функцій нових губернських установ. Актуалізація потреби у спеціалізованій та уніфікованій документації, прискоренні і спрощенні документообігу об'єктивно зв'язана з реформою 1775 р. Отже, чиновники довели, що вміли розуміти і виражати тенденції державного управління. Краще за всіх це вдалося Т.І.Тутолміну. Тут слід зауважити, що чиновницькі проекти були численними і відрізнялися глибиною змісту. Однак для підготовки урядового рішення важлива якість інтелектуального продукту, а не кількість, в якій він представлений. У цьому плані проект генерал-губернатора став оптимальною відповіддю на указ 1784 р. Його подальша доля служить тому підтвердженням. У 1801 р. разом з іншими матеріалами з губернії його передали в комісію зі складання «положення про форму суду»¹¹². У 1806 р. Олександр I затвердив представлення Т.І.Тутолміна про діловодний порядок у московському губернському правлінні, в якому знайшли втілення його ідеї, висловлені і застосовані в 1770–1780-х рр.¹¹³

Тепер ми вправі стверджувати: губернське чиновництво володіло певним творчим потенціалом, який у ряді випадків був використаний урядом. Це не дивно, адже протягом XVIII ст. нормативно-правова і матеріальна база державної служби тільки зміцнювалися. Але ось у чому питання: чи були готові «верхи» гідно оцінити цю конструктивну силу і створити механізм для її регулярного застосування?

¹ *Ключевский В.О.* Курс русской истории // *Ключевский В.О.* Сочинения. – Москва, 1989. – Т.4. – С.203.

² Див.: *Милов Л.В.* Общее и особенное российского феодализма (Постановка проблемы) // *История СССР.* – 1982. – №2. – С.39–67; *Лосев А.Ф.* Типы античного

мышления // *Его же*. Философия. Мифология. Культура. – Москва, 1991. – С.453–473; *Его же*. Философия культуры // *Его же*. Дерзание духа. – Москва, 1988. – С.218–238.

³ Вираз О.Ф.Лосева (див.: *Лосев А.Ф.* Философия культуры. – С.228).

⁴ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства 21 апреля 1785 г. // Российское законодательство X–XX веков. – Москва, 1987. – Т.5. – С.23.

⁵ *Богословский М.М.* Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719–1727 гг. – Москва, 1902. – С.22.

⁶ *Павленко Н.И.* Пётр I (К изучению социально-политических взглядов) // Россия в период реформ Петра I. – Москва, 1973. – С.40–102.

⁷ *Павленко Н.И.* Пётр Великий. – Москва, 1988. – С.588–589.

⁸ Там же. – С.597.

⁹ *Литвак Б.Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX. – Москва, 1979. – С.12–13, 17–18.

¹⁰ *Кравченко А.И.* История менеджмента. – Москва, 2002. – С.194.

¹¹ *Мильнер Б.З.* Теория организации. – Москва, 2002. – С.113–125.

¹² *Миротин Л.Б., Чубуков А.Б., Таибаев Ы.Э.* Логистическое администрирование. – Москва, 2003. – С.84.

¹³ Именной, данный генерал-губернаторам. 27 сентября 1784 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр.І. – Т.20. – №16074. – С.221–222.

¹⁴ Сенатский, в следствие именных указов. 19 февраля 1786 г. // Там же. – Т.22. – №16392. – С.534.

¹⁵ Ордер Г.А.Потёмкина правителю Таврической области В.В.Каховскому. 22 декабря 1784 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1889. – Т.15. – С.636.

¹⁶ Именной, данный графу П.В.Завадовскому. 25 августа 1801 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.26. – №19989. – С.759–760.

¹⁷ Там же. – Т.20. – С.221.

¹⁸ Там же. – С.760.

¹⁹ Там же. – С.759.

²⁰ Именной, данный генерал-губернаторам. 27 сентября 1784 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.20. – С.222.

²¹ Ордер екатеринославского генерал-губернатора Г.А.Потёмкина правителю Таврической области В.В.Каховскому. 30 сентября 1784 г. // ЗООИД. – 1889. – Т.15. – С.616–617.

²² *Graham G.* Management. The individual, the organization, the process. – Belmont, 1975. – P.397–398; *Martin J.* Management. An Organizational Perspective. – Boston; Toronto, 1977. – P.268, 270, 274–275.

²³ *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – Москва, 1999. – С. 297, 407.

²⁴ *Лукашевич А.А.* Развитие губернской делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1995. – С.58–67.

²⁵ Определение о содержании дел в кабинете его величества. 1 января 1721 г. // *Воскресенский Н.А.* Законодательные акты Петра I. – Москва; Ленинград, 1945. – Т.1. – С.171.

²⁶ *Барг М.А.* О роли человеческой субъективности в истории // История СССР. – 1989. – №3. – С.121.

²⁷ Там же. – С.115–129.

²⁸ *Сумароков А.П.* Сатира «О благородстве» // Русская литература XVIII века. – Ленинград, 1970. – С.113.

²⁹ *Капнист В.В.* Ябеда // Там же. – С.489.

³⁰ Там же. – С.494.

³¹ *Фонвизин Д.И.* Письмо, найденное по блаженной кончине надворного советника Взяткина, к покойному его превосходительству // Там же. – С.365.

³² *Капнист В.В.* Указ. соч. – С.489, 499.

³³ *Готье Ю.В.* История областного управления от Петра I до Екатерины II. – Москва; Ленинград, 1941. – Т.2. – С.120–156, 196–250.

³⁴ Там же. – С.122.

- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – С.123–125.
- ³⁷ Там же. – С.125.
- ³⁸ Там же. – С.126.
- ³⁹ Там же. – С.127–128.
- ⁴⁰ *Паркинсон С.Н.* Закон Паркинсона. – Москва, 1989. – С.12–17.
- ⁴¹ Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам, по которому они должны поступать. 12 сентября 1728 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.8. – №5333. – С.96.
- ⁴² Именной указ 19 января 1718 г. // *Воскресенский Н.А.* Указ. соч. – С.367.
- ⁴³ Сенатский указ 27 мая 1724 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.7. – №4514. – С.289.
- ⁴⁴ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.129–131.
- ⁴⁵ Там же. – С.134.
- ⁴⁶ Там же. – С.140–142.
- ⁴⁷ *Сумароков А.П.* Сон «Счастливое общество» // Русская литературная утопия. – Москва, 1986. – С.33–36.
- ⁴⁸ Там же. – С.34.
- ⁴⁹ Там же. – С.35.
- ⁵⁰ *Щербатов М.М.* Путешествие в землю Офирскую // Там же. – С.37–79.
- ⁵¹ Там же. – С.71–72.
- ⁵² Там же. – С.79.
- ⁵³ Там же. – С.37–38.
- ⁵⁴ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.144–147.
- ⁵⁵ Там же. – С.147.
- ⁵⁶ Там же. – С.149–150.
- ⁵⁷ Там же. – С.150.
- ⁵⁸ Там же. – С.151.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. – С.152.
- ⁶² Там же. – С.153.
- ⁶³ Там же. – С.154.
- ⁶⁴ Там же. – С.184, 187.
- ⁶⁵ Там же. – С.186–187.
- ⁶⁶ Наставление губернаторам. 21 апреля 1764 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.16. – №12137. – С.717.
- ⁶⁷ Там же. – С.719.
- ⁶⁸ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.221–223.
- ⁶⁹ Там же. – С.213.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же. – С.214.
- ⁷² Там же. – С.216.
- ⁷³ Там же. – С.216–217.
- ⁷⁴ Там же. – С.229.
- ⁷⁵ Там же. – С.286.
- ⁷⁶ Там же. – С.248.
- ⁷⁷ Там же. – С.278.
- ⁷⁸ *Ключевский В.О.* Терминология русской истории // *Его же.* Сочинения. – Т. VI. – С.186–187.
- ⁷⁹ *Тихомиров М.Н.* Приказное делопроизводство в XVII в. // *Его же.* Российское государство в XV–XVII вв. – Москва, 1973. – С.362–363.
- ⁸⁰ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.281.
- ⁸¹ *Кириченко О.В.* Почитание святынь русскими дворянами (XVIII век) // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках: Этнографические исследования и материалы. – Москва, 2002. – С.8–65.
- ⁸² Экстракт из дел генерал-прокурора. 7 марта 1785 г. // Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Д.6750. – Кн.1. – Л.42 об.
- ⁸³ Именной, данный сенатору, тайному советнику Завадовскому, указ 14 ноября 1784 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.20. – №16091. – С.242.
- ⁸⁴ РГАДА. – Ф.248. – Д.6570. – Кн.1; Д.6571. – Кн.2; Д.6572. – Кн.3; Д.6573. – Кн.4.

⁸⁵ Письмо А.А.Вяземского московскому вице-губернатору Т.И.Чонжину. 1 января 1784 г. // Там же. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 3–7.

⁸⁶ Именной указ, данный генерал-прокурору. 24 марта 1781 г. // ПСЗ РИ. – Собр. I. – Т. 21. – №15141. – С. 84–95.

⁸⁷ Ще у вересні 1783 р. генерал-прокурор представив імператриці доповідь про те, яким чином справи «производить велено, и производятся, и о разных причинах, наносящих в производстве их продолжение и затруднение» (див.: РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 2).

⁸⁸ Ордер А.А.Вяземского тверскому губернскому прокурору С.М.Кудрявцеву. 13 сентября 1784 г. // РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 8–8 об.

⁸⁹ Предложение А.А.Вяземского Сенату. 16 сентября 1784 г. // Там же. – Л. 9–12.

⁹⁰ Там же. – Л. 10.

⁹¹ Там же. – Л. 10 об.

⁹² Ордер Г.А.Потёмкина правителю Екатеринославского наместничества Синельникову. 22 декабря 1784 г. // Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 338. – Ч. 2. – Л. 588 об.

⁹³ Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждения о губерниях 7 ноября 1775 г.). – Санкт-Петербург, 1910. – С. 323–324.

⁹⁴ Заключение моголевского губернского прокурора. 1784 г. октябрь // РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 450.

⁹⁵ Заключение саратовскому наместническому правлению от губернского прокурора и стряпчего. 1785 г., декабрь // Там же. – Д. 6571. – Кн. 2. – Л. 439.

⁹⁶ Рапорт вятского губернского прокурора Мошкова генерал-прокурору А.А.Вяземскому. 1784 г. 28 октября // Там же. – Л. 345.

⁹⁷ Донесения губернатора Т.И.Тутолмина о губерниях Олонецкой и Архангельской. 1795 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 1–240 об.; Обряд производства и содержания дел в присутственных местах Олонецкого и Архангельского наместничества, поставленный для точного соблюдения порядка долга и обязанности, предписанных каждому месту и чину в высочайшем её императорского величества Учреждении о управлении губерний (1784 г.) // Там же. – Ф. 248. – Д. 6573. – Кн. 4. – Л. 283–526.

⁹⁸ Именной указ Сенату. 30 марта 1783 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 798. – Л. 41; Именной указ 22 мая 1784 г. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в государственном архиве министерства иностранных дел // Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 27. – С. 336. «Тут (у Катеринославському намісництві – *О.Л.*) мои заботы облегчил много губернатор», – так оцінив адміністративні здібності Т.І.Тутолміна Г.О.Потьомкін (див.: Письмо Г.А.Потёмкина Екатерине II. 1783 г., май // Екатерина II и Г.А.Потёмкин. Личная переписка (1769–1791). – Москва, 1997. – С. 168).

⁹⁹ Грот Я.К. Биография поэта // Сочинения Державина. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 8. – С. 371.

¹⁰⁰ РГАДА. – Ф. 16. – Д. 691. – Л. 145.

¹⁰¹ Именной указ Г.А.Потёмкину. 30 марта 1783 г. // Там же. – Д. 798. – Л. 57.

¹⁰² Именной, объявленный из Сената. 10 февраля 1720 г. // ПСЗ РИ. – Собр. I. – Т. 11. – №3515. – С. 128–129.

¹⁰³ Реляция Т.И.Тутолмина Екатерине II. 28 сентября 1784 г., Санкт-Петербург // РГАДА. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 291; Выписка из журнала Олонецкого губернского правления 24 марта 1787 г. // Там же. – Ф. 248. – Д. 6573. – Кн. 4. – Л. 281.

¹⁰⁴ Письмо Т.И.Тутолмина А.А.Вяземскому. 19 декабря 1784 г. // Там же. – Л. 277–278 об.; Реляция Т.И.Тутолмина Екатерине II. 19 декабря 1784 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 300–301.

¹⁰⁵ Архангельскому наместническому правлению архангельского наместничества от губернского прокурора и стряпчего заключение // Там же. – Л. 234 об.

¹⁰⁶ Примечание олонецкого наместнического правления // Там же. – Л. 8 об.

¹⁰⁷ Мнение, постановленное архангельским наместническим правлением // Там же. – Л. 154 об.

¹⁰⁸ Державин Г.Р. Записки // *Его же*. Сочинения. – Ленинград, 1987. – С. 337.

¹⁰⁹ Письмо Г.Р.Державина Екатерине II. Петрозаводск, 1785 г. // Сочинения Г.Р.Державина. – Санкт-Петербург, 1869. – Т. 5. – С. 412–417. Проте, Г.Р.Державін відзначив перевагу проекту і висловив подив щодо швидкості його написання // Грот Я.К. Указ. соч. – С. 371.

¹¹⁰ Грот Я.К. Указ. соч. – С.371.

¹¹¹ Письмо Свистунова Державину. 30 марта 1786 г. // Сочинения Г.Р.Державина. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.5. – С.457–460.

¹¹² Именной указ П.В.Завадовскому. 25 августа 1801 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.26. – №199989. – С.759–760.

¹¹³ Именной указ московскому военному губернатору Т.И.Тутолмину. 21 декабря 1806 г. // Там же. – Т.29. – №22406. – С.946–958.

This article is dedicated to the research of the XVIII-century province officials intellectual potential. Using great historical and literary material author showed that government bureaucratic system compelled creation from the provincial state servants. However, the results of their researches are not always applied in practice.

І.В.Ткаченко*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА М.ГРУШЕВСЬКОГО В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСТНИКУ» (1907–1914 рр.)

На підставі комплексу документальних матеріалів, епістолярію та спогадів проаналізовано особливості редакційної політики М.Грушевського в «ЛНВ» після перенесення журналу до підросійської України (1907 р.), його взаємини зі співробітниками редакції, лідерами національного руху, опонентами та критиками.

Професор М.Грушевський був не тільки талановитим істориком і визначним громадським діячем. Він також яскраво проявив себе у редакційно-видавничій діяльності, що була одним з основних напрямів суспільно-політичної активності видатного українця. Дослідники його життя та спадщини традиційно виділяють київський період 1907–1914 рр., коли, за словами фундатора грушевськознавства Л.Винара, «з тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькому ґрунті спільними силами робітників цілої України й замикається в тісніший круг місцевих інтересів, М.Грушевський агітував за перенесення до Києва ЛНВ та інших видань НТШ»¹. Дослідникам також відомо, що видання «Літературно-наукового вістника» й пов'язаних із ним сюжетів було основним у діяльності М.Грушевського зазначеного часу. Цілком природно, що вони не могли не згадувати цю тему. Вочевидь, немає потреби наводити всю бібліографію грушевськознавчих студій. Один тільки покажчик Б.Грановського містить тисячі назв²! Із найбільш дотичних до теми даного дослідження назвемо праці М.Антоновича, Л.Винара, І.Гирича, В.Дорошенка, Г.Корбич, С.Панькової³. Усі вони так чи інакше писали про період 1907–1914 рр. у житті М.Грушевського. Однак питання про його редакційну політику дослідники не порушували, розглядаючи її в більш широкому контексті суспільного життя і власне історії «ЛНВ» у ті роки у прив'язці до постаті й суспільної праці вченого. Зважаючи на це та керуючись слушними міркуваннями, висловленими ще 1996 р. Р.Пирогом про необхідність тематичних досліджень у царині грушевськознавства⁴, розглянемо поставлене питання.

Переходячи безпосередньо до його висвітлення, висловимо припущення, що переїжджаючи в 1894 р. до Львова молодий професор не думав про редак-

* Ткаченко Ігор Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України.

ційно-видавничу складову суспільної праці, котра швидко утвердила його авторитет як у Галичині, так і в усій Україні. Цією діяльністю М.Грушевський почав займатися у 1898 р., коли разом із В.Гнатюком та І.Франком очолив новостворений журнал – «Літературно-науковий вістник». До 1906 р. включно він був одним із трьох співредакторів цього часопису, що завжди декларував усеукраїнський характер та зміст. Зважаючи на цю яскраво виражену тенденцію, український читач у Наддніпрянщині був позбавлений вільного доступу до видання з австрійською «пропискою».

За декілька років М.Грушевський виріс до масштабу ключової постаті у суспільному житті України. Такий статус, природно, позначився й на його ролі в журналі. У 1906 р., коли один зі співредакторів порушив питання про перенесення часопису до Києва, Михайло Сергійович уже фактично був його головним редактором. За короткий час завдяки колективним зусиллям редакції та особисто М.Грушевського журнал став справжнім європейським виданням високого наукового рівня.

Питання про перенесення «ЛНВ» до Києва стало нагальним після революції 1905 р. в Росії, одним із наслідків якої було зняття заборони на видання україномовних часописів і скасування попередньої цензури. Тоді ж М.Грушевський зробив перші кроки у бажаному напрямі. Однак, як не дивно, запропонована зміна географічних координат зустріла опір не лише з боку галичан, а й майже всіх керманічів українського громадянства в Києві. Дочка І.Франка – завзятий опонент та критик М.Грушевського – писала у своїх спогадах, що він переносив журнал до Києва, щоб усунути її батька від будь-якої участі у часописі⁵. Однак співпраця письменника в «Літературно-науковому вістнику» до 1910 р. включно цілком спростовує таку версію. На нашу думку, основною причиною напруження у взаєминах М.Грушевського з галичанами стала незалежна й ліберальна політика редакційної колегії журналу, котру критично сприймали в НТШ. Зважаючи на те, що часопис видавався коштом наукового товариства, зрозуміло, чому його члени без ентузіазму поставилися й до питання перенесення журналу до Наддніпрянщини, як того хотів молодий професор.

Перспектива видання «ЛНВ» у Києві тамтешніми лідерами українського громадянства позитивно оцінена не була. Коли М.Грушевський ще в 1905 р. звернувся до них із такою пропозицією, він не знайшов розуміння та підтримки: «Коли я восени 1905 р. предложив сим кругам проект перенесення до Києва “Літературно-наукового вістника”, річ зрозуміла – вийшла мені відти резолюція: “Сидіти й не рипатися. Л.н.вістник, мовляв, потрібний в Галичині, а у Києві він зараз пропаде”»⁶. Таким чином, перенесення часопису до цього міста разом із його впливовим редактором було небажаним для всіх зацікавлених сторін. Галичани не прагнули позбутися свого основного друкованого органу. Кияни ж надто побоювалися «галичанщини» й, що очевидно, авторитету самого Михайла Сергійовича, який одразу ставав небезпечним конкурентом місцевих лідерів у боротьбі «за гетьманську булаву», а також небажаним для щойно народжених українських газет та журналів, котрі ледь животіли. Третьою стороною конфлікту виступала імперська адміністрація, для якої М.Грушевський був небезпечним «мазепинцем» і сепаратистом.

Не дійшовши згоди з лідерами місцевих українців, Михайло Сергійович змушений був перебрати на себе абсолютно всю роботу з перенесення видання до Києва й організації його виходу в нових умовах, котрі, як бачимо, мало сприяли нормальній редакційно-видавничій діяльності. Своїм рупором М.Грушевський зробив сам журнал, зі шпальт котрого він виступав з обґрунтуванням своїх пропозицій і планами роботи. Акцентуючи увагу чита-

чів на необхідності реформування «ЛНВ», своїми думками з цього приводу професор спочатку поділився з галичанами у жовтневій книжці часопису за 1906 р. Він проголошував, що цим кроком прагне ліквідувати культурну різницю між галицькими та наддніпрянськими українцями, яка виникла ще до революції 1905 р. й мала поглибитися, якщо б журнал продовжував виходити у Львові. На його думку, потрібно було зосередитися на тіснішому зближенні Галичини і підросійської України. Переведення часопису зі Львова до Києва мало стати символом і рушійною силою цього процесу⁷. Зміну місця видання «ЛНВ» актуалізувала й влада Російської імперії, підписавши 1 березня 1906 р. нову торговельну угоду з Австро-Угорщиною, за якою з українських книжок, що надходили до Росії з-за кордону, стягувалося високе мито, що унеможливило надходження журналу до наддніпрянських читачів. Про масштаб цієї проблеми свідчать листи П.Стебницького до М.Грушевського, де проблема митного тарифу порушувалася декілька разів⁸.

Щоб уникнути хоча б окремих проблем, Михайло Сергійович намагався знайти підтримку серед відомих діячів українського національного руху. У Києві він зустрічався з Є.Чикаленком, В.Леонтовичем і П.Стебницьким, радився зі співробітниками журналу у Львові. Однак обстановка в Києві складалася таким чином, що на широку підтримку чи хоча б співчутливе ставлення розраховувати не доводилося. Розриваючи у 1908 р. свої взаємини з часописом, Ф.Матушевський у досить образливому листі до М.Грушевського підтвердив, що ані самого його, ані його видання бачити тут не хотіли. Він писав, що «з самого початка, як, може, пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Києва, повели розмову про перенесення «ЛНВ» до Росії, я, здається, чи не один тільки й висловився за таке перенесення»⁹.

Ураховуючи ситуацію, що склалася, М.Грушевський пішов на компроміс із киянами й до кінця 1906 р. видавав журнал у Львові. Лише наприкінці року було ухвалене рішення про остаточний перехід часопису до Києва. Він навіть погоджувався на злиття «ЛНВ» та «Нової громади», і лише спротив Б.Грінченка став цьому на заваді¹⁰. М.Грушевському вдалося домовитися з видавцем єдиної щоденної української газети «Рада» Є.Чикаленком, на якого професор мав великий вплив. Вони уклали угоду, згідно з якою повинні були забезпечувати поступовий розвиток своїх часописів і підтримувати видавничу діяльність. Лише заручившись згодою та сприянням Є.Чикаленка, М.Грушевський у грудні 1906 р. прибув до Києва з твердою впевненістю, що журнал виходитиме тут із січня 1907 р.

Починаючи редакційно-видавничий процес довелося зіткнутися з багатьма проблемами. М.Грушевський усвідомлював складність розгортання цієї роботи в нових умовах, відзначаючи відсутність політичної стабільності (міська адміністрація одразу «привітала» появу нового видання, заборонивши його вихід на початку 1907 р., а доповідна записка на ім'я київського губернатора свідчила про відверто негативне ставлення до М.Грушевського та його видання¹¹), брак необхідних кадрів тощо. Один зі співробітників його газет «Село» й «Засів» Ю.Тищенко (Сірий) свідчив, що професор скаржився йому на опозицію киян до нього, тоді, як він докладав усіх зусиль для якнайкращої організації роботи «ЛНВ». Запрошуючи його до участі в журналі, М.Грушевський наголошував на нездоровій персонально щодо нього атмосфері, котра склалася у Києві, коли ніхто не намагався ані зрозуміти його намірів, ані сприяти поширенню часопису в Україні чи взагалі працювати у ньому¹².

Зважаючи на це, М.Грушевському довелося самостійно вирішувати проблеми кадрового забезпечення діяльності «ЛНВ» у Києві, організувати роботу міської редакції журналу, запрошувати нових співробітників та авто-

рів. Оскільки більшість українських лідерів дуже прохолодно поставилися до планів професора, йому довелося відрядити до Києва своїх учнів – І.Джиджору й І.Кревецького, котрі опікувалися виходом часопису протягом більшої частини 1907 р. та були, власне, редакцією, підпорядкованою редакторів і видавців у Львові. Попри всі складності, така ситуація утвердила М.Грушевського як одноосібного керманіча «ЛНВ», котрий управляв ним, керуючись власним розумінням шляхів його розвитку й модернізації.

Основними моментами, необхідними для плідної роботи в 1907–1914 рр., були офіційне оформлення переносу журналу зі Львова до Києва; технічне, кадрове, організаційне та фінансове забезпечення редакційно-видавничого процесу; відбір працівника на посаду офіційного редактора; запрошення до участі у часопису оглядачів внутрішнього життя, публіцистів; активізація співпраці з українськими літераторами, друкування їх кращих творів тощо. Уся ця робота лягла на плечі М.Грушевського.

Для офіційного підтвердження появи нового часопису потрібно було оформити дозвіл Тимчасового комітету в справах друку у Києві. Як свідчить «Дело об издании в гор. Киеве проф. Грушевским М.С. и Черняховской Л.М. журнала «Літературно-науковий вістник» на украинском языке», видавцем, отримавши свідоцтво №7581–7582, виступив він сам¹³. Після цього почалося буденне життя та повсякчасні клопоти. Із технічного боку робота виглядала так. Постійно перебуваючи у роз'їздах, М.Грушевський контролював підготовку «ЛНВ» через листування зі співробітниками редакції, котрі спочатку були прислані і Львова, а згодом їх чисельність приростала за рахунок киян. Це були І.Джиджора, І.Кревецький і Л.Лукич. Згодом до них приєднався Е.Квасницький-Трейман, який відповідав за експедицію видання в Україні. З осені 1907 р. до їх числа долучився Ю.Тищенко (Сірий); згодом різного роду роботу виконували М.Гехтер, І.Лизанівський, О.Олесь та ін. Усі ці люди відповідали за своєчасний вихід журналу і його доставку читачам у Галичині та Наддніпрянській Україні. Зважаючи на такий незвичний спосіб керівництва, у процесі підготовки «ЛНВ» до друку виникало чимало робочих моментів, а також ситуацій, обумовлених «роллю особи в історії», – різного роду обставинами особистого життя авторів видання.

Працюючи у часопису, співробітники повинні були інформувати М.Грушевського про всі нюанси редакційної роботи. Так, наприклад, у листі від 18 січня 1907 р., одразу після виходу першої книжки журналу, І.Кревецький повідомив його про обшук у конторі редакції¹⁴. І.Джиджора писав про редакційні справи, кількість передплатників. Так, він повідомляв, що, зокрема, «Україна» дотягла до 400 передплатників і, за словами Д.Дорошенка, її співробітники дуже заздрили «ЛНВ»¹⁵, котрий на літо 1907 р. мав їх уже 720, не враховуючи тих, що проживали в Галичині¹⁶. Технічні співробітники редакції Л.Лукич та Е.Квасницький-Трейман займалися виготовленням і правкою коректур, які після обробки відправлялися у Львів. Лише після цього аркуші йшли у друк. У такий же спосіб відбувалася експедиція часопису. М.Грушевський визначав наклад книжок журналу, зокрема, скільки примірників надсилати до Львова й узагалі друкувати. Часто технічні співробітники зверталися до редактора в разі затримки статей та оглядів авторами. Без його резолюції не вирішувалося жодне питання. Що це саме так, можна переконалися з листування М.Грушевського з І.Джиджорою, Е.Квасницьким-Трейманом, І.Лизанівським, Л.Лукичем, Ю.Тищенком (Сірим) й ін. Не всі з них відповідально ставилися до своїх безпосередніх обов'язків та чітко виконували доручення головного редактора. Часто їм доводилося відповідати перед своїм роботодавцем за допущені помилки. Так, в одному з листів Л.Лукич пи-

сав у відповідь на обурення видавця «ЛНВ» недбалістю редакції: «Ви маєте повне право писати так, не тільки як наш хазяїн, але і як чоловік науки, що працює за десяток інших. Але Ви дуже строго дивитесь на нас»¹⁷. Звітність для М.Грушевського, а вона була основою спілкування з людьми, котрі були залучені до роботи у виданні, стала чи не єдиним способом тримати під контролем весь процес видання часопису – від наповнення матеріалами до виходу готового журналу та його доставки читачам.

Технічні співробітники отримували невелику платню (25–35 руб. на місяць), а тому були в основному студентами або людьми, які не могли мати сталого прибутку через різні обставини. На них часто покладалася провина за невчасний вихід окремих книжок «ЛНВ», на них же скаржилися інші працівники редакції, а тому вони, за рідкісним винятком, довго на своїх місцях не затримувалися.

Ще однією проблемою був пошук кандидатів на багато у чому формальну посаду офіційного редактора – можливо, почесну, але аж ніяк не безпечну. Саме він ніс адміністративну і судову відповідальність за зміст часопису, а в разі доведення провини мав відбувати ув'язнення, а також сплачувати штрафи за виявлені порушення російського законодавства про друк. Сам М. Грушевський не міг обіймати цю посаду, зважаючи на негативне ставлення до нього влади. Наражатися на зрозумілу для редактора небезпеку було якось «не з руки». Тим більше, що справжнім редактором він був *de facto*, незважаючи на відсутність таких даних на обкладинці «ЛНВ». На посаду офіційного редактора потрібно було знайти того, хто не був обтяжений сімейними обов'язками, оскільки в разі судового переслідування він втрачав благанадійність з адміністративного погляду й унаслідок цього міг втратити державну службу. Враховуючи це, знайти людину на таку посаду було проблематично. Це питання М.Грушевський знову ж таки вирішив особисто, запросивши Ф.Красицького – троюрідного небожа Т.Шевченка. Далекий від життєвих реалій художник не переймався своїм редакторством доти, поки з цензури не надійшло попередження про занадто гострий тон видання та можливі неприємні наслідки. Звичайно, наполоханий «редактор» попросив звільнити його від такої «честі»¹⁸. Потім були студент політехнічного інституту С.Веселовський, котрий виконував ці обов'язки до арешту у зв'язку з діяльністю української студентської громади у Києві¹⁹, М.Гехтер, також заарештований за вміщення в сьомій та восьмій книжках журналу за 1911 р. повістей «Скарб» і «Сотрудник», та О.Лисенко, якого ніхто не переслідував у судовому порядку – просто з початком Першої світової війни вихід часопису було призупинено, і на цьому його «редакторство» скінчилося. Власне, дані про зміну редакторів «ЛНВ» зафіксовано не лише на його сторінках, а й у відповідних матеріалах Тимчасового комітету в справах друку²⁰.

Редактори відповідали за все. Однак не можна сказати, що М.Грушевський був лише стороннім спостерігачем. Записи його щоденника свідчать, що всі проблеми, які стосувалися редагованих ним видань, знаходили у професора живий та своєчасний відгук. Саме він переймався проблемами вчасної сплати штрафів, визволяв редакторів з-під арешту, зрештою шукав та знаходив людей, котрі представляли його інтереси в Києві. Кадрові питання були прерогативою М.Грушевського. Він добирав авторів і навіть технічних співробітників друкарні, які випускали журнал, тим самим зосереджуючи всю повноту влади у «ЛНВ». До кола його інтересів входили представники української інтелігенції, поети та письменники, котрими він цікавився не лише з огляду на дружні стосунки з багатьма з них, а і як потенційними авторами повістей, поезій, оглядів і рецензій у редагованому ним часописі.

су. М.Грушевський особисто, часто в епістолярній формі, запрошував нових співробітників. Зокрема, у перший рік перебування журналу в Києві треба було підшукати оглядачів внутрішнього українського життя. Ними спершу стали С.Єфремов і Ф.Матушевський.

Хронологічно першим був С.Єфремов, котрий входив до числа шанувальників Б.Грінченка. Він погодився вміщувати в «ЛНВ» свої огляди під заголовком «Відгуки з життя та письменства». Однак його взаємини з М.Грушевським на початку 1907 р. вже стали напруженими, і справа йшла до неминучого конфлікту. Дослідник спадщини М.Грушевського І.Гирич писав, що загострення стосунків припало на березень того року, про що редактора попередив у своєму листі І.Джиджора²¹, зазначивши, що на третю книжку С.Єфремов огляду не дасть²². І це тоді, коли Михайло Сергійович дуже прохав його дати відгук саме у цій книзі, а спогади («Тиждень серед запасних») – у четвертій²³. Остаточо від часопису С.Єфремов відійшов після двох листів, датованих липнем 1907 р., в яких він та М.Грушевський висловили власне бачення того, що потрібно друкувати у журналі. С.Єфремов, котрому не імпував авторитарний метод редакторської роботи, виклав у черговому випуску «Відгуків» свої думки з цього приводу й надіслав до київської контори часопису. Цю статтю редакція не наважилася друкувати та переслала разом із листом М.Грушевському. Прочитавши його, редактор записав у щоденнику: «Прийшла стаття Єфремова contra Вісника: виглядає на зачіпку до розриву»²⁴. Його відповіддю став лист, в якому автору пропонувалося переробити огляд: «Правді, перша половина статті має характер обжалування проти ЛНВ і «галичан» і, містячи її, прийшлося б додати другу статтю з спростуваннями, вибаченнями або зверненнями ріжних обвинувачень на київські адреси. Я б просив Вас через те упустити сю першу половину статі й розвинути другу... Се моя гадка»²⁵. Цілком слухні міркування редактора та видавця журналу не вплинули на С.Єфремова, котрий не захотів вносити зміни до огляду, мотивуючи це тим, що «зовсім не мав на думці писати, як Ви кажете, обжалування проти Вісника і галичан, а просто мені здався цікавим факт з нашого громадянського життя – і як зумів я, так і занотував його в своїх замітках. Коли ж разом довелося зазначити й деякі хиби Вісника, то тільки для ілюстрації тих відносин та ще для того, щоб звернути на них увагу й самої редакції»²⁶. Як результат – С.Єфремов відмовився працювати у часопису.

Після нього із другої половини 1907 р. оглядачем став Ф.Матушевський, котрий тоді працював в іншому виданні – «Раді», однак на пропозицію М.Грушевського погодився вести огляди у «ЛНВ». Керуючи відділами «З російського життя» і «З українського життя» у ролі оглядача він перебував приблизно півтора року, протягом яких ці матеріали були майже в кожному номері видання. Листи Ф.Матушевського до редактора свідчать, що він не завжди мав бажання працювати над цими оглядами, ще на початку співпраці писав Михайлу Сергійовичу, що ніяк не зможе взяти участь у редагуванні першої книжки журналу за 1907 р., мотивуючи своїм виснаженням та потребою у відпочинку²⁷. Часто Ф.Матушевський запізнався з поданням матеріалів, час від часу пропонував змінити тему огляду²⁸. Загалом він дуже неохоче писав до «Вісника», нерідко просячи перенести огляд на іншу книжку (відмови, щоправда, не отримував)²⁹. Зрештою під приводом обурення розправою над «Історією» М.Аркаса він припинив співпрацю. Так, у листі від 20 жовтня 1908 р. Ф.Матушевський висловив думку, що вже час і йому залишити часопис. Він писав, що не може миритися з лінією редакції, котра оголошує своїми ворогами тих, хто не хоче співробітничати у ньому, і

поливає їх брудом на шпальтах «ЛНВ»: «Ви не тільки помиляєтесь, а ще до того робите цілком несправедливі й дуже образливі закиди людям, що цілком ними не заслужені»³⁰. Розрив, таким чином, був остаточний.

Образа була настільки гострою, що редактор журналу вирішив не залучати до роботи у ньому людей, які не належали до його прихильників, оскільки їм важко було довіряти. Він звернувся до послуг молодих публіцистів, одночасно використовуючи більш поважні літературні сили. З ними в М.Грушевського не виникало такого роду ускладнень. Стиль його керування, досить жорстка внутрішня цензура були причиною того, що оглядачі мали найменше можливостей для вільного виявлення своїх поглядів. Не всі тогочасні авторитети могли на це погодитись. У цьому плані М.Гехтер, котрому М.Грушевський висловив свою думку про С.Єфремова й Ф.Матушевського, про те, що вони, мовляв, індивідуалісти, не вміють підпорядковуватися інтересам та потребам цілого, усюди хочуть головувати, переслідують інтереси своєї групи, не шанують чужих переконань тощо³¹, був усе ж хоча й не кращим, але найбільш прийнятним для нього кандидатом на оглядача.

Перед тим, як потрапити у часопис, кожен матеріал переглядався його редактором. Ставлячи перед собою мету тримати «ЛНВ» на висоті поставлених завдань, М.Грушевський добирав співробітників і друкував їхні твори на шпальтах журналу, як тільки для цього з'являлася можливість. Прагнучи подавати весь спектр питань, котрі робили його видання літературно-науковим часописом, він дбав про те, щоб у ньому брали участь усі провідні літературні сили України. Серед письменників та поетів цього періоду (1907–1914 рр.) такими були В.Винниченко, О.Олесь, Г.Чупринка, М.Вороний, Л.Старицька-Черняхівська, Леся Українка, О.Кобилянська, а серед публіцистів – М.Гехтер, О.Грушевський, А.Ніковський, В.Панейко, М.Порш, В.Садовський, В. і Д. Дорошенки, С.Черкасенко, М.Шаповал. Усі вони залишили хто більший, хто менший слід на сторінках «ЛНВ». Серед їх числа слід виділити тих, з ким М.Грушевського поєднували не лише видавничі та редакційні справи, а й особиста приязнь. Це В.Винниченко, М.Вороний, В.Доманицький, О.Кобилянська, М.Коцюбинський, О.Олесь, П.Стебницький, Леся Українка, а також члени редакційного комітету «ЛНВ» із 1912 р. – В.Леонтович, Л.Старицька-Черняхівська, Н.Романович-Ткаченко. Михайло Сергійович здебільшого просив та навіть умовляв їх писати для часопису, намагаючись якомога ефективніше використати високий професійний хист і вміння цих людей. Так, у спілкуванні з В.Доманицьким він тримав дружній тон, який підтримувала реалізація багатьох спільних проектів, участь самого адресата у «ЛНВ». М.Грушевський завжди турбувався станом здоров'я хворого публіциста та прагнув допомогти йому грошима за переклади чи за якусь іншу працю³². Листи Михайла Сергійовича до В.Доманицького свідчать про щире приязнь, котра існувала між обома діячами; і навіть статті у журналі, в яких критикувалася праця М.Аркаса, не позначилися у цілому на їх стосунках. Тим більше, у час, коли ці рецензії друкувалися у «ЛНВ», між М.Грушевським і В.Доманицьким відбувалося жваве листування, а сам редактор дбав про те, аби забезпечити його коштами для продовження лікування³³.

Так само щирими та приязними були взаємини зі П.Стебницьким. Одразу з перенесенням часопису до Києва М.Грушевський запропонував йому надсилати огляди столичного життя, іноді пропонуючи тему, на котру бажано було їх написати: «Прошу взяти загальноросійську ситуацію і в зв'язку з нею відносини Думи і російської преси до українства»³⁴. Хоча ці огляди для самого П.Стебницького не були необхідними, усе ж М.Грушевський не хотів втрачати його як публіциста. Так, в одному з листів він писав, що

на новий рік отримав два поздоровлення – одне від губернатора, котрий оштрафував журнал, а друге – від П.Стебницького, який ніби соромиться присилати огляд. Там же він зазначив, що публіцист може присилати свої матеріали коли завгодно³⁵. Траплялися між ними й певні розходження, наприклад, коли П.Стебницький зауважив редакторові, що «в останній історії з «Історією» Аркаса правда не на боці «Л.-н. вістника»»³⁶. Однак стосункам така відвертість не зашкодила. Публіцист завжди щиро вболівав за долю часопису; для нього були неприємними непорозуміння між українцями і та відверта ворожість, котра простежувалася у ставленні до журналу. Так, він писав М.Грушевському, що «дуже і дуже прикрі ці всі непорозуміння ЛНВ з киянами. Все більш і більш диференціації, розбрату... А думка була, що якраз ЛНВ все коло себе зміцнить, згуртує»³⁷.

У дещо відмінному стилі М.Грушевський спілкувався з письменниками. Головною тут була тема вміщення їхніх творів у виданні, виплата гонорарів та турбота про їх моральний і матеріальний стан. Зокрема, взаємини з М.Коцюбинським засвідчили велике єднання світочів української духовності, сердечну приязнь і глибоку взаємоповагу професора-історика та майстра прози³⁸. М.Грушевський не лише інформував про отримання творів М.Коцюбинського, вказуючи, у котрій книжці часопису вийдуть «Невідомий», «Дебют», «Тіні забутих предків», «Intermezzo» – він виявляв дієве розуміння того, що письменник був тяжко хворий і матеріальне питання для нього було надзвичайно актуальним. М.Грушевський установив йому гонорар за найвищим тарифом, припускаючи, що його ще можна буде підняти³⁹. Більше, ніж цей журнал, М.Коцюбинському ніхто не платив, відтак усі нові його твори вперше друкувалися у «ЛНВ». М.Грушевський постійно брав участь у вирішенні побутових проблем письменника, діставав кошти на лікування, приймав його на своїй дачі у Криворівні.

М.Грушевський як редактор прагнув публікувати у «Вістнику» тільки кращі твори. З цією метою він особисто запросив до участі у часопису О.Олеся, висловлюючи не тільки глибоку повагу до молодого поета, а й зазначаючи про матеріальну вигоду для нього від публікації віршів у журналі⁴⁰. У листуванні редактора з О.Кобилянською тема друкування творів теж була головною. Прагнучи залучити до тіснішої участі в «ЛНВ» одну з кращих українських письменниць, він готовий був виконувати її побажання й іти на поступки у фінансових питаннях. Так, у листі з Рима, де перебував на відпочинку, М.Грушевський писав, що хоча умови О.Кобилянської трохи заважкі для видання, він усе-таки приймає їх, зважаючи на її потребу в грошах⁴¹. Михайло Сергійович завжди йшов назустріч письменниці у побажаннях, які та висловлювала, виплатити аванс, не змінювати правопису її творів і т.д. Також він повідомляв про те, коли саме вони будуть опубліковані. Ставлячись до О.Кобилянської з великою повагою, редактор висловлював їй співчуття з приводу тих складних обставин, у котрих вона опинилася, і писав, що він завжди буде радий опублікувати у журналі все, що вона для нього надішле⁴².

Тісними були контакти з В.Винниченком, твори якого М.Грушевський не вагаючись публікував у «ЛНВ», незважаючи на «полові» теми, котрі в них порушувалися. Як і завжди, М.Грушевський повідомляв молодого письменника про друк його творів на шпальтах журналу, прохав надсилати нові й не перейматися стосовно грошей – він завжди міг розраховувати на аванс і найвищу таксу гонорару⁴³. У 1912 р., однак, В.Винниченко припинив співпрацю з часописом. Справа в тому, що журнал не міг платити більше 32 руб. за аркуш друку, у той час, як письменник отримував, відповідно, 100 руб. Різницю сплачувало «Товариство підмоги українській науці, літературі та

штуці», яке фінансував В.Симиренко. Довідавшись про таку «милостиню», В.Винниченко страшенно обурився. У розлогодному поясненні, адресованому редакції «ЛНВ», він висловив мотиви відмови від допомоги, вимагаючи лише гонорару як свідчення оцінки художнього рівня його творів⁴⁴. Усе ж за роки перед цим письменник опублікував ряд нових творів саме у «Вістнику», у чому безперечно заслуга його редактора.

Завдяки журналу багато поетів мали змогу заявити про своє існування й талант українському громадянству. Це М.Вороний, У.Кравченко, М.Рильський, Г.Чупринка та багато інших. Звичайно перед тим, як потрапити на шпальти «ЛНВ», М.Грушевський відбирав для журналу найбільш вдалі з них. У своїх листах до редактора українські поети мали спільний перелік сюжетів – надсилання віршів, прохання видати аванс, умістити свої твори у «Вістнику». Завдяки Михайлову Сергійовичу багато з них уперше дебютували зі своїми поезіями саме у цьому виданні.

Таким чином, можна твердити, що жоден важливий аспект редакційної роботи, розповсюдження і друку часопису не проходив повз пильну увагу М.Грушевського, котрий створював «ЛНВ» відповідно до свого бачення як редактора, видавця, урахувавши те, що у всеукраїнському журналі мають публікуватися тільки найкращі здобутки вітчизняної літератури, публіцистики, історичної науки тощо. При цьому Михайло Сергійович мало рахувався з думкою своїх опонентів. Це було його право, яке він реалізовував, у тому числі зважаючи й на невдалий досвід співпраці з умілими, однак і надто амбіційними співробітниками, особливо впливовими С.Єфремовим та Ф.Матусевським, для яких М.Грушевський не був незаперечним авторитетом. Редактор «ЛНВ» із кінця 1908 р. надавав перевагу співпраці з «молодими», котрі робили так, як він їм радив, а також із людьми, з якими перебував у рівних, дружніх стосунках. За це Михайла Сергійовича й обраний ним напрям редакційної політики нещадно критикували його ідейні опоненти та персональні недруги, яких він не друкував у часопису або колись не задовольнив їх прохання. У російській пресі виступив С.Єфремов, підбивши на початку 1908 р. літературний баланс попереднього 1907 р. Він звинуватив «ЛНВ» у самовдоволенні редакції журналу, котрий, на його думку, зійшов із нормального шляху розвитку⁴⁵. Трохи пізніше у критики редакційної політики «Вістника» записався галицький професор І.Копач, який звернув увагу на вади часопису, на шпальти котрого потрапляли твори, позбавлені всякого розумного змісту, іноді зовсім шкідливі для життя народу, а також звинувачував журнал та його редактора в тому, що «ЛНВ» друкує «порнографію» (маючи на увазі твори В.Винниченка) й т.д.⁴⁶

Постійні нападки і нерозуміння засмучували М.Грушевського, але на зміну поглядів не вплинули. Критика ніколи не була для нього керівництвом до дії. Своє бачення ролі «ЛНВ», його редакційної політики (а це на 100% власний погляд редактора) та шляхів розвитку фактичний видавець часопису висвітлював у статтях із циклу «До наших читачів» і «На українські теми». Видаючи журнал на новому ґрунті, М.Грушевський змушений був ураховувати інтереси й потреби тих, для кого він призначався. Для цього він час від часу в публіцистичній формі висловлював свої міркування, тим самим демонструючи, що «ЛНВ» не стоїть на місці, а йде у напрямку, заданому його керманичем та вимогами часу, залишаючись вірним призначенню – бути органом всеукраїнського прогресивно-демократичного руху. Для його розвитку необхідною була підтримка широких кіл громадянства, свідомих того, що для здійснення поставленої мети потрібно узгоджувати інтереси всіх регіонів України. Часопис повинен був стати мостом, котрий

з'єднав би різні течії її суспільства, даючи місце представникам усіх українських рухів⁴⁷. Однак сталося так, що очікуваної підтримки ані журнал, ані його редактор не отримали.

Відкидаючи всі звинувачення на свою адресу, М.Грушевський визначив особливості власної редакторської позиції такими положеннями: 1) «ЛНВ» був єдиним українським літературно-науковим місячником. На практиці це означало не лише відсутність конкуренції, а й через різні обставини брак визначних літературних сил, необхідність друкувати слабші твори за відсутності достатньої кількості геніальних і т.д. 2) «Вістник» був дефіцитним, оскільки мала кількість передплатників не покривала видатків на його видання, а тому неможливо було публікувати твори всіх бажаних (а ті, кого не друкували, дуже ображалися на «підступного» редактора, убачаючи у цьому особисту образу, та брутально лаяли його за будь-якої нагоди, як-от Г.Хоткевич⁴⁸). 3) Редакційна політика визначалася вимогами розвитку українського громадянства, а відтак часопис не міг задовольнити літературні смаки всіх його представників, через що й потрапляла на його шпальти «порнографія» В.Винниченка, котру, звичайно, не всі сприймали.

Редакційна політика М.Грушевського не подобалася не тільки його опонентам. Навіть деякі співробітники, котрих він особисто залучав до участі у виданні, іноді влаштовували демарші та з прихильників перетворювалися на зятіх критиків, припиняючи будь-яке співробітництво з редактором. Найбільш завзятими, крім згаданого С.Єфремова, були Г.Хоткевич, твори котрого журнал не друкував із 1909 р., і М.Шаповал, який із кінця 1910 р. лише критикував редаговані М.Грушевським видання на шпальтах «Української хати»⁴⁹, будучи доти до нього цілком лояльним. Чому так сталося? Дрібничкову зачіпку знаходимо у щоденнику самого М.Шаповала. Виявляється, М.Грушевський просто не дав одного разу аванс своєму співробітнику-ві й той розірвав із ним стосунки⁵⁰!

Навіть союзники, напевне, не розуміючи мотивів, котрими керувався М.Грушевський, жорстко його критикували. Так, чи не єдиний його київський спілник Є.Чикаленко у щоденниковому запису від 20 вересня 1910 р. зазначив, начебто сам фактичний редактор «ЛНВ» висловився, що якби «Рада» перестала існувати, то він узявся б видавати щоденну газету. Невідомо, звідки в нього з'явилися такі думки, але він продовжив, що якби так трапилося, то це була б газета не громадська, а власна М.Грушевського. Далі Є.Чикаленко на двох сторінках робив образливі для нього обвинувачення, серед них: 1. оточив себе підлабузниками та дрібними людьми, котрі курять йому фіміам, а зі всіма нормальними посварився; 2. навіть працівники його видань ледве терплять його вдачу й працюють лише заради блага України; 3. коли б він видавав щоденну газету, то вона була б такою нудною, як «Вістник» тощо⁵¹.

Не дивно, що під впливом критики М.Грушевському неодноразово доводилося відстоювати власні переконання на шпальтах журналу. На кожен випад проти спрямування «ЛНВ» він одразу давав ґрунтовну відповідь. Так, на спробу «Діла» розпочати полеміку навколо часопису у 1911 р. редактор відгукнувся статтею «Іще про наше культурне життя»⁵², а у випадку з критичними відгуками на рецензії «Історії» М.Аркаса, розміщені у «Вістнику», він відповів статтею «Ще про культуру і критику»⁵³.

Однак, незважаючи на активний опір суспільному тиску, іноді М.Грушевського відвідувала думка згорнути видання журналу або передати його в інші руки. Про це є запис у щоденнику редактора за 1910 р.⁵⁴ Від цього кроку його відраджував найцінніший співробітник редакції Ю.Тищенко (Сі-

рий), котрий писав про цілком очевидну річ: «Я, дорогий Михайло Сергієвич, мала людина, не можу розбиратися в тому детально, але відчуваю, що в перенесенню ЛНВ назад до Львова буде велика помилка. Чим тут замінять ЛНВ – «Хатою»? На що ж тоді три роки будували і зносили весь тягар ведення діла? Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки, не буде, бо ростуть нові люде»⁵⁵.

Наступні події засвідчили, що М.Грушевський обрав компромісний варіант. Унаслідок цілого ряду обставин украї знервованих випадками на адресу часопису і його концепції із початком 1912 р. він передав «ЛНВ» редакційному комітету, до складу якого ввійшли В.Леонтович, О.Олеся, Ю.Тищенко (Сірий) та Л.Старицька-Черняхівська. Листування з ними, однак, засвідчувало що, як і до того, усі ключові питання вирішував особисто або через свого секретаря М.Євшана сам М.Грушевський⁵⁶. В основному він спілкувався із зазначеним комітетом через його голову – О.Олеся, на адресу котрого приходили листи від тих, кому потрібна була допомога редактора часопису. Перший відомий лист М.Грушевського до О.Олеся датовано 8 грудня 1912 р. – у ньому йшлося про анонс першої книжки «ЛНВ» на 1913 р. для львівського видання⁵⁷. У наступному листі М.Грушевський прохав розв'язати непорозуміння, котре виникло у зв'язку з тим, що комітет доручив А.Ніковському огляд, який мав написати М.Євшан⁵⁸. Решту листів присвячено поточній роботі редакції у 1913–1914 рр. Листи О.Олеся свідчать про його постійне бажання вийти зі складу редакції часопису, але з цим видавець просив його почекати. У них містяться звіти про вихід книжок журналу й знову ж таки прохання про звільнення з посади голови комітету, на що позитивної відповіді не було⁵⁹.

Із листування М.Грушевського з редакційним комітетом «ЛНВ» та його членів між собою складається уявлення про роботу цього органу – щотижня він збирався в редакції й виробляв план дій відповідно до побажань Михайла Сергієвича. На цьому ґрунті часто виникали непорозуміння з фактичним редактором, котрий мав свою думку щодо того, яких співробітників потрібно залучати до написання тих чи інших статей. Так, М.Грушевський в одному з листів дорікав членам комітету за самоправство, котре вони вчинили з М.Гехтером, відмовившись надрукувати його статтю. Він уважав такий інцидент небажаним, особливо беручи до уваги ту обставину, що незадовго до того М.Гехтер був редактором журналу. Часто професор прохав детальніше писати про поточні справи, звертаючи особливу увагу на серйозні проблеми з коректурою статей, оскільки недбале її виконання дає зайві підстави недоброзичливцям часопису глузувати над ним⁶⁰. В іншому листі він писав, що комітету потрібно звернути увагу на бібліографію й решту відділів, указуючи, що «доконче треба зміцнити сей відділ статей по публіцистиці, економіці й політичному життю, літературі, критиці. Останніми часами рідко пише Михальчук, може б його прихопити»⁶¹.

Про те, що комітет часто не справлявся з поставленими перед ним завданнями, свідчать листи М.Грушевського з різкою критикою безініціативності та бездіяльності його членів, котрі бояться брати на себе відповідальність за вихід журналу, недбало вели різні його відділи, не приділяли належної уваги роботі з передплатниками та співробітниками. Так, він писав в одному з листів: «Пишете, що ЛНВ вийшов. Вірю Вам на слово, але, на жаль, книжки тут нема й досі»⁶².

Так само не хто інший, як М.Грушевський визначав, котрі твори комітет має друкувати у журналі та в якій послідовності. Найцікавішою у цьому контексті є підготовка до випуску книжок, присвячених І.Франкові й Лесі Українці (дев'ята і десята за 1913 р.). Щодо цієї справи члени редак-

ційного комітету мали власну думку. Так, Л.Старицька-Черняхівська писала Ю.Тищенкові (Сірому), що готує статтю про Лесю Українку, котра, на її думку, повинна ввійти до дев'ятої книжки⁶³. Але М.Грушевський думав інакше. У своїх листах він пояснив, якими мають бути числа, присвячені І.Франкові й Лесі Українці. Редактор заявив, що не може присвятити пам'яті Лесі Українки дев'яту книжку, оскільки призначив її для І.Франка. Про це він написав у листі до О.Олеся, повідомляючи йому про свої плани⁶⁴.

М.Грушевський авторитетно заявив членам комітету: «В VIII кн. на кінці дати траурну оповістку і сповістити, що Лесі буде присвячено кн. X, (бо 1) ми ждали на IX кн. статей про Лесю, то вона б спізнилася страшно, 2) треба пустити статі про Франка і присвятити йому книжку, щоб не говорили, що ЛНВ ігнорує його ювілей. Тому я проектував і проектую: присвятити IX кн. Франкові – дати присвяту і статі йому присвячені на сам початок (а може будуть вірші – то перед статтями)»⁶⁵. Він писав, що не збирається присвячувати 9-ту книжку лише І.Франку, дозволяючи друкувати ті статті й твори, котрі бажали вмістити члени комітету⁶⁶.

Очевидно, що редакційний комітет «ЛНВ» був самостійним органом лише на словах. У реальності, як і раніше, усіма справами керував М.Грушевський. А існування комітету дещо зменшувало обсяг критики на його адресу. Зрештою О.Олеся не витримав відповідальності, котра впала на його плечі, та бутафорності посади «весільного генерала» й на початку 1914 р. надіслав до комітету лист, в якому прохав більше не вважати його членом цієї організації⁶⁷. Без О.Олеся комітет проіснував аж до закриття часопису в зв'язку із запровадженням воєнного стану у Києві (серпень 1914 р.).

Повертаючись до думки Ю.Тищенка (Сірого), що не варто зупиняти справу «ЛНВ» на півдорозі, відзначимо правильний вибір М.Грушевського на користь виходу журналу у Києві. Як результат, за 1907–1914 рр. постала ціла плеяда молодих свідомих українських діячів, духовним лідером котрих він став. Залучаючи Ю.Тищенка (Сірого), М.Залізняка, М.Порша, О.Грушевського, А.Ніковського, В.Дорошенка, М.Гехтера до активної журналістської праці, публікуючи у «ЛНВ» кращі твори В.Винниченка, М.Вороного, О.Олеся, М.Рильського, Г.Чупринки, інших майстрів пера і художнього слова М.Грушевський не лише сприяв формуванню представників свідомої молоді та їх позиціонуванню як громадсько-політичних і культурних діячів. Своєю працею він дав імпульс, котрий відбився згодом на подіях Української революції 1917–1920 рр. Адже серед її творців було багато тих, хто пройшов школу журналістської роботи у «ЛНВ». Отже, визначений М.Грушевським курс для часопису був правильним і дієвим. Це не лише підтверджує його хист як організатора преси та духовного лідера, а й дозволяє зайвий раз пересвідчитися у тому, що критика на його адресу була, на нашу думку, як проявом нерозуміння мети, котру ставив перед собою М.Грушевський, так і свідченням елементарної людської заздрості до його успіхів.

¹ *Винар Л.* Автобіографія М.Грушевського з 1926 року // *Український історик.* – 1980. – №1/4. – С.82.

² Михайло Грушевський – перший президент України, академік: *Бібліографія (1885–2000 рр.).* – К., 2001. – 384 с.

³ *Антонович М.* До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим // *Український історик.* – 1975. – №1/2. – С.91–99; *Винар Л.* Наукове товариство ім. Т.Шевченка і Михайло Грушевський // *Український історик.* – 1968. – №1/4. – С.37–59; *Гирич І.* Щоденник М.Грушевського (1904–1910) // *Київська старовина.* – 1995. – №1. – С.10–30; *Його ж.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-их років ХХ століття // *Український історик.* – 1996. – №1/4. – С.142–187; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // *Український*

- історик. – 2002. – №1/4. – С.96–127; *Дорошенко В.* Літературно-науковий вістник // ЛНВ. – 1948. – №1. – С.47–55; *Корбич Г.* До історії «Літературно-наукового вістника» (1907–1914) // Слово і час. – 1996. – №10. – С.39–45; *Панькова С.* «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М.Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. – Вип.4. – К., 2005. – С.140–157.
- ⁴ *Pirig P.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.71–82.
- ⁵ *Франко-Ключко А.* Іван і його родина. Спомини. – Торонто, 1956. – С.75–76.
- ⁶ *Грушевський М.* До наших читачів // ЛНВ. – 1908. – Т.44. – Кн.11. – С.226.
- ⁷ *Грушевський М.* До наших читачів у Галичині // Там само. – 1906. – Т.36. – Кн.10. – С.5–7.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.67–69 зв.
- ⁹ Там само. – Спр.634. – Арк.65.
- ¹⁰ *Антонович М.* Указ. праця. – С.94.
- ¹¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.43.
- ¹² *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997. – С.64.
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.1–2.
- ¹⁴ *Панькова С.* Указ. праця. – С.144.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.41 зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк.60 зв.
- ¹⁷ Там само. – Спр.614. – Арк.30.
- ¹⁸ *Тищенко (Сірий) Ю.* Указ. праця. – С.43.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2874. – Арк.2.
- ²⁰ Там само. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2, 12, 14, 17.
- ²¹ *Грич І.М.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-их років ХХ століття. – С.156.
- ²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.442. – Арк.33.
- ²³ Листи до Сергія Єфремова // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – К., 1997. – С.167.
- ²⁴ *Грич І.* Указ. праця.
- ²⁵ Листи до Сергія Єфремова. – С.168.
- ²⁶ *Грич І., Синицина В.* Із листування Сергія Єфремова і Михайла Грушевського // Записки НТШ. – Т.224: Праці філологічної секції. – Л., 1992. – С.363–364.
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.47.
- ²⁸ Там само. – Арк.55.
- ²⁹ Там само. – Арк.62.
- ³⁰ Там само. – Арк.65.
- ³¹ *Гехтер М.* Спогади. Листи до М.Грушевського. – К., 2005. – С.21.
- ³² Листи до Василя Доманицького // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – С.207–209.
- ³³ Там само. – С.211–212.
- ³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІ. – №52031.
- ³⁵ Там само. – №52039.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.93.
- ³⁷ Там само. – Арк.92–93.
- ³⁸ *Горинь В.* Листи М.Грушевського до М.Коцюбинського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.436.
- ³⁹ Там само. – С.445.
- ⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2580.
- ⁴¹ Листи до Ольги Кобилянської // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – С.214.
- ⁴² Там само. – С.216.
- ⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1823. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.45–48.
- ⁴⁴ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів та текстології. – Ф.78. – Од. зб.819. – Арк.1–3.
- ⁴⁵ *Єфремов С.* Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вести. – 1908. – №1. – С.1–2.
- ⁴⁶ *Копач І.* Літературно-науковий вістник – всеукраїнський журнал // Діло. – 1908. – №24. – С.1–2.

- ⁴⁷ Грушевський М. До наших читачів у Росії // ЛНВ. – 1907. – Т.37. – Кн.1. – С.4.
- ⁴⁸ Хоткевич Г. Журнал і публіка // Діло. – 1911. – №63. – С.3; Літературно-науковий вістник // Там само. – 1911. – №10. – С.1–2; Серед благородних людей // Там само. – 1911. – №154. – С.3.
- ⁴⁹ Сріблянський М. З громадського життя // Українська хата. – 1912. – №12. – С.677–684; Українська преса і громадянство // Там само. – 1910. – №6. – С.396–405.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.77.
- ⁵¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – Т.1. – К., 2004. – С.113.
- ⁵² Грушевський М. На українські теми: Ще про наше культурне життя // ЛНВ. – 1911. – Т.53. – Кн.2. – С.391–403.
- ⁵³ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Т.44. – Кн.11. – С.121–136.
- ⁵⁴ Гирч І., Тодійчук О. Указ. праця. – С.116.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.582. – Арк.494.
- ⁵⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф.745. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.6.
- ⁵⁷ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського. – С.223.
- ⁵⁸ Там само. – С.223–224.
- ⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №1056.
- ⁶⁰ Там само. – №2566.
- ⁶¹ Там само. – №2568.
- ⁶² Там само. – №2571.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4028. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.54–55.
- ⁶⁴ Листи до Олександра Кандиби. – С.224.
- ⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2574.
- ⁶⁶ Листи до Олександра Кандиби. – С.225.
- ⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2699.

On the base of the documents complex, epistles and memoirs the particular qualities of M.Hrushevs'kyi editing policy in «LSH» during and after the transferring of magazine to Ukraine under Russian empire in 1907, relations of M.Hrushevs'kyi with contributors of editorial stuff, leaders of Ukrainian movement, opponents and critics were analyzed.

Г.О.Корольов*

ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ ЯК ПАРАДИГМА ІСТОРИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті розглядається сутність федералістської ідеї доби Української революції 1917–1921 рр. Висвітлено основні історіографічні інтерпретації, котрі лягли в основу наукової постановки проблеми федералізму як парадигми історичної перспективи. Проаналізовано генезис федералістського розуміння державницького майбутнього тогочасної України.

Проблема інтерпретації подій Української революції 1917–1921 рр. лежить у площині конфлікту суспільно-політичної та світоглядної парадигм. У цьому контексті виділяється недостатнє осмислення ідейних поглядів національних діячів ХІХ – початку ХХ ст. Природно, що така ситуація змушує або спиратися на класичні концептуальні схеми, розроблені західним суспільствознавством, або запозичувати теоретико-пізнавальний матеріал з урахуванням вітчизняного контексту, розробляючи власні методи наукового пізнання.

* Корольов Геннадій Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

Дослідження феномену української революції дозволяє окреслити широкий контекст – пошук історичної перспективи. Про це досить влучно писав французький історик М.Блок, зазначаючи, що дослідник має працювати, «дихаючи на повні груди»¹. Сьогодні «винайдення традиції» наштовхується на потребу нового усвідомлення історизму. Під останнім слід розуміти підхід до максимального відтворення історичної обстановки з поданням певних інтерпретацій і контрверсій. Сенс історизму полягає у знятті «суб'єктивізму» епохи та реконструкції пріоритетних особливостей розвитку державної і/чи політичної традиції. При цьому актуального значення набуває вивчення суперечливих і дискусійних тем. Однією з таких є проблема федералізму доби Української революції 1917–1921 рр.

Метою студії є ретроспекція ідеї федералізму в межах конструювання історичної перспективи, а завданням – висвітлення базових інтерпретацій Української революції 1917–1921 рр., що дозволить усвідомити непопулярність федералістської ідеї в дослідницькому фокусі; аналіз генезису федералізму з теоретичної площини в суспільно-політичну парадигму; осмислення ідеї федералізму як легітимного проекту державності «неісторичної» нації.

У «довгому» ХІХ ст.* ідеї почали об'єднувати людей. Виникнення класичних ідеологій у той час – «...ізмів» – сприяло роз'єднанню держав. Такий дискурс виокремлює для української історії два концепти – це модерність, що була породженням «довгого» ХІХ ст., та модернізацію, котра була її плодом і, одночасно, господаркою «короткого» ХХ ст.** У цьому контексті набуває значення вироблення історичного синтезу, який дасть змогу визначити місце української революції у вітчизняній та світовій історії, відмовившись від однобічного погляду на неї. Сучасні дослідники намагаються розглядати явище революції в контексті історичних перспектив, котрі розуміються як визначена чи вірогідна історична доля, сформована на основі досвіду різних епох і періодів. Зрозуміло, що кардинальні зміни за своїм змістом складають набір можливих перспектив, які реалізуються на підставі формування об'єктивних умов і закономірностей розвитку людської цивілізації.

Українська революція – суперечливе й динамічне явище національної історії. Її сутність становить наповнення різноплановими подіями, які розвивалися у хаотичній й системній формі. Дослідження історичного процесу 1917–1921 рр. перебуває у площині втілення і трансформації ідеї державності, розвиток якої неможливо розглядати, лише маючи досвід різних національних державностей того часу. Витворені українськими силами, вони на певних етапах не відповідали реаліям суспільного життя, тенденціям соціокультурного розвитку, а іноді й узагалі суперечили їм. І тут проблема полягає не тільки у відсутності досвіду державотворення, а в «розділенні» між елітою і народом, Великою Україною й Галичиною, очікуваннями та надіями.

Визначний історик М.Грушевський у 1906 р. цілком усвідомлено стверджував, що «Галичина належить і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, ніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами»². А вже оцінюючи Варшавську угоду 22 квітня 1920 р. між Польщею

* «Довге» ХІХ ст. – уведено до історичного дискурсу британським істориком Е.Гобсбаумом поняття, котре окреслює розвиток епохи «подвійної революції», націоналізму, революцій, капіталізму з початку Великої французької буржуазної революції (1789 р.) до вибуху Першої світової війни (1914 р.)

** «Коротке» ХХ ст. – поняття, авторства британського історика Е.Гобсбаума, яке окреслює розвиток «епохи крайностей», боротьби капіталізму й соціалізму. Хронологічно охоплює період від початку Першої світової війни (1914 р.) до краху соціалістичної системи (1991 р.)

Ю.Пілсудського й УНР С.Петлюри зазначав, що політика останнього «компрометує українську державну думку в очах людей цією спілкою з польськими великими поміщиками» та призвела до розділення України на «більшовицьку» (Правобережжя) і «протиревольційну» (Лівобережжя)³.

1917-й рік для українських земель Російської та Австро-Угорської імперій став точкою трансформації існуючого розуміння ролі та значення національної державності. Але при цьому виявився загальним лише для певної структури соціальних відносин, класів, моменту порядку. Чи потребувало тогочасне українське суспільство нової влади для стабілізації становища й доведення до порядку? Історичний досвід свідчить про протилежне – тогочасний вітчизняний соціум був об'єктивно неготовий до глибоких змін.

Тенденції історичного поступу у Східній Європі характеризуються відродженням визвольних рухів «малих» народів, тобто таких, в яких відсутня сталість політичної традиції. При цьому особливої ваги набуває проблема достатку й миру, убезпеченості життя. Секуляризація східноєвропейського мислення породила свідомість «лихваря» і «заробітчанина», для яких повнота життя асоціюється лише із забезпеченням першочергових потреб біологічного розвитку. Державотворчий досвід «неісторичних» націй не вмщався у західне розуміння сутності легітимної влади, тому, природно, західні, навіть революційні, еліти розглядали Україну лише в російському й/чи польському контекстах.

Державна модель України доби визвольних змагань була розірвана на декілька полюсів, що випливали з ідеологічних доктрин визвольного руху «довгого» XIX ст. Така ситуація важко сприймалася селянством, що становило переважну більшість українського соціуму. Відсутність ідентифікації відповідальних осіб влади дезорієнтувало соціальну свідомість як селян, так і робітників. Фактично революцією не було породжено української сили, яка б чітко артикулювала свої пріоритети перед простими людьми та взяла відповідальність за ситуацію. Збори і з'їзди громадськості були певним клапаном, що дозволяв випустити невдоволення, одночасно переконуючи учасників щодо їх великої ролі в революції. Власне, після падіння Центральної Ради відбувся спад емоційного піднесення, притаманного революційному часу. Німецький соціолог М.Вебер називав подібний феномен рутинізацією харизми й розглядав його як природну характеристику будь-якого постреволюційного періоду. Радикальна трансформація соціальних і політичних практик не вдалася, і тому лідери Центральної Ради почали шукати підтримки в Німеччині, відмовившись від проведення еволюційних реформ. Відтак подальша мімікрія революції у формі гетьманату П.Скоропадського була закономірним результатом українського руху, спробою прилаштуватися до існуючих умов революційної дійсності, що виявилось у відмові консервативних і власницьких сил від змін⁴. Навіть здобутки у сфері культури, освіти й науки в умовах утвердження капіталістичної цивілізації були лише свідченням неспроможності відповісти на виклики модерності, здійснити глибокі економічні й соціальні трансформації.

Простота й лінійність української революції виявилася в постійній зміні еліт у середовищі революційного проводу, який в умовах розкладу релігійних стереотипів не потребував легітимації з боку більшості людей. Різні рівні протікання життя творців, сучасників і істориків революції сприяли появі різних поглядів на її історичне значення.

Розвиток революційних подій 1917–1921 рр. був позначений двома взаємопов'язаними сторонами історичного процесу, які лише у сукупності відображали складність його соціальних і політичних конструктів. Одна з

них – макросоціальна динаміка, інша – політичні трансформації, що вели до якісних змін у порівнянні з попередніми періодами. Соціальне й національне питання змішалися у вибухонебезпечний коктейль. У цьому контексті вітчизняний політичний діяч марксист М.Порш передбачав, що «український національний рух не буде буржуазним рухом переможного капіталізму, як у випадку чехів. Він скоріше буде схожим на ірландський випадок: рух пролетарських та напівпролетаризованих селянських мас»⁵.

Саме загальна актуалізація ідеї федералізму була найбільш прагматичним шляхом відстоювання державницьких переваг. Проблема федералізації стала чимось більшим, аніж просто питанням перебудови колишньої Російської імперії. Вона була водночас питанням розвитку російської й української національних ідентичностей⁶.

Більшість істориків надає перевагу вивченню політичної площини революційного минулого, що, своєю чергою, призвело до формування пануючого уявлення в історичній думці й суспільстві як про чергування контроверсійних політичних режимів і державних утворень⁷.

Тенденції політичного розвитку стали об'єктом дослідницької уваги, сприйняття у сучасній науці особливостей складання історичного міфу про них. У своїх працях майже всі українські історики та велика частина російських наголошують на тому, що українська й російська революції були різними явищами, їх протікання визначалося лише внутрішніми причинами суспільного розвитку⁸. Уявлення про взаємозалежність революцій формувалося в руслі генезису української інтелігентської свідомості XIX – початку XX ст. під впливом як світоглядних чинників (ідеї федералізму, панування лібералізму й соціалізму, секуляризації мислення), так і психологічних (комплекс меншовартості, малоросійська ідентичність). Українська революція була конструюванням історичної перспективи, що базувалася на досвіді визвольного руху й ідеологічних доктринах «довгого» XIX ст.

Сучасний історичний дискурс вимагає розгляду не лише конкретних фактів революційного часу, а й аналізу світогляду провідників і сучасників тієї доби, ідеологічних підстав федералізму та самостійності як панівних ідей державницьких перспектив, розвитку української лівої ідеології (соціалістичного руху й націонал-комунізму) й більшовизму – характеру функціонування та зміни революційних інститутів і реалізації проектів соціально-політичних трансформацій на базі вирішення головних проблем.

Історично склалося, що доля України у «довгому» XIX ст. визначалася Австро-Угорщиною, Росією, навіть Польщею. Природно, що австро-угорський, польський, російський контексти лягли в основу регіональних особливостей Галичини, Наддніпрянщини та Слобожанщини. Тому історичний розвиток в Україні відбувався начебто у тому ж напрямі, як і в Європі, у межах регіональних і культурних відмінностей. І одночасно Україна перебувала в зоні великодержавницьких впливів ідей «Москва – Третій Рим», «Велика Річ Посполита», «Серединна Європа» (нім. «Mitteleuropa»). Відмінності цих підходів позначилися на способах мислення і поведінці людських спільнот та індивідів, на оцінці місця України у світовій історії, визначали інший порядок історичних змін, аніж в Європі, інші ідеології й механізми суспільних трансформацій тощо.

Як не дивно, але повернення до ідеї «Москва – Третій Рим» у більш прихованому вигляді приходять разом із російською революцією 1917 р. Здавалося, що виховані на західних авторитетах більшовики підуть далі «петербурзьким шляхом» розвитку, однак історія виявила інше. «Третій Рим» став метафоричною столицею III Інтернаціоналу, а ідея загального спасіння

через віру була замінена на місію побудови комунізму в усьому світі. Міфологеми Жовтневої революції, соціалістичної батьківщини й нового ладу ідеально відповідали історичній пам'яті імперського суспільства. Ідея «Великої Польщі» відтворювала політичну вимогу польської еліти щодо відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Зрозуміло, що у цьому процесі Україні виділялася вирішальна роль, адже, згідно з уявленнями лідерів польського руху, територіально й світоглядно українці належали до «річпосполитської спадщини». Розвитком ідеї Середньої Європи стала концепція Ф.Науманна, зміст якої передбачав імперіалістичне панування Німеччини, де малим суцільним народам був уготований статус маргінальних меншин. Оцінюючи сустановку сил, учений констатував, що утвердження державності поляками, чехами, литовцями, рутенцями (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії та Німеччини⁹.

Перебування української нації у площині триединого виклику потребувало консолідаційних ідей, якими стали федералізм і соборність. Саме їх синтез найбільш виразно дозволив провідникам революції визначити відповідно з минулим досвідом модель державності. Проголошення УНР не було випадковою подією, а певною мірою схиланням перед традицією уявлення «народної влади». Гетьманат П.Скоропадського також став відтворенням козацької державницької моделі, тим самим наголошуючи на існуванні легітимізаційних підстав своєї влади, які в умовах домінування західної концепції легітимності втрачали сенс. Реінкарнація інституту гетьманату відповідала усвідомленням української шляхти та малоросійського дворянства щодо важливості встановлення монархії, котра б забезпечила їхні права та інтереси. Однак у цьому аспекті це вже була імперська модель влади, сформована на основі православного месіанізму та слов'янської єдності. Відродження УНР Директорією стало продовженням революційного досвіду Центральної Ради. У тогочасних реаліях ані В.Винниченко, ані С.Петлюра не поспішали оголошувати спадкоємність державного зв'язку із першою УНР. Історичний дискурс політичної традиції існував між перспективою європейської «держави-нації» та іманентною частиною російсько-православної цивілізації.

Тенденції історичного розвитку України на початку ХХ ст. свідчать про повне її входження до орбіт імперських суспільств і належність до східноєвропейського інтелектуального простору. При цьому виділяється розвиток української нації в контексті модернізаційних процесів, які були відголоском змін, що відбувалися у Західній Європі. Історик О.Оглоблин виділяв декілька характеристик стану модерної нації в той час: подолання «розділення» окремих українських регіонів (Правобережжя, Лівобережжя, Півдня, Галичини) і формування на їх основі «українського національно-територіального масиву»; процес «консолідації українських земель із відмінною історичною й економічною долею в єдиний національно-господарський організм»; постановня української ідеї в політичному сенсі федералізму; становлення «української провідної верстви»; формування нової соціальної структури, що відповідає індустріальному суспільству; «культурний процес, національно-культурне відродження»¹⁰.

Особливості розвитку нації розглядаються у площині регіонального чинника, що обґрунтовується належністю українських земель до складу різних держав. Сучасний дослідник В.Верстюк відзначав киевоцентричність українського національного руху на початковому етапі революції: «Київ одразу заявив себе безальтернативним центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилася у створенні та діяльності Української Центральної Ради»¹¹.

Така єдність національно-визвольного руху в 1917 р. пояснюється відсутністю конкретної ідеологічної доктрини. Лише 13 березня 1917 р., після повернення до Києва М.Грушевського й проведення Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.), набули обрисів революційні завдання, серед яких домінуюче місце займала вимога національно-територіальної автономії й федеративної перебудови колишньої Російської імперії. Наголос на киевоцентричності одночасно ілюструє різновекторний характер революційних процесів, що виявився в регіоналізмі, котрий був наслідком конфлікту історичних перспектив Галичини й Великої України.

Ідея самостійності в національних штатах стала своєрідним антиісторичним дискурсом. Закономірно, що самостійництво, як ідеологічний витвір «правих», в економічному плані ототожнювалося із самодержавством, пригнобленням та автократією; інтуїтивно такі ідеї були чужими для простого селянина. Більшість дослідників визнають повне домінування федералістської ідеї під час української революції¹². Ідея соборності була відтворенням прогресивної національної думки, певним відходом від радикалізму, спрямована на пошук легітимного шляху реалізації «національного проекту». Центральна Рада стала суто українською організацією без провідників із досвідом бюрократичної й адміністративної роботи. Теоретик вітчизняного монархізму В.Липинський зазначав, що проблема елітотворення в Україні позначена домінуванням у цьому процесі гуманітарної інтелігенції та російської ідентичності. Крім того, учений визначав практичну відсутність національно-орієнтованої технічної інтелігенції, спосіб мислення котрої характеризувався раціоналізмом політичних проектів. У цьому контексті постає відомих «общерусских» учених і діячів українського походження В.Вернадського, О.Кістяківського, П.Чубинського, В.Зінківського та інших були прикладом складного процесу національної самоідентифікації на рівні інтелектуалів.

«Малоросійство» було однією з головних характеристик української ідентичності в 1917–1921 рр. У політичному плані в малоросах убачали, за визначенням А.Капелера, «вірних слуг династії»¹³. У XIX ст. термін «малоросійство» містив етнічну й ментальну складові, набувши дещо принизливого відтінку. Під впливом революції це поняття пройшло суттєву смислову трансформацію. Уже в її розпалі природним було виявляти національну й російську лояльності. Консервативна сутність гетьманату П.Скоропадського обернулася в «малоросійський» проект та формування українсько-російської державності¹⁴.

Ці чинники сприяли артикуляції політичних вимог українськими лідерами лише в російському чи польському контекстах. За таких умов федералізм став панівною доктриною, ураховуючи, що провідники й діячі революції постійно пов'язували себе із зовнішніми чинниками. Власне, сама сила федералізму була у цій політичній дуальності українського соціуму та існуванні роздвоєної лояльності більшості лідерів революції. У цьому випадку федералізм ставав суто українським явищем, який своєю популярністю готував ґрунт для ідеї соборності. Остання за модернізації була більш раціональним проектом, аніж ідея самостійності, апелюючи до відновлення єдності українських земель і консолідації етносу. В умовах революції це був найбільш об'єктивний варіант конструювання історичної перспективи. Трансформація федералізму від вимоги національно-територіальної автономії до проголошення УНР сприяла популярності ідеї соборності серед лідерів революції. Це була не данина традиції, а відповідь на хаос більшовицької революції в Росії. Соборність передбачала не лише територіальне об'єднання українських земель, а також суспільну консолідацію перед обличчям загрози.

Ідея федералізму в добу Української революції 1917–1921 рр. була одночасно перспективою й глухим кутом історії. Успіхи державотворення й трагізм долі лідерів революції тісно переплетені з її розвитком. Вона стала індикатором перебігу державотворчих процесів доби Центральної Ради, навіть після повалення якої українські провідники не забували ідею федералізму. Федераційна грамота гетьмана П.Скоропадського, що проголошувала відновлення державного зв'язку з Росією, є тому свідченням, а також спроби С.Петлюри укласти конфедеративний союз із Польщею, не маючи реальної влади й, власне, країни. Історію Центральної Ради легко розуміти, усвідомивши живильність федералізму серед української еліти. Сила федералістської концепції полягала в її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р.¹⁵

Діяльність Центральної Ради розглядають через періодизацію її історії, в основі якої лежить критерій розвитку державницької (політичної) традиції. У вітчизняній історичній науці виділяється два підходи стосовно цього. Перший репрезентує наукова позиція історіософа І.Лисяка-Рудницького, який реконструював державотворчу практику Центральної Ради як таку, що відповідала і збігалася з напрямками політичної думки та визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. У своєму есе «Четвертий універсал та його ідеологічні попередники» учений зазначав: «Третій і Четвертий універсали віддзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державності: федералістичної і самостійницької»¹⁶. Другий підхід моделює сучасний історик В.Верстюк, в основі дискурсу якого лежить акцентування на історичній конкретиці й документах. При цьому він наголошує на важливості їх осмислення в історичному контексті епохи. Історіографічні позиції обох учених різняться лише ставленням до історичної перспективи. Якщо І.Лисяк-Рудницький займався пошуком підстав державотворення в попередніх періодах, то В.Верстюк надає перевагу історичним обставинам та ситуації революційного періоду¹⁷. Достатньо продуктивним поглядом на зміст цих підходів є виявлення спільної думки вчених щодо початку Української революції 1917–1921 рр. – здобуття Україною національно-територіальної автономії у складі демократичної федеративної Росії з гарантуванням прав усіх національних меншин. Аналіз цієї віртуальної дискусії привів нас до наступної періодизації.

Отже, в історії Центральної Ради виділяються етапи: автономістський (березень – жовтень 1917 р.) і державно-уенерівський (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.)¹⁸. Перший пов'язаний зі спробами реалізувати ідею національно-територіальної автономії, юридичним констатуванням означеного статусу щодо українських земель, характеризується «політичною війною» між Центральною Радою й Тимчасовим урядом¹⁹. Державно-уенерівський позначений невдалими кроками утвердження автономії та перетворенням Центральної Ради на центр боротьби за перебудову Росії на федералістських і демократичних засадах. Власне, між ними – з'їзд народів Росії, який складно віднести до будь-якого з етапів. Події вересня 1917 р. змінили стиль державницького мислення лідерів Центральної Ради, наблизили проголошення УНР і, одночасно, свідчили про відсутність у тогочасної еліти розуміння важливості внутрішньої розбудови держави.

До 1917 р. ніякого територіально-політичного або територіально-адміністративного утворення під назвою «Україна» просто не існувало²⁰. У добу Центральної Ради російський контекст зіграв вирішальну роль в актуалізації федералістської й соборницької ідей, протиставивши їм протилежні моделі

суспільного розвитку. Характерно, що легітимізацію своїх автономних прав Центральна Рада очікувала отримати від Тимчасового уряду як центрального правлячого органу Росії²¹. Жодна українська партія не пропонувала самочинно, без санкції загальноросійського уряду, проголосити автономію України. Державне будівництво доби Центральної Ради свідчить про співіснування ідей федералізму й соборності. Вітчизняна політична еліта бачила Україну 1917–1918 рр. у статусі національно-територіальної автономії в етнографічних межах²². Помилково стверджувати, що ідея федералізму була «привілеєм» провідників, вона певною мірою усвідомлювалася й селянством.

Губернські селянські з'їзди практично одноставно виступали за встановлення демократичної федеративної республіки. Очевидно, що висунення цієї політичної вимоги формулювалося під впливом місцевих партійних лідерів. Федеративна республіка розглядалася як найкраща форма правління, оскільки «при монархії, хай навіть і конституційній, тобто обмеженій, можна завжди очікувати, що інтереси трудового народу будуть протиставлені інтересам царя з його оточенням»²³. Селяни проявляли чіткий республіканський настрій, що й не дивно з огляду на існування цієї традиції з козацьких часів та аналогічних переконань, які панували в українській політичній думці XIX – початку XX ст.²⁴

Наприкінці серпня 1917 р. розпочалася реалізація ідеї скликання форуму з представників різних народів Росії. Це було своєрідною відповіддю на жорсткі умови з боку Тимчасового уряду, викладені в «Інструкції» від 4 серпня 1917 р. Проведення «з'їзду представників народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», стало визначальним кроком до утвердження відповідного курсу Центральної Ради. Крім того, на загальноросійський рівень авторитетності було підняте ім'я М.Грушевського як головного ідеолога федеративної перебудови колишньої імперії. Революційний провід виступив не лише ініціатором з'їзду, а й адептом демократизації суспільних процесів і завершення революційної боротьби на теренах Росії.

8–15 вересня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд народів Росії за участю 93 делегатів від різних національностей колишньої імперії²⁵. Основним завданням форуму вважалося визначення теоретичних і практичних засад федеративного устрою російської держави. Відкриваючи зібрання, голова Центральної Ради М.Грушевський нагадав делегатам про історичний розвиток федералістської ідеї у вітчизняній суспільно-політичній думці й наголосив, що «українське громадянство не розуміє нового устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить, а ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом»²⁶.

Саме тоді була чітко сформульована позиція українських лідерів, які моделювали історичну перспективу лише у зв'язку з Росією, федералізм за такої інтенції ставав принципом об'єднуючим²⁷. Можна стверджувати, що українські революціонери й сучасники залишилися вірними традиціям політичних доктрин та визвольної боротьби XIX ст. Виступ М.Грушевського був маніфестом українського федералізму, що визначався ним як конструктивний принцип співіснування націй: «Для всієї великої маси народу України – федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами. Свого часу ми жили державним життям, як самостійна держава. На підставі умови, яка забезпечувала наші державні права, ми об'єдналися з Росією... І коли ми проголошуємо в нинішнім моменті принцип федерації, ми тим самим висловлюємо свою волю, ми закріплюємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до

самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу»²⁸. Найбільш реалістичний зміст федералізм, як парадигма історичної перспективи, отримав у процесі відстоювання Центральною Радою федералістських позицій. У підсумку, відродження українського месіанізму ХІХ ст. дозволяло визвольному руху забезпечити постімперську перебудову Росії. За таких умов М.Грушевський переконано піддав сумніву доцільність самостійності України, яка спочатку не моделювалася ним як історична перспектива.

Саме вустами голови Центральної Ради на з'їзді народів Росії була озвучена думка про те, що незалежність України не є метою майбутнього та перспективою розвитку. Історія цих висловлювань досить суперечлива; важко зрозуміти, який сенс вкладав автор у свої слова. Можна припустити, що це був своєрідний маневр, який живився ейфорійним настроєм учасників з'їзду і адресувався російській владі. Ідея федералізму відтворювала внутрішні уявлення та переконання М.Грушевського, котрий прагнув діяти в українських інтересах як політичний діяч, відстоюючи федералістський курс Центральної Ради.

На підсумковому засіданні форуму 15 вересня 1917 р. одностайно ухвалили резолюції, лейтмотивом яких було сприйняття Росії як федеративної демократичної республіки. У головній постанові з'їзду народів – «Про федеративний устрій російської держави» – насамперед стверджувалося, що лише за такої моделі можлива «широка участь громадян у державному житті». По-друге, «республіканський лад може міцно стояти тільки у федеративній державі». По-третє, центральна влада «може мати довір'я всіх шарів людності і мати силу тільки при федеративному строю». Нарешті, «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі»²⁹. Для вироблення та реалізації завдань автономістсько-федералістського переоблаштування Росії, зокрема, підготовки майбутньої відповідної конституції, делегати з'їзду ухвалили створити раду народів із місцем перебування у Києві за участю чотирьох депутатів від кожного народу, який мав представництво на форумі.

Але реальних наслідків з'їзд не мав. Фактично всі його заяви і рішення залишилися декларативними, не набувши правової сили ані для Тимчасового уряду, ані для майбутніх всеросійських установчих зборів. Водночас вони здобули величезний політичний резонанс. Форум свідчив, що ідея федеративної перебудови республіки охопила громадськість Росії. Однак обрана 16 вересня 1917 р. рада народів, по суті, не працювала. М.Грушевський, без оптимізму пізніше оцінюючи з'їзд, писав: «Не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилень укр[аїнської] демократії від конкретних організаційних зводок у бік національної романтики чи стрілянини через голову безпосередніх справ до далеких мет»³⁰.

Така оцінка є досить симптоматичною, тим більше, що озвучена одним із головних організаторів заходу. Потрібно віддати належне М.Грушевському, що через роки він зумів переоцінити прорахунки політичного курсу Центральної Ради. Перебуваючи у стані певного емоційного піднесення після з'їзду народів, лідери всеукраїнського органу вважали, що Україна здатна й повинна очолити рух за створення російської федерації. Це було явною переоцінкою власних можливостей, що призвело в недалекому майбутньому

до невиправданих рішень і дій³¹. На форумі були породжені занадто оптимістичні сподівання стосовно російського революційного руху. Розвиток ситуації в Петрограді явно не сприяв реальному здійсненню амбітних федералістичних планів української політичної еліти.

Центральна Рада почала займатися влаштуванням загальноросійського політичного життя замість упровадження соціально-економічних і культурних перетворень на українських землях. Цими заходами вона заявила про свою домінуючу роль у боротьбі за демократичну перебудову Росії. З'їзд за свідчив перетворення Центральної Ради на центр боротьби за формування колишньої імперії на федеративних засадах³².

Суспільно-політична ситуація, що склалася в Україні після з'їзду народів Росії, вимагала від Центральної Ради рішуче стати на шлях закріплення і реалізації задекларованого внутрішнього і зовнішньополітичного курсу. Історичний момент потребував прийняття адекватних рішень з огляду на хаотичність і бездіяльність загальноросійської влади. Наступні кроки Центральної Ради були закономірними, однак запізнилими щодо динамічного розвитку тенденцій революційного процесу. Саме тоді розпочався період випробувань для її автономістської політики та українського руху загалом.

24 жовтня 1917 р. відбулася перша та єдина сесія ради народів, на якій було вирішено взяти участь у роботі всеросійських установчих зборів і доручено «місцевим організаціям покваліфікуватися з скликанням місцевих національних та крайових установчих рад». Початком «об'єднання організацій народів Росії» було визначено співпрацю Українського військового комітету з місцевими військовими національними організаціями з метою скликання конференції представників національних частин російської армії³³. При цьому рада народів просила їх узяти під захист населення Естонії, Латвії, Вірменії та Грузії від «безладдя і насильства, що чиняться деякими частинами російського війська в прифронтових місцевостях»³⁴. Аналіз роботи ради дозволяє відзначити домінування федералістських ілюзій у діяльності лідерів українського національного руху.

Провідники Центральної Ради були переконані в необхідності перетворення централістської держави в союз народів на федеративних засадах, що не дозволило їм визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопосталу російську владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада продовжувала ініціювати формування федерації вільних демократичних утворень на території Росії. Саме її вимога створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників національних областей, а також самоврядних одиниць, спричинила збройний конфлікт із більшовицькою Росією.

Федералістська тенденція державотворення виражалася у зовнішньому аспекті, виступаючи первинною у прагненні забезпечити розвиток України. Її реальний зміст становила ідея соборності як практика запровадження адміністративно-територіального устрою. Ідея соборності 1917–1918 рр. не виступала як самостійна концепція, отримавши форму політичної вимоги Центральної Ради до Тимчасового уряду про юрисдикційну підпорядкованість українських губерній її самоврядній владі.

Проголошення IV Універсалу й незалежності УНР було закономірним результатом визвольного руху «довгого» XIX ст., однак не релевантним розвиткові світу. Цьому сприяла саме західна рецепція державності «неісторичних» націй і внутрішній стан українського народу, інтегрованого до імперських суспільств. Отже, самостійність УНР стала відголосом модерності, що була периферійною формою модернізації, котра охоплювала Східну Європу.

Український федералізм і соборність якісно продовжували козацько-автономістські («малоросійські») візії вітчизняної політичної думки, перетворивши їх на реальну й перспективну програму. Розвиток соборницьких переконань тогочасної еліти проявився в потребі об'єднання етнічних українських земель в одне державне утворення. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р. став утіленням історичної перспективи.

Ретроспективно федералізм і соборність були концепціями синхронної державності, що діалектично вкладаються в «національний проект». Фактом залишається повне нівелювання ідеї самостійності сучасниками і лідерами революції. Цьому сприяли два чинники: широка інтернаціоналізація, зумовлена боротьбою «держави-нації» та імперії в умовах індустріальної цивілізації, та інша семантика поняття «самостійність», який складно піддається інтерпретації. Виділяється розгляд самостійності в міждержавному та міжнаціональному контекстах. Зрозуміло, що тогочасні провідники були «синами своєї епохи», коли сакралізація влади і секуляризація релігійного мислення розширювали їхні уявлення про роль і призначення держави.

Симптоматичним підсумком розвитку Української Держави П.Скоропадського як українсько-російської державності було проголошення гетьманом федераційної грамоти, в якій зазначалося: «Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди (Антанта – Г.К.) здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць»³⁵. У документі наголошувалося на особливій об'єднувальній місії України, якій належало відіграти вирішальну роль у справі утворення всеросійської федерації, та, урешті, відновлення Великої Росії³⁶. Цей політичний крок глави Української Держави, детермінований низкою складних факторів, був природним і закономірним. У Першій світовій війні стався злам на користь країн Антанти. Не маючи власної армії, гетьманський режим виявився беззахисним перед російськими більшовиками, оскільки Раднарком анулював Брестський мир³⁷. Сучасний історик Р.Піріг доводить, що, видаючи грамоту, П.Скоропадський планував подати чіткий сигнал Антанті про можливість використання потенціалу України для відродження Росії та намагався зіпертися на потужне всеросійське лобі в Україні³⁸. Слід підкреслити, що інтелектуальний вплив на це рішення мав український федералізм рубежу століть, який пов'язував історичні перспективи з Росією. П.Скоропадський був «сином своєї епохи», світогляд якого формувався на українській етнічній та російській імперській основах. У жовтні 1920 р. колишній гетьман заявив кореспондентові «Газетт де Лозанн»: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети – утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусив усупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією»³⁹.

Проросійська суть федераційної грамоти гетьмана П.Скоропадського була логічним продовженням суперечливого процесу пошуку історичної перспективи. Вибір між Німеччиною й Росією визначав майбутній розвиток Української Держави. Однак німецький чинник став лише прагматичним кроком, спрямованим на досягнення певного status quo у здобутих державницьких перемогах. Він став джерелом різнопланової залежності від країн Четвертого союзу, зводячи гетьманський режим до васального статусу. Російська

іредента періоду правління П.Скоропадського відіграла визначальну роль у внутрішньому розвитку українського соціуму, заклавши підґрунтя суперечливості державної моделі. Консервативно-ліберальні засади гетьманату збігалися радше з ідеологією провідних носіїв «російськості», ніж із програмою радикальних соціалістичних перетворень Центральної Ради⁴⁰. У результаті, геополітичний та цивілізаційний вибір Української Держави був збролений у бік Росії.

Історія української революції в оцінках її діячів і сучасників постає на основі таких сюжетів: ставлення до київських подій; формулювання прогнозів та оцінка політичних процесів у регіонах; обговорення реальності й доцільності здобуття автономії та формування федерації; альтернативні погляди на українську державність; роздуми про роль вітчизняної інтелігенції; оцінки політичних програм українських, російських, єврейських партій; відображення поведінки українського селянства; констатація низького рівня політичного й національного самоусвідомлення; актуалізація аграрного питання, констатація відсутності сил його вирішити; аналіз деструктивних процесів в українських регіонах; переважання соціальних вимог над національними пріоритетами. Означені смислові фокуси дозволяють стверджувати про відстороненість провідників революції «від життя», декларативний і популістський характер їх рішень, відсутність раціональних моделей побудови держави та релевантних норм здійснення модернізації. Власне, як це не парадоксально звучить, національна еліта не відчула й не зрозуміла трансформації модерності в модернізаційний проект.

Усвідомлення ідеологічного контексту революційного часу підводить до кількох важливих теоретичних формулювань, згідно з якими ретроспектива подій постає ланцюгом взаємообумовлених і вірогідних явищ. Об'єктивність історичної науки завжди залежала від сутності держави й політичної системи. В історії певні конструкції та гіпотези використовуються лише для пояснення і ширшого розкриття суті історичної події, однак ніколи не є досконалою моделлю реконструкції реальної дійсності. Теорія історії є уявним процесом пошуку вірогідності й співвідношення. Сучасний історичний дискурс позначений спробами деміфологізувати національну самосвідомість, оскільки історичне пізнання постає в діалектиці міфу та логіки. Завдання історика полягає в деміфологізації архетипів міфу, а також у раціональному відтворенні ірраціональної логіки історії. Міфологеми революції є точками відліку історичного часу, основною з яких було сприйняття Росії як держави, що реалізує спільну місію. Зміст цієї міфологеми полягає в розумінні того, що Російська імперія утворилася шляхом синтезу московської й київської системи влади, а імперськочасадничою містерією для неї стала Полтавська битва 1709 р., яка значно похитнула українську державність. Навіть козацькі автономістські проекти XVIII ст. не змогли відновити державотворчого ресурсу суспільства, тим більше, що ґрунтувалися на інтеграції до імперії.

У кінцевому рахунку, українська революція була позбавлена ідеології, котра б відповідала об'єктивному станові розвитку суспільства. Парадокс полягав у тому, що існування ідейного плюралізму обернулося антидержавницьким процесом. Українське селянство і пролетаріат погано усвідомлювали нюанси виголошуваних гасел, тим більше, що в їхній системі цінностей домінували соціальні інтереси. Проблема ідеології не є проблемою революції, вона була загальним фокусом всього національного руху XIX ст. Розвиток української ідеї та повторення ідейних постулатів від лібералізму до соціалізму не вирішували питання її появи. Український монархізм і консерватизм були лише рецидивом на всеросійський революційний процес. Сенс

доктрин теоретика українського монархізму В.Липинського й основоположника інтегрального націоналізму Д.Донцова спрямовувався на еліту, головні положення артикулювалися до «сильних», до певної групи людей. Разючим в їх теоретичних конструкціях було ігнорування народу загалом, долю якого мала вирішити вихована ним еліта. Умовність принципів доктрини вітчизняних монархістів і націоналістів позбавляла їх історичної перспективи в умовах українського історичного процесу.

У добу визвольних змагань не було породжено ідеології для всього суспільства, консолідаційної, широкої і зрозумілої за своїм характером. Відомо, що успіх більшовиків у Росії обумовлювався саме широтою й простотою ідеології, яка отримувала підтримку в людей. Сучасний історик О.Реєнт зазначає, що «більшовицький переворот у листопаді 1917 р. прискорив і проголошення незалежності України, до якої суспільство у цілому не дозріло»⁴¹.

Одиничний випадок не є історією. Ідеологічний контекст української революції лежав у площині опозиції «Росія – Європа», певною мірою призводячи до деструкції історичної перспективи. Перебіг української революції свідчить про потужні відгоси епохи модерності. Театр політичних і соціокультурних подій у своїй сутності був протистоянням і боротьбою різних «... ізмів», починаючи від соціалізму, федералізму й закінчуючи більшовизмом та комунізмом. Модернізація за таких умов здійснювалася більшовиками на чолі з В.Леніном. Її українська особливість завмерла на рівні декларації і була зупинена реставраційною сутністю режиму П.Скоропадського – тимчасового державного утворення, спрямованого до ірраціональних стереотипів поведінки «неісторичної» нації. Розвиток федералізму за доби Директорії УНР набирав форми лише як данина традиції, а не реальний політичний проект. Це призвело до повернення України до «історичної Польщі» після Варшавської угоди 22 квітня 1920 р. Слід наголосити, що конфедералістські позиції Ю.Пілсудського та польських діячів відтворювали образ «держави-нації» у соціалістичній рецепції. Ідея федералізму доби української революції залишалася в полоні дихотомії української історії та суспільного процесу, що ґрунтувався на об'єктивних підставах розвитку «неісторичної» нації. Федералізм як парадигма історичної перспективи продовжував пошук синтетичного шляху державності, при цьому постійно наражаючись на проблему легітимності за умов зіставлення з Росією чи Європою⁴². Остання риса української історії була підтверджена перебігом революції, стаючи смислом історичної долі нації на початку ХХ ст.

¹ Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – Москва, 1986. – 254 с.

² Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.380.

³ Грушевський М. Україна, Польща й Росія // Нова доба. – 1920. – 26 червня. – С.3.

⁴ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.

⁵ Порш М. Про автономію України. – К., 1918. – С.192.

⁶ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>

⁷ Верстюк В. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Україна – Росія: діалог історіографій. Мат. Міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів, 2007. – С.131.

⁸ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – 488 с.

⁹ Див.: Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.132–136.

¹⁰ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.50–51.

¹¹ *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія, 1917 р. // *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.414.

¹² *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навч. пос. – К., 1997. – 344 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – 311 с.; *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 320 с. (серія «Україна крізь віки»); *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.

¹³ *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина.* – 2001. – №5. – С.9.

¹⁴ *Пиріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії:* Мат. Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.9.

¹⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Його ж.* Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.7.

¹⁶ Там само. – С.1.

¹⁷ *Корольов Г.* Федералістські тенденції у державному будівництві Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // *Гілея: Зб. наук. праць.* – К., 2008. – Вип.11. – С.230.

¹⁸ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* – Вип.1. – К., 2002. – С.11.

¹⁹ *Кудлай О.Б.* Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.); Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С.14.

²⁰ *Гошуляк І.* Проблема соборності України в контексті революційних подій 1917–1919 рр. // *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст.:* Мат. Міжнар. наук.-теор. конф., 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.204.

²¹ *Любовець О.* Указ. праця. – С.50.

²² *Кармазіна М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – С.278.

²³ Цит. за: *Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.):* Сб. док. и мат. – Херсон, 1957. – С.42–44.

²⁴ *Скальський В.* Вплив губернських селянських з'їздів на національну ідентичність українських селян у 1917 році // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* – Вип.4. – К., 2009. – С.97.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1; *Реєнт О.П., Андрусішин Б.І.* З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р., 21–28 вересня н.ст.). – К., 1994. – С.8.

²⁶ Цит. за: *Нова Рада.* – 1917. – 10 вересня.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – 4 жовтня.

²⁹ Там само. – 17 вересня.

³⁰ *Грушевський М.* Спомини // *Київ.* – 1989. – №11. – С.137, 145.

³¹ *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку.* – С.131.

³² Там само. – С.189.

³³ *Корольов Г.О.* Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.150.

³⁴ *Вістник Генерального секретаріату Української Народної Республіки.* – 1917. – 23 листопада.

³⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2: Українська Гетьманська Держава. – К., 2002. – С.286.

³⁶ *Пиріг Р.* Гетьманат П.Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – С.192.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С.192–193.

³⁹ *Солуха П.* Договір із Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – С.253.

⁴⁰ *Пиріг Р.* Гетьманат П.Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – С.206.

⁴¹ *Реєнт О.* Україна ХІХ–ХХ століть. Роздуми і студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С.359.

⁴² Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.31–34 зв. (надруковано: Борітеся – поборете! – 1920. – №1. – С.1–18); Його ж. Україна, Польща й Росія // Там само. – Спр.186. – Арк.1–6 (надруковано: Нова доба. – 1920. – 26 червня. – С.1–3).

Essence of federalist idea of time of Ukrainian revolution 1917–1921 is examined Basic historiography interpretations which underlay as paradigms of historical prospect scientific carriage of federalism are reflected. Analyzed genesis of the federalist understanding of the state future of that time Ukraine.

А.В.Іванець*

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРИЗЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОМІТЕТУ (1919–1921 рр.)

Уперше у вітчизняній історіографії висвітлюється діяльність однієї з емігрантських організацій – Українського національного комітету (УНК), процес його ідейно-політичної трансформації та перетворення в інструмент антиукраїнських сил. Показано вплив масонів на український національний рух.

За останні два десятиліття здійснено справжній прорив у вивченні історії Української революції 1917–1921 рр., процесів національно-державного будівництва. Проте окремі тематичні сюжети не знайшли належного висвітлення у наукових працях. Цілком слушно один із дослідників політики П.Врангеля щодо України відзначав, що в історичній літературі практично немає даних про Український національний комітет, що виник у Парижі¹. На жаль, і до сьогодні відомості про цю організацію обмежуються окремими, не завжди точними, згадками й короткими суперечливими характеристиками. Одні науковці визначають УНК як «безпартійний союз федералістів України, котрий протистоїть самостійникам»², інші – як «продукт російських заходів і маневр до розбиття соборницько-самостійницьких змагань», що складався з гетьманців та до якого спочатку входило кілька галичан³.

Попри те, що сам по собі УНК не був значним суспільно-політичним явищем, його діяльність торкалася низки важливих проблем, серед яких – міжнародне визнання Директорії, політика російського білого руху стосовно УНР, вплив масонства на перебіг тогочасних подій тощо. У даній статті робиться спроба визначити характер і форми діяльності УНК, умови його виникнення, склад та структуру. Хронологічні рамки дослідження визначаються моментом заснування комітету у грудні 1919 р. й фактичним припиненням його активності в 1921 р.

Січень 1919 р. ознаменувався одним із найсуттєвіших звершень Української революції 1917–1921 рр. – проголошенням Акту злуки УНР і Західноукраїнської Народної Республіки в єдину соборну та незалежну державу. ЗУНР отримала статус автономії як Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР). Об'єднана УНР опинилася у надзвичайно складному воєнно-стратегічному становищі – проти неї вели збройну боротьбу російські Добровольча армія А.Денікіна й більшовики, війська Польщі та Румунії,

* Іванець Андрій Валерійович – консультант Кримської філії Національного науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти та науки України (Сімферополь).

а збройні сили Франції й Греції окупували південь України. Владі УНР не вдалося подолати блокаду Антанти – українська армія відчувала гостру нестачу набоїв, амуніції та медикаментів. Зрозуміло, що у таких надскладних обставинах і через внутрішні слабкості Директорія не змогла забезпечити в державі належні правопорядок, фінансово-економічну стабільність та обороноздатність, налагодити ефективний адміністративний апарат. Тому, незважаючи на декларацію про державну єдність, гармонізувати інтереси й ментально-психологічні особливості двох частин України не вдалося. Відповідно в УНР існували дві державно-політичні лінії – наддніпрянська і західноукраїнська, між якими нагромаджувалися суперечності, в тому числі й у зовнішній політиці. Голова Директорії С.Петлюра вже в першій половині 1919 р. намагався встановити контакти з керівництвом II Речіпосполитої для отримання визнання УНР та допомоги в боротьбі з більшовиками, а лідери ЗО УНР розглядали можливість досягнення угоди з А.Денікіним, якого підтримувала Антанта, для продовження опору полякам. Восени 1919 р. боротьба за утвердження УНР ввійшла у найбільш трагічну фазу, коли українські збройні сили та державне керівництво опинилися у «трикутнику смерті», затиснуті між військами червоних, А.Денікіна і Польщі. Ранні осінні холоди спровокували епідемію тифу. Через відсутність медикаментів та безперервні бойові дії армія Директорії втратила 70% свого складу⁴.

Катастрофічна обстановка на фронті призвела до того, що Начальна команда Української галицької армії (УГА) 6 листопада 1919 р. підписала сепаратну угоду про перехід під командування генерала А.Денікіна. Останній не вимагав від галичан, як колишніх австрійських підданих, вірності гаслу «єдиної й неподільної Росії» та гарантував, що не спрямує їх проти армії УНР. Проте перехід УГА на бік ворога зрівнав плани керівництва Директорії щодо використання повстань у тилу Добровольчої армії для її розгрому й суттєво ускладнив подальшу збройну боротьбу. Наказом диктатора ЗО УНР і члена Директорії Є.Петрушевича угоду між командуванням УГА та А.Денікіним було визнано недійсною, а командувач галичан опинився під судом. Але вже 12 листопада на нараді керівництва УНР у Кам'янці-Подільському Є.Петрушевич, який залишився без військ, заявив про неможливість на даному етапі збереження самостійності української держави та про необхідність проведення переговорів із білими. 16 листопада 1919 р. диктатор ЗО УНР виїхав до Відня. 11 листопада того ж року головний отаман армії УНР С.Петлюра писав: «5000 пар чобіт і плащів і 5000 рушниць із набоями могли б урятувати»⁵ становище на денікінському фронті. Проте їх не було. Трапилася листопадова катастрофа. У грудні війська Української Народної Республіки перейшли до партизанських форм боротьби та вирушили в Перший зимовий похід, а дипломатична місія Директорії у Варшаві заявила про згоду на встановлення кордону з Польщею по р. Збруч. Таким чином, керівництво УНР для продовження боротьби з більшовиками, котрі розглядалися як головний ворог, і в пошуках визнання з боку Антанти погодилося в екстремальних умовах пожертвувати інтересами Західної області Української Народної Республіки. Єдиний український соборницький фронт розпався.

Голова Ради Народних Міністрів УНР І.Мазепа (серпень 1919 р. – травень 1920 р.) у своїх спогадах так характеризував дії галичан восени 1919 р.: «У той час, як наддніпрянська армія шукала виходу з тяжкого положення в порозумінні зі своїм урядом, керівники галицького командування, не звертаючи уваги на свого диктатора, шукали порятунку власними силами. Звичайно, коли б у той час проти нас наступав не Денікін, а, скажімо, поляки, то можна з певністю сказати, що ніякі страхіття тифу та інших несприятли-

вих умов нашої тодішньої боротьби не зломил б моральної сили провідників галицької армії і не кинули б її в обійми ворога. А так... Начальна команда галицької армії пішла по лінії найменшого спротиву, здійснюючи «програму» свого паризького дипломата В.Панейка. Не треба забувати, що серед галицького вояцтва [...] весь час було сильно поширене гасло: «Хоч із чортом, тільки не з поляками»⁶. Головний отаман армії Української Народної Республіки С.Петлюра на звістку про сепаратний договір УГА з А.Денікіним, сприйнятий керівництвом Директорії як зрада, заявив, що «нитки цієї справи ведуть до Парижу»⁷.

Столиця Франції у 1919 р. була головним центром міжнародної дипломатії. Із 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. тут (із перервами) працювала мирна конференція, скликана державами-переможницями в Першій світовій війні для підготовки й підписання мирних договорів із переможеними та вирішення питань повоєнного облаштування Європи й світу. На форум було запрошено представників 27 держав, у тому числі – трьох новостворених. До Парижа в пошуках визнання й підтримки прибули делегації з Прибалтики, Північного Кавказу, Закавказзя, Кубані, Дону, від антибільшовицької Російської політичної наради (виникла у грудні 1918 р.). Остання у січні 1919 р., за погодженням з О.Колчаком та А.Денікіним, сформувала закордонну делегацію у складі екс-прем'єр-міністра Тимчасового уряду Г.Львова, посла у Франції В.Маклакова, колишнього міністра закордонних справ імперії С.Сазонова, екс-глави Тимчасового уряду Північної області М.Чайковського, яка відстоювала принцип «єдиної й неподільної» Росії та намагалася довести «ефемерність державних утворень», що виникли на уламках Російської імперії, відсутність у них будь-яких прав «претендувати на окреме національне представництво»⁸. Російська закордонна делегація не була визнана як сторона мирної конференції, проте провадила активну політичну діяльність серед її офіційних учасників.

Одразу після відновлення УНР у грудні 1918 р. її керівництво ухвалило рішення направити в Париж власну повноважну делегацію. Директорія розглядала її як найважливіше дипломатичне представництво, котрому доведеться діяти в автономному режимі. 10 січня 1919 р. було затверджено його штат у кількості 75 осіб⁹. Делегацію Української Народної Республіки очолив міністр Г.Сидоренко, а його заступником став державний секретар закордонних справ ЗО УНР В.Панейко. У Парижі дипломатам Директорії надавали допомогу представники українських організацій США й Канади. Місія отримала інструкції домагатися визнання незалежності УНР, виводу з її території іноземних військ (польських, румунських, країн Антанти), надання допомоги у боротьбі проти російських більшовиків і монархістів¹⁰.

Дипломатам Директорії довелося діяти в умовах інформаційної війни, оскільки активну антиукраїнську пропаганду вели як делегація Польщі, так і Російська політична нарада. Перш за все вони намагалися дискредитувати керівництво УНР та український рух загалом, представляючи їх як пронімецькі й пробільшовицькі, сформувати негативне ставлення до самого факту незалежності України. Ця пропаганда була почута. Зокрема, Франція вважала корисним задля стримування Німеччини створення сильної Польщі (у тому числі за рахунок українських земель), а також відновлення Росії, яка могла б повернути вкладені в її економіку кошти і стати геополітичним союзником Парижа в Європі.

Делегація Директорії прибула на Паризьку мирну конференцію із запізненням. В її діяльності проявилися західноукраїнська та наддніпрянська лінії, а ділові риси Г.Сидоренка не відповідали складності завдань (у серп-

ні 1919 р. останнього замінив граф М.Тишкевич). Припинення воєнної боротьби наприкінці осені 1919 р., декларація Варшавської місії УНР від 2 грудня 1919 р. про можливість визнання р. Збруч українсько-польським кордоном ще більше послабили позиції делегації. 16 грудня 1919 р. більшість представників ЗО УНР на чолі із заступником голови делегації Директорії, державним секретарем закордонних справ Західної області УНР В.Панейком вийшла з її складу. В адресованій голові українського представництва М.Тишкевичу декларації свій демарш вони пояснили «соборницькими переконаннями», протестом проти віддання «українських земель Польщі Директорією наслідком Варшавської угоди 2 грудня 1919 р.», «нездатністю і навіть шкодливістю» уряду УНР, котрий нібито демонструє «большевицькі тенденції» й установив «режим терору проти творчих елементів»¹¹.

У цих умовах 19 грудня 1919 р. серед делегацій країн-учасниць Паризької конференції було розповсюджено декларацію Українського національного комітету, підписану його генеральним секретарем К.Біликом¹². У цьому документі йшлося про те, що політична криза в УНР «викликала народження нового органу української ідеї» – УНК, який «бере на себе тимчасово захищення національних інтересів України перед інтернаціональними політичними діячами», поки «не буде сформовано нову правильну репрезентацію України». Завдання комітету, зазначалося в декларації, «полягає у возстановленні цілої України в її етнографічних межах у формі федерації з могутньою Росією». Слід відзначити, що утворення цієї структури пояснювалося не тільки тим, що з від'їздом галицької делегації та деяких делегатів «бувшої російської України» представництво перестало «репрезентувати справжні чуття і тенденції української нації», не тільки «насилуванням недоторканості української території» з боку Директорії та її уряду, а й тим, що вони нібито «заклали союз з російськими большевиками». Останнє твердження абсолютно не відповідало істині, проте йшло у річищі антиукраїнської пропагандистської кампанії, розгорнутої російськими антибільшовицькими політичними колами.

У січні 1920 р. заступник державного секретаря закордонних справ ЗО УНР, член її Національної ради (вищого законодавчого органу) і з квітня 1919 р. – української делегації у Парижі М.Лозинський оприлюднив відкритий лист, адресований органам влади Західної області й Українському національному комітетові у США щодо дотримання принципів соборності та незалежності УНР. У документі зазначалося, що федералістський УНК був заснований державним секретарем закордонних справ В.Панейком попри рішення нарад 9–17 грудня 1919 р. у Відні членів Української національної ради щодо необхідності дотримуватися попередньої програми «сполучення всіх українських земель в одній самостійній і суверенній українській державі»¹³. До складу комітету ввійшли його голова (президент) В.Панейко, член Української національної ради, з весни 1919 р. учасник української делегації у Парижі, історик, професор С.Томашівський, «два урядовці уряду» ЗО УНР А.Петрушевич та О.Кульчицький, генеральний секретар УНК, представник Українського національного комітету у США К.Білик, колишні особистий секретар гетьмана П.Скоропадського С.Моркотун, заступник міністра внутрішніх справ Української Держави О.Вишневський, заступник державного секретаря М.Могиланський¹⁴. М.Лозинський відзначив, що у паризькому комітеті К.Білику було відведено подвійну роль – «представника американських українців з того титулу, що п. Білик уродився на Волині, звідки вибрався до Америки молодим хлопцем», і представника Придніпряни. Автор відкритого листа звернувся до «американських земляків»

із проханням вирішити, чи відповідає їх волі діяльність останнього, котрий був надісланий Українським національним комітетом у США в Париж для допомоги делегації Директорії в її акції щодо визнання Антантою незалежності УНР¹⁵.

М.Лозинський так оцінював мотиви В.Панейка під час організації УНК: «Голові комітету, видно, конче хотілося мати організацію, від імені якої він міг виступити як представник цілої України. А що для своєї політичної орієнтації він не міг би знайти ані одного свідомого українця з Придніпрянщини, то вибрав собі за представників Придніпрянщини людей, котрі стоять не тільки за «єдиную невідлімую Росію», але відмовляють навіть українській національності права на рівноправність з московською, себто людей, яких свідомі українці Придніпрянщини вважають ренегатами – ворогами українства»¹⁶. Автор відкритого листа також звинувачував державного секретаря закордонних справ ЗО УНР у тому, що ще до офіційного виходу з делегації Директорії він як заступник її голови діяв усупереч Акту злуки Української Народної Республіки й ЗУНР та намагався досягнути визнання самостійності західноукраїнського уряду під протекторатом Антанти. «Ціла акція п. Панейка у цілі рятунку Східної Галичини від Польщі полягала на доказуванні, що Східна Галичина не є частина Української Народної Республіки», – наголошував М.Лозинський. Представників держав Антанти В.Панейко переконував, що тільки західна частина України «доросла до державного життя» і лише вона з усіх українських земель «не заражена большевизмом», отже, тільки з нею можна утворити базу протибільшовицької акції. На думку М.Лозинського, В.Панейко «в дипломатизуванні з російською групою Сазонова – Маклакова – Чайковського, щоби заставити її виступити в оброні ЗУНР як «русскої» землі, також клав натиск на те, що галичани не такі фанатичні самостійники, як українці, що з галичанами росіяни можуть зговоритися». Автор відкритого листа згадував характерний епізод – коли він у травні 1919 р. прибув до Парижа як голова комісії для українсько-польського перемир'я і заявив про її вступ до складу делегації Директорії, то співробітник В.Панейка С.Томашівський «накинувся» на нього за використання самого терміна «Західноукраїнська Народна Республіка»¹⁷.

За М.Лозинським, «скрізь шукав пан Панейко рятунку для ЗУНР, навіть у кооперації з галицькими москвофілами, а тільки не в єдності з цілою Україною» й «тим, власне, губив Східну Галичину». Його політика, котра виправдовувала можливість вирішення долі цієї території окремо від майбутнього всієї України, «була моральним ударом для нас і оружжям для наших ворогів», – писав заступник державного секретаря закордонних справ ЗО УНР¹⁸.

УНК на чолі з В.Панейком разом із диктатором ЗО УНР Є.Петрушевичем та російськими колами вели переговори з представниками США щодо вилучення в українських кооперативів майна, яке закупила в американців делегація Директорії й передала його для перевезення в Україну. Ці політики мотивували свої вимоги «переходом українського уряду на бік большевиків», припиненням існування УНР, а майно хотіли використати для організації в Італії з полонених галичан бойової частини з подальшим перекиданням її у район Херсона й Миколаєва для допомоги А.Денікіну. «Вони вірять ще й досі, що галицька армія знаходиться як автономна військова одиниця в армії Денікіна, і бажали б збільшити її українськими полоненими з Італії та зодягти й обути всю галицьку армію тим майном, котре купила делегація з великими труднощами, затратила на це великі гроші і багато праці та часу», – писав автор віденського часопису «Воля» на початку лютого 1920 р.¹⁹

Після воєнної катастрофи армії А.Денікіна під Новоросійськом на початку 1920 р. галичани відійшли від активного співробітництва з УНК. У результаті його склад звужився фактично до нового голови комітету С.Моркотуна²⁰, нового секретаря В.В.Цитовича²¹, члена М.Могилянського²² й, можливо, історика І.Борщака та ще декількох колишніх членів делегації Директорії у Парижі із наддніпрянців. У пресі як представники УНК переважно фігурували перші три прізвища. У жовтні 1920 р. їх опонент писав: «Робили вони всякі спроби прийняти до себе ще деяких українців, але безуспішно»²³. І справді, навали бажаючих приєднатися до комітету не спостерігалось.

Як службовці періоду Української Держави (С.Моркотун, М.Могилянський) і Директорії (В.Цитович) вони не мали представницького мандату. В офіційних документах УНР, різних політичних сил того часу неодноразово відзначалося, що вони невідомі широкій українській громадськості. Однак УНК проводив переговори з політичними колами кількох країн та розгорнув активну інформаційну кампанію – від імені українського народу розповсюджував ноти до керівництва різних держав, насамперед Франції, Великобританії, США, а також видавав агітаційно-пропагандистську літературу французькою й іншими мовами. Його діяльність широко висвітлювалася в російській антибільшовицькій пресі.

Така активність переформатованого Українського національного комітету пояснювалася виконанням політичного замовлення російських політичних кіл правого спрямування, котрі надавали йому фінансову, інформаційну і політичну підтримку, та широкими зв'язками у міжнародних масонських колах його нового голови С.Моркотуна. Розгортання масового українського руху, створення й початок міжнародного визнання незалежності державних структур на території колишньої імперії, а також перебування білих армій на землях УНР змусило частину правих російських політиків визнати силу пробудженої національної свідомості народу і непрактичність прямолінійного втілення політики «єдиної й неподільної Росії». Для більшості цих діячів думка про незалежність України залишалася категорично неприйнятною, проте вони намагалися створити політичний інструмент для спрямування «української стихії» у річище федерації з Росією та подолання самостійницьких течій. Саме ці завдання й мав виконати УНК. Щодо його оновленого складу, то український тижневик «Воля», який виходив у Відні, у жовтні 1920 р. писав: «Люди, що за гроші можуть навіть із чортом працювати, побачивши, що од українського уряду вже нічим не можна пожитися, – не забувайте, що п. Моркотун був раніше секретарем гетьмана, а потім у Парижі одержував гроші від української делегації, що він дуже просився бути секретарем п. Тишкевича, що п. Цитович був третім секретарем у делегації по запрошенню п. Тишкевича, що раніше він був урядовцем у Міністерстві закордонних справ, – знайшли шлях до п. Маклакова і розпочали свою роботу. Росіяни уміють користуватися такими людьми і пустили їх у світ. Тепер цей комітет трьох російських агентів у своїх деклараціях уже заявляє, що він є організацією різних українських партій або українських антибільшовицьких партій і т.д. (Le jeune Ukraine №1). А на ділі є правдою те, що ці люди не належать ні до яких партій, за винятком п. Миколи Могилянського, який не то був, не то і тепер є російським кадетом»²⁴.

С.Моркотун, як голова УНК, констатували його опоненти, «виявив страшенну енергію і перший час користувався великою підтримкою російських кіл, котрі, очевидно, не скупилися на гроші»²⁵. У науково-популярній літературі його іноді називали «одним із найзагадковіших персонажів української історії». Це, імовірно, пов'язано з масонською діяльністю С.Моркотуна,

який народився в родині відомого «вільного каменяра» й рано ознайомився з «королівським мистецтвом». У двадцятирічному віці в московській ложі «Кубічного каменя» він уже мав «офіцерське звання», а в 21 рік став її майстром²⁶. Є відомості, що ще перед Лютневою революцією 1917 р. С.Моркотун очолив у Києві ложу «Св. Володимира рівноапостольного», засновану гросмейстером ордену мартиністів, відомим французьким магом та окультистом Папюсом (справжнє ім'я – Жерар Анкосс), і став генеральним делегатом його в Україні²⁷. Коли влітку 1917 р. він з'явився у Києві, то входив до керівництва зазначеної організації²⁸.

На Наддніпрянській Україні з початку ХХ ст., особливо у ході революції 1905–1907 рр. і після її поразки, активно розвивалося «політичне» масонство. Для досягнення ідеалів «свободи, рівності й братерства» воно робило наголос не стільки на особистому самовдосконаленні, скільки на поліпшенні суспільства шляхом боротьби за заміну самодержавної монархії конституційним і демократичним ладом. В умовах реакції громадсько-політична активність у формі масонського руху була досить дієвою завдяки неабиякому досвіду конспірації, взаємопідтримки та просування «братів» на впливові посади, понадпартійному характеру й зв'язкам із впливовими міжнародними колами. У «майстернях» «вільних каменярів» в Україні «працювали» представники майже всього політичного спектру, окрім право- і ліворадикалів (анархістів), але переважали у них прихильники ліберально-демократичних ідей. Оскільки серед «братів» були представники різних національностей, то ще до 1917 р. в масонстві спостерігалися ідейні конфлікти між речниками українського національного руху, які виступали за автономію України й федералізацію Росії, та проросійськими діячами.

С.Моркотун став одним із головних учасників нового етапу цього конфлікту у 1919–1920 рр. Щодо його національної ідентичності, то вона була позначена подвійною лояльністю, тобто він був патріотом України й Росії одночасно. Як писав про нього сучасник, «з роду українець, але тільки русифікований, по-українськи не говорить»²⁹. Тобто його можна віднести до типу «малороса», котрий в умовах кристалізації обох модерних націй міг стати, залежно від обставин, «свідомим» українцем (такий шлях, наприклад, пройшов у 1920-х рр. гетьман П.Скоропадський) або росіянином (великоросом). Доречі, до цього ж типу українця-«малороса» слід віднести й М.Могилянського.

Мартиністи належали до езотеричних таємних товариств. Керівництво ордену під час відкриття лож у 1905 р. навіть заборонило обговорювати на його засіданнях політичні питання. Але у 1917–1918 рр. в Україні С.Моркотун включився у «політичне» масонство й досить уміло налагоджував співпрацю між «братами» – українцями та «общеросами», самостійниками і федералістами. У 1917 р. у двадцятисемирічному віці він очолив київську ложу «Нарцис» та став начальником міліції Південно-Західної залізниці. Тоді ж спільно з М.Шумицьким й А.Галіпом заснував таємну франкофільську парамасонську організацію «Молода Україна», імовірно, підлеглу ложі «Нарцис»³⁰. У 1917 р. до цієї організації вступили один із лідерів Української Центральної Ради, керівник Українського генерального військового комітету С.Петлюра і командувач 1-го українського корпусу генерал П.Скоропадський. На початку 1918 р. після проголошення незалежності УНР було створено національну масонську організацію – Велику ложу України «З'єднані слов'яни», назва якої свідчила про певні поступки федералістам. Її керівник С.Моркотун після квітневого державного перевороту 1918 р. став особистим секретарем гетьмана П.Скоропадського. Цікаво, що лідер великої ложі, наближений до керівника підтримуваного німцями ре-

жиму, їздив у столицю нейтральної Швеції Стокгольм для контактування з масонами країн Антанти та формував відповідне лобі в Україні. Не виключено, що саме за його наполяганням П.Скоропадський у листопаді звільнив із тюрми С.Петлюру, який був заарештований за опозиційну діяльність. Проте з поваленням гетьманського режиму «брати», котрі підтримували контакти з німецькими військами, втратили вплив. Навесні 1919 р. С.Моркотун виїхав з України в Париж. Велика ложа України отримала нову назву – «Святого Андрія Первозваного»³¹, а також нове керівництво в особі С.Петлюри – очевидно, без дотримання всіх процедур і санкції міжнародних масонських кіл. У квітні 1919 р. Велика ложа України звернулася до масонських організацій світу з проханням про її визнання й заявила, що українські «вільні каменярі» вважають за свій найперший обов'язок відстоювати незалежність УНР та берегти її внутрішній спокій згідно з гаслом: «Свобода, рівність, братерство!»³². Цей документ підписали великий майстер С.Петлюра, великий секретар А.Лівицький і ще двоє масонів.

Події кінця 1918 – початку 1919 рр. призвели до відкритого антагонізму між С.Моркотуном та С.Петлюрою. Важко сказати, чи була це для першого одночасно боротьба амбіцій і принципів, а чи вплив ідеї федералізму, під гаслом якої він виступав публічно у другій половині 1919–1921 рр. проти самостійника С.Петлюри. Імовірно, С.Моркотун як «малорос» виступав у 1919 р. проти повної самостійності України. Утім, щодо його позиції дані суперечливі. Так, наприклад, у документах дипломатичної місії УНР у Парижі йдеться про неодноразові відвідування останнім у цьому місті члена делегації Директорії на мирній конференції О.Шульгина, під час яких С.Моркотун «присягався, що він при Скоропадським дотримувався ідеї самостійності, але Скоропадський його не послухав»³³. Цікаві відомості щодо цієї проблеми подав у пресі в листопаді 1920 р. автор, що сховався під криптонімом «Міх.Л.» (очевидно, М.Лозинський) у матеріалі «Листи з Парижу. Федералісти»: «Після скоропадщини п. Моркотун опинився у Парижу, де крутився деякий час біля делегації УНР. В той час п. Моркотун був самостійником і провадив досить лояльну пропаганду на користь незалежної України в масонських колах Парижа... Мається навіть копія його ноти до паризьких масонів від 7 червня 1919 р., в котрій він яскраво підкреслює принцип самостійності. По приїзді до Парижа гр. Тишкевича Моркотун мав намір улаштуватися секретарем графа, у чому йому, одначе, було відмовлено. У вересні 1919 р. Моркотун чекав особистого кур'єра від головного отамана з грішми на пропаганду нашої ідеї серед масонів. Замість грошей – кур'єр зі ставки привіз наказ голови Директорії припинити всякі зносини з Моркотуном. І ось тут Моркотун розвернувся. Він почав свій активний виступ проти Петлюри; почав заводити зв'язки з російськими колами, яких запевнив, що його, Моркотуна, активно підтримують праві кола українського громадянства. Повірили йому росіяни або ні – це трудно сказати, але по всякому разі постановили використати його, коли буде треба»³⁴. Можливо, саме у наказі головного отамана армії УНР та голови Директорії С.Петлюри, котрий з'явився у вересні або на початку жовтня 1919 р., С.Моркотун був оголошений зрадником³⁵.

Імовірно, що останній до осені 1919 р. у Парижі задля маскування й, не виключено, у деяких масонських ложах, декларував відданість ідеї самостійності України з метою отримати офіційні позиції у структурах УНР та відповідне фінансування. За даними В.Савченка, уже з весни 1919 р. він почав протидіяти С.Петлюрі й на засіданні ложі «Братство народів» Великого сходу Франції звинуватив його у недотриманні масонських принципів. А у червні 1919 р. С.Моркотун у тій же ложі виголосив реферат «Українська справа», в

якому розкритикував «сепаратизм Петлюри», пропонуючи створити на території колишньої Російської імперії конфедерацію національних держав, котра могла б стримати можливу у майбутньому німецьку загрозу³⁶. Очевидно, ці дії С.Моркотуна дали підстави С.Петлюрі вважати його зрадником.

У жовтні 1919 р. С.Моркотун пішов на безпрецедентний із погляду масонської етики крок, надрукувавши у Парижі в російській емігрантській газеті «Общее дело» відкритий лист, в якому розсекретив існування Великої ложі України та звинуватив С.Петлюру в узурпації посади великого майстра, використанні «королівського мистецтва» виключно для забезпечення підтримки своєї влади урядами Західної Європи, а також у протиеврейській та пронимецькій політиці. Він заявив про виключення С.Петлюри з масонської організації: «Ви вже нам не брат. Наші шляхи розійшлися. Вийди з ложі, кат України і ворог Вітчизни... Ми будемо звинувачувати Вас усюди й кожного дня. Ми будемо це робити від імені нашої Батьківщини, Великої України, котра протягом століть була чатовим та оборонним валом нашої матері, Великої Русі»³⁷. У документі паризької дипломатичної місії УНР відзначалося: «Він (С.Моркотун – А.І.) і раніше афішував себе масоном, а тут явно підписавсь як “венерабль” (керуючий ложею – А.І.), чим в очах оточуючих скомпрометував себе цілком, як чоловік, що видає речі, які він врочисто обіцяв тримати в тайні»³⁸.

Не гребуючи засобами, С.Моркотун продовжував кампанію з дискредитації в очах міжнародного масонства голови Директорії й конкурента за лідерство у русі «вільних каменярів» України. У жовтні 1919 р. – травні 1920 р. він направив у раду масонського ордену та ложу «Братство народів» Великої сходу Франції записки з безпідставними звинуваченнями у проведінні С.Петлюрою в Україні впливу Німеччини та Ватикану. Заходи С.Моркотуна у союзі з російськими масонами-емігрантами зробили неможливим визнання більшістю організацій «королівського мистецтва» світу Великої ложі України, очолюваної головним отаманом УНР.

У 1919 р. у Париж для участі в мирній конференції прибув М.Шумицький, який привіз, зокрема, архів Великої ложі України «Святого Андрія Первозваного». 21 грудня 1919 р. він писав С.Петлюрі про виступ С.Моркотуна проти них обох, а також нагадував про те, «що в Парижі склалася ліга людей, бажаючих скомпрометувати наше діло України. Сюди ввійшли Авксентьев, Савінков, Маклаков, де-Мон, Чайків[ський], Моркотун, а з членів делегації (Директорії – А.І.) Галіп та Колосовський. Треба оговоритись, що Галіп та Колосовський були втягнуті Моркотуном в “масонську” авантюру і нічого не знали про дійсне становище. Вся ця компанія вирішила скомпрометувати делегацію. Моркотун всюди заявляв, що він є Ваш таємний представник, що Ви стоїте за федерацію з Росією, але позаяк Ви оточені “самостійниками”, то не можете зараз це заявити одверто. Він мав якийсь документ від Вас. Таким чином Вашим іменем робилась грандіозна провокація. Я своїм приїздом поклав їй кінець»³⁹.

У цьому ж листі М.Шумицький повідомив, що у Парижі С.Сазонов тоді заснував Комітет національностей Росії з «програмою єдина, неділима», в котрій Україну репрезентують Барановський та С.Моркотун. Це дуже цікаве свідчення, оскільки він, як людина, посвячена у масонські справи, указує на те, що за діями С.Моркотуна з дискредитації на міжнародній арені УНР ще до створення Українського національного комітету стояли російські «брати» в Парижі, котрі відстоювали інтереси «білої справи».

Слід зазначити, що посол Тимчасового уряду у Франції, кадет і масон В.Маклаков, який пізніше відіграв одну з ключових ролей у «патрунуванні»

УНК, на початку вересня 1919 р. звертався до наближених до А.Денікіна кадетів М.Челнокова й Ф.Родичева з пропозицією генералу піти на відкриті переговори із С.Петлюрою⁴⁰. Проте він отримав негативну відповідь, оскільки А.Денікін сповідував відверто українофобські погляди та вів воєнні дії проти армії УНР. Наприкінці вересня 1919 р. керівництво Директорії було змушене оголосити йому війну. Російський генерал доручив своїм прихильникам розпочати на міжнародній арені протидію Українській Народній Республіці. Імовірно, саме після цього російські політики в Парижі зайняли войовничу антипетлюрівську позицію.

На початку весни 1920 р. у столиці Франції відбулася нарада представників народів, що бажають відновлення «єдиної й неподільної» Росії. В її роботі взяли участь росіяни Б.Савінков, Г.Львов, М.Чайковський, білоруси Кондратович і Ознобішин, західноукраїнські москвофіли Веріцк та Марков, «від “младоукраїнської” партії Моркотун і Вишневецький»⁴¹. Після воєнної поразки від червоних рештки збройних сил Півдня Росії зосередилися на Кримському півострові. У квітні А.Денікін передав владу генералу П.Врангелю, який спробував відійти від відверто реакційної політики свого попередника та намагався припинити ворожнечу з національними рухами. Російські політичні кола в Парижі з весни 1920 р. почали співпрацювати з П.Врангелем. Відповідно, і УНК включився в інформаційну кампанію на його підтримку.

На наш погляд, найбільш виразно діяльність УНК оцінив М.Лозинський у тижневику «Воля», наголосивши, що комітет «складається з 3-х осіб: самого п. Моркотуна, Могилянського і Цитовича. Якраз число людей, потрібне для того, щоби підписувати ноти до всіх урядів Старого і Нового світу. “La jeune Ukraine” – це лейб-орган цієї такої численної організації. У своєму органі панове “федералісти” зайняті переважно “превозношенням” стратегічних і політичних талантів ген. Врангеля: дальше – вони друкують копії своїх нот до Вільсона, Ллойд-Джорджа, Мільерана і до високих осіб, аж до князя Монако, здається, включно. Ноти ці займають принаймні половину змісту книжки і написані дуже добре, на гарній французькій мові. У цих нотах голосно заявляють зазначені три пани, що “УНК захищає принцип вічного з’єднання України з Росією, яко єдиний принцип, що відповідає волі народу українського” (нота Вільсонові від 12 серпня ц.р.). В іншій ноті УНК “категорично” заявляє, що “Петлюра і його партизани існують лише за кордоном”. (Ergo, іноземні дипломати мусять самі догадатися, що, навпаки, пп. Моркотун і Цитович існують лише на Вкраїні на чолі глибоко відданих їм федеративних військ). Ще є в цій книжці стаття “France et Ukraine” самого п. Моркотуна. Там п. “президент” лає “большевицьку директорію”. Тут же п. Моркотун навчає по-батьківськи Ллойд-Джорджа і французів, вичитує їм за Одесу, за “нерішучість”, і за “петлюрівські місії”. Узагалі всім попадає потрохи. Один лише не помилився: це барон Врангель. “Тільки Врангель зрозумів помилки Денікіна. Тільки Врангель не хоче завоювати Україну”. “Треба всіма силами підтримати генерала в його боротьбі”⁴².

Автор кореспонденції відзначає певну результативність пропаганди УНК: «Це (заяви Українського національного комітету – А.І.), правда, лише смішно для нас. Але треба впізнати французів перед тим, як сміятися. Французи офіційно настільки консервативні у своїх поглядах на речі взагалі, а в погляді на “єдину-неделиму” зокрема, що навіть до цієї пори [...] дивляться на східні справи лише очима російських дипломатів. В останні ж часи зазначені дипломати були незвичайно стурбовані щораз більше зміцнюючимся інтересом Франції до “петлюрівської України”, як її тут величають»⁴³.

Як свідчить рапорт заступника військового аташе Польщі в Парижі від жовтня 1920 р., С.Моркотун у серпні чи вересні 1920 р. в Лондоні вів переговори з оточенням військового міністра Великобританії, масона У.Черчілля, який значною мірою формував британську східну політику та підтримував стосунки з лідерами білих. У результаті голова УНК отримав «за посередництвом Чайковського субсидію від англійського уряду». Автор документа закликав не переоцінювати цього факту, а звертав увагу на те, що «між групою Моркотуна й місцевими представниками Врангеля панує повне порозуміння та узгодженість роботи» і перший отримує від других постійні грошові субсидії⁴⁴.

Далі польський аташе повідомляв про те, що група С.Моркотуна підтримує постійні контакти зі П.Скоропадським – у Швейцарії через представника голови Українського національного комітету Меєндорфа, який перебуває у Цюриху, і через агентів екс-гетьмана (В.Степанковський та Ю.Бачинський), котрі видавали в Лозанні газету «l'Ukraine». Також посланці голови УНК зустрічаються у Відні з представниками колишнього гетьмана – Базилем, Кочубеєм і Зеленецьким. Військовий дипломат звертав увагу на те, що офіційні паризькі врангелівські кола «посилено спростовують і явно уникають розмов» на тему «тісних контактів» між групою С.Моркотуна та П.Скоропадським. Поляк вважав, що через них врангелівці підтримують стосунки з Берліном і правими російськими колами, які там перебувають, та приховують ці зв'язки, оскільки бояться компрометації в очах французів.

За даними цього ж джерела, С.Моркотун, «висуваючи ідею України, об'єднаної з Росією на засадах федералізму», спирався на: 1. Українську групу колишнього «Протофісу»⁴⁵, котра представляє інтереси великої промисловості й торгівлі (члени уряду Української Держави П.Скоропадського: колишній прем'єр-міністр після оголошення гетьманом федерації з Росією С.Гербель, екс-міністр торгівлі та промислу кадет С.Гутник, колишній міністр фінансів кадет А.Ржепецький, екс-міністр юстиції С.Романов). 2. Праву течію «хліборобів» (О.Вишнецький, колишній-міністр внутрішніх справ Української Держави І.Кістяківський). 3. Частково на групу С.Шемета (центристи партії «хліборобів»), з якою є «розбіжності у питанні прав української мови і більшої незалежності України від Росії в обсягах, проте, тільки її прав федералістичних». 4. Партію «Молода Україна», котра утворилася конспіративно в Одесі (ця інформація, проте, потребує підтвердження)⁴⁶. Незрозуміло, чи всі з указаних дипломатом осіб були членами УНК, чи частина їх була лише симпатиками. Також привертає увагу той факт, що це у більшості своїй гетьманці-«малороси», які співпрацювали з колами П.Врангеля. Наприклад, С.Гербель був його уповноваженим по закупках за кордоном, С.Гутник займався вивезенням зерна з Криму, а С.Романов перебував на службі у правителя Півдня Росії.

Невдалий досвід А.Денікіна й власні стратегічні інтереси демонстрували П.Врангелю важливість українського питання. По-перше, значну кількість його солдатів становили етнічні українці, а чимало офіцерів і генералів раніше перебували в різних українських арміях (у російській армії правителя Півдня Росії навіть було українське підпілля). По-друге, для прориву з «кримського мішка» барону потрібні були мобілізовані з прилеглих, етнічно українських, територій. По-третє, необхідним стало забезпечення взаємодії або, принаймні, нейтралітету військ УНР і українських повстанців. У листопаді 1920 р. міністр закордонних справ Директорії А.Ніковський писав, що в адміністрації П.Врангеля було «дві течії в справі здійснення [...] порозуміння з Україною»: одна на чолі з генералом для доручень з українських справ при правителі В.Киреєм «хотіла утворити в Криму сурогат україн-

ського уряду з "малоросійським відтинком" та для цього інсценізовано було відому подорож Моркотуна і тов.»; друга, більш сильна, вважала необхідним рахуватися з армією УНР та повстанцями у зв'язку із слабкістю власних військ⁴⁷. П.Врангель зондував ґрунт. У серпні його представник, полковник Я.Нога, відвідав ставку головного отамана С.Петлюри. У відповідь військова делегація Директорії на чолі з полковником І.Литвиненком побувала наприкінці серпня – у вересні 1920 р. на Кримському півострові, де зустрічалася з правителем Півдня Росії, з'ясовуючи його наміри у політичній сфері, можливість підписання військової конвенції. Українська делегація не мала повноважень, та й П.Врангель вичікував, тому ніяких документів підписано так і не було. Проте, за даними російського джерела 1921 р., українці-федералісти «захвилювалися та надіслали зі свого паризького "далека" до Врангеля делегацію (Моркотун, Цитович, Могилянський) із метою перешкодити врангеле-петлюрівській угоді й викрити цей "політичний труп", союзника католицької Польщі та римського папи»⁴⁸.

Ця делегація УНК, імовірно з ініціативи генерал-лейтенанта В.Кирея, прибула на півострів наприкінці вересня. У Севастополі вона була прийнята на високому рівні, як така, що вже брала участь (очевидно, неофіційну) в міжнародних переговорах у Спа і підтримувалася білою еміграцією⁴⁹. П.Врангель вів переговори з лідерами Українського національного комітету в присутності голови уряду Півдня Росії О.Кривошеїна, міністра закордонних справ П.Струве, начальника штабу російської армії П.Шатилова та інших офіційних осіб. У декларації УНК, котру правителю Півдня Росії вручив С.Моркотун, проголошувалося, що в основу угоди з врангелівським урядом мають бути покладені три принципи: визнання федерації на демократичних підставах, земельна реформа та збройна боротьба з більшовиками. П.Врангель у відповідь заявив, що вітає зближення з «українськими масами», але підкреслив, що основним завданням є створення реальної сили, здатної протистояти більшовикам⁵⁰.

У липні 1920 р. отамани й уряди Дону, Кубані, Тереку та Астрахані, які перебували в Криму, були змушені укласти з П.Врангелем угоду, яка гарантувала їм обмежену автономію у внутрішніх справах. 29 вересня у Севастополі на засіданні козацьких урядів С.Моркотун зробив доповідь щодо міжнародного становища України. Як писала кримська газета, основне її положення можна сформулювати так: «Тільки солідарний виступ південноросійських сил, козацьких земель та України може створити той могутній національний рух, котрий перемаже більшовиків»⁵¹. Керівники УНК вели переговори з Демократичним українським блоком – організацією, що об'єднала у врангелівському Криму опонентів С.Петлюри – тих, хто виступав за переговори правителя Півдня Росії й головного отамана УНР, та пропетлюрівських діячів. Імовірно, ці переговори були не дуже продуктивними, оскільки представники Українського національного комітету «були непримиримими в питанні про право на існування Петлюри і його уряду»⁵². С.Моркотун під час кримського візиту в інтерв'ю пресі продовжував радикальну агітацію проти нього. Проте цей вояж завершився безрезультатно. Очевидно, П.Врангель розумів, що підписання договору з безсилим УНК тільки створить проблеми у стосунках із головою Директорії. У жовтні 1920 р. правитель Півдня Росії призначив на посаду генерала при собі з українських справ замість В.Кирея, котрий співпрацював із комітетом, іншу особу, а 8 листопада 1920 р. його представник у Польщі П.Махров офіційно заявив про визнання незалежності Української Народної Республіки й уряду С.Петлюри до скликання установчих зборів, наголосивши, що із С.Моркотуном «офіційних розмов [...] ніхто не вів»⁵³.

Діяльність УНК, спрямована на підрих подальшого визнання незалежної України, недопущення надання міжнародним співтовариством допомоги керівництву УНР, змусила її уряд уживати певних заходів, викликавши відповідну реакцію самостійницьких громадсько-політичних сил. 9 вересня ЦК Української партії самостійників-соціалістів «подав до загального відома, що особи, які входять у склад [...] “Українського національного комітету”, – зовсім невідомі загалові українського громадянства й українського народу, ніколи до вищезгаданих політичних акцій (представляти українські інтереси перед іноземними урядами й партіями – *А.І.*) не вповноважені та що на прям їх діяльності не відповідає національним стремлінням українського народу»⁵⁴. 10 вересня 1920 р. у Берліні один із дипломатів Директорії звернув увагу французького посла Льорана на виїзд С.Моркотуна в Крим і заявив, що «всьяке творення “українських пр[авитель]-ств” у Врангеля дуже пошкодить єдності антибільшовицького фронту», тому «хай Франція у власнім інтересі перестереже Врангеля перед авантюрами із Моркотуном». За даними дипломата, посол записав це та обіцяв передати в Париж»⁵⁵.

17 вересня 1920 р. на засіданні уряду УНР міністр закордонних справ А.Ніковський заявив, зокрема, про намір «сприяти утворенню й підтримуванню національних українських організацій за кордоном, які ведуть і мають вести боротьбу з псевдоукраїнськими (комітет Моркотуна), а також дезорієнтованими політично українськими організаціями»⁵⁶. Уряд Директорії здійснював контрпропагандистські заходи щодо звинувачень його в пронимецькій політиці. Після поїздки керівників УНК на Кримський півострів українські дипломати в Парижі передали прем'єр-міністру Франції (ця країна єдина офіційно визнала правителя Півдня Росії й надавала йому матеріальну допомогу) ноту протесту проти «толерування французьким урядом української містифікації Врангеля». У ноті йшлося про «махінації Українського національного комітету в Парижі і контакти їх із Врангелем, з яких виходить, що Врангель хоче повернути російсько-німецьке панування гетьмана Скоропадського»⁵⁷.

У Польщі в 1920 р. діяв антибільшовицький Російський політичний комітет (РПК) на чолі з Б.Савінковим. У національному питанні ця організація виступала за визнання самостійності державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії, та формування з них добровільної конфедерації. 4 жовтня 1920 р. РПК офіційно визнав владу П.Врангеля, і приблизно тоді ж Б.Савінков у листі до правителя Півдня Росії та його представників зазначав: «Нота українського уряду, спричинена приїздом на Крим Моркотуна, Могилянського, Гербея й Кістяківського, надзвичайно погіршила справу». За словами лідера Російського політичного комітету, цей візит в очах українців є свідченням відступу від декларації П.Струве 20 липня 1920 р.⁵⁸ у бік денікінської національної політики, монархічного напрямку врангелівського уряду. Наслідки ноти можуть бути дуже шкідливими, оскільки недовіру України починають поділяти Естонія і Латвія, а слідом можуть піти інші народи, які відділилися від Росії, застерігав Б.Савінков. На його думку, необхідною умовою для польсько-російського порозуміння та продовження антибільшовицької боротьби є дотримання декларації П.Струве»⁵⁹.

Перед від'їздом восени 1920 р. із Криму в Сербію й далі у Париж керівники УНК залишили у Севастополі свого вповноваженого «на Півдні» Губинського⁶⁰. У 1920 р. комітет намагався створити свої філії у державах, де перебували емігранти з України. Імовірно, у другій половині того року відділення Українського національного комітету виникли у Стамбулі, Белграді, Софії, Нью-Йорку та, можливо, у Німеччині. Спочатку вони були не дуже активні-

ми. Так, 10 жовтня 1920 р. дипломати Директорії повідомляли із Софії, що у Болгарії філії УНК немає, але «між [...] перебуваючими тут бувшими урядовцями Денікіна почали говорити про намірення п. Вишневського скласти у Софії «Моркотунський український комітет»». За даними дипломатів, ці розмови почалися після поїздки останнього разом із делегацією С.Моркотуна до Криму. На їх думку, якщо б навіть колишньому гетьманському урядовцеві вдалося створити відділення УНК, то «ні один не тільки українець, але також бодай трохи свідоміший з так званих «малоросів» до його не піде», а на «ціле це підприємство, хоча б воно й склалося, тут ніхто інакше не подивиться, як тільки на найпростішу авантюру горстки людей, які нічого спільного не мають ні з українським народом, ні взагалі з Україною»⁶¹.

Ситуація для УНК дещо поліпшилася після захоплення у листопаді 1920 р. Кримського півострова червоними та евакуації разом із П.Врангелем звідти до Стамбула 145,7 тис. осіб⁶². Серед біженців було чимало українців, що давало змогу С.Моркотуну шукати нових прихильників. До того ж, в умовах еміграції фактично зникла можливість збройної боротьби з більшовиками і постала нагальна потреба у реальних союзниках, котрі мали б підтримку населення та відстоювали суверенітет України. Відповідно, керівникам білих було простіше повернутися до «чистоти принципів» щодо «єдиної й неподільної» Росії.

Після краху П.Врангеля наприкінці листопада 1920 р. голова УНК С.Моркотун у російській емігрантській пресі писав, що відродження об'єднаної Придніпрянської та Галицької України на умовах, вироблених Українськими установчими зборами, – це «національний прапор, який може об'єднати і федералістів, і самостійників у спільній творчій праці, крім, очевидно, петлюрівців». У цій же статті він відзначав, що до Всеросійського федеративного центру «на основі рівної співпраці з великоросами могли би прилучитися й інородці»⁶³.

Восени 1920 р. у Стамбулі, за даними посольства Директорії у цьому місті, було сформовано філію УНК із людей, «відомих лише у московських колах і явно ворожих до національної справи». Очолив її петербурзький інженер Адасієвич, а секретарем став колишній ординарець П.Скоропадського В.Даньківський. Серед членів філії були В.Родзянко та колишній секретар гетьмана Лупаков. За даними дипломатів УНР, вона розпочала роботу з опублікування російською мовою програми, в якій головним завданням декларувалася боротьба з «петлюрівськими делегаціями». Представники філії Українського національного комітету безуспішно намагалися добитися прийомів в іноземних дипмісіях та офіційних осіб Туреччини. «Коли виявилось, що навіть в Криму ніхто до Моркотуна не віднісся з увагою, а, навпаки, усі жадали від нього доказів, від кого має мандат, і цифрових даних, скільки є прихильників його ідеї, то і тутешній комітет зійшов трохи у тінь», – писав зі Стамбула в 1920 р. один із дипломатів Директорії⁶⁴.

Після поразки П.Врангеля філія УНК у столиці Туреччини посилила свою активність. 26 листопада 1920 р. вона скликала зібрання, в якому, зокрема, узяли участь представники партії українських демократів-федералістів: від Українсько-козацького православного братства полковник О.Сахно-Устимович та член Українського національно-політичного блоку у Криму Безрадецький (без повноважень)⁶⁵. Очевидно, тут було утворене якесь недовговічне політичне об'єднання. Активіст відродження українського козацтва О.Сахно-Устимович невдовзі відійшов від нього та того ж року розповідав дипломатичному агенту посольства УНР у Софії, що філія УНК «гроші має, однак допомоги ніякої не видає, а займається тільки виключно пропагандою», намагаючись перешкоджати діяльності представництв Української Народної

Республіки за кордоном. За його словами, «шкоди комітет робить багато, але жодної поважнішої роботи не має»⁶⁶. О.Сахно-Устимович у 1921 р. привів очолювану ним військову частину до Румунії й приєднав її до інтернаціональної там 2-ї кулеметної бригади армії УНР⁶⁷.

Наприкінці 1920 р. П.Врангель разом зі своїм оточенням прийняв у Стамбулі представників місцевої філії Українського національного комітету, які «висловлювали свої вірнопіддані почуття, за що одержали 10 тис. франків для допомоги біженцям з України без різниці віри та національності»⁶⁸. Можливість отримання фінансування від врангелівських структур і доступ до допомоги держав Антанти російським емігрантам, очевидно, дозволили УНК згуртувати певну кількість біженців з України, які потерпали від безгрошів'я та невлаштованості побуту на чужині. Улітку 1921 р. один із дипломатів УНР писав, що «головним центром [...] протиукраїнських акцій є, власне, Царгород, де зараз згуртувалося багато російського елементу, також військових і політичних діячів, що переважно дуже вороже відносяться до української справи, але деякі з них з тактичних причин готові навіть послугуватися нею як засобом до переведення своїх панросійських плянів»⁶⁹.

Новий прояв публічної активності комітету викликало підписання 18 березня 1921 р. між Польщею й РСФРР та УСРР Ризького договору про завершення радянсько-польської війни. Цим документом було анульовано укладену Директорією Варшавську угоду і визнавалося включення до складу II Речіпосполитої західноукраїнських земель. У зв'язку з цим голова УНК С.Моркотун навесні 1921 р. звернувся до Ліги Націй, урядів Франції, Великобританії, США та їхніх союзників із протестом «від імені українського народу й українських повстанців» проти визначення в договорі пункту про кордон. У ноті до варшавського уряду на додаток до протесту розкривалося бачення УНК українсько-російсько-польських відносин. Комітет декларував слов'янську солідарність та необхідність для стримання спроб німців просунутися на Схід створити базу для альянсу польського народу, з одного боку, і російського з українським, – з іншого. УНК заявляв, що передумовою такого союзу, «крім найкращого визначення границь, може бути також політика повного невтручання Польщі в справи російські і українські». Тому комітет С.Моркотуна висловився «проти того, що польський уряд тримає на своїй території групу українських емігрантів на чолі з Петлюрою»⁷⁰.

УНК продовжував шукати контактів з українськими повстанцями, котрі вели антибільшовицьку боротьбу на рідних землях. У травні 1921 р. Міністерство закордонних справ УНР доручило голові дипломатичної місії Директорії в Бухаресті «паралізувати» дії комітету. Це завдання ставилося у зв'язку з отриманням від керівника посольства у Стамбулі інформації про те, що «федералісти, згуртовані у Царгороді, посилають на Україну та в Галичину своїх агентів з фальшованими румунськими паспортами (Єремченко) з наміром розвинути акцію, ворожу урядові УНР»⁷¹. У липні 1921 р. голова надзвичайної дипломатичної місії Директорії у Чехословаччині М.Славінський повідомляв МЗС УНР про те, що в Німеччині є українські емігранти, перш за все вояки, котрі перебувають під впливом комітету. Цікаво, що дипломат зазначав про спроби деяких емісарів УНК ввійти з ним та іншими представниками Директорії в контакт, і про їх заяви щодо намірів «визволення з-під проводу Моркотуна національного комітету» та «переведення царгородських українців до нашого (уенерівського – А.І.) табору». Проте, писав М.Славінський, поки це не станеться факт контакту з «моркотунівським комітетом [...] міг би лишень скомпрометувати нас політично, як свого часу могло нас скомпрометувати яке-небудь співробітництво з Врангелем»⁷².

Про зміст пропаганди УНК свідчить листівка весни 1921 р. «До повстанців, українців», в якій зазначалося, що «три роки боротьби не дали ніякої користі», оскільки через відсутність єдності «Україна знов у ворожих руках», проте «боротьба не залишена». «Українці зрозуміли, яке зараз становище; забувши стару ворожнечу, вони змовилися проміж себе на користь суспільної мети – визволення рідного краю від большевиків. Кожен, хто почуває себе українцем, мусить допомогти ближнім за ім'я національної ідеї. Міцні й одверті, ми з'єднаємося зо всіма, хто проти хижаків-большовиків», – підкреслювалося у відозві. Комітет закликав до єднання, «не вважаючи на різницю партійних поглядів, най то будуть федеративні чи самостійні та інші партії», і заявляв, що «вже є зв'язок з нарідом Білорусії, з козацтвом Дону, Кубані і Тереку». Метою проголошувалося негайно після звільнення від большевиків скликання Українських установчих зборів, створення козачої та селянської ради, в якій «будуть існувати як самостійні партії, так само й федеральні». УНК закликав «повстанців України», «ширих українців», «гуртуватися в групи» і надсилати до нього своїх представників⁷³. Намагаючись стати центром цього руху, комітет С.Моркотуна, імовірно, зважаючи на настрої значної маси селян, утримався від нападок на лідера Директорії С.Петлюру, котрий для багатьох став уособленням вільної УНР без комісара й поміщика, не згадував слова «Росія», заявляючи про можливість співпраці самостійницьких та федералістських національних сил.

У березні 1921 р. уряд Директорії направив у столицю Туреччини спеціального посла В.Кедровського для вжиття перед стамбульським урядом і представниками Франції у цій країні заходів щодо «виєлімінування військових-українців, і зорганізування їх в окремі табори відділи під прапором УНР». Одночасно він мав повноваження «повести акцію для паралізування шкідливих впливів із боку всякого українсько-сурогатного елемента (т.зв. Україн. націон. комітету Моркотуна)»⁷⁴. Ця мета залишалася актуальною для дипломатії УНР і восени 1921 р. Так, у жовтні керуючому справами дипломатичної місії в Римі давалося завдання паралізувати діяльність УНК в Італії, «з'ясувати докладно авантюриницьку роль Моркотуна, агента і знаряддя російських правих кол, що бажають використати національний рух на Україні для своїх цілей». У цьому ж документі підкреслювалося, що «Моркотун, як і його нечисленні прихильники, ніякого абсолютно впливу на Україні не мають, а їх агітація не найде ґрунту між населенням, яке в політично-національному відношенні дуже виросло і цілком стоїть на ґрунті повної сепарації від Москви у всіх галузях життя». Причому, «на цей шлях стають і національні меншості: євреї і росіяни»⁷⁵.

Стало очевидним, що діяльність комітету, який не зміг знайти опори серед широких народних мас та, зокрема, українських повстанців, згорталася. Із допомогою голоду, репресій, пропаганди й політики коренізації комуністичний режим в Україні зміцнювався. Білий рух дедалі більше втрачав перспективи реальної боротьби за владу на території колишньої Російської імперії, відтак зменшилася потреба в налагодженні стосунків з українцями. Далася взнаки, очевидно, і діяльність прихильників УНР. У серпні 1921 р. віденський український тижневик «Воля» повідомив про закриття, на вимогу українців-вояків колишньої армії П.Врангеля, інтернованих у таборах на Балканах, структур УНК у Стамбулі й Белграді⁷⁶.

Таким чином, Український національний комітет виник в умовах кризи національно-державного будівництва, значною мірою спричиненою зовнішньополітичними чинниками. Справа утвердження УНР, на відміну від національних держав, створених у Центрально-Східній Європі, не мала зовнішньої

підтримки. Із розпадом єдиного соборницького фронту восени 1919 р. значна частина західноукраїнської державно-політичної еліти зробила спробу спертися у відстоюванні своїх національних домагань на табір російських білогвардійців з огляду на підтримку їх державами-переможницями у Першій світовій війні. Ці діячі ЗУНР поєднали свої зусилля із частиною наддніпрянців-«малоросів» та окремими представниками західної української діаспори. Так за підтримки еміграційних російських політиків у грудні 1919 р. виник УНК, що претендував на представництво інтересів усієї України на міжнародній арені та заявляв про необхідність її федерації з Росією. Однак ставка на А.Денікіна, який продемонстрував повну ідейно-політичну зашореність і невдовзі був розбитий червоними, виявилася невдалою. Тому галичани, котрі хоча й не мали достатньо легітимних підстав створювати новий «орган національної ідеї», але користувалися певною суспільною підтримкою у Західній Україні, вийшли з УНК. У подальшому цей комітет під проводом С.Моркотуна практично перетворився на інструмент російських правих кіл для дезорганізації українського національного руху, боротьби з визнанням незалежності УНР на міжнародній арені та спробами її керівництва отримати зовнішню допомогу. Через свою слабкість, нездатність здобути підтримку широких народних мас, у тому числі українських повстанців, УНК не був офіційно визнаний урядом України та навіть білим правителем Півдня Росії П.Врангелем, хоча цього прагнуло як керівництво комітету, так і деякі його покровителі з російського політичного табору. Фактично УНК С.Моркотуна міг спиратися лише на частину «вільних каменярів» України, чисельність яких на початок 1917 р. загалом не перевищувала 1500 осіб, антибільшовицькі російські політичні кола та, імовірно, незначну кількість тих українців, які піддалися його пропаганді, а також використовувати масонські зв'язки з елітою держав Антанти. Головна ж мішень діяльності комітету – Українська Народна Республіка – мала легітимацію, отриману у січні 1919 р. від Трудового конгресу народів України, певну опору серед населення УНР, адміністративний і військовий апарат. До того ж, її в 1919–1920 рр. визнали незалежною державою понад п'ятнадцять країн світу. Слід підкреслити, що офіційні унерівські кола розрізняли «дезорієнтовані» українські групи чи течії (наприклад, В.Винниченка, М.Шаповала й ін.) та УНК, чия «українськість» розглядалася як імітаційна («сурогатна», «псевдоукраїнська»).

Отже, Український національний комітет під керівництвом С.Моркотуна в 1920–1921 рр. відіграв негативну роль у процесах національно-державного будівництва в Україні. Його можна розглядати, як «уряд-клон» (псевдоуряд) УНР та, одночасно, симулякр керівного органу українського національного руху, котрий виконував політичне замовлення російських антибільшовицьких політичних сил.

¹ Зарубин А.Г. К вопросу о крымско-украинских отношениях периода гражданской войны // Клио: Журнал для учёных. – 1998. – №2. – С.217.

² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – 2-е изд., испр. и доп. – Симферополь, 2008. – С.620.

³ Гаврилюк Г. Петлюра і Врангель: чи міг бути мир? // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.155.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.151.

⁵ Цит. за: Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.466.

⁶ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.302.

⁷ Там само. – С.307.

⁸ http://www.hrono.info/organ/rossiya/russ_polit.html

- ⁹ *Веденєєв Д., Будков Д.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньо-політичної служби Української держави 1917–1923 роки. – К., 2006. – С.157.
- ¹⁰ *Мовчан С.* Паризька мирна конференція 1919–1920 // Довідник з історії України: У 3 т. – Т.2. – К., 1995. – С.340.
- ¹¹ Видержки з «Декларації галицьких делегатів, зробленої 16 грудня графу Тишкевичу, президенту української делегації» // Воля (Відень). – 1920. – 7 лютого. – С.257.
- ¹² Декларація УНК // Там само. – С.256.
- ¹³ *Лозинський М.* Куди ідете? Відкритий лист до членів Української національної ради і Ради державних секретарів Західної області Української Народньої Республіки і до Українського національного комітету в Злучених Державах Північної Америки // Там само. – 1920. – 14 лютого. – С.310.
- ¹⁴ Там само. – С.311; В Парижі заснувався Український національний комітет // Там само. – 1920. – 7 лютого. – С.282.
- ¹⁵ *Лозинський М.* Указ. праця. – С.311.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – С.307.
- ¹⁸ Там само. – С.308.
- ¹⁹ *М.К.* Децю про «галицьку політику» в Парижі // Воля. – 1920. – 7 лютого. – С.255.
- ²⁰ *Моркотун Сергій Костянтинович (1890–? рр.)* – український і російський політичний діяч. Народився в родині особистого лікаря великого князя Григорія Романова, масона. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Працював адвокатом у Москві. Згодом поліцейський чиновник, начальник міліції Південно-Західної залізниці, член генеральної ради Вільного козацтва (1917 р.). Особистий секретар гетьмана П.Скоропадського (1918 р.). У 1919 р. став членом, а в 1920 р. очолив Український національний комітет у Парижі, який декларував відновлення єдиної України в етнографічних межах у формі федерації з небільшовицькою Росією.
- ²¹ *Цитович В.В. (1898–? рр.)* – український і російський громадсько-політичний діяч. Був чиновником у МЗС УНР часів Директорії (ймовірно, і за гетьманату). На запрошення керівника делегації УНР на Паризькій мирній конференції графа М.Тишкевича став її третім секретарем. У 1920 р. працював секретарем паризького УНК.
- ²² *Могилянський Микола Михайлович (1871 р., Чернігів – 1933 р., Прага)* – громадський діяч, публіцист, етнограф, антрополог. Народився у дворянській родині. Навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, слухав лекції в Берлінському університеті, працював у музеї антропології Академії наук Росії, дирекції Російського музею імператора Олександра III у Петербурзі. Викладав у навчальних закладах. Член партії кадетів. За гетьманату П.Скоропадського – заступник державного секретаря.
- ²³ *М.К.* Федералісти // Воля. – 1920. – 16 жовтня. – С.106.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ²⁶ *Савченко В.А.* Симон Петлюра. – Х., 2004. – С.244.
- ²⁷ *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К., 1998. – С.84.
- ²⁸ Там само. – С.98.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁰ *Крижановська О.О.* Указ. праця. – С.98.
- ³¹ Там само. – С.102.
- ³² Там само. – С.103.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁴ *Мих. Л.* Листи з Парижу. Федералісти // Воля. – 1920. – 20 листопада. – С.361.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁶ *Савченко В.А.* Указ. соч. – С.251.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁹ Там само. – Арк.38.
- ⁴⁰ *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.317.
- ⁴¹ Воля. – 1920. – 6 березня. – С.504.
- ⁴² *Мих. Л.* Указ. праця.
- ⁴³ Там само. – С.360.

⁴⁴ Raport zastępcy attaché wojskowego Polski w Paryżu o stosunku mocarstw do idei niepodległej Ukrainy oraz polityki Wrangla / Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów. – Londyn, 1990. – S.182.

⁴⁵ Протофіс – скорочена назва Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства. Створена в Києві у травні 1918 р. Прагнула закріпити приватну власність на землю, добитися державних кредитів для відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, скасування свободи страйків, подовження робочого дня тощо. Протофіс тяжів до федерації України з Росією.

⁴⁶ Raport zastępcy attaché wojskowego Polski w Paryżu o stosunku mocarstw do idei niepodległej Ukrainy oraz polityki Wrangla. – S.183.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.59.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.337.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – Арк.302.

⁵¹ Таврический голос. – 1920. – 19 сентября (2 октября).

⁵² ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.337.

⁵³ Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.155.

⁵⁴ Український прапор. – 1920. – 2 жовтня.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.3.

⁵⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і мат. у 2 т., 3 ч. – Т.2. – К., 2006. – С.207.

⁵⁷ Український прапор. – 1920. – 9 жовтня.

⁵⁸ Імовірно, Б.Савінков мав на увазі лист, надісланий П.Струве 20 червня 1920 р. прем'єр-міністру Франції А.Мільєрану, у котрому, зокрема, підкреслювалося бажання П.Врангеля відновити Росію на основі федеративного договору між «політичними новоутвореннями».

⁵⁹ Воля. – 1920. – 16 жовтня. – С.161.

⁶⁰ Там само. – Т.4. – Ч.6. – 1920. – 6 листопада. – С.326.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.5.

⁶² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С.630.

⁶³ Український прапор. – 1920. – 31 грудня.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк. 7 зв.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Арк.20.

⁶⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С.390.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк. 7 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.466. – Арк.56.

⁷⁰ Там само. – Спр.360. – Арк.31.

⁷¹ Там само. – Спр.466. – Арк.45.

⁷² Там само. – Арк.56.

⁷³ Там само. – Арк.38.

⁷⁴ Там само. – Спр.467. – Арк.9.

⁷⁵ Там само. – Спр.466. – Арк.47.

⁷⁶ Воля. – 1921. – 20 серпня. – С.168.

For the first time in our historiography the activities of one of the immigrant organizations – Ukrainian National Committee (UNC) – are cleared up. The process of it's ideo-political transformation and reformation tool of anti-Ukrainian force. Showed the impact of Masons on Ukrainian national movement.

О.Л.Рябченко*

ЧИСТКИ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920-ті рр.)

У статті на основі широкого кола джерел аналізуються чистки студентського складу вишів України протягом 1920-х рр. Показано характерні для цього періоду стилі поведінки «своїї» і «чужої» молоді, методи протистояння безпідставним звинуваченням. Робиться висновок, що головним призначенням чисток було не стільки позбавлення від «соціально-ворожих елементів», як моральний пресинг і виховання безініціативних та відданих системі будівничих «нового суспільства».

«Вовки в овечій шкурі», «таргани у шпарах», «дрібнобуржуазна стихія», «баласт», «антирадянський» або «соціально непригодний (ворожий) елемент» – такими та іншими шаблонними словосполученнями зарясніли шпальти республіканської періодики 1920-х рр. Відповідно, вони ввійшли до лексики «пролетарських» студентів, ставши незамінним та обов'язковим елементом карикатурного образу «ворожої» новій владі молоді. Так називали не лише «колишніх» людей – вихідців із дворян, священників, офіцерів царської і білої армії тощо, які після 1917 р. були, за висловом Ш.Фіцпатрик, «приписані» до так званого «класу буржуазії»¹. Щоби стати «своїм», потрібно було, за висловом нашого видатного сатирика О.Вишні, не лише вчасно «стати на платформу»², а й мати неабиякий хист утриматися на ній під час руху. Падали не лише «чужі» – серед них була молодь зі значними революційними заслугами, «своя» за духом і походженням. Втративши рівновагу, не всі знаходили у собі сили підвестися та, довівши право на існування, знову влитися у лави студентства.

Вітчизняна література присвятила чимало сторінок «своїм» студентам, висвітлюючи проблеми їх становлення, виховання, урешті-решт образи інших категорій молоді, навіть у вигляді «вовків в овечій шкурі», стерлися з пам'яті людської. Залишилася лише монолітна, безлика маса «нових радянських студентів» – будівничих «прекрасного майбутнього». Наше дослідження, що базується на широкому колі архівних та еґодокументів, присвячене тій частині студентської молоді, яка була позбавлена права на навчання не лише за законами «найсправедливішої у світі» держави, а й суто суб'єктивними факторами. Нерідко саме оточення визначало долю людини – бути чи не бути студентом міг вирішити донос або розчерк пера можливо-владця. Проблеми входження «чужої» молоді в новий освітній простір і подальшої інтеграції до радянського суспільства є важливим та перспективним напрямом наукових пошуків сьогодення.

Студентство раннього радянського періоду було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших аспектах. Із переходом до мирного життя всі виші України виявилися переповненими, оскільки, окрім студентів нових наборів, сюди поверталася молодь, до якої не застосовувалися жодні правила прийому – ті, що покинули навчання в роки війни і революції, у голодні роки, а також ті, яким довелося змінити місце навчання в результаті різноманітних реорганізацій навчальних закладів. «Люди вважалися студентами будь-яку кількість років, – згадував член-кореспондент

* Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувача кафедрою історії і культури Харківської національної академії міського господарства.

E-mail: lerche555@mail.ru

АН УРСР А.Утевський, який 1922 р. став студентом Харківського інституту народної освіти, – кидали навчання, нікому не повідомляючи, на рік – два, і знову відновлювали заняття без особливого дозволу»³. Наприклад, в Одеському медичному інституті, пропускна спроможність якого була не вище 800 осіб, на початку 1920/1921 н.р. нараховувалося 3800 студентів⁴. Серед них значною була кількість так званих «мертвих душ», котрі лише вважалися студентами.

Незважаючи на оголошену політику пролетаризації, «в роки 20–21 виші заповнили дрібнобуржуазний елемент [...] Вражала строкатість облич, одягу. Кого там тільки не було: молодь, що уникала служби в армії, синки і доні торговців, спекулянтів, діти колишніх чиновників, невдах офіцерів і просто білих, що переховувалися у стінах радянського вишу»⁵, – так характеризував студентський склад Харківського інституту народної освіти (ІНО) майбутній академік І.Буланкін.

Переповненість вищих навчальних закладів студентами, переважна більшість яких не могла похвалитися потрібним новій владі класовим походженням, призвела до закономірного процесу «розвантаження» вишів і реалізації політики пролетаризації. Із кожним роком держава все більше втручалась і контролювала політичне поле вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоби, за образним висловом А.Луначарського, виші були «якнайбільше загіпнотизовані нашим комуністичним духом»⁶. Нова влада використовувала різні методи «гіпнозу», намагаючись виробити у молоді необхідне їй ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувані нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Відтак, цілком розумна мета – відкрити дорогу до вищої освіти дітям робітників і селян – вирішувалася не зовсім розумними методами⁷.

Уже восени 1921 р. всі виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мету її було визначено чітко: «Вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають їй пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих»⁸. Особливо пильно слід було проводити перереєстрацію студентів соціально-економічних та педагогічних закладів – інститутів народного господарства та народної освіти.

Із цього часу в усіх вищих навчальних закладах України розпочинається перманентна робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про її систематичність свідчать як звіти навчальних закладів, так і еґодокументи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д.Гуменна відзначала, що чистки йшли одна за одною: «У мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, в оголошеннях, у комісіях»⁹. Крім оголошуваних загальних кампаній, у вишах працювали всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих червоною армією до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок часто виступали і самі навчальні заклади¹⁰. Списки неблагонадійних студентів складалися і подавалися у місцеві комісії

партійними та комсомольськими осередками вишів, які до кінця десятиліття так і залишалися «політичним островом» у навчальних закладах. Саме їм належала провідна роль у впровадженні і контролі за виконанням політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи («Зусиллям ячейки студентство, так би мовити, було загнудане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювалися одногосно. Але за цією одностанійністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність»¹¹).

До категорії «неблагонадійних» (або «чужих») потрапляла, перш за все, та молодь, яка не вписувалася в образ «нового студента», головним елементом котрого було пролетарське походження. Щоб мати можливість навчатися, багатьом студентам доводилося «конструювати» пролетарську ідентичність¹². Але всі ці конструкції з легкістю руйнувалися, коли ставало відомо про «недостойне походження», яке переслідувало людину, навіть якщо батьків уже давно не було на світі. Так, студентку четвертого курсу Харківського технологічного інституту А.Крушедольську, вихованку дитячого будинку, виключили з навчального закладу через батька-священника, який помер ще у 1907 р., коли дочці був лише один рік¹³. Студентка Київського медичного інституту Н.Журавель, яку «вичистили» з 5-го курсу, також писала: «Я не вважаю себе соціально-ворожим елементом тому, що, хоч мій батько і був заможним (мав приблизно 80–90 десятин), але, мені здається, що мене звинувачувати у цьому не можна, тому що мені було півтора роки, коли він помер»¹⁴. Трагедію таких молодих людей достовірно зображено у романі «суворого аналітика доби» – В.Підмогилського – «Місто» на прикладі «чужого» для радянського вишу студента Бориса Задорожного. Доля цього веселого і здібного юнака була повна злиднів та прикростей саме через те, що «він мав необережність народитися від священника, що хоч і помер тому років із десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне»¹⁵.

Чимало вихідців із «колишніх» намагалися старанним навчанням і активною участю у громадському житті довести відданість новій владі. Нерідко такі молоді люди дійсно щиро сприймали ідеали революції і намагалися йти в ногу з часом. Вища освіта була необхідною умовою для успішної інтеграції в радянське суспільство. Проте факт народження не в пролетарській родині важив більше, ніж переконання. Навіть учинки, які раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрадження до вишу, меркли перед «ганебним» походженням. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму», – дивувалися студенти. «Мене віднесли до нетрудового елемента, зовсім не беручи до уваги, що я [...] служив добровольцем у РСЧА два роки й неодноразово брав участь у боях», – писав студент Київського кооперативного інституту Л.Безрадецький¹⁶.

Це була гірка правда життя. Багато вихідців із «колишніх» змушені були жити окремо від своїх батьків, навіть відрікатися від них, але і це не рятувало від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священника, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М.Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунків із батьком». У своєму листі до Я.Ряппа (радянський діяч і педагог, співтворець системи народної освіти радянської України) юнак писав: «Від мене, як від прокаженого, тікають. Де я не просив роботу, скрізь указували на те, що я «вчищений», а як бути мені далі, як існувати? І все від того, що я, немовби, «не порвав зв'язку з батьком-священником». Клянусь чим завгодно, що мене без провини звинуватили. Мене зви-

нували, що я отримую засоби існування від батьків. Але я маю документи, що свідчать про протилежне»¹⁷. «Вовками в овечій шкурі» в роки навчання побувало чимало відомих у майбутньому людей, серед них С.Підгайний, І.Білодід, «соціально-ворожим» виявився К.Мигаль та ін. Щоб закінчити інститут, їм доводилося каятися у неіснуючих гріхах, підкреслювати свою відданість владі, корисність у майбутньому. Урешті-решт, після численних ходінь усіма колами бюрократії, виш усе ж удавалося закінчити, але часто не за три – чотири роки, а за значно триваліший термін чи навіть екстерном.

«Чужими» у 1920-х рр. легко могли стати студенти, яких відрізняла від загалу активна життєва позиція. Навіть у випадку щирого сприйняття ідей соціальної рівності, але не маючи бажання бути сліпою і мовчазною більшістю, така молодь, незалежно від походження, ставала «неблагонадійною». Їх внутрішній конфлікт найгостріше передано М.Хвильовим через образ «нової людини нашого часу» – студентки консерваторії Аглаї, «темнього походження», яке заважає їй навіть стати кандидаткою у комсомол. Вона – одна із тих, що, як гриби, виростають біля компартійних осередків і яких від природи покликано до кипучої діяльності. Аглая хоче бути творцем життя, але мріє творити його не так, як інші, а так, як його «творили хороші протягом тисячі років [...] Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглаї у спідницях та штанях – не можемо далі жити без повітря»¹⁸. Вона протестує проти підслуховування, доносів, вистежування, як виявив беззастережного служіння ідеям революції.

Як правило, у вишах такі студенти надовго не затримувалися, особливо наприкінці 1920-х рр. І рік не лише в «темньому походженні» – навіть із ним можна було, хоч і не зовсім спокійно, довітися до диплома. Потрібно було вести непомітне життя, розчинитися у загальній масі, не викликаючи підозри навіть зовнішнім виглядом, а, головне – не стати жертвою доносу. Тому одні, за словами Ю.Шевельова, жили «під страхом», щоб не виявили їхнього істинного соціального походження, не втручаючись у перебіг подій¹⁹. Інші, як видно зі спогадів Г.Костюка, намагалися протистояти необґрунтованим указівкам партосередків, пасивності і покірності більшості²⁰. Та в ті часи не прощалися прояви індивідуальності, власне бачення й аналітичне ставлення до дійсності, а, особливо, публічне висловлювання своїх поглядів, що відразу ж характеризувалося як «правий ухил», «троцькізм». Мовчання також не заохочувалося – подібна позиція характеризувалася як «примиренство». У Дніпропетровському інституті народної освіти, наприклад, таких «Аглай», що не бажали «жити без повітря», виявилася майже третя частина комсомольців – 135 осіб оплесками підтримали і проголосували за залишення в комсомолі студента Заборовського, який, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М.Галушки, не відрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу виключити мене із комсомолу і дати вільно мислити»²¹. Із такими поглядами і пролетарій, і звичайний обиватель легко перетворювалися на «соціально-небезпечних елементів», яким не було місця в радянській вищій школі.

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах – одні студенти прекрасно почувалися та працювали «і в цій плутанині»²², в інших ламалися долі. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах РСЧА, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені діями члена КП(б)У С.Шубіна – голови комісії з перереєстрації студентів-першокурсників, за-

лишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головпрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутріакадемічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував, осередок робітничої партії [...] Бюрократично, по-чиновницькому, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по-поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто наслідуюється йому перечити»²³.

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі і короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» – студенти, які так жодного разу і не з'явилися в інституті. Крім того, було запроваджено підписку студентів на початку кожного триместру, що дозволяло виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як відзначав у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л.Громашевський, при цьому «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився у жорсткому підході до спекулятивних й авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці»²⁴. Усього в цьому інституті на кінець 1923/1924 н.р., тобто до початку тотальної чистки, із 3800 залишилося 1378 осіб.

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як ідеться у звіті Полтавського ІНО, що проводилася перед початком 1924/1925 н.р., не могла дати таких результатів, які б ґрунтовно змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила «підтягтися» в навчанні і «втягтися» у суспільну роботу»²⁵. Списки осіб, які не пройшли «чистку», під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише радянської України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти у серпні 1923 р. отримав від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, виключених у результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р., із пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»²⁶.

Серед різноманітних чисток, які проводилися у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Навесні 1923 р. виші республіки отримали від ДПУ наказ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви – два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів»²⁷.

Після цього у вищій школі і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені комісії з чистки колишніх білогвардійців, до складу яких обов'язково входив представник ДПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у білій армії, на комісію не подавали документи. Багато хто просто не приходив на засідання, після чого їх справи розглядала спеціальна комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох – В.Левитського

(як добровольця денікінської армії), С.Дворникова та В.Бланка (як «активних робітників в арміях Денікіна і Врангеля»)²⁸. Решту залишили, указавши кожному на те, що «до цього часу не спокутував ганебної плями служби в армії Денікіна»²⁹. У цей час у вишах могли залишити і дезертирів-червоноармійців, якщо вони пред'являли рекомендації від членів партії або проявляли активність у громадській роботі. Пізніше навіть підозри про перебування в одній із ворожих радянському режиму армій – білій чи УНР – вистачало для виключення із вищої школи.

Навесні 1924 р. радянськими і партійними організаціями було розроблено нові правила «розвантаження» вишів і видано наказ, що ця робота не повинна мати форму офіційних чисток, а має проводитися планомірно протягом усього навчального року³⁰. Проте, як показала практика, вони все ж набули форми кампаній – весняної й літньої. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як, наприклад, Одеський медичний інститут, уже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924/1925 н.р. змогла значно скоротити кількість студентів. Та, незважаючи на всі заходи, відсоток робітників і селян залишався надзвичайно низьким.

У серпні 1924 р. виші радянської України отримали низку секретних циркулярів та інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися губернські комісії, особовий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі і Катеринославі губернським комісіям дозволялося створювати підкомісії у відповідних закладах. Наприклад, до складу губкомісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили представник губкому КП(б)У С.Кириченко (він же був головою комісії), голова губпрофосвіти М.Фарбер, а також представники від комітету комсомолу, студентства³¹.

У таємній інструкції зазначалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишу з огляду на його надзвичайне перевантаження³². Метою перевірки було з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить виш – академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно-політичний розвиток, причина вступу до вищої школи, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Водночас у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається у крайніх випадках, після всебічного розбору причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, пропонувалося закінчити виш до 1 січня 1925 р. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалях. Найбільше планувалося виключити слухачів медичних інститутів: Харківського – 30%, Київського – 25% і Катеринославського – 20%. Відсоток скорочення визначався пропускною спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» – дворян, купців, духівництва і чиновництва; в) вихідців із дрібних торгівців і кустарів та взагалі осіб «дрібнобуржуазного походження». На засіданнях комісій давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається у крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад, і потім хворі,

які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці, а «явно чужий елемент виключати»³³.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., крупним вишам за місяць завершити таку роботу було неможливо, тому у більшості із них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, вона тривала з 21 серпня по 15 листопада, усього було проведено 38 засідань, із них останні 24 – під керівництвом ректора Л.Громашевського. Підкомісії більшості київських вишів також закінчили її в середині листопада.

Процедура чистки проходила шляхом індивідуального опитування тих студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади зі слів самих студентів різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту II курсу Київського інституту народного господарства Б.Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. «Чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на 3-й (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені досі гр-на в пенсне і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...] О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу вже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за [...] «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення [...] Усе мною було доведено, але [...] мене так і не поновили»³⁴. Інший опис відомий нам зі слів української письменниці Д.Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні й органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елемента, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хобро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати [...] Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». «Скільки десятин землі?». Не брешу: «6 десятин». «А, признайтесь, – ви попівна?». «Ні!» – не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла»³⁵.

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого республіканським Наркомосом відсотку, перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії із соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство, завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868³⁶. Вражає факт, що у звітах багатьох вишів вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О.Карпеко відзначав, що більше двох третин мають академічну заборгованість, не поодинокими були випадки, коли студент рахувався на III курсі, а склав лише один – два предмети за I-й і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б»³⁷. У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії по ІНО, ішлося, що на

початку роботи було зафіксовано повну академічну неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, наміченого факультетською комісією навесні. Відтак довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених проходили по лінії академічної неуспішності³⁸. Визначити за цими даними достовірність інформації практично неможливо. Наприклад, із того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний та громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента ІІІ курсу К.Мигалья* – вихідця із справді незалежної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум зачетів для переходу на вищий курс, а й 4 зачоти зверх його, а також активно відбував усі необхідні практичні заняття»³⁹. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на нашу думку, стали його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він був.

На початку 1920-х рр. академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу були чи не найбільш популярними мотивами виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд, здається, усе логічно – не склав необхідного для переходу мінімуму, числишся декілька років на одному курсі – уступи місце іншим. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги об'єктивних причин, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії – ці вічні супутники воєн і розрухи – на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відчиненими, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на ІІІ курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?», – з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М.Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися й, до того ж, протягом 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф⁴⁰. Тому насправді, як зазначав ректор Одеського медичного інституту Л.Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, у результаті чого страждала молодь із достатньою успішністю. Справжньою ж причиною «вичищення» була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Встигаючі студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали. Наприклад, ректор Київського ІНО прямо заборонив видавати ці документи⁴¹. А студент ІV курсу Одеського медичного інституту М.Дорфман, що був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, в якій зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено «як академічний баласт»⁴². Губернська комісія припинила дискусію, винісши свій вердикт: «Академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав

* Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО Центральною комісією зі студентських справ (його справа переглядалася двічі), у майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету.

і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організуватися», «Так туманити дорослих людей не можна». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але в Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж урешті-решт було оголошено причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутність стажу. Ширилися чутки, що із медичного інституту мають виключити 900 осіб⁴³.

Рішення місцевих комісій викликали гнів та обурення в однієї частини студентства, паніку – в іншої. Масштаб трагедії «маленької людини» важко виміряти статистикою, як і передати душевний стан виключеного з вишу. Розпач і зневіру донесли до нас спогади Д.Нитченка: «Який то жах – зразу відчувти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчувти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...] Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал із наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути⁴⁴. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість. Добровільно позбавляли себе життя навіть через залишення на повторний курс, як це вчинила студентка Полтавського ІНО О.Кальна, яка, за словами її матері-селянки, «не мала змоги перенести це лихо»⁴⁵.

Виключені із київських вишів, відзначав начальник Київського окружного ДПУ Іванов, налаштовані озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля»⁴⁶. Багато студентів пов'язували пожежу в КПП з діями виключених, а деякі із них говорили, що «це потрібно робити і в інших вузах». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одноголосно» – Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою кайнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К° «мементо морі»⁴⁷. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися по допомогу до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

Листівки із закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми – сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»⁴⁸.

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стовідсотковому пролетарію О.Давиденку, брати якого

загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках⁴⁹. А за словами В.Бруновського, який 1926 р. міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них – 8 студентів, які організували протест проти академічної чистки. Усі вони були страчені⁵⁰.

Поновленням студентів спочатку займалася спеціально створена при Головпрофосвіті центральна комісія у студентських справах. На засіданні президії Укрголовпрофосвіти від 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губкомісій у студентських справах, які й мали вирішувати питання виключення, поновлення та звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних закладів губерній⁵¹. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме у центральній комісії, де, на відміну від губернських, із більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів та довідок не підтверджували рішення про виключення. Як говориться у звіті цієї комісії, із початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359 заяв, усього ж їх було подано 486. Із них лише 36 стосувалися звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів⁵². В інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923/1924 н.р., із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено 228 клопотань (45,6%), а у 272 випадках (54,4%) відмовлено⁵³. Простежити реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися не один раз і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із харківських вищих навчальних закладів – технологічного (110) і медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до комісії колективну заяву, яку підписали двадцять осіб із медичного і 8 – із технологічного інститутів. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ⁵⁴. Як правило, на засідання комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики⁵⁵.

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–1925 рр. також фрагментарні і надзвичайно суперечливі. Як зазначає О.Лаврут, за 1924/1925 н.р. перевірку пройшло 27 603 особи, з яких 6429 були «вичищені» губернськими комісіями (25% перевірених), із них 1624 подали апеляції (25,3% «вичищених»), і лише 567 осіб було поновлено в правах студентів (8% «вичищених» або 35% тих, що подали апеляції)⁵⁶. Та багато джерел різного походження вказує, що майже 90% виключених були згодом поновлені у правах. Особливо цей факт шокував встигаючих студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Згаданий вище Б.Палій так описував свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Виші переповнені, розвантаження необхідне. Комусь потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги – я в армії не служив. Вони повинні залишитися [...] Я подав окрвоєнкому заяву і пішов в армію»⁵⁷. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інсти-

туту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, недоступні для мого розуміння»⁵⁸. Лише після кількох звернень до центральної комісії й особисто наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах студента.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, з Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада того року було виключено як «соціально непригодний елемент» 85 студентів, 45 – як «академічно невстигаючих», 32 – на один рік і 2 – на два роки⁵⁹. Ректор цього закладу відзначав, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до центральної комісії⁶⁰. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до неї лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрахованих студентів I курсу правління Одеського медичного інституту було проти відновлення лише 3 «через повну непригодність» до навчання у виші, яких також згодом було поновлено у правах⁶¹. Це навіть змусило ректора направити у центральну комісію протест правління проти таких дій⁶². Наприклад, із приводу відновленого у правах студента С.Торговицького зазначалося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно лише з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії»⁶³.

Аналогічними були клопотання і за «вичищених» студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926/1927 н.р., тому що на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95% студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!»⁶⁴, – на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комісій, що набирало активного характеру, і спонукало центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, піти на цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, адже для того, щоби мати можливість навчатися, багато із них змушені були порвати стосунки з родичами, відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією тощо. Коли комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до наркомів освіти, юстиції, їх заступників і навіть до Н.Крупської чи А.Луначарського⁶⁵. Стилістика цієї кореспонденції (безпосередність, що межує з панібратством, намагання «вилити душу») справляє враження. Особливості лексики, наведений фактаж не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з погляду відтворення загальної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про «маленьку людину». Та отримавши «згори» дозвіл на продовження навчання, потрібно було ще подолати спротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» – «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може»⁶⁶, що справді було викликане розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій полови-

ні того десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про наростання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел указує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у вишах розгорталася кампанія опротестування – як із боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і студентських організацій. Не завжди правління вишу зважало на постанови про відновлення у правах виключених студентів. Правління інститутів, комсомольські та профспілкові організації наполягали на своїх рішеннях – виникали конфліктні ситуації. Наприклад, центральна комісія у студентських справах двічі (6 лютого і 24 квітня 1929 р.) розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О.Краснокутської, позбавленої права на навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку», і поновлювала її у правах, а комфракція інституту опротестовувала рішення комісії⁶⁷. Щоби не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалене рішення цю студентку «перевести у другий вуз, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після повторного виключення О.Краснокутська звернулася з клопотанням про поновлення до наркома освіти М.Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. прийняло рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»⁶⁸. Доведена до відчаю студентка по-своєму відреагувала на постійні утиски з боку комосередку, показуючи їм дулі та примовляючи: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»⁶⁹. У травні 1929 р. на засіданні правління того ж інституту з нього було виключено студента IV курсу агрономічного факультету О.Сербина, оскільки сільрада клопоталася про те, щоби цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, указуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у с.Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»⁷⁰. 8 липня 1929 р. центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення його з інституту з резолюцією: «Випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти республіки А.Приходька, урахувуючи позитивні відгуки про профспілкову роботу О.Сербина та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було ухвалене рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через 5 років – диплом, коли Сербин виправдає надії громадян на радянської республіки»⁷¹. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», пішов галас у пресі й рішення А.Приходька опротестоване в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. було вирішено, що «від послуг Сербина можна відмовитись»⁷².

Виявляти «соціально-ворожих елементів» серед студентства допомагали загони «легкої кавалерії» – «особливий тип летючого неофіційного контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізати у самісіньке серце зловживань [...] заскочивши ворога на місці злочину»⁷³. Саме так визначав їх призначення ініціатор створення цього масового руху М.Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок в академічному середовищі. Академік С.Єфремов у своєму щоденнику занотував: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з

таких «многонадійних» юнаків накоїти. Уже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Уже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, і моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»⁷⁴. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а, особливо, коли йшлося про чистки студентського складу. Часто саме до «кавалеристів» пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-доносами й вищі інстанції, адже не могли змиритися з тим, що поряд могли перебувати люди з іншого соціального середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вузів не треба допускати».

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чиїсь успіхи, або, приміром, житлова площа. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М.Грушкіну довелося збирати довідки для поновлення на навчання лише тому, що однокурсник А.Костоглодов, до того ж, комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав із ним особисті порахунки через дівчину. Із цього приводу вони вже з'ясовували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло невдаха спробував перевірений метод – адже якщо і не виключать, то нерви поспують неодмінно! Справа розглядалася пізніше й дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М.Грушкіна ніколи не був куркулем, а також не служив у поліції, охоранці та жандармерії⁷⁵, як повідомляв «пильний» А.Костоглодов.

У періодиці студентів відкрито закликали до доносительства: «Є випадки, коли комсомолец знає про приховування соціального стану, але мовчить. На мою думку, треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так і подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»⁷⁶. І все ж були сміливці, котрі, незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту за недонесення, знаходили у собі сили мовчати⁷⁷. Так, серед причин виключення студента III курсу Одеського інституту народної освіти Липка було те, що знаючи, де навчаються діти колишнього пана з його села, він відмовився про це заявити⁷⁸.

2 серпня 1928 р. до редакції газети «Комуніст» надійшов лист члена КП(б)У Б.Ярославського із села Срібне Прилуцького округу, в якому дописувач пропонував пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більше уваги не лише на знання, а й на соціальний стан: «Для того, щоби знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції [...]. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то і «незаможника», пролазять до різних вузів»⁷⁹. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань із боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені райвиконкомом». Також пропонувалося вимагати від молоді політичну характеристику, затверджену районним партійним комітетом. Ураховуючи цей лист і той факт, що до редакції почали надходити численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути у пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», редакція «Комуніста» у квітні 1929 р. звернулася

безпосередньо до наркома освіти М.Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання», що їх порушив автор, і повідомити про вжиті заходи⁸⁰. Саме з того навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, було «вдосконалено анкету для вступників, а також вироблено спеціальну довідку, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоби можна було на місці перевірити документи вступників»⁸¹.

Кінець 1920-х рр. пройшов під гаслом боротьби зі студентами, батьки яких (або вони самі) були позбавлені виборчих прав. Правління інститутів діяли відповідно до постанов Наркомосу УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»⁸² та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»⁸³. Наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як щоденну глибоку очистку вишів від «чужого, ворожого нам елемента»⁸⁴. Зазначалося, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, слід виключати з інститутів, а студентів останнього курсу – позбавити стипендії (якщо її вже було виплачено, то гроші необхідно було повернути). Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І.Блоху, який уже завершив навчання, комісія з чистки, урахувавши інформацію про соціальний стан його батька, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті⁸⁵.

Для проведення процедури чистки, як і раніше, в інститутах діяли комісії з перевірки соціального складу студентів, але паралельно із представників комсомольського і партійного активу було створено «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити у цей період – «примазавшихся» студентів. Обов'язковою була присутність і членів «легкої кавалерії». Засідання комісій проходилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита та анонімна. У тих умовах, коли в установах було вдосталь платних і добровільних «інформаторів», щось приховати було складно, навіть якщо приховувати було нічого.

7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету відзначалося, що перевірка соціального складу студентів останнім часом отримала відповідне місце в роботі вишів. Пропонувалося проводити її й надалі у плановому та систематичному порядку. Водночас указувалося, що про всі випадки виключень правління вищих навчальних закладів повинні інформувати загальностудентські збори, більше висвітлювати питання чисток студентського складу в періодиці⁸⁶.

Як показала практика, студенти виключалися апаратним порядком. Причини, як і раніше, формулювалися невиразно, у загальних рисах. Права навчатися нерідко позбавляли студентів старших курсів, навіть тих, хто при вступі не приховував свого соціального походження і справно вносив плату за навчання⁸⁷. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти, зібравши необхідні довідки, домагалися скасування цих рішень. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А.Приходько у пояснювальній записці з приводу проведених ним відновлень «соціально ворожих елементів» писав, що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці 10 років, де й помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він усе це спростовує, або в обвинуваченнях правління ми зустрічаємося з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем» або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером у маєтку»

і т.ін. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство»⁸⁸.

Як свідчать матеріали центральної студентської комісії, за період із грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено в правах по 20% студентів I і IV курсів, по 30% студентів II і III курсів. 248 осіб із поновлених становили «колишні», «інші», «крамарі», «сини попів і куркулів» тощо⁸⁹. Як і раніше, багато справ залишалися на перегляд до отримання відповідних матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право на навчання після кількох розглядів їхніх справ у комісії, втративши при цьому рік чи два. Стосовно осіб, позбавлених виборчих прав, то їх поновлювали у складі студентів у разі повернення їм цих прав. Згодом це було закріплене постановами ЦВК СРСР від 22 березня 1930 р.⁹⁰ і ВУЦВК від 5 квітня 1930 р. та розповсюджувалося на молодь, виключену із вишів починаючи з 1928/1929 н.р. А студенти, виключені через позбавлення виборчих прав їхніх батьків, поновлювалися лише у тому випадку, якщо батьки не провадили активної боротьби проти радянської влади. Проте поновлення було можливе тільки у тому випадку, коли студент довів, що він повністю порвав зі своєю родиною⁹¹.

Безпідставні звинувачення і виключення із вищої школи були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентства стану страху і непевності. Підливала оливи у вогонь і преса, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі»⁹², «тарганів у шпарах»⁹³, та наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Характеризуючи студентський склад, пропагандистська машина небезуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «соціально-ворожого» студента. У цьому випадку ми також бачимо яскраві прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Дослідники відзначають, що порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективний прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою⁹⁴. Це підтверджується словами одного зі студентів того часу (у майбутньому – відомого літературознавця С.Крижанівського), який говорив, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»⁹⁵.

Таким чином, у політичному просторі вищої школи 1920-х рр. бути «чужим» («соціально-ворожим», «вовком в овечій шкурі») зовсім не значило лише мати непролетарське походження. До цієї категорії молоді в основному потрапляли ті вихідці із «колишніх», робітників чи селян, які, чітко вибудовуючи свою життєву мету, не бажали бути бездумними реалізаторами пролетарського світогляду і котрих пригнічували «стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвіту думки»⁹⁶, бездушність і штучність. Вони, на противагу іншим, наважувалися не лише висловлювати своє бачення дійсності, а й намагалися протистояти сліпим виконавцям волі партії, що могли, за висловом М.Хвильового, лише «комсомолити у пустопорожнє». Саме проти цієї категорії молоді і спрямовувалися постійні перереєстрації або чистки особового складу вишів, що не могли кардинально змінити «фізіономію складу студентства», але були дієвим методом морального пресингу, надійним способом подолання відкритого опору студентів і плекання «єдино вірного світогляду» без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівничих «нового суспільства».

¹ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – 1993. – Vol.65. – №4. – P.750.

² Вишня О. Моя автобіографія // Вишня О. Твори в чотирьох томах. – Т.2. – К., 1988. – С.5–15.

- ³ Утевский А.М. Начало пути // Университеты. – 2005. – №3. – С.68.
- ⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.66.
- ⁵ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Х., 2004. – С.70.
- ⁶ Луначарский А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. – 1921. – №77/78. – С.3.
- ⁷ Смирнова Т. «Бывшие люди» Советской России. – Москва, 2003. – С.258.
- ⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.123–124.
- ⁹ Гуменна Д. Дар Евдоті. Іспит пам'яті. – К., 2004. – Кн.1. – С.158.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.4. – Спр.703. – Арк.260.
- ¹¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.177.
- ¹² Рябченко О.Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті роки) // Укр. іст. журн. – 2009. – №4. – С.129–143.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1417. – Арк.119.
- ¹⁴ Там само. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.134.
- ¹⁵ Підмогильний В. Місто. – Х., 2005. – С.93.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10520. – Арк.31.
- ¹⁷ Там само. – Оп.5. – Спр.604. – Арк.133.
- ¹⁸ Хвильовий М. Вальдшнепи // Його ж. Твори у двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.245.
- ¹⁹ Шевелов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т.1. – С.135.
- ²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. – Кн.1. – К., 2008. – С.146.
- ²¹ Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції. – 1930. – №9. – С.35.
- ²² Утевский А.М. Начало пути. – С.68.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.451.
- ²⁴ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.66.
- ²⁵ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.177.
- ²⁶ Государственный архив Краснодарского Края. – Ф.Р-890. – Оп.1. – Д.996. – Л.36–37 (документ надано д-ром іст. наук, проф. А.Рожковым).
- ²⁷ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.65.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.803. – Арк.52.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1.
- ³¹ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.19.
- ³² Там само. – Арк.6.
- ³³ ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.2.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.413.
- ³⁵ Гуменна Д. Дар Евдоті. Іспит пам'яті. – С.159.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.566 (ч.2). – Арк.302.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.164.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.604. – Арк.79.
- ⁴⁰ Там само. – Оп.4. – Спр.1712. – Арк.54.
- ⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.19.
- ⁴² ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.8.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.17.
- ⁴⁴ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березиль. – 1992. – №3/4. – С.71.
- ⁴⁵ ДАПО. – Ф.1867. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.41.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.16.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.20.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф.Р6452. – Оп.6. – Спр.594. – Арк. 66, 68.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Бруновский В. Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника» // Архив русской революции. – Т.19/20. – Москва, 1993. – С.132.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.411.
- ⁵² Там само. – Арк.417.
- ⁵³ Там само. – Оп.4. – Спр.707. – Арк.266.

- ⁵⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.450.
⁵⁵ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.42.
⁵⁶ *Лаврут О.О.* Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С.68.
⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.413–415.
⁵⁸ Там само. – Арк.410–411.
⁵⁹ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.259.
⁶⁰ Там само. – Спр.116. – Арк.42.
⁶¹ Там само. – Спр.123. – Арк.100.
⁶² Там само. – Арк.111.
⁶³ Там само. – Арк.116.
⁶⁴ *Ряпко Я.* На путях к новой школе // Студент революції. – 1925. – №1. – С.11–13.
⁶⁵ *Рябченко О.Л.* «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...» Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.108–125.
⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.795. – Арк.24.
⁶⁷ Там само. – Оп.8. – Спр.410. – Арк.126, 194.
⁶⁸ ДАХО. – Ф.Р-5645. – Оп.3. – Спр.1-а. – Арк.3–4.
⁶⁹ Там само. – Арк.1.
⁷⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.37.
⁷¹ Там само.
⁷² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.410. – Арк.67, 773.
⁷³ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.344. – Арк.2.
⁷⁴ Цит. за: *Болаболъченко А.* Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. – 2006. – №5. – С.139.
⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.714. – Арк.57–69.
⁷⁶ *О.К-н.* Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – С.49.
⁷⁷ *Шевельов Ю. Я* – мене – мені... – Т.1. – С.116.
⁷⁸ ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.780. – Арк.79.
⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.8797. – Арк.217.
⁸⁰ Там само. – Арк.203–204.
⁸¹ Там само. – Арк.202.
⁸² Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1929. – №6. – Ст.65.
⁸³ Там само. – №16. – Ст.237.
⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.103.
⁸⁵ ДАОО. – Ф.126. – Оп.1. – Спр.576. – Арк.2.
⁸⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.Р-98. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.20.
⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.101; Спр.1417. – Арк.1.
⁸⁸ Там само. – Спр.52. – Арк.148.
⁸⁹ Там само. – Спр.315. – Арк.28.
⁹⁰ Об устраниении нарушеній избирательного законодательства Союза ССР // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1930. – №19. – С.360–361.
⁹¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.87.
⁹² Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. – 1929. – 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня; та ін.
⁹³ *Расс М.* Таргани в шпарах // Студент революції. – 1929. – №5/6. – С.32–33.
⁹⁴ *Орлов И.Б.* Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность // Новый исторический вестник. – Москва, 2002. – №1 (6). – С.31.
⁹⁵ *Крижанівський С.* Спогад і сповідь з ХХ століття. – К., 2002. – С.19.
⁹⁶ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. – С.180.

In the article purges among the students of higher educational establishment of Ukraine in 1920s are analyzed on the basis of a wide range of sources. The typical ways of behavior for that time such as «close youth» and «hostile youth» as well as the methods of resisting the unsubstantiated incriminations are demonstrated. A conclusion is drawn that the main aim of the purges was not the deliverance from «socially hostile elements», but a moral pressing and upbringing of uninitiated but devoted builders of the new society.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.Папакін*

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІНТЕРНЕТ-АРХЕОГРАФІЯ: ОСНОВНІ ФОРМИ ТА ДЖЕРЕЛА ЕЛЕКТРОННИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Уперше робиться спроба проаналізувати основні форми представлення історичних джерел в українському сегменті глобального інформаційного простору, що є предметом інтернет-археографії – спеціального розділу відповідної науки. Подається класифікація основних типів інтернет-публікацій, докладно розглядаються види електронної археографічної продукції: бібліотека, збірник документів, навчальна хрестоматія.

Археографія, як окрема галузь спеціальних історичних дисциплін, що займається комплексом проблем, пов'язаних із публікацією писемних історичних джерел, їх пошуком та описуванням, має свою тривалу історію. Слід згадати, що вперше термін «археографія» («archaeography») вжив французький лікар та археолог-аматор Шарль Спон у праці про свої подорожі Грецією та Малою Азією «Miscellanea eruditaе antiquitatis» (1685 р.). Поняття, що його він сконструював із двох грецьких слів (ἀρχαίος – давній, первісний та γράφο – пишу), мало б означати «описування старожитностей», але вживалося для визначення науки, завданням якої є розповідь про всі «залишки минувшини» (рухомі та нерухомі). Згодом, упродовж ХІХ та, особливо, ХХ ст., і, зокрема, у Росії й СРСР археографія перетворилася на взаємопов'язаний комплекс спеціальних історичних дисциплін про прийоми, методи та способи публікації історичних писемних джерел (едиційна археографія), пошук і збирання таких джерел поза архівосховищами (польова археографія), завдання й методи їх пошуку в архівах та інших сховищах (евристична археографія), а також їх описування й оприлюднення інформації про місця їх зберігання, склад та зміст (камеральна археографія).

Спеціальні історичні науки не можуть стояти осторонь визначальних для сучасного глобалізованого світу інформаційних процесів. Наші знання про минуле повинні ґрунтуватися на наймодернішій джерельній базі. Становлення інформаційного суспільства (суспільства знань) не може відбутися без усебічного використання шляхом забезпечення якнайширшого та віддаленого удоступнення мільйонів писемних пам'яток, створених людською цивілізацією у процесі її розвитку. Недаремно Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, схвалена лідерами «великої вісімки» 22 липня 2000 р., проголошує безперервний рух до загального доступу всіх до всього. Історичний сегмент усесвітньої мережі сьогодні вдосталь насичений різними текстами та віртуальними копіями писемних джерел найрізноманітнішого змісту, спрямування і тематики – від стародавніх священних книг до щойно створених документів. Одним із найпотужніших є оприлюднений там комплекс документів і пам'яток періоду Другої світової війни. За такої ситуації досить дивною видається нещодавно оприлюднена думка одного з провідних

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

E-mail: hparakin@gmail.com

спеціалістів із цієї тематики, що «публікація архівних документів в Інтернет-мережі – справа майбутнього»¹.

На наш погляд, уже нині слід говорити про ще один розділ/напрямок старої «науки про описування старожитностей» – про електронну/технотронну археографію, інтернет-археографію, або ж навіть вебографію, хоча саме цей термін видається нам некоректним через його фактичну неокресленість. Правильним було б під вебографією розуміти науку про джерелознавче описування загалом усіх історичних ресурсів Інтернет². Саме нерозробленість навіть понятійного апарату, змістовного наповнення та меж нового розділу археографії і спонукала нас удатися до написання цієї статті. Просимо розглядати її як заклик до дискусії, лише початок обговорення важливого історико-джерелознавчого феномена.

Водночас у рамках однієї статті неможливо повністю розкрити або дати бодай короткий огляд усього Інтернет-середовища писемних історичних пам'яток, оскільки воно вже сьогодні є практично невичерпним. Адже розміщення будь-якого історичного джерела у всесвітній мережі (або лише інформації про нього) є його електронною публікацією, а кожна така вебсторінка – археографічним електронним виданням. Для початку спробуємо розглянути лише зведені ресурси українського Інтернет-сегменту. Такий вибір пов'язаний насамперед із лінгвістичними проблемами, а також із констатацією факту практичної неосяжності археографічної частини рунету, не говорячи вже про англо-, франко- та іспаномовні сегменти глобальної мережі, пов'язані з електронними публікаціями історичних пам'яток.

Зазначимо, що загальні питання електронних (технотронних – за російською термінологією) публікацій писемних джерел ми розглядатимемо лише в контексті онлайн-інтернет-публікацій. Археографічні видання у вигляді CD-дисків, або на інших носіях із жорстко зафіксованою інформацією, поки що свідомо залишаємо осторонь. Поведемо мову лише про електронні публікації джерел із паперовими носіями, тож не йтиметься про обговорення особливостей інтернет-публікацій аудіовізуальних та картографічних джерел, створення документальних геоінформаційних пошукових проектів тощо.

На жаль, доводиться констатувати, що наявна література зі згаданої теми незначна. Археографи та джерелознавці ще не звернули увагу на вебпублікації історичних джерел як специфічне явище, не розкрили теоретичні аспекти його специфіки. За слушним зауваженням дослідника проблем історичної інформатики О.Ждановича: «Вивчення інформації праць, що містять матеріали, пов'язані з використанням істориками мережі Інтернет, приводить до висновку: досліджуваний комплекс літератури здебільшого представляють праці, орієнтовані або на висвітлення загальних питань використання комп'ютерної техніки, або на вирішення приватних проблем, які виникають при виконанні конкретних проектів. Проблема відсутності в істориків загальної методики використання ресурсів мережі Інтернет при проведенні історичного дослідження є дуже актуальною. Недостатньо розроблені такі теми, як орієнтація історика на ресурси, визначення рівня вірогідності та наукової цінності представлених матеріалів, відсутність алгоритмів їх аналізу»³.

Усе сказане є справедливим і щодо проблем інтернет-археографії. Попри значні інформаційні можливості таких електронних ресурсів, жоден із науковців ще не спромігся комплексно проаналізувати сучасний стан та основні тенденції розвитку зазначеного напрямку археографії. Виняток становлять лише поодинокі публікації з викладенням дотичних проблем зв'язку історичних наук та розвитку інтернет-технологій, окремі огляди сайтів, де

розміщено писемні джерела, або ж висвітлення деяких проблем упровадження конкретних інформаційних проектів. Усе це є здобутком насамперед російської історіографії. До проблемних статей можна зарахувати хіба що невелику розвідку представника Томського держуніверситету Ж.Рожневої, яка спробувала проаналізувати презентацію історичних джерел в Інтернет. Дослідниця констатувала вузькість існуючої джерельної бази, яку склали виключно «опубліковані джерела та сучасні матеріали». Відтак «кількість та якість розміщених у мережі електронних історичних джерел, а також нерозробленість відповідних джерелознавчих методик, дозволяє говорити поки що про фрагментарне використання мережі у традиційних історичних дослідженнях»⁴. Дуже близькою до заявленої нами теми є публікація іншої російської дослідниці – О.Бобрової, присвячена аналізу археографічної складової російського сегмента всесвітньої мережі⁵. На жаль, навіть такі невеличкі розвідки в українській історіографії наразі відсутні.

Тому нам, очевидно, варто послідовно розглянути наявні електронні археографічні ресурси, беручи до уваги насамперед такі суттєві позиції: 1. автори та редактори (упорядники) електронних публікацій; 2. мета публікацій: задекларована авторами й реальна; 3. предмет, специфіка та спрямування публікацій; 4. засади відбору писемних пам'яток та їх текстів для публікації; 5. прийоми та засоби здійснення публікацій; 6. якість інтернет-публікацій, їх достовірність і зручність у користуванні.

На наше переконання, для розгляду джерел інтернет-археографії визначальною є така ознака, як спрямування самого сайту. Як правило, це спеціалізовані електронні бібліотеки та архіви, які виступають основним інтегральним джерелом інтернет-археографії (перша категорія). На другому місці перебувають сайти, для яких публікація документів в електронному вигляді є важливою, проте не основною, складовою наповнення змісту. Це, насамперед, офіційний портал Держкомархіву України, сайти провідних книгозбірень, зокрема Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – НБУВ), вищих навчальних закладів (спеціалізовані джерелознавчі, наукові та освітні ресурси). Третя категорія – інтернет-представництва інституцій, формально не пов'язаних з археографічною діяльністю (наприклад, офіційний портал Кабінету Міністрів України, сайти Міністерства закордонних справ та посольств України у різних державах, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, обласних державних адміністрацій тощо), які регулярно розміщують окремі електронні публікації писемних пам'яток певної тематики. Четверта категорія – незалежні (приватні) сайти й тематичні інформаційні проекти, які подають електронні версії окремих історичних пам'яток, відібраних згідно з власними вподобаннями (приміром, інформаційно-освітній ресурс «Гайдамака»). Такою на сьогодні є провідна тенденція інтернет-археографії, а саме – розміщувати електронні варіанти текстів і зображень історичних пам'яток не стільки на спеціалізованих джерельних сайтах, скільки у складі веб-ресурсів інституцій та приватних порталів, які займаються різнобічною діяльністю. Нарешті, останньою категорією електронних інформаційних ресурсів археографічного спрямування є періодичні інтернет-видання на історичну тематику, які вміщують публікації джерел. Однак в Україні такого роду ресурси через свою очевидну велику затратність і складність фактично ще не народилися. У даній розвідці зупинімося лише на аналізі двох перших категорій археографічних веб-ресурсів.

Аналіз електронних публікацій писемних джерел у всесвітній мережі здійснюватимемо із використанням запропонованої О.Бобровою класифікації

їх видів за п'ятьма групами: 1) «клони» паперових публікацій – електронні перевидання існуючих збірників документів або окремих журнальних публікацій зі збереженням усіх притаманних їм особливостей; 2) віртуальна публікація, що не має паперового оригіналу, тобто не опублікована традиційним способом; 3) перевидання в електронній версії вже існуючої у традиційному вигляді публікації, переробленої самим автором; 4) електронне перевидання широковідомого і неодноразово виданого у традиційному вигляді джерела, що супроводжується коментарями розробника сайту або його особистий переклад окремих документів; 5) перевидання в електронній версії вже існуючої у традиційному вигляді публікації, включаючи всі супровідні тексти, але при цьому творці сайту виправляють помилки в коментарях, примітках і т.д.⁶ Ми свідомі, що така класифікація не є вичерпною, оскільки більшість інформаційних ресурсів Інтернет має мішаний характер.

Спеціалізовані сайти: електронні бібліотеки

Єдиний на сьогодні приклад українського інформаційного ресурсу, цілком присвяченого оприлюдненню писемних джерел та історії України IX–XVIII ст. включно – це приватний сайт «Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації» (<http://litopys.org.ua/>), створений у рамках проекту електронної бібліотеки давньої української літератури. Його розробник і автор – М.Бистрицький (Інститут історії України НАНУ).

Згадана електронна бібліотека на сьогодні є репрезентативною добіркою писемних історичних пам'яток, об'єднаних єдиною ідеєю – не просто зібрати якнайбільшу кількість творів української писемності як набір текстів різних часів та авторів, а показати їх на тлі цілісного культурно-історичного процесу. Тому автори-упорядники, звернувши основну увагу на літописи, хроніки, щоденники та історичні документи, зібрані в основному розділі сайту (він так і називається – «Літописи»), уміщують на інших сторінках також додаткові матеріали (монографії, історичні есе, наукові розвідки). Ще однією складовою цього інформаційного ресурсу є пам'ятки давньоруської/староукраїнської літератури XI–XVIII ст. Історичні джерела також публікуються в рубриках «Граматика та лексикони» й «Історичні мапи».

Розміщені матеріали поділяються на основні («Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації») та додаткові розділи «Бібліотека», «Історія», «Літературознавство», «Мовознавство», «Політологія». В останньому зібрано концепції нації, націоналізму, державності, представлені працями класиків політологічної думки (Дж.Ст.Міль, М.Вебер, Е.Сміт) та сучасних авторів (Г.Касьянов, Р.Шпорлюк, В.Скуратівський). Історична наука репрезентована іменами В.Антоновича, М.Грушевського, І.Крип'якевича, З.Жогута, О.Оглоблина С.Юшкова та ін. Художня література та додаткові тексти розміщено в розділі «Бібліотека».

Згаданий ресурс подає досить багату збірку посилань, яка, однак, не містить вичерпного огляду відповідного Інтернет-сегмента. Відвідувачі мають можливість залишити відгуки у книзі скарг і пропозицій або взяти участь в обговореннях на форумі. Кімната новин призначена для інформування про нові надходження.

Сьогодні «Ізборник» має два дзеркала: головне – за адресою <http://litopys.org.ua/> (з 01.10.2003 р.) і допоміжне – <http://izbornyk.org.ua/> (відкрито 25.10.2008 р.). Фізично сайт розміщується на вільному сервері на двох сторінках: <http://litopys.narod.ru/> (з 04.01.2002 р.) та <http://izbornyk.narod.ru/>

(з 17.02.2003 р.), має зручну систему навігації, вікно пошуку, архіви за кожен рік (починаючи від заснування у 2002 р.). Джерела, розміщені як суцільний текстовий файл, після відкриття потребують вертикальної прокрутки, мають «якорі» для прискореного переходу до підтекстових коментарів та приміток.

Основою джерельного наповнення «Ізборника» є насамперед літописи: давньоруські (мовою оригіналу, деякі – у сучасному українському перекладі), литовсько-руські (у тому числі старобілоруською та польською мовами), козацькі літописи й хронографи, діаріуші та щоденники (Пилипа Орлика, Миколи Ханенка), стародруки («Лексикон» Памви Беринди, «Граматика» Лаврентія Зизанія), твори іноземців про Україну, певний актовий матеріал (приміром, грамоти великих князів литовських 1390–1556 рр.) та багато інших різноманітних історичних пам'яток. Слід особливо підкреслити, що на цьому сайті вперше у всесвітній мережі розміщено такий значний і відносно цілісний масив наративних джерел з історії України.

Основою для електронної публікації слугують книжкові видання, що побачили світ здебільшого у XIX–XX ст. і нині перетворилися на бібліографічні раритети. Переважна більшість матеріалів подана у форматі html, тексти наводяться в адаптованому вигляді, за сучасною пунктуацією та з примітками, наявними у вихідному виданні. У наборі, відповідно до друкованого першоджерела, часто-густо відтворюються старослов'янські літери ер, ять, фіта, юс малий, лігатура ук, от, єсть йотована тощо. Під час підготовки текстів до публікації до уваги бралися різні видання пам'яток. Так, «Слово про закон і благодать» і «Похвала кагану Володимирі» київського митрополита Іларіона підготовлені за публікацією рукопису Синодального зібрання (Державний історичний музей (РФ), №591)*.

При публікації «Літопису руського» (за Іпатіївським списком) взято за основу друге академічне видання 1908 р., здійснене академіком О.Шахматовим, із відтворенням його науково-довідкового апарату, але додана передмова репринтного перевидання 1998 р. При цьому електронна публікація зберігає пагінацію свого першоджерела.

Деякі пам'ятки, переважно великі за обсягом, подано неповністю (зокрема, «Літопис» Самійла Величка, щоденник Якова Марковича, літопис Мгарського монастиря тощо), або ж цілком подається сучасний переклад, а оригінал староукраїнською мовою відтворюється фрагментарно («Синопис» 1674 р.). При цьому критерії, якими користувалися упорядники при скороченні текстів та виборі фрагментів пам'яток, не оголошуються. Незначна кількість історичних пам'яток подана у форматах DjVu та pdf, які повністю відтворюють відскановані вихідні публікації.

Отже, розміщені на сайті «Ізборник» археографічні матеріали можна практично повністю віднести до «клонів» паперових публікацій, за

* Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // Slavia, časopis pro slovanskou filologii. – Praha, 1963. – Roč. XXXII. – Seš. 2, s. 141–175. Адаптація церковнослов'янського тексту, сучасна пунктуація та примітки були відтворені за виданням: Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А.М.Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1997. – С.26–61. Подаються також відомості про інші публікації та дослідження пам'ятки: Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984 – 240 с.; Прибавления к Творениям св. отцов в русском переводе. – Москва, 1844. – Ч.2. – С.1–91; Жданов И.Н. Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру // Жданов И.Н. Сочинения. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.1. – С.1–80; Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сборник ОРЯС. – 1907. – Т.82. – №4. – С.28–55; П.[етровский] М. Иларион, митрополит Киевский, и Доментиан, иеромонах Хиландарский: Библиографическая заметка // Известия ОРЯС. – 1908. – Т.13. – Кн.4. – С.81–133; Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908.

класифікацією О.Бобрової, а весь інформаційних ресурс – до тематичних електронних бібліотек. Однак слід підкреслити, що автори сайту часом намагаються вдаватися до критики друкарських першопублікацій із використанням інформації, поданої в інших виданнях того ж джерела, що наближає цей електронний археографічний продукт до п'ятого типу за згаданою вище класифікацією, тобто відтворення опублікованих джерел із виправленням помилок і (частково) коментарями з новіших публікацій. Проте власних коментарів та виправлень у жодній із публікацій автори сайту не робили.

Слід підкреслити певну археографічну обмеженість згаданого інформаційного ресурсу. Насамперед, це хронологічні межі – на «Ізборнику» не розміщуються тексти писемних пам'яток XIX–XX ст. Крім того, обмеженою є й видова репрезентативність джерельної бази. З усього розмаїття історичних пам'яток обраного періоду сайт публікує лише певну частину, а саме – літописи, хроніки, щоденники, значно менше – актовий матеріал. Повністю відсутні історичні джерела, оприлюднені у важливих збірниках архівних документів. Ідеться, наприклад, про корпус архівних документів і пам'яток, свого часу опублікованих в «Актах, що належать до історії Південно-Західної Росії», «Архіві Південної та Західної Росії», «Українському архіві», у низці сучасних документальних видань – корпусній публікації «Архів Коша Нової Запорозької Січі», серійному виданні «Український дипломатарій» та ін. Таким чином, презентовану згаданим інформаційним ресурсом джерельну базу слід визнати вибірковою, неповною як за хронологією, так і за номенклатурою історичних джерел, а також за способом відтворення (фрагментарна публікація частини пам'яток).

Спеціалізовані джерелознавчі, наукові та освітні сайти

Першість тут за правом належить офіційному веб-порталу Держкомархіву – «Архіви України» (<http://www.archives.gov.ua/>) – як основному спеціалізованому інформаційному ресурсу, внесок якого у справу оприлюднення архівних документів упродовж 2000–2006 рр. уже відзначався у фахових публікаціях⁷. Наш огляд також в основному торкатиметься інтернет-публікацій пізнішого періоду, натомість інформаційні ресурси істотно переформатованого з другої половини 2009 р. порталу не розглядатимемо.

Ідеологом, керівником проекту та його головним редактором у зазначений час був професор Г.Боряк, якому допомагала команда однодумців, серед яких Ю.Забенько (веб-майстер і системний адміністратор), О.Шаленко (редагування, переклад текстів англійською мовою), основні роботи з макетування і редакцію виконували молоді фахівці О.Бернікова, А.Кисельова, Т.Клименко.

Писемні джерела та інформація про них публікуються у чотирьох тематичних розділах порталу: «Документальні виставки on-line», «Голодомори в Україні (Електронний архів Голодомору)», «Публікації на порталі» (електронні онлайн-версії збірників документів та довідкових видань), «Репресивні режими: ресурси до вивчення» (зокрема, «Реєстр меморіальних фондів»).

Перший із них містить електронні зображення архівних документів (із паперовою основою та фото), які використовувалися впродовж 2000–2009 рр. для створення Держкомархівом тематичних виставок⁸. Цей представницький корпус електронних копій документів відзначається широкою хронологією (від XI ст. до сьогодення), великою кількістю (понад 60 експозицій) та різноманітною тематикою (ювілеї видатних діячів, історичних поста-

тей, річниці пам'ятних подій, державні свята тощо)⁹. З урахуванням вимог виставкового жанру у таких електронних публікаціях повністю відсутній будь-який науково-довідковий апарат (наводяться лише назви документів і пошукові дані). Кожен із документів представлений окремим файлом або кількома. Крім того, документи всередині публікації, як правило, згруповані не за тематикою, хронологією чи іншою ознакою, а за архівосховищами. Іноді архівні документи відтворюються не повністю, а фрагментарно (титольний аркуш, підписи). Усе це не дозволяє розглядати таку публікацію як археографічний продукт. За формою і суттю це, радше, електронна презентація тематичних добірок історичних пам'яток з архівосховищ України.

Певною мірою наближеним до виставок on-line є розділ веб-порталу Держкомархіву, присвячений голодоморам в Україні¹⁰. Це спеціалізований тематичний розділ, що містить електронні копії архівних документів та бази даних про голодовки 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., у тому числі найбільший зведений тематичний археографічний ресурс – «Електронний архів Голодомору». На відміну від попереднього розділу, вміст цієї сторінки максимально наближений до археографічних стандартів. Основою для презентації архівних документів про голодомор 1932–1933 рр. в Україні стали не електронні копії джерел, що зберігаються в державних архівах України та Російської Федерації, а комплекс джерел, уміщених у збірниках документів і матеріалів, виданих 1990–2009 рр. Вони у хронологічній послідовності відтворюють картину підготовки та здійснення одного з найбільших злочинів сталінського комуністичного режиму – голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. Станом на червень 2009 р. тут було представлено документи, опубліковані у 7 збірниках¹¹. Крім того, певну кількість документів узято з інших публікацій, у тому числі журнальних. Використані також електронні копії окремих архівних документів, що були оприлюднені на веб-порталах Служби безпеки України, обласних державних адміністрацій та облдержархівів (із відповідними лінками). Усі розміщені на сторінці «Електронний архів Голодомору» історичні джерела містять гіперпосилання на бібліографічні описи тих документальних видань, де вони були опубліковані, або ж на відповідні сайти.

Унаслідок бажання розробників охопити якомога більше оприлюднених у різний спосіб джерел цей розділ веб-порталу Держкомархіву набув дещо еклектичного характеру – поряд із відсканованими копіями збірників, розташованими у хронологічній послідовності, представлені електронні версії оригінальних документів (у кольорі, із відтворенням підписів, відбитків печаток, позначок, резолюцій, штампів тощо). Водночас авторам сторінки не можна закинути «клонування» книжкових видань, адже розміщені тут тексти і зображення документів спеціально опрацьовані, класифіковані за загальною хронологічною ознакою, а не за попередніми публікаціями. Тож «Електронний архів Голодомору» слід уважати повноцінним електронним археографічним виданням, мабуть, першим і поки що єдиним в українському сегменті Інтернет. У ньому вочевидь бракує тільки науково-довідкового апарату, який не відтворено за вихідними виданнями (окрім текстуальних приміток). Відсутні також необхідні пошукові засоби, крім хронологічного.

Окрім того, відповідні місця цього розділу містять електронні копії експонатів документальних виставок держархівів областей. Інформаційно насиченою виглядає сторінка «Промови вождів», де відтворено (як правило, фрагментарно) офіційні та неофіційні висловлювання Й.Сталіна, Л.Кагановича, С.Косіора, П.Постишева, В.Чубаря тощо стосовно політики партії, спрямованої на нищення українського селянства. Здебільшого вони взяті з матеріалів

тогочасної преси, сучасних збірників листування керівників ВКП(б) тощо. Нині «Електронний архів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» доступний також на сайті Інституту історії України НАНУ¹², де ресурс значно доповнено останніми археографічними публікаціями з теми, зокрема, за сайтами СБУ, російських архівних і державних установ (Росархів, МЗС РФ, регіональні інтернет-ресурси).

У розділах про голод 1921–1923 та 1946–1947 рр. представлено фотодокументи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.Пшеничного, реєстри фондів держархіву Миколаївської області, в яких містяться відомості про голодування населення Миколаївщини за згадані роки, а також електронні копії експонатів документальної виставки, підготовленої держархівом Донецької області. Ці сторінки розділу вже не претендують на роль спеціального електронного археографічного видання.

Розділ «Публікації на порталі» є справжньою електронною бібліотекою, оскільки відтворює повнотекстові версії путівників, довідників, збірників документів, документальних видань та іншої літератури, випущеної архівними установами впродовж 1999–2009 рр.¹³ Серед рубрик розділу нас цікавлять: «Документи і пам'ятки», «Путівники», «Довідники», де головним чином у форматах pdf, rtf.zip представлено повнотекстові версії майже 100 друкованих видань (серед них 44 довідники, 40 путівників, 2 збірники документів, решта – документальні дослідження і розвідки). Причому не всі вони обов'язково мають вихідний друкований формат. Так, реєстр фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, представлений тут, існує тільки у вигляді компакт-диску, тиражованого доволі обмеженим накладом. Те ж стосується путівника держархіву Дніпропетровської області, реєстру фондів XV–XX ст. держархіву Закарпатської області. Із 2005 р. електронною версією на порталі репрезентований реєстр розсекречених архівних фондів України¹⁴, друкований варіант якого з'явився лише 2009 р. Загалом п'ять видань представлено електронними версіями (у тому числі два – тільки на порталі). Інші рубрики розділу («Дослідження», «Підручники, словники», «Періодика», «Бібліографічні покажчики» тощо) практично не мають відношення до археографічних проблем.

У цілому, уважаючи цей розділ порталу досить інформаційно насиченим, слід назвати й певні, притаманні йому, вади. На наш погляд, це, насамперед, незначна кількість електронних копій збірників документів, фактично – тільки документальна частина (перший том) видання «Істину встановлює суд історії», документальний збірник про радянських партизанів 1941–1944 рр. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...», а також виданий у Сумах альбом листівок і газет доби Української революції 1917–1920 рр.¹⁵ Таким чином, це лише мізерна частина опублікованих упродовж 2000–2009 рр. архівними установами документальних збірників. Інші матеріали рубрики «Публікація документів і пам'яток» не мають відношення до нашої теми, або ж є тематичними збірниками, присвяченими проблемам голодомору, і дублюють матеріали іншого розділу.

Належність до інтернет-археографії слід визнати і за електронними базами даних, розміщеними на порталі «Архіви України». Це розділ «Репресивні режими: ресурси до вивчення»¹⁶, що містить насамперед переліки фондів меморіального характеру Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.Пшеничного, держархівів в Автономній Республіці Крим, Києві та Севастополі, а також усіх областях. Тематика меморіального характеру охоплює переважно джерела з історії підготовки і перебігу голодомору

1932–1933 рр. в Україні, тому згаданий ресурс слід розглядати як своєрідне камеральне доповнення «Електронного архіву Голодомору». Це відтворені у форматі pdf описання конкретних архівних документів за заздалегідь визначеною схемою (17 полів описування). Ступінь опрацювання джерельної бази різними архівами виглядає нерівнозначно. Якщо, наприклад, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України наводить описання виключно вже опублікованих документів, то більшість держархівів областей відповідально опрацювала дотичні до голодомору фонди й подала інформацію як про опубліковані, так і нововиявлені архівні джерела. Про їх цінність свідчить той факт, що держархів Миколаївської області навіть видрукував реєстр документів своїх меморіальних фондів окремим виданням¹⁷.

Але у цілому такі описування не зведені до єдиної працюючої бази даних, не мають відповідних пошукових інструментів, і взагалі не є чимось цілісним. Очевидно, що наступним кроком мають стати заходи редакторів порталу зі з'єднання наявних описувань в інтегровану базу даних, додання належного пошукового інструментарію та перехресних посилань/гіперпосилань. Тому поки що важко розглядати згаданий ресурс як цілісний і повноцінний археографічний продукт.

На порталі Держкомархіву були також посилання на інші електронні археографічні проекти та бази даних (із листопада 2009 р. значна частина з них знята взагалі або віднесена до внутрішніх рубрик). Насамперед це вже згаданий раніше «Ізборник», а також велика кількість гіперпосилань на українські, російські, європейські та американські ресурси (Європейський архів/Eurogrian Archive, Всесвітня та Європейська цифрові бібліотеки та ін.).

Говорячи загалом про електронний інформаційний ресурс «Архіви України» та його археографічну складову, слід ще раз підкреслити, що в українському сегменті Інтернет на сьогодні він найбільш розвинений. Означений ресурс містить як єдине в нашій країні повноцінне електронне археографічне видання «Електронний архів Голодомору», так і електронну бібліотеку документальних збірників, довідників і путівників, виданих від 1999 р. Водночас незавершеним залишається археографічний проект «Реєстр меморіальних фондів», який нині представляє собою сукупність файлів, підготовлених різними виконавцями, і не доведених до стану консолідованої бази даних. Вочевидь можна припустити, що це пов'язано зі змінами в керівництві Державного комітету архівів України та новою політикою наповнення і підтримання порталу.

Суттєвими доповненнями до офіційного порталу Держкомархіву виступають сайти держархівів областей та їх інформаційні сторінки на сайтах облдержадміністрацій. Такі ресурси мають уже всі держархіви, які регулярно публікують експонати виставок, а також власні збірники документів, довідкові видання. Значний документальний масив було оприлюднено напередодні 75-річчя голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Найкращим прикладом такої тематичної публікації слід уважати розділ «Голодомор 1932–1933 рр., Харківська область» на веб-сайті держархіву Харківської області (<http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php>). На момент відкриття сторінки на ній було розміщено 239 документів, але анонсовано виявлення і підготовку до публікації понад 800 документів із фондів архіву області, а також матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, збірок харківських музеїв тощо. Наявні пошукові засоби дозволяють здійснити пошук за географією (на рівні районів), видами (типами) документів та хронологією. На окремій сторінці розділу вміщено, крім того, п'ять переліків документів цієї тематики, виявлених харківськими архівістами впродовж 2006–2008 рр. Саме цей інформаційний ресурс

варто вважати електронним археографічним продуктом, що можна зіставити з «Електронним архівом Голодомору». Власне, він є регіональною складовою останнього, оскільки частина представлених тут електронних копій документів відтворена у відповідному розділі веб-порталу «Архіви України».

Веб-сайти держархівів Донецької, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Чернігівської областей та м.Севастополя здебільшого містять матеріали документальних виставок, деякі – електронні публікації довідкових і документальних видань архіву. Тому їх слід розглядати лише як доповнення до консолідованого інформаційного ресурсу «Архіви України».

Інформаційні ресурси бібліотечних закладів найбільше презентує портал Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Специфіка таких установ визначила основну форму веб-публікацій – у вигляді клонів паперових видань. У відповідному розділі порталу представлено найзначніші рукописи та раритетні видання книгозбірні: Київські глаголичні листки Х ст. – одна з найдавніших пам'яток старослов'янської писемності; рукописне Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.) та Львівський «Апостол» 1574 р. – найдавніша точно датована книжка, надрукована в українських землях¹⁸. Причому дві перші електронні публікації репрезентують сучасні друкарські видання, здійснені на найвищому науковому рівні (зокрема, із факсимільним відтворенням оригіналу, кодикологічним аналізом, примітками), а остання є електронною версією стародруку XVI ст. Усі ці публікації підготовлено Інститутом рукопису НБУВ під керівництвом члена-кореспондента НАН України Л.Дубровіної. Нині фахівці інституту опрацьовують значний масив раритетних рукописів для подальшої публікації.

Значним археографічним явищем стало здійснення спільного українсько-російського проекту під назвою «Електронний архів В.Вернадського». Він був започаткований у березні 1999 р. з ініціативи С.Мінгалеєва і первісно розміщувався на сервері Інституту теоретичної фізики НАН України. 2000 р. проект отримав і російську прописку, переїхавши на сервер найбільшої у цій країні інтернет-бібліотеки М.Мошкова за адресою <http://vernadsky.lib.ru>. Згодом, у березні 2001 р., «Електронний архів В.Вернадського» став спільним проектом комісії НАНУ з розробки наукової спадщини академіка В.Вернадського та НБУВ, отримавши постійну електронну адресу – <http://www.nbuv.gov.ua/vernadsky>. Автори-розробники поставили за мету створити повне зібрання творів академіка, нині розпорошених по архівах РАН, НАНУ, а також тих, що зберігаються в кабінеті-музеї В.Вернадського в Москві. На окремих сторінках у форматах, головним чином, DjVu, а також hdf, html опубліковано електронні версії праць академіка, починаючи від його статей з історії науки 1902–1916 рр., найвизначніші твори («Проблеми часу, простору й симетрії», «Автотрофність людства», «Жива речовина» та ін.), щоденники й листи, а також електронні клони значної кількості праць, присвячених самому В.Вернадському, його життю та творчості¹⁹. Найбільший інтерес для нас становлять електронні публікації творчої спадщини визначного вченого, яка зберігається в багатьох академічних та державних архівах України й Росії. Автори поставили перед собою завдання заповнити купюри, здійснені в наявних друкованих виданнях. Такі виправлені публікації супроводжуються історичними довідками, списками попередніх видань, редакційними коментарями. У планах авторів також удосконалення формату подання електронних публікацій – переведення їх на sgml та LaTeX.

Національна парламентська бібліотека України (<http://nplu.org/>) обрала інший шлях презентації власних інформаційних ресурсів – оцифрування та надання можливостей віддаленого доступу до рідкісних і цінних книжкових

видань кінця XIX – початку XX ст. зі своїх фондів. Для цього відбиралися примірники за критеріями: видані українською мовою наприкінці XIX – на початку XX ст.; цінність для української та світової культури; незадовільний фізичний стан та загроза повної руйнації паперового носія, що не підлягає реставрації; незначна кількість примірників; підвищений попит; видання, що перейшли у суспільне надбання і на які не поширюється авторське право. За даними сайту бібліотеки, уже оцифровано 229 видань (45 994 сторінок).

На першому етапі роботи бібліотекою здійснюється формування електронної колекції «Історія та культура українського народу»: видання з історії України та українського права, історії української православної церкви, літератури та мистецтва; окремо та більш широко висвітлюється тема фольклору й етнографії. До електронної колекції вже ввійшли праці таких видатних учених, істориків, письменників, як Б.Барвінський, М.Грушевський, Р.Лашенко, І.Огієнко, О.Терлецький, С.Томашівський, І.Франко, С.Чарнецький; відтворено окремі випуски збірників етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Для організації електронної бібліотеки та забезпечення доступу до представлень оцифрованих книжок обрано інформаційну систему російського виробництва T-Libra (ІС T-Libra, розробка ТОВ «Константа», м.Архангельськ), спеціально призначену для створення мультифункціональних та багатомовних електронних бібліотек в Інтернет/Інтранет-архітектурі. Усе це значно полегшило пошук бібліографічних даних, але фактично онлайн-доступ до повнотекстових публікацій історичних джерел (навіть пам'яток історичної думки) на сайті Національної парламентської бібліотеки України відсутній. Так само неможливий доступ в онлайн-режимі до електронних повнотекстових публікацій на сайті Національної історичної бібліотеки України (<http://www.dibu.kiev.ua/>). Відтак, доводиться констатувати, що бібліотечні інформаційні ресурси на сьогодні практично не залучилися до інтернет-археографії. Виняток становить лише незначний сегмент порталу НБУВ з електронним відтворенням публікацій найбільш раритетних джерел із власних фондів бібліотеки. Ще один виняток – клонові публікації кількох видань початку XX ст. з історії, етнографії та фольклору Закарпаття, розміщені в розділі «Електронна бібліотека» на веб-сайті Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки (<http://www.biblioteka.uz.ua/>). Тут у форматі DjVu представлено 9 книжок, у тому числі «Руська читанка» В.Бирчака (Прага, 1922 р.), «Очерки культурної історії Подкарпатської Русі» Ю.Русака (Ужгород, 1927 р.), збірник «Галичина, Буковина, Угорська Русь», упорядкований анонімними співробітниками журналу «Украинская жизнь» (Москва, 1915 р.) та ін.²⁰

Як найінформативніший приклад археографічних публікацій, представлених на сайті вищого навчального закладу, можна навести діяльність з відтворення текстів пам'яток історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. На його сайті (<http://www.history.univ.kiev.ua/>) історичні джерела згруповано відповідно до навчальної програми нормативного курсу «Історія України». Зокрема, одна зі сторінок веб-сайту вміщує першоджерела для користування студентами першого курсу факультетів гуманітарного профілю у форматі zip. Наведено повні тексти мовою оригіналу білорусько-литовських та українських літописів, окремих пам'яток права²¹.

На іншій сторінці розміщено електронні версії документів, узятих із навчальної хрестоматії з історії України для студентів вузів (укладачі Б.Білик, Л.Дячук, Я.Калакура та ін.). Це – представлені в одному файлі з можливістю відкриття за главами (а всередині глав – за окремими документами) перекладені українською мовою уривки із таких історичних джерел, як твори

Геродота, Йордана, Прокопія Кесарійського, перших київських літописів, привілеїв великих литовських князів та польських королів, жалуваних грамот, сеймових постанов, статутів, дипломатичне листування гетьмана Богдана Хмельницького, жалувані грамоти московських царів, ухвала Земського собору про встановлення московського протекторату над Україною (1654 р.), Гадяцький трактат (1658 р.), «Конституція і пакти» екзильного гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.), укази російських імператорів стосовно України, програми українських політичних партій початку ХХ ст., акти Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, радянської доби, а також деякі документи еміграції (зокрема, щодо створення та діяльності ОУН, УПА)²². Лише незначні за обсягом документи подані як повнотекстові файли (виняток: представлена на сайті повнотекстова електронна версія книги В.Сергійчука «Як нас морили голодом» – збірник документів про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.²³). Наприкінці кожного з файлів подано інформацію щодо вихідної публікації (назва видання, сторінки тощо).

Розміщені на веб-сайті історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка археографічні матеріали у сукупності створюють електронну навчальну хрестоматію давньоруських/українських пам'яток різноманітного характеру – правових, дипломатичних, актових, діловодних, наративних, епістолярних тощо, яка активно використовується у навчальному процесі студентами цього та інших вишів. За класифікацією О.Бобрової, це четвертий тип електронних видань, тобто перевидання в електронному вигляді широковідомих джерел. Що ж до коментарів і приміток, то вони відтворені за вихідними публікаціями. Власних коментарів упорядники електронної хрестоматії не подають.

Нарешті слід згадати про, на наш погляд, негативний досвід організації електронної археографічної публікації, здійснений українською редакцією відкритого інформаційного ресурсу «Вікіпедія» – «Вікіджерела» (<http://uk.wikisource.org/wiki/>). Він презентується як «україномовний розділ мережевої бібліотеки Wikisource» для розміщення художніх творів, історичних та інших документів, «що можуть бути корисними україномовній спільноті». Наразі весь ресурс нараховує 3656 статей, але, мабуть, його специфіка (відкритість) та неможливість у таких умовах здійснювати планомірний відбір матеріалів і редакційну політику зіграли погану роль. Наприклад, із 25 сторінок у категорії «Історичні твори» лівова частка належить «Історії русів», поданій по розділах; ще бачимо «Вірш на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», «Пісню про образ Заславської Матері Божої» та інші абсолютно довільно підібрані видання, причому щодо жодного не вказано, звідки воно походить, редакція, публікація тощо²⁴. Можна лише здогадуватися, що «Історія русів» відтворюється у художньому перекладі І.Драча, а не за першопублікацією. Ще більшою різноманітністю та розмитістю відзначається розділ «Історичні документи», де представлено першоджерела від давньовавілонських законів до документів сучасної української політики (усього 33 сторінки), причому так само здебільшого без посилання на першу публікацію, місце зберігання, без жодних коментарів тощо²⁵.

Головний висновок, який можна зробити з усього викладеного, полягає в тому, що українська веб-археографія як наука і практика наразі робить свої перші кроки. Її ще важко вважати сформованим напрямом старої науки про оприлюднення історичних джерел, навіть попри загалом велику кількість розміщених в Інтернеті пам'яток (адже кожна таку електронну публікацію, неза-

лежно від її наукового рівня, маємо вважати фактом веб-археографії). Виділені нами форми електронних публікацій – поодинокі й у сукупності не складають системного оприлюднення історичних джерел через український сегмент усесвітньої мережі (для порівняння: російський веб-простір нараховує десятки електронних бібліотек, що постійно розміщують тексти пам'яток історії та культури, причому не лише російської, а портал Московського державного університету ім. М.Ломоносова містить не тільки електронні навчальні хрестоматії з історії, але й цілу бібліотеку пам'яток історичної думки, археографічних видань різноманітної тематики, географії та історичних епох).

Основна форма українських публікацій пам'яток у всесвітній інформаційній мережі – режим електронної бібліотеки, розміщення клонів паперових видань, у найкращому випадку – із власними коментарями. Фактично нерозвинена електронна першопублікація архівних документів – ані стародавніх, ані сучасних (здійснюється здебільшого у форматі електронних документальних виставок). Практично відсутні археографічні публікації вторинного рівня у вигляді баз даних (рідкісне явище навіть на сайтах державних архівних установ).

Як наука українська інтернет-археографія перебуває лише на початковому етапі, про що свідчить практична відсутність будь-яких студій з узагальнення форм та засад здійснення електронних публікацій історичних документів і пам'яток.

¹ Лисенко О.Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни // Архіви України. – 2010. – №2. – С.11.

² Див., наприклад: Лукиных Т.Н., Можяева Г.В., Рожнева Ж.А. Вебография: источноковедческие аспекты. – Томск, 2002. – 15 с.

³ Жданович О. Історіографічні аспекти історичної інформатики // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч.13. – К., 2005. – С.165–166.

⁴ Рожнева Ж.А. Проблемы представления исторических источников в сети Интернет // <http://huminf.tsu.ru/old/scince/publication/rojneva/1.htm>

⁵ Боброва Е.В. Анализ археографического уровня подготовки документальных публикаций в российском сегменте Интернет // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – №30: Материалы конференции АИК, июнь 2002 г. – Москва, 2002. – С.80–84.

⁶ Там же. – С.80.

⁷ Див.: Перехрест Г. Електронні інформаційні ресурси українського сегменту Інтернету // Бібліотечна планета. – 2007. – №3. – С.28.

⁸ <http://www.archives.gov.ua/Sections/>

⁹ Зокрема, такі виставки й тематичні рубрики: Автограф української історії; Історія державності; Історія українських конституцій; Радянський тоталітаризм; Вибори; Персоналії; Друга світова війна; Чорнобиль; Пам'ятні дати та ін.

¹⁰ <http://www.archives.gov.ua/News/Holod.php>

¹¹ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 605 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. – 1128 с.; Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Збірник матеріалів і документів. – К., 1992. – 736 с.; Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Спогади, документи, дослідження. – Одеса, 2005. – 152 с.; Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр.: Науково-документальне видання. – К., 2008. – 288 с.; Голодомор 1932–1933 років на Сумщині. – Суми, 2006. – 356 с.; Голод 1932–1933 років на Черкащині: Документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – 224 с.

¹² <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=projects/select.php&seriaName=golod&InProject=Holod>

¹³ <http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/>

¹⁴ Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжарх. довідник. – Т.2. – Кн.1: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської областей. – К., 2005. [повна електронна версія]: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Rozsekr-fond.php>

¹⁵ «Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1. – К., 2004. – 784 с.; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Документы и материалы. – К., 2006. – 430 с.; Українська революція 1917–1920 рр. в листівках та газетах: Альбом. – Суми, 2005. – 85 с.

¹⁶ http://www.archives.gov.ua/Sections/Repres_rezhymu.php

¹⁷ Голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині: Свідчать архівні документи. – Т.1: Реєстр документів меморіального характеру з фондів державного архіву, які свідчать про причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років у Миколаївській області. – Миколаїв, 2008. – 386 с.

¹⁸ <http://www.nbu.gov.ua/books/rarity/>

¹⁹ <http://www.nbu.gov.ua/vernadsky/e-texts>

²⁰ <http://biblioteka.uz.ua/elib/kray.php>

²¹ <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/index.html>

²² <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/perelik.html>

²³ <http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/index.html>

²⁴ http://uk.wikisource.org/wiki/Категорія:Історичні_твори

²⁵ http://uk.wikisource.org/wiki/Категорія:Історичні_документи

The author made an attempt to analyse the basic forms of presentation of historical sources in the Ukrainian segment of the Internet which is the subject of the special section of archaeography science as Internet-archaeography. Classification of basic types of Internet publications is given, three types of archaeological products are thoroughly examined: electronic library, electronic document edition and educational reading-book.

С.В.Віднянський*

СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ**

У статті розглядаються основні проблеми й перспективи досліджень зі всесвітньої історії у незалежній Україні як актуальне завдання і важливий напрям розвитку вітчизняної історичної науки. Зокрема, виділяються нові тенденції та позитивні зрушення щодо наукового рівня й тематичної спрямованості вивчення українськими науковцями проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин, заснування нових спеціалізованих науково-дослідницьких центрів, фахових часописів та інших інституційно-організаційних форм розвитку досліджень з актуальних питань всесвітньої історії.

З огляду на рішення Президії, Секції суспільних і гуманітарних наук (далі – ССГН), Бюро відділення історії, філософії та права НАН України щодо невідкладних завдань соціогуманітарних наук і перспективних напрямів комплексних (міждисциплінарних) досліджень академічних установ ССГН, зокрема про важливість поглиблення досліджень зі всесвітньої історії й необхідність створення відповідного інституту з метою осмислення історичного досвіду, нинішнього етапу та перспектив поступу сучасного світу, пропонуємо деякі загальні міркування щодо стану й перспектив розвитку наукових студіювань зі всесвітньої історії в нашій країні. Цілком зрозуміло, що зробити повноцінний аналіз здобутків, проблем та основних напрямів роботи вітчизняних істориків-всесвітників в одній статті – завдання практично нездійсненне, тим паче, що за роки незалежності України до відомих ще з

* Віднянський Степан Васильович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії Інституту історії України НАНУ.

** Основні тези статті у формі наукової доповіді було виголошено на засіданні вченої ради Інституту історії України НАНУ 27 травня 2010 р.

радянських часів істориків-всесвітників додався досить великий загін молодих учених із різних регіонів України. Зокрема, за останніми даними ВАК України, із понад 3 тис. дисертацій з історії, захищених за роки української незалежності, приблизно 400 виконано за спеціальністю «всесвітня історія», що є, безперечно, позитивною тенденцією у розвитку вітчизняної історичної науки. Лише у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ, який розробляє комплексну проблему «Україна у всесвітньо-історичному процесі», за цей час підготовлено й успішно захищено 10 докторських і понад 30 кандидатських дисертацій з актуальних проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Отже, дослідження різноманітних проблем всесвітньої історії і в Україні (можливо, не такою мірою, як в інших країнах) стає досить популярною справою. Кожні п'ять років збираються світові конгреси історичних наук. Зокрема, 20-й такий форум відбувся 2005 р. в Австралії. На жаль, українська делегація представлена там не була. Цей факт, звичайно, не є винятковим для вітчизняних гуманітарних наук, які поки що не інтегровані сповна до світової науки. Остання за умов глобалізації вже не така абстрактна ідея доби Просвітництва, коли популярними були міркування щодо всесвітньої республіки вчених. Розв'язання цієї проблеми для України знову пов'язане з «банальними» речами: матеріальними і символічними мотивами, рівнем підготовки кадрів та участю у міжнародній науковій співпраці, розвитком наукових товариств, за якими стоять історичні школи – політичної, соціальної, економічної історії, історії культури тощо.

Із цього приводу дозволимо кілька міркувань про «історичні школи». Доводиться часто читати й чути, що на тому чи іншому історичному факультеті, як правило регіональних вузів, чи не кожний професор створив свою «наукову школу». Можливо, це і справедливо для окремих із них, які є не лише суто кабінетними вченими, що працюють роками над улюбленою темою переважно для власного задоволення, а і які пропагують свою проблематику та поширюють свої методологічні принципи й методику дослідження серед своїх учнів, послідовників тощо. Утім, створивши чи, радше, проголосивши про створення «школи» свого імені, чимало з них демонструють цим не тільки свої непомірні амбіції, а й відсутність елементарних знань, уявлень про те, що таке «історична школа».

І хоча досі не існує загальноприйнятого поняття «історична школа», але більшість історіографів сходяться на тому, що це колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які:

а) ґрунтуються навколо відомого й авторитетного в наукових колах дослідника з якоїсь проблеми, котрий виробив нові, оригінальні й науково обґрунтовані принципи дослідження якоїсь проблеми або періоду в історії країни (наприклад, «Скептична школа» в Росії у першій половині XIX ст. очолювана М.Каченовським);

б) об'єднуються навколо історичного часопису (наприклад, загальновідома Школа «Анналів», сформована 1929 р. французькими істориками М.Блоком, Л.Февром і розвинута у повоєнні роки Ф.Броделем та іншими вченими навколо однойменного щорічника економічної та соціальної історії);

в) займаються розробкою нових методів дослідження або нової концепції історії країни (наприклад, Київська школа документалістів В.Антоновича, Львівська і Київська школи М.Грушевського; в Європі – наприклад, Баденська (Фрайбурзька) школа, очолювана представниками неокантіанської філософії Г.Ріккертом, В.Віндельбандом) тощо.

Однак головною ознакою історичної школи є наявність ланки учитель – учні, послідовники. Тобто, далеко не всі, навіть широко відомі вчені, можуть претендувати на власну історичну школу. Наприклад, як би не здавалося дивним, але знані російські історики В.Ключевський і С.Соловійов не створили власних шкіл, хоча вважалися і вважаються незаперечними авторитетами російської історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

І хоча відповідальним історикам слід особливо пам'ятати крилату фразу про те, що «постріл, зроблений у минуле із рушниці, повертається пострілом із гармати», але все ж наважимося стверджувати, що виходячи з вищесказаного є, наприклад, усі підстави вважати, що у 1960–1980-х рр. (коли більшість нинішніх вітчизняних істориків навчалися у вузах, здобуваючи фахову спеціалізацію) в українській історіографії, зокрема на відповідних вузівських кафедрах, та і в Інституті історії АН УРСР серед істориків-всесвітників існувала, по суті, єдина історична школа, в основі методології якої лежала концепція класової боротьби. Ці «боротьбисти», або апологети так званого «іншування» в історії зі штучним загостренням конфліктних ситуацій за полярними категоріями, у своїх статтях, дисертаціях, монографіях постійно проти когось або проти чогось боролися: або «проти буржуазного ладу, наступу капіталу і підступів світового імперіалізму», або «за встановлення радянської влади і дружбу з першою країною Рад» та «будівництво світлого соціалістичного майбутнього» тощо. Автор теж вийшов із цієї школи і добре знає, що на основі цієї ж концепції розроблялися і «наукові» історії окремих країн та основні періоди всесвітньої історії, особливо новітньої. Причому більшості провідників цієї школи було притаманне фантастичне відчуття політичної кон'юнктури, про що, зокрема, переконливо пише стосовно так званої «історичної школи» професора Ужгородського національного університету І.Гранчака його колега О.Мазурок у нещодавно виданій оригінальній історіографічній праці¹.

Щоправда, професор Я.Грицак вважає, що в університетах України радянської доби виникла лише одна справжня наукова школа істориків – професора М.Ковальського у Дніпропетровську, що пов'язано насамперед із наявністю більших прав і можливостей місцевого університету, підпорядкованого московському міністерству не через київське, а безпосередньо. Академік НАН України Я.Ісаєвич додає ще одну виразно окреслену, із його погляду, школу з питань аграрної історії, урбаністики й демографії – професора Львівського університету Д.Похилевича. Можливо, можна говорити ще про деякі школи, наприклад, сходознавства професора Луганського університету В.Бейліса, або археографічну та джерелознавчу школу професора Ф.Шевченка чи історіографічну школу професора А.Санцевича у Києві.

Водночас загальновідомо, що серйозне вивчення всесвітньої історії від античності до наших днів завжди було прерогативою імперських центрів. Так, у радянські часи цим займалися в основному науковці Москви й, частково, Ленінграда. В Україні ж праці з цієї ділянки історії були рідкісними й викликали підозру. Досить згадати для прикладу, як у 1950-х рр. у штики зустріли, хай не зовсім досконалу, але капітально скроєну «Історію Франції» київського професора К.Джеджули.

Практично всі спорадичні спроби відновити чи розвинути в Україні окремі напрями досліджень зі всесвітньої історії, наприклад, сходознавство, успіху не мали. Лише на початку 1960-х рр. було створено дві академічні наукові (згодом реорганізовані в координаційні) ради із проблем, формулювання яких говорять самі за себе: Історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії (голова – член-кореспондент АН УРСР

І.Мельникова) та Історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху (голова – академік АН УРСР А.Шлепаков). Наприклад, перша координувала науково-дослідницьку діяльність понад 150 українських істориків-всесвітників, у тому числі майже 30 докторів наук, які розв'язували одне із пріоритетних у ті часи завдань радянської історичної науки – «глибокого вивчення закономірностей становлення і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування й удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин».

Про тематичну спрямованість їх праці, кількісні та якісні характеристики здобутків українських істориків-всесвітників радянських часів уже частково доводилося писати у статті, присвяченій 50-літтю «Українського історичного журналу», де, зокрема, зазначалося, що з 1957 р. до 1991 р. у часопису надруковано приблизно 800 наукових статей та інших матеріалів із проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин, що становило трохи більше 7% усіх опублікованих у ньому за цей час матеріалів². Це теж один із показників місця досліджень питань всесвітньої історії в українському історіографічному процесі радянської доби.

Після краху СРСР і разом із ним марксистсько-советських канонів історієписання з'явилися певні позитивні зрушення щодо тематичної спрямованості й наукового рівня дослідження українськими науковцями проблем усесвітньої історії, хоча тривалий посткомуністичний трансформаційний період, що продовжується й донині, накладає відчутний відбиток на всі аспекти інтелектуального життя, у тому числі й розвиток вітчизняної історичної науки, де все ще тривають пошуки нових методологічних, тематичних та історіографічних парадигм. І все ж однією з помітних сучасних тенденцій її еволюції стало зростання інтересу українських дослідників, зокрема, молодих, до питань історії зарубіжних країн та міжнародних відносин, що впродовж тривалого часу фальсифікувалися і на початок 1990-х рр. виявилися деформованими численними «білими» і «чорними» плямами.

І це цілком закономірно. Адже нині вже навряд чи слід особливо доводити, що разом із подальшим розвитком українознавчих досліджень в Україні, де за роки незалежності дійсно досягнуто значного прогресу в ліквідації та об'єктивному висвітленні передусім «білих» плям вітчизняної історії (водночас, зазначимо, створено і чимало нових міфів!), важливим завданням історичної науки є вивчення актуальних проблем всесвітньої, або загальної, глобальної історії чи історії світу, зокрема європейської, особливо з урахуванням офіційно проголошеного нашою державою європейського вибору та євроінтеграційного стратегічного курсу. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, що вимагають не лише інтегрування української історії у загальноєвропейський та загальносвітовий контексти, а й створення власного цілісного погляду на розвиток цивілізації та актуальні проблеми всесвітньої історії. І хоча у світовому науковому середовищі розгортається дискусія на тему «Чи є історія лише галуззю пропаганди і як звільнити дослідження всесвітньої історії від кон'юнктурного підпорядкування сучасним цінностям», не менш важливим завданням української історичної науки залишається популяризація знань із минулого окремих зарубіжних країн і народів, усесвітньої історії взагалі в українському суспільстві, виховання у наших громадян почуття причетності до розвитку європейської, світової цивілізації.

Нарешті загальновідомо, що ефективна політична дія неможлива без опори на точне та обґрунтоване історичне знання. Зокрема історичні знання,

усвідомлення досвіду розвитку світової цивілізації та навколишнього світу, бачення свого реального місця у ньому в минулому й сьогодні завжди відігравали і відіграватимуть неабияку роль у житті народів, суспільств та окремих особистостей. Особливо актуально це звучить для українців та України, яка як етнографічний простір від самих початків своєї історії була не лише місцем зіткнення й суперництва, а й водночас – співжиття та взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Яскраве й водночас складне, а в окремі періоди історії драматичне минуле одного з найбільших центральноєвропейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського й всесвітнього цивілізаційного процесу. Більше того, зовнішні фактори, зокрема, значні події й переломні етапи всесвітньої історії та міжнародних відносин, завжди справляли суттєвий вплив на історичну долю українського народу. Тому без контексту світового цивілізаційного поступу неможливе відтворення повної та об'єктивної національної історії, з'ясування місця й ролі України та українського народу у всесвітньому історичному процесі.

Отже, що ми маємо наразі, чого досягли за роки незалежності у вивченні проблем всесвітньої історії? На наш погляд, найбільш яскравим віддзеркаленням рівня наукових (академічних) студіювань зі всесвітньої історії є шкільні й вузівські підручники як селекція нових наукових знань, тому насамперед кілька зауважень про них. Авторів часто доводилося рецензувати або редагувати підручники й посібники зі всесвітньої історії; я і сам є автором навчального посібника зі всесвітньої історії для 11 класу, який витримав кілька видань, та незалежним експертом зі всесвітньої історії Українського центру оцінювання якості освіти, і тому, мабуть, маю право сказати, що більшість із них не відповідає сучасному рівню історичних знань та вимогам історіографії й навчального процесу. Їх зміст занадто схематичний, безпроблемний, статичний, а головне – не відбиває всієї багатоманітності суспільних процесів в історії людства і не формує, кажучи словами відомого українського історика Н.Яковенко, особливо необхідного нині «певного неконфліктного простору історичних пам'ятей за рахунок акцентів на так званому «позитивному досвіді» минулого»³. Та й серед авторів шкільних підручників зі всесвітньої історії часто трапляються випадкові, але щоразу ті ж самі (мабуть, «особливо наближені» до Міністерства освіти і науки України чи експертно-тендерних комісій зі шкільних підручників), малознані у науковому й педагогічному середовищі особи. Звичайно, є приємні винятки. Наприклад, підручники з історії стародавнього світу К.Бунятяна й С.Селицької, середніх віків – С.Дьячкова, І.Ліхтея, Н.Подалаяк, новітньої історії – П.Полянського та деяких інших авторів.

Дещо краще, на наш погляд, виглядає справа з вузівськими підручниками. Зокрема, помітним доробком українських фахівців зі всесвітньої історії є видання таких новаторських підручників для вищих навчальних закладів, як «Історія первісного суспільства» В.Зубаря та «История Древней Греции и Рима» В.Кадеєва, «Історія стародавнього Сходу» О.Крижанівського, «Історія середньовічного Сходу» В.Рубеля, «Нова історія країн Європи та США» Б.Гончара та Н.Городньої, «Новітня історія країн Європи та Америки» у двох книгах В.Газіна й С.Копилова, «Всесвітня історія ХХ століття» С.Пивоварова, Я.Серіщева і С.Стельмаха, «Історія західних і південних слов'ян ХХ століття» за редакцією Є.Пугача, «Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн. ХХ століття» В.Ярового, «Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» М.Крїля та «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Л.Зашкільняка як вдалої спроби регіонального підходу до висвітлення європейської історії з

найдавніших часів до сучасності, а також «Історія дипломатії від давнини до початку нового часу» А.Зінченка, «Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин» за редакцією Л.Губерського і навчальні посібники й підручники з української та сучасної світової історіографії Я.Калакури, І.Колесник та Л.Зашкільняка. На особливу увагу заслуговують «Вступ до історії» Н.Яковенко та виданий Київським славістичним університетом навчальний посібник «Вступ до історії: Курс лекцій»⁴, в яких, спираючись на світовий досвід історіософії, розкрито сучасні методологічні засади історичної науки, а також багато у чому оригінальний навчальний посібник «Історія сучасного світу» Т.Орлової (2006, 2009 рр.), де у проблемно-хронологічному плані простежуються головні тенденції життєдіяльності людства на етапах індустріального (із кінця XV ст.) і постіндустріального суспільств у духовній сфері, політиці, економіці, міжнародних відносинах, соціосфері тощо.

Слід також вітати перші в Україні спроби, нехай, із нашого погляду, і не зовсім досконалі, підготовки словників-довідників, історичних хронік і хрестоматій зі всесвітньої історії, зокрема словника «Світова історія. XIX–XX століття» львівських істориків І.Підкови та О.Джеджори, «Хрестоматії з нової історії від XV до 60-х років XIX ст.», підготовленої доцентом КНУ Н.Папенко, «Всесвітня історія. Хронологія основних подій» В.Даниленка і С.Кокіна, навчально-довідкового видання за редакцією А.Мартинова під назвою «УСЕ. Всесвітня історія» харківських науковців В.Стрижака і В.Мітягіна, хрестоматії для вузів «Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки XX ст.)» теж харківських істориків С.Страшнюка та Є.Пугача, підготовлених в Інституті історії України НАНУ анотованої історичної хроніки міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації» та перших двох випусків енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах», а також двотомної «Української дипломатичної енциклопедії» за редакцією Л.Губерського. Підготовку подібних словникових та енциклопедичних видань зі всесвітньої історії, історії окремих держав і народів, континентів та регіонів світу або окремих визначних і глобальних історичних подій чи явищ (війн, діаспори тощо) слід обов'язково продовжити, навіть на компілятивній основі, адже вони сприятимуть «пізнанню інших» громадянами України і водночас кращому «пізнанню самих себе». Добрий приклад для наших істориків-всесвітників – виданий 2008 р. видавничим підприємством «Картографія» авторизований переклад англійської праці Джеффри Паркера атлас «Історія світу» (науковий редактор цього унікального за змістом та яскравого за оформленням видання – автор цих рядків). Вражає, як можна стисло (на 192 с.), наче й доступно для широкого загалу викласти історію людства, починаючи від походження людини до суспільства XXI століття, із необхідним науковим акцентом як на глобальних історичних подіях, так і на досягненнях різних народів планети в усі часи.

Щодо власне наукових досліджень зі всесвітньої історії, то у нас виразно позначається тенденція опору на кращі досягнення світової історичної науки. Зокрема, триває перегляд методологічних принципів позитивістської історіографії. У цьому контексті набувають поширення соціокультурна історія, історія ментальності та економічних циклів, а також хвилеподібні за характером процеси глобального політичного розвитку та інтеграції. Із цього погляду всесвітня історія стає певною мірою соціологією, повернутою в минуле. З огляду на світові тенденції розвитку всесвітньої історії можна стверджувати, що набуває поширення герменевтика та історична антропологія, гендерна історія. Водночас модний постмодернізм презентований іс-

торичними лінгвістичними і семіотичними дослідженнями. У методологічному сенсі спостерігаємо відхід від догм історичного матеріалізму і дрейф до цивілізаційного або культурологічного підходу, а також синергетичного концептуально-теоретичного аналізу всесвітньої історії. Маємо справу з нелінійним розвитком світового процесу, дискретністю й численними біфуркаціями, остання точка якої припадає саме на початок ХХІ ст. Утім, у методології важливо зберегти прагматичну раціональність. Тому «нова (сучасна) історична наука» не відкидає повністю матеріалістичного розуміння історії. Домінантними стають кількісний аналіз і системний, міждисциплінарний підхід. Математичні методи, наприклад, використовуються з метою прогнозування розвитку міжнародних відносин і прийняття військово-стратегічних рішень, або в історичній демографії. Виходячи з того, що історія людства є не лише історією народів, з яких воно складається, а ще й історією їх взаємодії, в останні роки збільшилася увага науковців до минулого міжнародних відносин, що включає зовнішню політику й дипломатію у межах загальноісторичних процесів.

Властивістю пізнавальної діяльності людського інтелекту, пізнання історичної реальності і творення історичних знань, зокрема, є логічне впорядкування, структуризація і теоретизація здобутих емпіричних даних. Минуле прийнято розглядати через соціальні, етнічні, політичні, економічні, культурні, громадські та інші структури й системи, витворені людьми у процесі їх взаємин. Структуризація, систематизація і диференціація історичних знань, нагромаджуваних фаховими істориками і науково-дослідницькими колективами, привели до запровадження дуже розгалуженої мережі різних «історій» – історії цивілізацій і континентів, народів і держав, соціальних груп і громадських інститутів, війн і дипломатії, господарства, культури, науки і техніки, ідей і релігій, повсякденного життя і ментальностей тощо. Кожен обраний спосіб упорядкування й подачі історичної інформації (знань) продиктований конкретними суспільними потребами відповідної епохи і, звичайно, має право на існування та подальший розвиток. Утім, кожен із них об'єктивно є змістовно однобічним, адже вони покликані доповнювати один одного щодо повноти знань про певний період розвитку історії людства.

У практиці історичної науки й освіти багатьох країн світу, у тому числі України, прийнято виокремлювати зі всесвітньої історії національну – державно- чи етнополітичну історію. Нині такий поділ світової історії викликає критику багатьох фахівців. Адже як і так звана галузева чи предметна історія, що позбавлені можливості дати комплексну характеристику того чи іншого історичного періоду, яка би включала і соціально-економічні, і культурні та інтелектуальні сторони історії, так само, як політичні і дипломатичні, так і національна чи країнознавча історія не може забезпечити комплексний, порівняльний аналіз основних факторів, закономірностей, альтернатив і перспектив історичного процесу на тому чи іншому його етапі. Звичайно, сподіватися, що будь-який єдиний підхід до вивчення всесвітньої історії зможе вичерпно висвітлити який-небудь її період, не можна.

І хоча у сучасній світовій історіографії існують різні схеми «всесвітньої історії» й моделі чи концепції історичних епох, але все ж загалом досі зберігається поділ всесвітньої історії на історію первісного суспільства, стародавню, середньовічну, нову й новітню. Спеціалізація відбувається за рахунок поділу на історію великих, пов'язаних між собою, регіонів світу – Європи, Близького й Середнього Сходу, Центральної Азії, Північної та Південної Америки. Може йтися і про історію окремих зарубіжних країн та історію загального й особливого в явищах, що пережили групи країн і народів (історія

Ренесансу, Реформації, колоніальних захоплень, національно-культурного відродження, наприклад, слов'янських народів тощо). Складовими всесвітньої історії є дослідження окремих процесів: політична, економічна, воєнна, дипломатична історія або історія науки і техніки тощо. Зазначені тенденції, наприклад, представлені на сайті Інституту загальної історії Російської академії наук (<http://www.igh.ru/>).

В Україні дослідження проблем всесвітньої історії нині зосереджено на таких наукових напрямках: антикознавство, візантиністичні студії та сходознавство, вивчення проблем середньовічної європейської історії, нової й новітньої історії країн Європи та Америки, студії з історії міжнародних відносин, зокрема ХХ ст., історична славістика, історія Росії та країн Азії, Африки і Латинської Америки. Досить докладний аналіз новітніх досліджень із цих напрямів усесвітньої історії в Україні міститься в колективній монографії за редакцією професора Л.Зашкільняка⁵. Тому лише зазначимо, що, наприклад, достатньо потужним осередком українського антикознавства залишається харківська школа, очолювана професорами В.Кадеєвим і С.Сорочаном. Плідно працюють також київські, одеські, львівські й чернівецькі античники, закладаються антикознавчі традиції навіть у Дрогобицькому педуніверситеті, викладач якого О.М.Петречко цього річ у червні в Ужгородському національному університеті успішно захистив докторську дисертацію на тему «Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії».

Візантиністичні й сходознавчі студії теж отримали нове дихання в незалежній Україні. І це не випадково, адже ще М.Грушевський зазначав, що «ми є одним із найбільш орієнталізованих західних народів – подібно як болгари, серби, іспанці, – і ми повинні не забувати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія». Створення 1991 р. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, відкриття Східного відділення КНУ, кафедри сходознавства Львівського університету, заснування у Харкові цікавого історико-культурологічного збірника «Схід – Захід» (головний редактор В.Кравченко), нові публікації М.Котляра, С.Малахова, О.Толочка, В.Рички та інших, навіть наукова дискусія, що розгорнулася на шпальтах «Українського гуманітарного огляду» наприкінці 1990-х рр. навколо монографії Н.Нікітенко, присвяченої іконографічним зображенням у Софії Київській, сприяли підвищенню інтересу до візантиністичних студій в Україні.

Певною мірою активізувалися й урізноманітнилися за тематикою дослідження проблем середньовічної європейської історії й нової історії Європи та Америки, з'явилися зокрема цікаві розробки з різних питань цих періодів всесвітньої історії В.Ададурова, Ю.Беловолова, М.Варварцева, І.Жалоби, О.Іваницької, В.Калашникова, О.Дьоміна, В.Дятлова, Ю.Івоніна, І.Ліхтея, І.Мандрика, Н.Подалаяк, С.Трояна, П.Тоцького, В.Ціватого, хоча у цілому і медієвістика, і значення нових історичних явищ та подій модерної історії у розвитку людської цивілізації й надалі залишаються слабкою ланкою сучасних історичних досліджень у нашій країні.

Із проголошенням незалежності України найпомітніші позитивні зрушення у вітчизняній історіографії відбулися в дослідженні новітньої історії країн Європи та Америки і вивченні сучасних міжнародних відносин, починаючи з історії Першої світової війни, де дійсно можна стверджувати про новий етап розвитку, що потребує, мабуть, окремого предметного аналізу. Вочевидь, уповні зрозумілі причини цього цілком закономірного й виправданого, із нашого погляду, явища. Зокрема, створення Інституту

світової економіки і міжнародних відносин, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського та Інституту європейських досліджень НАНУ, київських славистичного, міжнародного та європейського університетів, Дипломатичної академії України при МЗС України, Українського католицького університету у Львові, численних факультетів і кафедр міжнародних відносин у провідних вузах України, а також заснування ними відповідних наукових видань значно розширило структурно-наукову базу для досліджень із новітньої історії і міжнародних відносин. Їх інтенсивному розвитку сприяє і поява достатньої кількості наукової молоді зі знанням іноземних мов та зростання її інтересу до питань історії зарубіжних країн, і ширші можливості вивчення й залучення зарубіжних джерел та літератури, зокрема, завдяки мережі Інтернет. Про розширення географії дослідницьких інтересів молодих істориків-всесвітників можна стверджувати, спираючись на дані щодо захисту ними дисертацій. Зокрема, найбільший інтерес у них викликає новітня історія США, Німеччини, Великобританії, Канади, Франції, Угорщини, Іспанії, Румунії, країн Латинської Америки. Особливо привабливими для молодих істориків є проблеми міжнародних відносин ХХ – початку ХХІ ст. та зовнішньої політики України часів її державності.

Нарешті, останнім часом в Україні відбувається значний поступ історичної славистики взагалі, як, мабуть, єдиної впливової вітчизняної наукової школи з давніми традиціями, та у вивченні новітньої історії країн Центрально-Східної Європи зокрема. Помітним явищем в українській історичній славистиці стали перші синтетичні праці з історії Польщі Л.Зашкільняка і М.Крикуна, Болгарії – В.Чорнія, Словаччини – В.Кріля, а також монографічні дослідження з актуальних проблем новітньої історії Чехословаччини М.Кірсенка, І.Вовканича, В.Приходька, І.Шніцера, Болгарії – В.Бурдяка, Г.Докашенко, Польщі – Л.Алексієвець, Югославії – А.Лапшина, Македонії – Н.Стрельчук, а також численні публікації з історії інших слов'янських народів та минулого міжслов'янських відносин і співпраці. Здобутки історичної славистики у різних аспектах нерівноцінні, тож це має стимулювати подальшу роботу вітчизняних істориків-славистів. Зокрема, потребує нового об'єктивного погляду становище, розвиток і взаємовідносини слов'янських народів у складі Габсбурзької монархії, умови й особливості їх національно-культурного відродження в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., так званий «слов'янський фактор» у роки Першої та Другої світових війн і в сучасних умовах глобалізації та інтеграції в Європі.

Щодо дослідження історії Росії, Білорусії та інших країн СНД, а також держав Азії, Африки та Латинської Америки, то, незважаючи на появу низки нових монографічних праць та інших публікацій українських учених, поки що ці, теж важливі, напрями всесвітньої історії не належать до пріоритетних у сучасній українській історіографії. З урахуванням бурхливих геополітичних змін у світі на особливу увагу, наприклад, заслуговують проблеми історичного розвитку й сучасного становища Росії, Китаю, Індії, Японії, Туреччини та решти держав Тихоокеанського й Близькосхідного регіонів.

Хотілося б зазначити, що одним зі свідчень посилення останнім часом уваги вітчизняних науковців до вивчення проблем всесвітньої історії є заснування й розгортання діяльності нових спеціалізованих вчених рад та науково-дослідницьких центрів і фахових часописів зі всесвітньої історії. Наприклад, у ХНУ ім. В.Каразіна 1994 р. засновано Харківське історико-філологічне товариство, що видає науковий щорічник «Древности». У структурі цього ж університету 2005 р. створено центр болгаристики і балканських досліджень імені М.Дринова (керівники М.Станчев і С.Страшнюк), який уже

провів чотири міжнародні конференції і видав спільно з Болгарською академією наук три томи «Дриновського збірника». У Дніпропетровському національному університеті 1997 р. створено спеціалізований інститут українсько-німецьких відносин (керівник С.Бобильова), який із 2000 р. видає щорічник «Вопросы германской истории». У Луганському національному університеті ім. Т.Шевченка 2001 р. створено НДЦ ім. В.М.Бейліса «Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (керівник М.Бур'ян), який із 2006 р. видає науковий збірник «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин», а в Донецькому національному університеті 2007 р. створено науково-інформаційний центр міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці (керівники О.Крапівін та І.Тодоров). При Ужгородському національному університеті вже тривалий час плідно функціонує інститут карпатознавства (директор В.Котигорошко), що видає тематичні збірники наукових праць «Carpathica – Карпатика» (понад 40 випусків), в яких висвітлюється давня і сучасна історія різних народів, що проживали чи проживають у цьому Центральноєвропейському регіоні. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка із 2008 р. видає міжнародний збірник наукових праць «Україна – Європа – Світ» (головний редактор Л.Алексієвцев), який широко висвітлює актуальні питання всесвітньої історії й міжнародних відносин. Нещодавно при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» засновано науково-дослідний центр орієнталістики ім. О.Піцака (директор І.Срібняк), який спільно з КНУ заснував новий журнал «Українська орієнталістика», а Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка започаткував видання збірника наукових праць зі всесвітньої історії – «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи» (головний редактор В.Степанков). Високу оцінку фахівців здобули матеріали зі всесвітньої історії, що регулярно друкуються у періодичних збірниках наукових праць Інституту історії України НАНУ «Україна в Центрально-Східній Європі (із найдавніших часів до XVIII ст.)», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Ruthenica. Альманах історії та археології Східної Європи», в «Українському історичному журналі», який останнім часом посилив увагу до проблем історії зарубіжних країн та міжнародних відносин, а також у наукових вісниках з історії Ужгородського національного університету, Рівненського державного гуманітарного університету, Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича та деяких інших вищих навчальних закладів України.

Поглибленню досліджень актуальних проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин та залученню до науково-дослідницької роботи нових кадрів фахівців, безперечно, сприяють міжнародні та всеукраїнські науково-практичні конференції, читання, круглі столи та семінари, що стають регулярними в багатьох наукових установах та вишах України. Серед останніх таких заходів, що викликали значний науковий резонанс, можна назвати, наприклад, круглий стіл «Україна в Європі: моделі інтеграційного поступу», що відбувся у травні 2009 р. за ініціативи Інституту європейських досліджень НАН України, чи міжнародну науково-практичну конференцію «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії», проведenu у жовтні 2009 р. в Ужгородському національному університеті, або всеукраїнську науково-практичну конференцію «Професійна підготовка фахівців із міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії в Україні: завдання, досвід, перспективи», організовану у квітні 2010 р. Дипломатичною академією України при МЗС України та проведenu тоді ж Інститутом історії України НАНУ міжнародну

наукову конференцію «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)».

Сприяє розвитку досліджень зі всесвітньої історії в Україні також створення й діяльність національних комітетів, наукових центрів чи асоціацій славістики, полоністики, германістики, іспаністики, китаїстів, діаспорознавства тощо, та міжнародних двосторонніх комісій істориків України й Росії, Польщі, Болгарії, Румунії, Словаччини, Угорщини. Наприклад, лише остання з них, створена 2005 р., провела три наукові конференції і видала 2006 р. двомовний збірник наукових праць «Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення». На початку травня цього року Інститут історії України НАНУ за внесок у розвиток українсько-словацької співпраці у науковій галузі в рамках багаторічної співпраці з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук нагороджено в Братиславі дипломом Словацько-української асоціації та подякою Посольства України у Словацькій Республіці.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок про досить успішний розвиток основних напрямів дослідження всесвітньої історії у сучасній українській історіографії. Хоча, звичайно, тут ще багато нерозв'язаних проблем. Зокрема, у вітчизняній історіографії всесвітньої історії ще не набула поширення цивілізаційна модель світової історії. Не взято на озброєння постмодерні методологічні підходи, основу яких становлять проблеми історії ментальності, ідентичності та історичної пам'яті. На вдосконалення заслуговують методологічні й концептуальні підходи до всесвітньої історії. Зanedбаними залишаються такі напрями, як історія ідей, глобальна історія. Зокрема, поки що тематика досліджень вітчизняних науковців всесвітньої історії істотно відрізняється від тематики, що розробляється зарубіжними колегами. У нас усе ще переважають такі загальні теми, як внутрішньополітичний, суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, зовнішня політика зарубіжних країн тощо й, наприклад, майже нерозвинута мікроісторія.

Тому при дослідженнях різних періодів усесвітньої історії вважаємо за доцільне, наприклад, зсув акцентів у бік міждисциплінарної історії, причому з перевагою висвітлення політичної, соціальної, культурної та інтелектуальної історії та, меншою мірою, економічної. Нарешті, ураховуючи нинішні геополітичні реалії, вважаємо необхідним поглиблене вивчення всього, що пов'язане із місцем та роллю України у сучасному цивілізованому світі, а також із загальноєвропейським виміром історії, зокрема, основних ідей, сил, рухів і подій, що впродовж століть формували весь континент, його ідентичність, і водночас зростання уваги до особливостей історичного розвитку тих регіонів Європи, що досить тривалий час залишалися поза тими впливами, котрі вважаються визначальними для європейської історичної традиції, їх внеску в спільний досвід суспільного устрою і культури (ідеться про Скандинавію, Центрально-Східну Європу, Середземномор'я, Балкани, тобто, народи і держави, історичний розвиток яких ще не отримав належного висвітлення у нашій історіографії).

Наприклад, щодо історії Центрально-Східної Європи, то вона була для народів і країн регіону, особливо у новітній час, періодом численних історичних викликів і не завжди адекватних, як показало минуле, відповідей, обумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками їх розвитку. Уважаємо, що історична наука, у тому числі й українська, у вивченні новітньої історії цього регіону Європи має широке поле діяльності, адже тут ще багато так званих «білих плям», що потребують як традиційно хронологічного, так і діахронічного дослідження, тобто, вивчення окремих тем і проблем в їх розвитку – у рамках усього ХХ ст. чи значної його частини. Серед них на особливу увагу, із нашого погляду, заслуговують такі тематичні блоки:

– народи Центрально-Східної Європи у Першій світовій війні (політика блокових держав щодо ЦСЄ і зовнішньополітичні орієнтації поневолених народів регіону в роки війни; загострення суспільної кризи у країнах ЦСЄ під час війни та активізація національно-визвольних рухів народів регіону);

– Центрально-Східна Європа між двома світовими війнами (рішення Паризької мирної конференції щодо післявоєнних кордонів та устрою у ЦСЄ; утворення тут нових незалежних держав, проблеми державотворення та основні тенденції й особливості їх розвитку; наступ тоталітаризму: націоналізм, комунізм, націонал-соціалізм і фашизм; країни ЦСЄ у міжнародних відносинах);

– Центрально-Східна Європа у Другій світовій війні (суспільство і окупаційні режими у країнах ЦСЄ та розгортання рухів Опору народів регіону; держави-сателіти гітлерівської Німеччини у роки війни; ЦСЄ у політиці держав антигітлерівської коаліції; проблеми визволення країн регіону від фашизму);

– структурні зміни в Європі після Другої світової війни і встановлення радянського домінування у країнах ЦСЄ (режим «народної демократії», загальні риси та особливості процесу советизації країн ЦСЄ, становлення, криза та ерозія комуністично-тоталітарних режимів у країнах регіону, характер так званих «міжнародних відносин нового типу», країни ЦСЄ і «холодна війна»);

– антитоталітарні революції кінця 1980-х – початку 1990-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи і характер їх постсоціалістичної трансформації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. («горбачовська перебудова» у СРСР та особливі демократичні революції і становлення незалежних держав ЦСЄ, демократичний вибір народів регіону та його альтернативи, характер економічних реформ, соціальна структура населення країн ЦСЄ і проблеми його національного відродження, держави регіону в міжнародних відносинах в умовах глобалізації, їх участь у регіональній, субрегіональній і загальноєвропейській інтеграції, проблеми «повернення до Європи» країн і народів ЦСЄ, їх загальноєвропейська перспектива, проблеми членства в НАТО і ЄС) тощо.

Разом із цими вузловими темами новітньої історії Центрально-Східної Європи, звичайно, заслуговують на дослідження й окремі, так звані наскрізні, проблеми історичного розвитку регіону, наприклад такі:

– періодизація та інтерпретація особливостей розвитку народів і країн Центрально-Східної Європи у новітній час;

– етнонаціональні процеси у ЦСЄ, проблеми міграції й національних меншин, міжнаціональні відносини, протистояння і нова культура співжиття і співпраці;

– націоналізм, тоталітаризм, демократичні традиції і права людини у новітній історії ЦСЄ;

– країни ЦСЄ у науково-технічній революції ХХ ст.;

– результати і наслідки модернізації, індустріалізації, урбанізації, глобалізації та особливості становлення постіндустріального суспільства у країнах ЦСЄ;

– еволюційні зміни у соціальній структурі й повсякденному житті народів регіону;

– характерні риси і міжнародні рецепції в розвитку культури і мистецтва у країнах ЦСЄ у ХХ ст.;

– історична пам'ять народів регіону в контексті їх взаємовідносин та європейських цінностей.

Подібний підхід має домінувати, мабуть, і при вивченні новітньої історії інших європейських регіонів, частин і народів світу. Науковий потенціал вітчиз-

няних істориків-усесвітників наразі є достатньо вагомим і загалом придатним для розв'язання цих важливих завдань, хоча, безперечно, потребує всебічної державної (а, можливо, і міжнародної) організаційної й матеріальної підтримки.

Насамкінець, два риторичних запитання. Перше – чи потрібен незалежній Україні окремий академічний інститут всесвітньої історії? Переконалий, так, потрібен і не один, а, можливо, і кілька – із багатьох напрямів дослідження світової історії. Адже, по-перше, висвітлення національної історії України не може бути повноцінним без достатнього врахування регіонального, європейського і світового контексту. По-друге, національна історіографія, що не формує власного бачення навколишнього світу, не може забезпечити інтелектуальні потреби свого народу і сприяти реалізації його національних інтересів у сучасному глобальному світі.

І друге – чи реальне створення такого інституту нині? Позитивну відповідь на це запитання дати важче, хоча науковий потенціал істориків-усесвітників, як уже зазначалося, в Україні досить вагомий і постійно збільшується. Однак існує чимало проблем організаційних, матеріальних тощо. Для початку, на наш погляд, є більш реальний вихід із ситуації.

Згадаймо історію провідної в Україні наукової установи історичного профілю. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р. Інститут історії України АН УРСР, утворений 1936 р., почав іменуватися Інститут історії, утім, головним напрямом досліджень у ньому залишалася, як і раніше, історія України. З огляду на це через п'ять років професор Київського університету А.Введенський саркастично зауважив на адресу інституту (цитую в оригіналі): «Несколько лет тому назад главный штаб нашей украинской исторической науки переменял вывеску. Почему? Ответила старая вывеска и появилась новая вывеска. Вывеска была: Институт истории Украины. Теперь переменяли на – Институт истории. Что же изменилось? По существу, собственно, ничего не изменилось. В самом деле: пять докторов, а если считать Львов – шесть докторов, т.е. больше половины на Украине докторов исторических наук, работают по истории Украины. Из 48 кандидатов 40 работают по истории Украины, 95% творческой продукции идёт по истории Украины. Таким образом, по существу вывеску незачем было менять»⁶.

У 1996 р. інститут знову перейменовано на Інститут історії України. Однак часи змінилися, на порядку денному стоять складні проблеми модернізації українського суспільства в контексті глобальних викликів ХХІ ст. і, мабуть, саме зараз настав час знову повернути йому усталену в науковому середовищі й суспільстві та загальноприйнятую у світі назву – Інститут історії, із виокремленням у ньому спочатку відділення всесвітньої історії (нині в інституті працюють понад 20 докторів і кандидатів історичних наук за спеціальністю «всесвітня історія», чимало інших науковців розробляють проблематику міждисциплінарного характеру) та заснуванням спільно із соціогуманітарними установами НАН та ВНЗ України регіональних філій або профільних центрів і тимчасових творчих колективів. А вже їх діяльність та час підкажуть, як бути далі.

¹ Мазурок О. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». – Ужгород, 2009. – С.26, 77.

² Див.: Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.166–180.

³ Концепція нового підручника української історії (лекція доктора історичних наук, професора НаУКМА Наталії Яковенко, прочитана 10 лютого 2010 року у Києві в рамках проекту «Публичные лекции. „політ.ua”») // Форум націй. – 2010. – №3. – С.4.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007; Алексеев Ю.М., Кравченко Н.М., Крижанівська В.В. Вступ до історії: Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 2008. – 296 с.

⁵ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.260–397.

⁶ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. – К., 2007. – С.5–6.

The basic world history research problems in the independent Ukraine are examined as an actual task and important direction of the domestic historical science development. Specifically, it has been marked the new tendencies and positive changes in a thematic orientation and scientific level of the world history problems and international relations research conducted by Ukrainian scientists, creation of the new specialized research centres, scientific editions and other institutional and organizational forms of development of the world history live issues research.

Н.Ханенко-Фрізен*

**У ПОШУКАХ НОВОГО СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ:
ПРОЕКТ «УСНА ІСТОРІЯ ДЕКОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
1990-х рр. – СЕЛЯНСЬКИЙ ДОСВІД»****

У статті йдеться про усно-історичний проект, який, на думку авторки, безпосередньо стосується процесу деоб'єктивізації соціальних агентів історії – процесу, що розпочався у східноєвропейських суспільствознавчих студіях із розпадом попереднього політичного ладу. Зокрема, йдеться про те, яким чином нещодавно реалізований проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» при визначенні свого суб'єкта дослідження виокремлює ще одного активного агента української історії XX ст. – розколгоспненого селянина.

Із розвалом соціалістичного табору (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) у суспільствознавчих науках країн Східної Європи розпочався процес поступового здобування усною історією нових позицій та авторитету як потужного методу й самостійного напрямку соціально-історичних студій. Чи можна пояснити цей процес лише тим, що зі зміною політичного ладу науковий доробок Заходу став більш доступним східноєвропейським гуманітаріям, і, відтак, дослідники отримали кращі можливості інкорпорувати у свою роботу надбання усної історії, яка на цей час уже оформилася в окрему наукову дисципліну зі своїм власним дослідницьким інструментарієм?

Чим саме можна пояснити й те, що метод усної історії у постсоціалістичний період особливо активно залучався вченими при реалізації так званих реконструктивістських проектів, спрямованих на ревізію соціалістичної доби – як, наприклад, переосмислення історії ГУЛАГ, блокади Ленінграда, колективізації 1930-х рр., голодомору 1933 р., долі вояків УПА у повоєнні роки та греко-католицької церкви у радянський період тощо – тоді, як інші аспекти минулого цікавили усних істориків менше? Чи буде вичерпним пояс-

* Ханенко-Фрізен Наталія – професор-доцент культурної антропології Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету (Саскатун, Канада).

E-mail: khanenko-friesen@stmcollege.ca

** Основні тези статті було оприлюднено під час міжнародної наукової конференції «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело» (Харків, 11–12 грудня 2009 р.), організованої Центром досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, Східним інститутом українознавства ім. Ковальських Харківського національного університету ім. В.Каразіна та Українською асоціацією усної історії.

нення такого фокусування лише тим, що ці історії не вивчалися за попереднього політичного ладу й що, безперечно, настав час висвітлити і їх?

Аби дати відповіді на ці питання, необхідно вийти за рамки того чи іншого конкретного усно-історичного проекту, і навіть за часові рамки історичного періоду, у межах якого ці проекти проводилися. Щоби краще зрозуміти вибір і напрями сьогоднішніх усно-історичних досліджень як в Україні, так і деінде на постсоціалістичному європейському просторі, необхідно глибше подивитися у суспільні процеси, особливу увагу звернувши на складне взаємопереплетення історії, ідеології та суспільства. Адже саме на перехресті цих суспільних доменів народжуються та формулюються інтерпретації як минулого, так і сьогодення, а усні історики, активно долучаючись до цього процесу, успішно реконструюють і вводять в обіг нових легітимних суб'єктів та агентів своїх національних історій.

Усна історія як нова наукова дисципліна ввійшла в обіг світового середовища суспільних і гуманітарних наук у момент визначних ідеологічних та цивілізаційних зсувів, які розпочалися із закінченням Другої світової війни. Протягом 1950–1960-х рр. під впливом розпаду століттями усталеної колоніальної системи, із виникненням нових національних держав, народженням світових культурних і політичних рухів, із розвитком нових засобів комунікацій та транспорту світ увійшов у нову фазу свого існування, яка дедалі більше характеризувалася зростаючим усвідомленням його плюральності. У суспільній площині також формувалися якісно нові культурні «ноосфери» (за американським антропологом-теоретиком світової культури періоду пізньої модерності А.Аппадурас) – фінансова, ідеологічна, етнічна, існування яких неодмінно підживлюється постійним перетіканням капіталів, товарів, ідей та людей¹. Усі ці процеси призвели до формування цілком нових соціальних реалій, в яких найбільшою константою та найбільш стабільним елементом культури є принцип *наростаючої плюральності* – ідеологічної, культурної, політичної. Важливо й те, що він уже давно охопив і так звані менші світи, чи то на терені спільнот, громад, чи безпосередньо у контексті місцевого життєсвіту людини. З одного боку, нам, мешканцям менших світів, плюральність нав'язується світом зовнішнім. У середовищі загальноукраїнському, наприклад, протягом останніх двох десятиліть ситуація активно змінюється – в Україну повернулися кримські татари, її територія помережана міграційними потоками, завдяки чому у державі осіла не одна група вихідців із країн «третього світу», разом з іноземним капіталом до України постійно прибувають гравці міжнародного бізнесу тощо.

З іншого боку, усвідомлення плюральності власного соціуму постає й у процесі переосмислення свого минулого. Ще до розкладу радянської влади в українському суспільстві почали активно формуватися уявлення про розмаїття суспільних доль представників власного народу та розуміння того, що в ньому вже давно сформувалися категорії співвітчизників, історична доля яких є відмінною від долі уявного пересічного громадянина, і яким, з ідеологічних причин, не було відведено жодної ролі в офіційному історичному наративі попередньої держави. Відчуття плюральності в українському суспільстві постає також і завдяки його соціальній поляризації. Протягом останніх двох десятиліть українці спостерігали за формуванням нових соціальних прошарків на додаток до вже існуючих, переважно на маргінесі суспільства, як-от людей неповносправних, самотніх матерів, дітей-напівсиріт у родинах заробітчан, зубожілих пенсіонерів міста та не менш зубожілих літніх селян тощо. Хоча ці категорії громадян уже давно переросли у соціальні когорти зі спільним історичним досвідом, і як носії цього певного історичного досвіду

вони також мають право на свою історію та місце у суспільстві, їх історична доля і надалі залишається недостатньо висвітленою.

Незважаючи на те, що такі культурні, історичні та соціальні «інші» можуть бути вже інкорпорованими (організованими в асоціації, спілки, союзи тощо) чи можуть надалі залишатися публічно невідомими та офіційно невідомими (як-от нелегальні мігранти, колишні в'язні, гомосексуальні громади тощо), найкращим способом зануритися в історію формування таких груп часто є безпосереднє звернення до першоджерела, а саме до носія традиції та суб'єкта певного історичного досвіду. Отже, можна визначити, що поява усної історії на науковому обрії суспільно-соціальних наук була викликана саме потребою в певному науковому інструментарії, який би забезпечив найкращий доступ до інформаційних першоджерел, і таким чином допоміг осмислити та порозуміти наростаючу плюральність суспільного життя та людських життєсвітів.

Отже, наслідуючи культурну антропологію з її наголосом на необхідності залучати *емічні* трактовки історії, себто такі, що постали в культурному середовищі «іншого»², усна історія надає нового значення та відповідного статусу тим, хто перебуває або в тіні офіційної історії, або на соціальному чи культурному маргінесі суспільства. У процесі цього переосмислення соціальних позицій маргінальних груп у суспільстві усна історія, з одного боку, виступає у ролі реестру існуючої плюральності, а, з іншого боку, – також рушійною силою ідеологічної плюралізації суспільства. Надаючи право голосу різним маргінальним групам, документуючи їх історичну долю та проєктуючи їхню історію на суспільство взагалі, усна історія організовано й систематично кидає виклик усталеним у суспільстві розумінням власної історії, ідентичності та культурної монолітності.

Своїм народженням усна історія завдячує не тільки фундаментальним зсувам в організації глобальної культури, але й парадигмальним змінам в епістемологічних засадах організації соціальних наук західного світу, які характеризувалися поступовим відходом від позитивістських та об'єктивістських підходів до вивчення суспільних процесів і більшим наголосом на ролі й долі людини в їх організації та пережитті. У площині усно-історичних досліджень можемо (за А.Томсоном) говорити про принаймні чотири парадигмальних зсуви: 1. зростання інтересу до пам'яті як джерела історіографії у повоєнні роки; 2. розвиток у 1970-х рр. постпозитивістських підходів до вивчення пам'яті та суб'єктивності; 3. зміни в уявленнях про роль і місце дослідника у процесі збору матеріалів та їх дальшому аналізі у 1980-х рр.; 4. цифрова революція 1990–2000-х рр.³

У 1980-х рр. усні історики також почали звертати увагу на рівень заангажованості усної історії у житті досліджуваного «іншого», процес, який так чи інакше має у собі можливість «політичних» наслідків для суспільства. Східноєвропейські соціальні науки активно беруть участь у цьому метапроцесі переорганізації філософських засад науки, але також долаючи і свої власні специфічні бар'єри. В Україні, наприклад, ідеологічні засади попереднього політичного устрою з його наголосом на колективістському погляді на минуле великою мірою продовжують імпліцитно впливати на науковий дискурс національної суспільної та історичної науки. Це позначається на ще досі присутньому в українських суспільствознавчих дисциплінах розмежуванні між дослідником і досліджуваним та чіткому, але штучному, розподілі їх на тих, хто проводить аналіз, і тих, хто йому підлягає; розмежуванні, що відповідає за тяглість уявлень у суспільстві про можливість формування цілком об'єктивного знання про соціальний світ. Фундаментальні розробки

й колективні монографії, як-от нещодавно видана «Історія українського селянства»⁴, продовжують демонструвати тенденцію до звичної об'єктивізації соціальних груп, класів, субкультур тощо, які постають лише об'єктами подібних досліджень, групами, що надалі не мають ані свого голосу, ані своєї агентності в репрезентаціях цих науковців, виступаючи лише пасивними реципієнтами історії.

Метод усної історії за своїм покликанням іде супроти усталених канонів репрезентації та таких позірно об'єктивних уявлень про соціальну «іншість» і «так-самість», наголошуючи на легітимності особистого досвіду історії, надаючи респондентам право на власний голос та власну історію, пропагуючи й поширюючи їхній погляд на власну історичну долю у суспільстві. Таким чином, усні історики займають важливу позицію у мережі соціальних наук, з якої вони можуть успішно підважувати домінуючі ідеологічні репрезентації минулого, історії та суспільства. Успішність усної історії в такій деоб'єктивізації маргінальних груп і класів сприяє оновленню теоретичних засад та підходів до вивчення соціальних й історичних процесів, а також формуванню плюралізованого ідеологічного простору у суспільстві взагалі. З цієї позиції усна історія виступає важливим політичним знаряддям, сприяючи визнанню права на власну історію серед різноманітних «меншинних» груп українського соціуму. Усні історики активно беруть участь у цьому процесі, повертаючи агентність і голос суб'єкта історії в науковий обіг.

Нижче зосередимося на висвітленні одного з наукових проектів, який, на мою думку, також долучається до процесу деоб'єктивізації соціальних агентів історії, а також з'ясуємо, яким чином він, визначаючи свого суб'єкта дослідження, виокремлює ще одного агента української історії ХХ ст. Реалізований нещодавно проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» великою мірою є прикладом конструювання такого агента з огляду на спробу реабілітації «розколгоспненого» українського селянина не як пасивного спостерігача історії, а як активного її навігатора.

Усна історія деколективізації: у пошуках селянина – агента історії

Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» здійснювався у 2007–2009 рр. Центром досліджень української спадщини (ЦДУС) Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету (Саскатун, Канада) у співпраці з Інститутом історії України НАНУ⁵ й вищими навчальними закладами, де проводиться дослідницька та навчально-наукова робота з усної історії⁶. До збору польових матеріалів і проведення інтерв'ю було запрошено десятьох інтерв'юєрів – студентів та аспірантів, які мають навички й належний досвід відповідної роботи. На першому етапі дослідники зосередилися на проведенні розгорнутого автобіографічного опитування респондентів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська обл.). У результаті було записано 120 інтерв'ю з колишніми колгоспниками, більшість з яких уже розшифровано. Обробка зібраних даних триває. Робота над цим проектом висвітлювалася у рамках спеціалізованих семінарів та в наукових виданнях⁷.

І хоча завдання проекту передбачали насамперед збір та аналіз свідчень очевидців про черговий перехідний період у житті українського селянства (цього разу – про так званий «перехідний період від соціалізму до постсоці-

лізму»), одним із вихідних здобутків є також переосмислення ролі пересічної людини у розгортанні історичних процесів та формуванні її позиції щодо цих процесів. Перехідний період від соціалізму до «постсоціалізму», на додаток до розвалу радянської системи на початку 1990-х рр. та повної реорганізації централізованої економіки, призвів також і до фундаментальних змін у роками усталеному способі життя колишньої радянської людини. У першому десятилітті цього перехідного періоду (протягом 1990-х рр.) у сільськогосподарському секторі ситуація продовжувала ускладнюватися через системні зволікання уряду із земельною реформою⁸. На папері колективні господарства нашвидкуруч перекраювалися у нові кооперативні виробничі товариства, об'єднання та аграрні спілки, тоді, як у реальному житті відбувся хаотичний перерозподіл виробничих ресурсів між найбільш підприємлими та беручими колишніми керівниками цих же ресурсів, але вже без звиклої координації згори (так званий «дерібан»). Відтак українські селяни, колишні колгоспники, яким попередня ідеологія принаймні у публічному дискурсі надала офіційний статус «годувальників народу», втратили свої які-неякі ідеологічні позиції в українському суспільстві. Великою мірою наслідки трансформацій, що відбувалися у сільському життєсвіті в 1990-х рр., у сфері повсякденного життя та повсякденної культури були такими ж драматичними, як і наслідки змін, що проходили в українському селі під час колективізації 1930-х рр. В обох цих випадках ідеться про повне перекроювання фундаментальних засад життєвого світу людини.

Головною метою проекту з усної історії деколективізації було задокументувати селянський погляд на процеси розколоспнення 1990-х рр., зібрати особисті біографії селян і свідчення про деколективізацію та віднайти в них потенційний селянський метанаратив про перехідний період на селі 1990-х рр., такий собі метапогляд колишнього колгоспника на власну історичну долю. Але, з іншого боку, процес наукового осмислення історичного досвіду визначеного угруповання людей відповідає також і за формування певного погляду на історичну долю учасників процесів деколективізації, та, відповідно, за неминуче дискурсивне конструювання ще одного суб'єкта-учасника української історії – розколоспненого селянина/селянки.

Отже, усвідомлюючи неминучість таких дискурсивних конструювань суб'єкта-учасника історії у процесі наукового аналізу, слід було чітко визначитися з питанням, долю якого саме прошарку колишніх колгоспників необхідно досліджувати при вивченні селянського погляду на деколективізацію.

Ще раз зазначимо – головним завданням проекту було віднайти, зареєструвати та задокументувати певний колективний погляд, певну колективну пам'ять в особистих поглядах селян про їхні пережиття у період розколоспнення українського села та історичного переходу від одного суспільного ладу до іншого. Аби задокументувати такий погляд, необхідно було відійти від усталеного розуміння історичних процесів як таких, що переживаються цілими соціальними класами. Адже колективна пам'ять не належить соціальному класові – радше, до великої міри, вона є продуктом певної когорти людей, чиє життя розгортається паралельно на тлі тих самих історичних процесів; людей, психологія та життєвий досвід яких формуються приблизно у той самий час. Таким чином, генераційний (або поколіннєвий) підхід до вивчення колективної пам'яті є більш продуктивним. Відповідно, аби досягти своєї мети та віднайти певний колективний погляд розколоспнених селян на деколективізацію, наш проект мав визначитися із питанням, яке саме покоління колишніх колгоспників опитувати.

Поколінневий підхід до висвітлення селянського бачення процесів деколективізації забезпечує також більшу сфокусованість на аналізі усно-історичних свідчень. Так, можна очікувати, що свідчення про деколективізацію представників одного покоління будуть більш співмірними, ніж свідчення різних поколінь. Це не дивно, адже особистості цих людей формувалися в один і той самий час, під впливом однієї суспільної ідеології, публічних дискурсів та популярної культури доби. Завдяки тому, що особисте життя представників одного покоління формувалося під впливом тих самих суспільних факторів та ідеологічних течій доби, їх особисті свідчення, скоріш за все, такі демонструватимуть певні спільні риси як в організації самого усного наративу, так і в організації власне спогадів, що й уможливить пошук за колективним в індивідуальних оповідах.

Дуже важливим питанням було – а на якому саме поколінні слід зосередитися, якщо йдеться про віднайдення певного специфічного історичного колективного досвіду розколгоспнення? Ті селяни, які все своє продуктивне життя провели в колгоспній системі, і яким у 1990-х рр. було за шістьдесят чи сімдесят років, наприкінці свого трудового шляху спостерігали за демонстражем колгоспів. Очевидно, їх бачення деколективізації буде відмінним від, скажімо, покоління їхніх дітей. З іншого боку, якщо ми хочемо зрозуміти селянське бачення процесів деколективізації, чи не важливо буде також зрозуміти їхні позиції щодо власне колгоспної системи? Адже якщо ми маємо зосередитися у своєму аналізі їхніх поглядів на розвалі певної соціально-економічної системи, що існувала протягом довгого часу, слід також сконцентруватися і на тому, що ж саме підлягало демонтажу та як селяни ставилися до економічної організації аграрного виробництва за радянських часів. Таким чином, необхідно було би зосередитися на тому поколінні селян, життя яких розгорталось протягом тривалого часу, у тому числі і за колгоспної системи. З огляду на зазначені зауваги вибір, кого саме опитувати, припав на покоління селян, що народилися напередодні, під час або відразу по Другій світовій війні.

Цей вибір було вмотивовано ще й такими причинами. По-перше, при детальному розгляді питання, яке саме покоління слід інтерв'ювати, стає очевидним, що селяни, котрі народилися під час війни або відразу після неї – раптово постають як доволі малодосліджена категорія колишніх радянських громадян. Їхні життєві траєкторії минули великі катаклізми радянської історії. Вони не підлягали колективізації 1930-х рр. З огляду на малий вік їх не мобілізували на фронт під час воєнних дій чи на примусову працю до Німеччини. Можна було б також припустити, що знову ж таки з огляду на вік повоєнні труднощі або колективізація у Західній Україні не позначилися на їхньому психологічному стані настільки, наскільки ці процеси відбулися на психіці та моральному стані попереднього покоління. Адже ці драматичні історичні процеси передували періоду становлення їх особистостей, що припадає приблизно на 15–20 років. Якщо ж на них і позначилися згадані процеси, то по-іншому, і, радше, опосередковано, ніж безпосередньо, через досвід родичів та батьків.

Отже, підсумовуючи, – ця генерація постала як покоління певного історичного досвіду поза контекстом тієї чи іншої визначної трагедії у житті українського народу ХХ ст. Відповідно, йому було приділено значно менше наукової уваги пізніше. Це покоління постало у відносно стабільному, як на радянську ситуацію, контексті, а життєві траєкторії цих людей розгорталися за доволі передбачуваним курсом радянської історії. Важливим для нас є й той факт, що у своїх спогадах селянам повоєнного покоління немає,

куди «повертатися» – у сенсі до якоїсь найбільш значної суспільної події, як колективізація, голод, війна тощо. Адже їх життя розпочалося і розгор-талася в тому ж таки контексті колгоспного ладу (принаймні у центрально-східних областях України), який на час дорослішання вже сформувався у певний життєвий уклад на селі. Отже, їхні спогади про деколективізацію найбільшою мірою поінформовані їхнім досвідом проживання у соціалістичній системі. Зіграло свою роль також і сподівання на те, що спогади літніх селян мали б бути більш ретроспективними з огляду на набутий ними досвід. Відтак усі перелічені вище фактори і вплинули на те, яке саме покоління необхідно було б опитати для цього проекту.

Водночас зазначені міркування посприяли формуванню певного розуміння про долю та роль повоєнного українського селянина у національній історії України. Фокусуючись саме на цьому поколінні, проект з усної історії деколективізації запропонував також переосмислити місце цієї когорти селян у своєму соціальному прошарку, пропонуючи їм позицію цілком окремого суб'єкта української історії.

Що можна сказати на сьогодні про якісні характеристики усних наративів розколгоспнених селян, із поправкою на те, що аналітична робота з матеріалами проекту щойно розпочалася? Нижче пропонуємо звернути увагу на одну з таких характеристик, а саме – ступінь *оповідної ретроспективності*, яка проявляє себе при уважному прослуховуванні записів та перечитуванні розшифровок інтерв'ю. Оповідна (або наративна) ретроспективність, нахил, здатність і потяг до поглибленого, детального та критичного переогляду власного минулого у розмові з дослідником, є однією з важливих якісних характеристик будь-якого автобіографічного інтерв'ю, яка загалом відповідає за його форму, формат, і, відповідно, зміст та змістовність. Оповідна ретроспективність може також виступати і своєрідним показником певного поколінневого погляду на історію, особливо, якщо її розглядати порівняно з оповідною ретроспективністю інших поколінь українського селянства. Але це – завдання наступне.

Оповідна ретроспективність розколгоспнених селян

У завдання проекту не входило реконструювання процесів розколгоспнення, радше нас цікавили як погляди селян на ці процеси, так і їх розуміння власних позицій у цих процесах. Зрозуміло, що респонденти мали можливість безпосередньо висловлювати свій погляд на процеси деколективізації, і вони робили це з очікуваною регулярністю. Але, з іншого боку, їх позиції щодо власного життя за часів колгоспів та деколективізації передавалися й опосередковано, у форматі обраного ними того чи іншого оповідного жанру, у виборі ними певного «стансу» оповідування, у спиранні на певний побутовий лексикон тощо. Іншими словами, суб'єктивні позиції, які сформувалися у розколгоспнених селян стосовно деколективізації, також передаються та закодовані у цілому спектрі наративних рис селянських свідчень про особисте життя й деколективізацію. Саме у пошуках цієї закодованої в оповідних структурах суб'єктивності передбачається аналіз наративних рис селянських спогадів і свідчень. Методика такого аналізу полягає у фокусуванні на відтвореній в особистому наративі спогадів ідентичності розколгоспнених селян повоєнного покоління.

Зупинімося на питанні оповідної ретроспективності у записаних свідченнях, адже без розуміння цієї риси селянських спогадів важко переходити до

аналізу інших їх аспектів. Ідеться про наративну (або ж оповідну) ретроспективність, яка назагал обумовлює як зміст, так і формат оповідей, відповідає за так звану якість спогадів та свідчень, а також за вихідну ідентичність оповідача. Наскільки ретроспективними є селянські оповіді про деколективізацію, яким саме чином вони передають у своїх оповідах розуміння власної долі, свого життя та своєї ідентичності? На оповідну ретроспективність помітно впливає низка факторів, дотичних як до ситуації інтерв'ю, особистих рис людини, так і до суспільного середовища, в якому вона проживає. До перших факторів можна віднести тенденцію у процесі усного переповідання конденсувати весь доступний оповідачеві матеріал у певний, обмежений форматом розмови, наратив. До других входять і такі фактори, як наративна організація публічного дискурсу визначеного суспільства. На питанні наративної конденсації автобіографічних спогадів та заангажованості площини публічного у приватних наративах селян-респондентів зупинімося нижче, адже ці фактори виступають важливими показниками особистої оповідної ретроспективності.

Для початку порівняймо ретроспективність українців Західної Канади та залучених до проекту селян України. У 2003–2004 рр. у сільськогосподарських районах Західної Канади Центр досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету реалізував проект «Усна історія соціальних змін Канадського Заходу другої половини ХХ ст.». Більшість залучених у його рамках респондентів в особистих інтерв'ю з легкістю осцилювали між площинами особистих подій та громадської історії української канадської спільноти. До того ж, їх вступні автобіографічні наративи, як правило, виглядали хоч і короткими, але ж представленими у доволі хронологічному порядку, хоча й можна було простежити певну кореляцію між тривалістю автобіографічного вступу та рівнем освіченості респондента. Особисті усні біографії щедро запозичали метафори українсько-канадського історичного метанаративу про початки української культури в Канаді. Особливо це стосується терміна й поняття «генерація» («generation»), яке виступало доволі потужним структуруючим принципом організації усталеного українсько-канадського наративу про історію українців у цій країні. Респонденти регулярно вживали згаданий термін для самоохарактеризування з метою пояснити своє місце та належність до українсько-канадської історії взагалі, і до своїх родинних історій зокрема. Завдяки повторюваності від однієї оповіді до іншої поняття генерації дозволило визначити в усіх інтерв'ю певну поколіннєву ідентичність. Легкість, з якою респонденти проекту оперували усталеними формами українсько-канадського історичного наративу, свідчила про міцну залежність особистої ретроспективності канадських українців від усталених дискурсивних практик їхньої спільноти. Отже, особисті спогади несуть у собі багато корисної інформації не тільки про локальні події, але й про організацію українсько-канадської спільноти та рівень її ретроспективності.

Повертаючись до спогадів, зібраних у різних регіонах України, де проводилося опитування в рамках проекту з усної історії деколективізації, відзначаємо в них доволі відмінний, порівняно з канадськими усними життєписами, формат оповідування та рівень особистої оповідної ретроспективності. Найперше, українські селяни при наданій їм можливості сформулювати власні автобіографії, пропонують, як правило, коротші автобіографічні свідчення на початку розгорнутого інтерв'ю, активно користуючись принципами нарративної конденсації (за Ф.Шютце⁹). У результаті – власне автобіографія (чи життєпис) постає в розмові розпочато-недовершеною, в якій нібито не-систематично проявляються «на поверхню наративу» різні її елементи. Особисті життєписи сприймаються як нелінійні, позахронологічні. Частково

це пояснюється самим форматом розмови-інтерв'ю та загалом, можливо, і небажанням респондента повністю розкриватися перед незнайомим йому дослідником. Але, як видається, тут також спрацьовують фактори культурного та наративного порядку.

Розглянемо автобіографічний початок інтерв'ю з Ніною Казіміровою, мешканкою села Жовтень Ширяївського району Одеської області:

Я народилась в Фрунзівському районі Одеської обл. В с.Жовтень я прийшла в 1968 році. Закінчила технологічний технікум у Кривому Розі і отримала направлення в Дніпропетровськ, але в мене була мати хвора і я попросила десь ближче, і я прийшла в Ширяїво, і мене назначили замдиректора громадського харчування. Так я попрацювала може з місяць, а потім вони говорять, що в Жовтні треба завідувач «Чайної» і тоді було 23 торгові точки по Київській трасі – «Ласточка», «Зірка», як буфети, та й зустріла свого чоловіка, бо він прийшов сюди агрономом, а був в Казахстані 6 год до того головним агрономом, бо раніше було так – як не їдеш в армію, то треба було їхати в Казахстан, а він сам з Кіровоградської області. Тут же в чайній було весілля, ми побралися і потім дитина народилась. І потім я роблю виводи, що я буду міняти професію, бо робота дуже тяжка, бо у нас був об'єкт військовий і до нас приїжджали генерали, маршал Чуйков тут був. А тут прийшов голова сільради, прийшов та й говорить: «Чи не хочиш ти очолити будинок культури?». А він знаходився біля церкви, а раніше ж це забороняли, та й зданіє було, а куполов не було. Та й пішла я робити сюди, і ось уже 35 років працюю, уже й цей новий пострйоли будинок, отак я работала з молодью, з людьми. А чоловік то був агрономом, то головою 7 років, тільки не в цьому колгоспі¹⁰.

Ніна Казімірова є представником сільської інтелігенції й можна було сподіватися, що вона запропонує у своїх свідченнях та спогадах дещо відмінний (вищий) порівняно з іншими селянами-колгоспниками рівень ретроспективності. Проте сподівання виявилися безпідставними, адже її початковий «біографічний вступ» так само скомпресовано в один короткий абзац, подібно до того, як це сталося у багатьох інших інтерв'ю проекту (хоча пізніше розмова не раз поверталася до її особистого досвіду життя в колгоспі та поза ним). Серед інших респондентів більшість колишніх колгоспників на прохання розповісти про себе¹¹ також покладалися на принцип наративної конденсації, часто пропонуючи дослідникові доволі нелінійні вступні автобіографічні наративи.

Звернімося до інтерв'ю з Ганною Головин, жителькою села Бистричі Березнівського району Рівненської області (інтерв'юер – Марія Меленчук):

*Ганна Головин: Навіть не знаю з чого начать. [сльози на очах]
Марія Меленчук: З чого хочете. Те, що Ви думаєте, з чого треба. Подумайте. [пауза] Як хочете. [пауза]
Г.Г.: Заре моя така житка, шо я так заплуталась, шо і не можу. Так живу єдним дньом. [пауза] Я не знаю, як його тобі розказувать. Шо його, як його розказувать.
М.М.: Ну, от, в якому році, наприклад, Ви народилися?
Г.Г.: Ну, народилася в сорок сьомому, в тисяча дев'ятсот сорок сьомому. Штири класи кончила в Озірцях. Була початкова школа. Тоді стали, до восьми клас ходили в Поліське. Ногами. Без нияких ніхто не возив, нічого. Ставали рано дий доставалися до школи. Зима – не зима. Тоді горби такіє були. Позамітає. Ну, йшли. Училась, тоже добре училась. А ходила у школу: куфайка, кірзові чоботи. Колись такі були. Ну, бо бачиш, шо вже їздили*

десь на сізони, дий заробляли трошки грошей. А сем'я в нас була шестеро в батька. Батько в колгоспі робив. Мати боліла, мало робила. То ще треба було за матир, бо заставляли, то треба було і за матеру робить. Ну, училася, хоть і добре училася, але поступать ніде не могла. Кончіла восьм клас. [пауза] Не було в мене ни одної навіть тройки, добре училася. Поїхала десь трохи на буряках, десь три роки...два робила. Дий вишла замуж сюда вже, в Поліське [очевидно, обмовилась, мала на увазі – Бистричі]. Тут вечорню кончіла. Бо ходила в колгосп, а була ланковою. Сама менша була в бригаді. Я в бри... на... на цілий колгосп в бригаді, на діло поділяні, то була сама найменша. Бо ніхто не хотів в той колгосп іти. А я прийшла, тут батьков не було. Він сирота був. Дий він в сільгосптехніці, а я в колгосп пошла. Шоб тра були соти, тра було якось жить. І кончіла тих одинацетъ клас. Дий так, робила все життя в колгоспі. Льон. Ланковою. Всьо. Дальше – я знаю? До пенсії доробила. Яке ти житте було, але ж якось тра було прожить. Саме горше – ось мене стріло. Було, як сі два сини поховала. [пауза] Як уже було: і трудились, і робили. А як сі два сини поховала, то вже й моє життя кончілось. Дий така моя житка. І те шо старалася, і в тому колгоспі. Хіба я знала, шо таке те життя так кончітьсь? Таки думала буде радість, буде щастя – а його нема. [плаче]¹².

Вступний автобіографічний наратив Ганни Головин є показовим прикладом того, як стисло селяни, підсвідомо покладаючись на ті ж таки принципи наративної конденсації (за Ф.Шютце), можуть формулювати свій життєпис у відповідь на прохання дослідника розповісти про себе. У випадку з цією волинською селянкою не тільки даний загальноновизнаний принцип усного оповідання є причиною такої стислості. Її життя знало свого особливого ритму, з його регулярно повторюваними діями та обов'язками, і це, своєю чергою, відбилося на її автобіографії, якій, з огляду на те, як Ганна Головин подає свій життєпис, не потрібна системна хронологізація.

Іншою примітною характеристикою селянських біографічних наративів є мінімальне залучення площини публічного/суспільного в оповідь про приватне. На відміну від західноканадських біографічних інтерв'ю, українські селяни значно рідше вибудовують власні історії життя, відштовхуючись від суспільно-важливих, значенневих подій (як-от, наприклад, смерть Й.Сталіна 1953 р., політ Ю.Гагаріна в космос 1961 р. тощо). Загалом ці основні риси селянської ретроспективності (у контексті усно-історичного інтерв'ю) – як недорозкритість тем, активна конденсація, нехронологічність та мінімальна наявність площини публічного в оповідях про приватне – не є показником якоїсь оповідацької недосконалої, невідповідної пам'яті респондента чи його простого життєвого шляху (без прикрас та нецікавого). Навпаки, ці аспекти інтерв'ю доволі промовисті. Американський усний історик Р.Кандіда-Сміт наполягає, що саме такі риси усної оповіді (як-от конфліктні саморепрезентації, неясності та неузгодженості тощо) значно прислужуються дослідникові, адже вказують на наявність певних, не до кінця усвідомлених, проблематичних зон у полі суспільної історії, які ще наративно не опрацьовані у суспільстві¹³. Це стосується як особистостей, що намагаються уявити для себе постійно мінливий світ, так і спільнот, котрі роблять спробу переосмислити своє минуле у вирі змін, які відбуваються у суспільстві. Відповідно, селянські свідчення, як наративні репрезентації минулого, справляючи враження незавершених, несформованих, указують на незавершеність процесів переоцінки такого недавнього минулого, яким був період деколективізації.

Замість висновків

Аби наполягати на певній унікальності історичного досвіду та колективної пам'яті українських розколгоспнених селян повоєнного покоління було би доречним порівняти їхні свідчення та спогади про деколективізацію зі спогадами інших поколінь селян. Чи відрізнятимуться вони від свідчень молодшого покоління? Наскільки відмінним буде ступінь їх ретроспективності? Незалежно від відповідей на ці питання, можна погодитися: попри те, що в юності це покоління уникнуло найбільш драматичних подій радянської історії, на його долю також випало чимало проблем і негараздів, адже саме цим людям наприкінці свого трудового шляху в колгоспах довелося спостерігати, як разом із деколективізацією руйнувався їхній усталений та десятиліттями обжитий життєсвіт. Щоби зрозуміти, як українські селяни зустріли цей виклик, посилення на селянство як соціальний клас загалом не є відповідним, оскільки різні покоління його представників по-різному переживали процеси деколективізації. Узагальнювати поколіннєвий досвід цього складного і проблемного періоду української історії під одним гаслом «досвід українського селянства» важко, адже йдеться про доволі неоднакових соціальних акторів селянської історії.

Отже, переоцінка історичного досвіду суспільства із залученням методу усно-історичних досліджень цілком очікувано веде до необхідної подальшої диференціації традиційних суб'єктів історії, у нашому випадку соціального класу селянства. Визнавши за потрібне зосередитися на історичному досвіді деколективізації селян, які переживали ці процеси наприкінці свого трудового шляху в колгоспах, розглянутий у статті проект усної історії деколективізації неминуче посягає на конструювання ще одного агента української історії – розколгоспненого селянина повоєнного покоління, долучаючись таким чином до процесів подальшої плюралізації українського суспільства.

¹ Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. – Minneapolis, 1996. – P.4–6.

² Goodenough W. *Describing a Culture // Description and Comparison in Cultural Anthropology*. – Cambridge, 1970. – P.104–119.

³ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід/Захід: історико-культурологічний збірник. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.7–24.

⁴ Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К., 2006.

⁵ Організатори та координатори проекту вдячні докторові історичних наук п. Олександрові Лисенку, завідувачу відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, за його активну підтримку цієї дослідницької ініціативи протягом 2007–2009 рр.

⁶ Ідеться про кафедри: історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (Юрій Волошин), українознавства – Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (Гелінада Грінченко), історії – Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), історії та теорії соціології – Львівського національного університету ім. Івана Франка (Тетяна Лапан), археології та етнології – Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова (Олександр Пригарін), а також навчально-науковий центр усної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди (Тарас Нагайко).

⁷ Див.: *Khanenko-Friesen N. Oral History Project «Decollectivization in Ukraine in the 1990s: Rural Perspectives and Experiences»*, paper presented at Fourth Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies University of Ottawa (Canada), October 23–25, 2008 // www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/P_Danyliw08_Khanenko-Friesen.pdf; *Ханенко-Фрізен Н.* Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.210–212.

⁸ *Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Ukraine // Problems of Post-Communism*. – 1999. – May/June. – P.42–55; *Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*. – Halle, 2007. – 159 p.

⁹ Див.: Schuetze F. 1983. Biographieforschung und narratives Interview // Neue Praxis. – 1983. – №13 (3). – S.283–293.

¹⁰ Інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с.Жовтень Ширяївського району Одеської області, 8 лютого 2008 р. (інтерв'юер Олена Петрова) // Архів Центру досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, індекс ОНД-2008-06-02.

¹¹ Слід відзначити, що не всі інтерв'юери однаково дотримувалися узгоджених проектом принципів збору інформації й деяким респондентам не пропонувалося розпочати розмову з оповіді про себе з самого початку інтерв'ю.

¹² Інтерв'ю з Ганною Головин, 1947 р.н., с.Бистричі Березнівського району Рівненської обл., 5 січня 2008 р. (інтерв'юер Марія Меленчук) // Архів Центру досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, індекс ОНД-2008-05-02.

¹³ Cándida Smith R. Analytical Strategies for Oral History Interviews // Handbook of Interview Research. – Thousand Oaks; London; New Delhi, 2001. – P.725.

Oral historians find themselves in a unique position within the network of various disciplines of social sciences and humanities, from where they successfully challenge established principles of representation of the past, history, and society. Addressing the question of a unique role of oral history in reconstructing historical meta-narratives, the author turns to discuss one of the projects conducted in Ukraine in 2007–2008, «Oral History of Decollectivization of Ukraine in the 1990s». The goal of the project was to document people's perspectives on decollectivization and to register a particular collective stance which, as the author expected, would emerge through multiplicity of the recorded testimonies. The project encompassed ten oblasts where local interviewers recorded interviews with former members of collective farms. The article evaluates the project's claims and methods in relationship to its attempt to locate, explore, understand and perhaps redeem yet another subject of the Ukrainian history, «Ukrainian villager, decollectivized».

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

М.Ф.Котляр*

КНЯГИНЯ ОЛЬГА У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Дружина князя Ігоря Старого – Ольга, котра правила на Русі у 945–964 рр., зображена в «Повісті временних літ» на матеріалі вписаних до неї народних переказів і легенд. За всієї своєрідності цих фольклорних джерел вони створили історично достовірний і різнобічний образ першої жінки на давньоруському престолі.

По смерті князя Ігоря Ольга залишилась удовою. У його смертний час вона була далеко від місця мученицької кончини свого чоловіка і не змогла закрити йому очі. Хоча літописець і повідомляє, що «єсть могила его у Искорьстѣня града в Деревѣхъ і до сего дне»¹, навряд чи тоді сталося справжнє поховання Ігоря за язичницьким звичаєм, мабуть, його просто закопали нашвидкуруч. Могила ж (курган), про яку згадав Нестор, була насипана Ольгою через рік по тому. А посилення літописця на існування Ігорової могили було неодмінною рисою фольклорного переказу з його скеруванням на доказовість і достовірність розповіді.

В язичницькі часи, і навіть протягом досить тривалого періоду після офіційного запровадження християнства, помста вважалася священним обов'язком. Наприклад, складена 1016 р. «Правда Ярослава», коли феодальні порядки та норми християнської моралі активно почали втілюватись у життя, а родовий побут значно втратив силу, проголошувала: брат повинен мститися за брата, син за батька, і навпаки². Месником за Ігоря могла виступити лише його дружина Ольга, адже про братів князя науці нічого невідомо (та й чи були вони?), а син Святослав, згідно зі свідченням «Повісті временних літ», у той час був ще зовсім малим. Та перш, ніж перейти до розповіді про помсту Ольги древлянам, слід зупинитися на її біографії, насамперед на походженні княгині.

Родовід Ольги був предметом досліджень багатьох поколінь істориків. Однак у ньому залишається чимало неясного. Наприклад, авторитетний дослідник Несторового літопису А.Л.Шлецер (друга половина XVIII ст.) визнавав: «Про походження цієї безсмертної жони, про місце її народження, вік, освіту і багато інших незначних обставин, про які хотілося б дізнатися, – ніхто нічого не знає»³. А один з основоположників сучасної історичної науки М.П.Погодін зауважував: «Про рід дружини Ігоря, великої княгині Ольги, [...] досі не було сказано нічого втішного»⁴. Нинішні дослідники також не змогли помітно просунутись у розкритті родоводу княгині. На заваді цьому стоїть незадовільний стан джерел. Це при тому, що джерельних свідчень про княгиню налічується немало.

Дата народження Ольги науці невідома. Історики зазвичай визначають її кінцем IX ст. Г.Г.Літаврін, керуючись «Проложним житієм» Ольги, твердив про 894 р.⁵ Б.О.Рибоков обережно зауважував, що княгиня народилася між 923 і 927 рр.⁶ Рік появи Ольги на світ неодноразово намагалися вивести, виходячи з дати її шлюбу з Ігорем. Але й у цьому питанні немає ясності. «Повість временних літ» подає 902 р.⁷, однак не всі джерела згодні з цим. Новгородський літопис такої дати не назвав. У недатованій його частині в перебігу розповіді про вокняжіння Ігоря в Києві сказано, що він «приведе себѣ жену от Плескова, именемъ Олгу»⁸. За Троїцьким літописом початку XV ст. (реконструйований у другій половині XX ст.) шлюб Ольги з Ігорем також відбувся 902 р. Ця ж дата згадується в Рогозькому (XV ст.) та Львівському (XVI ст.) літописах. В основі такого датування лежить відповідний рік «Повісті временних літ». За свідченням Устюзького літописного ізводу (Архангелогородський літописець), Ігор узвѣ шлюб з Ольгою, коли їй було десять років: «[...] оженился во Пскове, поятъ за себя Ольгу десяти летъ, бѣ бо красна велми и мудра». Звістка цього джерела щодо віку дружини князя бере початок від Новгородсько-Софійських літописів XV ст., які відбивають більш раннє літописне джерело⁹. У пізніх літописах можна прочитати, ніби Ольга вийшла заміж за Ігоря у п'ятнадцять років¹⁰.

* Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Літописні повідомлення про Ольгу ґрунтуються переважно на усній, фольклорній традиції, тому не можна більш-менш точно назвати роки початку й завершення її князювання. Багато хто з істориків у минулому вважав цю історичну особу не повноправною княгинєю, а лише регентом при малолітньому синові Святославу; інші ж думали, що вона передала йому владу з досягненням повноліття. Але й тут немає ясності, адже княжича могли вважати повнолітнім у дванадцяти-, тринадцятирічному віці, та коли народився Святослав за джерелами встановити неможливо.

Єдина бодай якась конкретна вказівка на вік Святослава міститься в «Повісті временних літ» під 946 р.¹¹ Літопис розповідає про похід Ольги на древлян по смерті свого чоловіка: «Ольга съ сыномъ своимъ Святославомъ собра вои много и храбры, и иде на Деръвьску землю [...] И сънемъшемася обѣма полкома на скупь, суну копьемъ Святославъ на деревляны, и копе летъ сквозь уши коневи, и удари в ноги коневи, бѣ бо дѣтескъ»¹² (тут і далі курсив мій – М.К.). Отже, у 946 (945) р. Святослав був ще зовсім малим, не міг навіть кинути легку сулицю¹³. Тому Б.О.Рибakov дійшов висновку, що княжичу тоді було 3–5 років і дату його народження визначив 941–943 рр. Заміж у Русі виходили звичайно в 16–18 років. Ольга, за цими розрахунками, народилася у 923–927 рр.¹⁴ Та якщо погодитись із думкою історика, то буде важко зрозуміти, як у Святослава, котрий, згідно з такою хронологією «Повісті», досяг у 970 р. лише 28-річного віку, могло тоді бути два дорослих сини, 15–16 років кожний – Ярополк і Володимир. Ближче до істини стоїть П.П.Толочко, який вважає, що Святослав народився не пізніше 930–932 рр.¹⁵

Зображений у літописі завзятим три- або п'ятирічним малюком, Святослав відповідає улюбленому народними оповідачами античності й середньовіччя образів богатиря-малолітка, або й немовляти. Згадаймо Геракла, до якого в колицьку заповзла змія, а він їх задушив. Подвиги здійснюють герої епосів багатьох народів (наприклад, Манас). Цей ледве помітний струмок воїнської поезії (відбитий у літописі у прозаїчному переказі) широко розіллється в дальших літописних розповідях про походи і звitagу Святослава.

Джерелознавці встановили, що найдавніші розповіді про Ольгу вміщені все ж таки в «Повісті временних літ». Завдяки працям О.О.Шахматова, ustalилася думка, що в основі тих розповідей лежить якась древня церковна повість, що відбилася також у «Проложному житті» княгині¹⁶. Науці відомі два коротких «Проложних житія святої Ольги» в рукописах, що відносяться найраніше до XIII–XIV ст.¹⁷ Вони різняться за змістом, стилем і способом викладу. Можливо, у цих творів було якесь спільне джерело, що не дійшло до нашого часу. Створені в домонгольський період «Проложні житія» належать до найдавніших пам'яток давньоруської словесності.

Княгині Ользі присвячені також складені у середині XVI ст. нові редакції її життя: Псковська, Скорочена Псковська й Поширена, котра в дещо зміненому вигляді ввійшла до складу «Степенної книги царського родослів'я». Ранніми пам'ятками, присвяченими Ользі, є її «Похвала» зі складу «Пам'яті і похвали князю руському Володимирі» Іакова Мніха (друга половина XI ст.), і «Слово про те, як хрестилась Ольга» (кінець XIV – початок XV ст.)¹⁸. Усі названі агіографічні джерела спираються на фольклорну традицію, що продовжувала жити й у наступних століттях.

Майже всі пам'ятки давньоруського письменства вважають Ольгу уродженкою Псковщини. Життя називають її батьківщиною село Вибуту у Псковській стороні й подають майбутню княгиню донькою незнатних батьків. За Іоакимівським літописом¹⁹ Ольга походить від легендарного новгородського старійшини Гостомисла. Існує кілька писемних версій походження Ольги. Осібно стоїть звістка «Владимирського літописця» (1523 р.) про її болгарське народження: «Игоря же женил [Олег] в Болгарах, взял за него княжну именем Ольгу. И была вельми мудра». Це легендарне повідомлення основане, мабуть, на тому, що в одних літописах Псков виступає під цим ім'ям, а в інших – як «Плесков» (північно-західна діалектна форма)²⁰. А в Болгарії існує древнє місто Плесков поблизу Преслави. Був час, коли історики намагались якимось чином обґрунтувати болгарські корені Ольги. Наприклад, видавець «Літописця Переяславля Суздальського»²¹ К.М.Оболенський доводив, ніби священик Григорій, котрий перебував у почті Ольги під час її відвідин Константинополя, був болгариним. Проте думка щодо болгарського походження Ольги сучасна наука сприймає іронічно.

Ольга, імовірно, належала до роду Олега (отже, і Рюрика), і була знатного походження. Вона високо стояла в тогочасному суспільстві та княжій родині. Не ви-

падково її назвали поряд з Ігорем і сином у преамбулі договору Русі з Візантією 944 р. Вона мала власний двір, почет і навіть дружинників²². Більше того, княгиня ще за життя Ігоря володіла Вишгородом (стратегічно важливим містом під Києвом), а також Ольжичами й іншими селами²³.

Літописи, життя й твір Константина Багрянородного «Про церемонії» зображують Ольгу людиною високих чеснот, розсудливою, з гострим розумом, сильним характером, яка, до того ж, була привабливою жінкою. Образ завзятої «поляниці», сміливої воїтельки виступає у створеній на основі народних переказів і легенд історії про помсту Ольги древлянам за вбитого ними її чоловіка. Та перед тим, як звернутися до цієї теми, слід зупинитися на державній спадщині Ігоря – що ж він залишив дружині?

Як свідчать «Повість временних літ» і Новгородський літопис, Ігореві не вдалося подолати опір вождів племінних об'єднань. Він був нерішучим правителем, не мав авторитету ані серед власної дружини, ані в народі. Ользі дісталася розбурхана війною з древлянами (мабуть, це, до того ж, тривало протистояння з улчиами) децентралізована країна, зовнішня політика якої теж зазнала невдачі. Перед княгинею постали завдання – об'єднати Русь, придушити спротив древлян (та інших, не названих у літописах, племінних об'єднань), налагодити відносини з Візантією, повернувши привілеї, надані імперією Русі за угодами з Олегом. Справу утруднювало ще й те, що Ольга була жінкою.

Уперше в історії Русі жінка посіла головний престол країни, і це не могло подібатися ані її родичам, ані боярам, ані дружинникам, ані племінним вождям. Та вона одразу береться за справу й виявляє наполегливість та енергію. Першочерговими завданнями Ольги було придушити повстання древлян і помститися за вбитого чоловіка. Поки Ольга збиралась із думками, ініціативу виявили самі древлянські племінні старійшини: «Послала деревляне лучшие мужи, числомъ 20, въ лодыи к Ользѣ, и присташа подъ Боричевымъ [узвозом] в лодыи»²⁴. Нестор зауважує: «Вольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ, и воевода бѣ Свѣнелдъ»²⁵. Цим реченням літописець наголошує на тому, що саме вона посіла головний руський престол по кончині чоловіка, саме з нею доводилося домовлятися древлянським старійшинам. Аналогічний текст міститься і в Новгородському літописі: «А Ольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ дѣтскомъ Святославомъ»²⁶. Древлянські послы прибули до Києва восени 944 р.

У літописних розповідях Ольга виступає насамперед епічним персонажем, її легендарний фольклорний образ закриває від нас реальні риси цієї особи. Подальший текст створено літописцем також на ґрунті усної традиції, що виражала історичну пам'ять слов'ян часу творення руської державності. Жодних підтверджень цієї розповіді в писемних джерелах мені не пощастило знайти. Тим часом продовження тексту з описом приїзду древлянських послів відкриває дорогоцінний для науки образ Києва 940-х рр.: «Бе бо тогда вода текущи въздоль горы Киевския, и на Подольи не съдяху людье, но на Горѣ»²⁷. Довгий час ці слова Нестора історико-кієвознавці вважали доказом пізнього (після середини X ст.) заселення київського Подолу, адже літописець прямо свідчить, що «на Подольи не съдяху людье», вони жили «на Горі», тобто у верхній частині міста. Але такому тлумаченню цих слів суперечать свідчення археологічних розкопок, згідно з якими головний торговельно-ремісничий посад Києва на Подолі почав складатися ще в IX ст. і на початок X ст. процес його формування в основному завершився. Саме ж заселення Подолу розпочалося в VII – на початку VIII ст.²⁸

Як же тоді розуміти наведене свідчення «Повісті временних літ»? Адже рівень Дніпра за останню тисячу років суттєво не змінився. Виявляється, народний історичний переказ (що був джерелом печерського літописця) зафіксував першу серед відомих науці великих повеней на Дніпрі, коли води ріки, розлившись, покрили майже весь Поділ, аж до підніжжя Гори. Археологам пощастило знайти сліди цього «потопу» – прошарок піску, що розділяв два археологічних шари X ст.

Продовження розповіді про появу древлянських послів у Києві поглиблює наукові знання про стольний град Русі того часу: «Градъ же бѣ Киевѣ, идеже есть нынѣ дворѣ Гордятинѣ и Никифоровѣ, а дворѣ князь бяше в городѣ, идеже есть нынѣ дворѣ Воротиславѣ и Чюдинѣ, [...] и бѣ внѣ града дворѣ другий, [...] за святою Богородицею; надъ горою дворѣ теремный, бѣ бо ту теремъ каменъ»²⁹.

Важливість для істориків цього короткого свідчення найавторитетнішого серед усіх літописів неможливо перебільшити. Перед нами – перший у вітчизняному письменстві історико-топографічний опис центральної частини Києва першої половини

X ст. – Гори, як називають її літописці, створений на початку XII ст.³⁰ У ньому відчувається жива інтонація очевидця, якщо не учасника подій. Водночас ця розповідь Нестора поставила перед істориками й археологами багато загадок, більшу частину яких поступово поталанило розгадати.

Почнемо розгляд цієї своєрідної історико-археологічної характеристики древньої столиці руської держави зі слів про існування двох княжих дворів на київському дитинці. Місто в той час швидко розросталося, про що свідчить вказівка «бѣ внѣ града дворѣ другый, [...] над горою дворѣ теремный, бѣ бо ту теремъ камень». Виходить, уже на середину X ст. стольному граду стало тісно між валами маленького древнього «городка Кия», тому один із княжих дворів довелося винести за його межі. Археологи доклали чимало зусиль, щоби знайти княжі двори, описані Нестором, і, головне, палаци, котрі стояли в них.

Як це не дивно, першим удалося відкрити палац того часу, розташований не в «городку Кия», а за його межами. Цьому посприяла вказівка літописця на те, що він був «за святою Богородицею», – Десятинною церквою, збудованою князем Володимиром у кінці X ст. Фундаменти цього палацу були відкопані ще в 1857 р., а інтерпретовані знаменитим київським археологом В.В.Хвойкою на початку XX ст. Він встановив, що ця споруда довжиною 21 м була зведена набагато раніше Десятинної церкви й належала, імовірно, княгині Ользі. Розкопки «Теремного палацу» Ольги викликали величезний інтерес у Києві та країні, ставши поштовхом до регулярних досліджень древньої частини міста.

А от пошуки княжого палацу в «городку Кия» довгий час були безуспішними. Дехто з вчених зневірився у самому його існуванні і підвів під власні сумніви теоретичний фундамент – мовляв, у межах найдавніших київських валів мешкали жерці язичницьких культів, а князя вони примушували жити поза містом. Ця гіпотеза була спростована відкриттями Київської археологічної експедиції 1970–1971 рр. Тоді археологи виявили фундаменти великої круглої у плані споруди імовірно X ст. Були знайдені фрагменти фрескового розпису, полив'яні керамічні плитки, архітектурні деталі з мармуру і шиферу. Отже, будівля була гарно оздоблена, як і годилося княжому палацові. Керівник розкопок П.П.Толочко висловив припущення, що він був двоповерховим – із мурованим нижнім та дерев'яним верхнім ярусами. Утім, не виключено, що палац повністю склали з дерев'яних колод, і він лише спирався на кам'яний фундамент. Існують підстави датувати споруду IX – першим сорочаріччям X ст., і вважати, що саме вона згадана в «Повісті временних літ» під 945 р.³¹

Обидві виявлені археологами будівлі в науці прийнято вважати «палацями княгині Ольги», адже літопис розповідає про них при описі прийому древлянських послів. Однак на той час княгиня лише кілька місяців просиділа на київському столі, вона одразу поринула у державні справи і просто не могла встигнути за цей період спорудити два палаци. Та й навіть їй було два? Швидше за все, вони дісталися їй у спадок – від Ігоря та, можливо, ще від Олега. Точно датувати будівлі неможливо. Імовірно, палац у «городку Кия» був зведений Олегом, а той, що поза його межами – Ігорем. Адже, як виходить із «Повісті временних літ», чи не кожний київський государ, починаючи з Володимира Святославича, будував собі палац, незважаючи на те, що мав ще кілька, які дісталися йому від попередників. Відкриття найдавніших палаців першої половини X ст. дозволяє відсунути початок кам'яного будівництва в Києві (а це одна з головних ознак великого середньовічного міста) в перші десятиліття X, а, можливо, і в останні роки IX ст.

Вищою мірою притаманна народним переказам як фольклорному жанрові любов до топографічних реалій – указівок на те, які саме боярські двори розташовані на місці древніх княжих палаців, – допомогла увияти в динаміці стрімке зростання Києва в X–XI ст. (нагадаю, що Нестор писав свою «Повість» на початку XII ст.). Спочатку забудовували пустища, а також могильник, розташований неподалік від «городка Кия». Далі в самому городку зносилися садиби незнатних городян, потім бояр і дружинників, нарешті, настала черга старих, мабуть, ветхих княжих палаців³².

Та час знову звернутися до літописної розповіді щодо придуття древлянських послів до Ольги із закликом забути старе й поновити дружні відносини: «Рѣша же древляне: «Посла ны Дервьвска земля, рѣкуще сице: Мужа твоего убихомъ, бѣше бо мужъ твой аки волкъ восхищая [расхищая] и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю, да поиди за князь нашъ за Малъ»»³³. Незвичне з погляду сучасної людини сватання вбивці до дружини його жертви було природним

для родоплемінного суспільства. Згідно з уявленнями древлян, дружина вбитого, як і все його добро, мала належати переможцеві³⁴. Літописи неодноразово підтверджують побутування цього звичаю в давньоруському суспільстві кінця X – першої третини XI ст. Володимир Святославич після того, як захопив Київ та вбив свого старшого брата Ярополка, одружився з його вдовою-грекинею й визнав своїм його сина Святополка. А син Володимира – Мстислав, коли сидів у Тмуторокані, здолав у двобой касозького князя Редеду, «шедь в землю его, взя все имъне его, и жену его и дѣти его»³⁵.

Прибуття древлянських послів до Києва було, без сумніву, несподіванкою для Ольги, а їхня шлюбна пропозиція – тяжкою образою. Далі розповідь Нестора ще більше набуває фольклорних рис. Ольга замислила помститися древлянам, насамперед, їхнім старійшинам-князям, і першому серед них – Малу. Щоб приспати пильність послів, княгиня привітно зустрічає їх і на весільну пропозицію відповідає схвально: «Люба ми есть рѣчь ваша, уже мнѣ мужа своего не крѣсити»³⁶. Як писав Д.С.Лихачов, ці слова були «стереотипною формулою відмови від родової помсти». Так, у літописі під 1015 р. Ярослав говорить новгородцям, що перебили його варязьких дружинників, «уже мне сих не кресити». А в Київському літописі під 1151 р. Ізяслав Давидович плаче над братом своїм Володимиром: «Сего нам уже не кресити». Двічі ця формула трапляється в «Слові о полку Ігоревім»³⁷. Древляни, нічого не підозрюючи, повірили Ользі, – адже вона дала їм слово!

Далі літописці розгортають моторошну картину помсти Ольги древлянам (в останні місяці 944 р.). Отже, вона заявила послам: «Хочю вы почтити наутрия предѣ людьми своими, [...] азъ утро пошлю по вы, вы же рѣцѣте: «Не едемъ на конѣхъ, ни пеши идемъ, но понесѣте ны в лодѣхъ»». Далі Ольга наказала викопати на теремному дворі «внѣ града» велику й глибоку яму. Наступного дня вона посіла за гостями. Вони, як навчила їх княгиня, вимагали від присланих за ними людей, щоб ті понесли їх у лодії. Кияни покорилися: «Намъ неволя: князь нашъ убьенъ, а княгини наша хочет за вашъ князь, – и понесоша я в лодьи». Як бачимо, у змову проти древлян були втягнуті й дворові люди. Послів принесли на княжий двір і вкинули разом із лодією у глибоку яму. Тоді Ольга запитала: «Добра ли вы честь?». Они же рѣша: «Пуще ны Игоревы смерти»³⁸. И повелѣ засыпати я живы и посыпаша я»³⁹. Яскраві подробиці страхітливої розправи над першим древлянським посольством наведено в пізньому (XVII ст.) Устюзькому літописі. Викопавши яму на теремному дворі, Ольга звеліла випалити дубового вугілля і наповнити ним яму, так що послів кинули «в яму горящую»⁴⁰.

Ця, на перший погляд, невібаглива історія в дійсності сповнена глибокого магічного змісту, зрозуміти який можна лише ознайомившись із древніми народними віруваннями та уявленнями. Пересування у човні в давнину мало подвійний смисл. В одному випадку то було знаком могутності й гордості (згадаймо кораблі Олега, що рушили під вітрилами на колесах до стін Константинополя), а в іншому – знаком смерті, складовою частиною язичницького обряду поховання. Поряд із людьми використовувалися й сани. Важливо підкреслити, що древлянські посланці, як зазвичай буває в легендах і казках, не зрозуміли потаємного сенсу пропозиції Ольги, тож за фольклорними канонами повинні були вмерти. Реальна подія – убивство Ольгою послів древлян – набула в народному переказі легендарного забарвлення.

Те ж саме можна сказати про викидання древлян разом із лодією до ями. При всій зовнішній неправдоподібності цього епізоду він відбиває реальні риси руського поховального обряду. Археологи не раз відкривали поховання у човнах, а «Житіє Бориса і Гліба» згадує, що Гліба, сина Володимира Святославича, поховали в «кораблеце»⁴¹. Арабський мандрівник Ібн Фадлан, котрий у 921–922 рр. побував на Волзі, зустрів там загін торговців-русів та описав їх зовнішній вигляд і звичаї. Він спостерігав поховання знатного руса у човні, який було спалено разом із дівчиною того чоловіка⁴².

Саме обряд спалення небіжчика відбито в розповіді Нестора про помсту Ольги. Через певний час після поховання древлянських послів у лодії княгиня послала до древлян своїх людей зі словами: «Да аще мя просите право, то пришлите мужа нарочитыи, да в велицѣ, чти приду за вашъ князь, еда не пустятъ мене людьє киевстыи». Древляни в послали до Ольги «лучшие мужи, иже держажу Деревьску землю»⁴³. Поза сумнівом, ішлося про племінних князів, яких у Древлянській землі того часу було кілька. Коли древлянські старійшини прибули до Ольги, вона запропонувала їм помитися в лазні. «Они же [слуги княгині] пережѣгоша истопку, и влѣзоша деревляне, начаша ся мыти. И запроша о нихъ истобъку, и повелѣ зажечи я от дверей, ту изгорѣша вси»⁴⁴.

Як зауважував Б.О.Рибаків, «обидві форми помсти відтворюють тодішні поховальні обряди: подорожніх, що померли в дорозі, ховали у лодях; звичайним видом поховання було спалення в невеликій хатці. Наступною ж стадією поховального обряду було насипання над лодією або над спаленою домовиною величезного курганного насипу, і завершувала все це тризна та поховальна учта»⁴⁵. Проте заключний етап урочистого поховання князя Ігоря Ольгою був ще попереду. Історики писали про те, що переказ про помсту вдови Ігоря древлянам було створене як антитеза нечуваному факту вбивства великого київського князя під час полюддя.

У древньому й надзвичайно авторитетному «Літописці Переяславля Суздальського», складеному на початку XIII ст., після слів про те, що древляни послали до Ольги кращих («больших») мужів, вставлено опис віщого сну древлянського князя Мала явно фольклорного походження (наводжу в перекладі): «Ось прийшла Ольга і дала йому порти дорогоцінні красні, усі перлами оздоблені, і ковдри чорні із зеленими візерунками, і лодії просмолені, у них же йому несеному бути»⁴⁶. Сон цей віщував смерть, оскільки дорогоцінний одяг і перли – до сліз, чорний колір є кольором жалоби, лодія ж – складова поховального обряду. Своєю образною системою сон Мала є близьким до знаменитого сну князя київського Святослава зі «Слова о полку Ігореві»: «А Святъславъ мутенъ сонъ видъ / Въ Киевѣ на горахъ. / «Си ночь съ вечера одѣвахуть на мя, – рече, – / Чръною паполомою / На кровати тисовъ; / Чръпахуть ми синее вино, / съ трудомъ смѣшено, / сыпахуть ми тыщами тулы поганыхъ тльковинъ / великый жемчугъ на лоно»⁴⁷.

Цей поетичний образ княжого віщого сну, що був передвісником поразки русичів на невідомій річці Каялі, якимось дивом зберігся в народній пам'яті аж до кінця XII ст., коли було написано «Слово». Його фольклорне походження і близькість до сну князя Мала в «Літописці Переяславля Суздальського» не може викликати сумнівів.

Спалення живцем сватів у лазні було, на думку деяких фольклористів, мандрівним мотивом народної творчості. Історикам відомі прямі аналогії нелюдської розправи Ольги над другим древлянським посольством. Скандинавська «Сага про Олава Трюггвасона», записана в XII ст., розповідає, що до шведської королеви Сіґрід Гордої, котра була тоді вдовою, приїхав свататися князь Вісівальд із Русі. Дехто з істориків вбачає в ньому сина Володимира Святославича – Всеволода, який зник із руського політичного обр'ю незабаром по тому, як батько посадив його у Володимирі-Волинському наприкінці 980-х рр. З якихось причин Сіґрід звеліла своїм воїнам уночі напасти на посольство «з вогнем і мечем». Згоріла зала й люди, які спали у ній, а з ними і Вісівальд⁴⁸.

Образ Сіґрід у цій сазі, подібно до образу княгині Ольги в літописі, являє собою тип невгамовної нареченої, відомої в усній народній творчості багатьох народів. І діють обидві з нестримною жорстокістю, що могла здивувати навіть сучасників, яким, певно, було не звикати до подібних речей. Жорстокість і підступність, притаманні обом володаркам, навряд чи були чимось екстраординарним для сильних світу тих далеких часів⁴⁹.

Так страхотливо завершилася друга помста Ольги. Та, згідно із законами епічного жанру (а літописні розповіді про княгиню, як мовилося, належать переважно фольклору й епосу), відплата повинна бути триразовою. Тому Ольга знову надсилає послів до Древлянської землі: «Се уже иду к вамъ, да пристройте меды многи в градъ, идеже убисте мужа моего, да поплачюся надъ гробомъ его, и створю трызну мужю своему»⁵⁰. Тризна була ритуальним прощанням із померлим. Вона включала бенкет, що супроводжувався щедрими жертвопринесеннями й узливаннями. Тут улаштовували поєдинки між воїнами, які мали продемонструвати померлому силу й звитягу живих.

Із розповідей середньовічних арабських авторів, які описували побут та звичаї східних слов'ян, відомо, що ритуальна трапеза над могилою знатного мужа здійснювалася через рік по його смерті. Арабський географ Алі Ахмад ібн Умар Ібн-Русте (друга половина IX – перша третина X ст.) написав «Книгу дорогих цінностей», в якій описав тризну, подібну до тієї, яку влаштувала Ольга: «Коли минає рік після того, як він помер, вони беруть 20 великих барил меду, або менше чи більше того, і йдуть до того пагорба⁵¹, збираються родичі померлого, їдять там і п'ють, потім розходяться». Далі приносять у жертву улюблену його дружину, кидаючи її у багаття⁵².

Обіцянка Ольги прибути до Древлянської землі чомусь не стривожила тамтешню племінну верхівку (не будемо, утім, забувати, що маємо справу з фольклорним тво-

ром, в якому події розвиваються згідно із законами жанру). Вони наварили багато меду і звезли його до Іскоростеня, місця загибелі князя Ігоря. Древлянським старійшинам навіть не спало на думку, що вони самі стануть активними учасниками тієї тризни, вірніше – її жертвами.

«Ольга же, поимши мало дружини⁵³, легко идуци приде къ гробу его [Ігоря] И повелѣ людемъ своимъ съсуги могилу велику». Вона заявила, що хоче поплакати над гробом свого чоловіка. Княгиня запросила древлян (зрозуміло, племінну старшину) до трапези. Вони так і не збагнули того, що діялося. А на запитання, де ж та дружина, яку вони послали до Києва, Ольга відповіла, що, мовляв, вони йдуть за мною разом із київською дружиною. Отже, у тризні взяла участь дружина самої княгині. Далі все сталося блискавично: «И яко упишася деревляне, [...] повелѣ [Ольга] дружинѣ своей сѣчи деревляны, и исѣкоша ихъ 5000»⁵⁴.

Третя і завершальна помста Ольги відбулася на самій Ігоревій могилі, на кургані, насипаному її дружинниками. Древляни сіли бенкетувати з княгинею, вона звеліла своїм отрокам прислугувати їм. Мабуть, так само годували й пустили жертвних тварин, призначених на заклання.

Княгиня ретельно дотрималась язичницького поховального обряду. Адже плач над померлим, насипання високого кургану, тризна, що супроводжувалася хмільною учотою та людськими жертвами, були складовими поховального дійства⁵⁵. Дехто з істориків і фольклористів взагалі вважали, що три помсти Ольги в переказі про неї були елементами одного поховального обряду, розтягненого у часі. Останньою фазою того обряду було масове жертвопринесення – у цьому випадку древлянської верхівки та древлянських воїнів. Ольга пролила море жертвної крові на місці смерті й над насипаною нею могилою чоловіка. Це нажахало суспільство та міцно ввійшло до історичної пам'яті руського народу, а звідти і до літопису. Нічого не змінює та обставина, що Ольга (якщо вірити Несторові) особисто не вбивала древлян, доручивши це своїм дружинникам⁵⁶.

Ольжина помста не зупинилася на цій моторошній тризні. Вона вирішила стерти з лица землі головне древлянське місто-фортецю Іскоростень. Згідно з «Повістю временних літ», Древлянська війна розпочалася наступного 945 р.⁵⁷ Можливо, літописець або редактор «Повісті» штучно розтягнув історію про стосунки Ольги з древлянами на два роки. Проте ці слова так і залишаються припущенням, тому що літописна розповідь базується на народному переказі. Можна сказати лише, що воєнні дії затягнулися. Щоправда, висловлювалася думка, що Нестор зберіг два народних перекази цієї тематики⁵⁸. На мій погляд, уся ця історія тематично й стилістично вкладається в рамки одного широкого народного переказу.

Ольга сама очолила київське військо, а командували ним ближні воєводи княгині – Свенельд та Асмуд. Битва була короткою і жорстокою, древлянські воїни, мабуть, гірше озброєні й навчені, не змогли вчинити гідного опору: «Деревляне же побѣгоша и затворишася въ градѣхъ своихъ»⁵⁹. Княгиня з малолітнім сином кинулась на «Искоростѣнь град, яко тѣе убиша мужа ея». Можна думати, що у Древлянській землі налічувалося чимало градів – більш-менш укріплених поселень, що були опорними пунктами племен і навіть великих родів. Частина цих протоміст розвинулась у X–XI ст. у справжні міські центри, як-от Овруч (літописний Вручий), Житомир, Малин. В останньому вбачають резиденцію головного древлянського вождя-князя Мала. Та абсолютна більшість цих градів відома лише за розкопками археологів. Усіх їх, мабуть, здобуло київське військо. У нинішньому Малинському районі Житомирської області у селі з промовистою назвою Городище збереглися археологічні рештки IX–X ст. Проте більшість древлянських градів пережила похід Ольги⁶⁰. Княгиня розуміла, що доцільніше зберегти життєвий місцевому населенню та області його даниною.

Головне ж місто Древлянської землі – Іскоростень – запекло опиралося: «А деревляне затворишася въ градѣ, и боряхуся крѣпко изъ града, вѣдѣху бо, яко сами убили князя и на что ся предати»⁶¹. Справді, іскоростянам не доводилося розраховувати на Ольжине милосердя. Саме місто Іскоростень було розташоване на правому високому березі річки Уж, притоки Прип'яті, на виходах гранітних порід, що на 30 м здіймалися над рівнем води. Невелике за площею городище було захищене потрійною лінією земляних валів і ровів, з усіх боків оточене водою. Таке розташування фортеці робило її неприступною⁶².

Облога Іскоростеня була складною справою. Літописець пише: «И стоя Ольга лѣто [один рік], и не можаше взяти града»⁶³. Утім, це може бути перебільшенням, так

характерним для фольклорного переказу. Згадаймо, що, згідно з літописом, Ольжин чоловік Ігор облягав місто уличів Пересічен «три лѣта»⁶⁴, що навряд чи відповідає дійсності. Зрозумівши, певно, що військовою силою їй не здобути Іскоростеня, княгиня вдалася до надприродних хитрощів, якими увійшов у літопис і в історію її попередник на київському столі Олег, прозваний Віщим (згадаймо його кораблі на колесах, що під вітрилами рушили до стін Константинополя, або розгадку ним підступного задуму візантійців, які намірилися отруїти руського князя).

Літопис Нестора вмістив яскраву легенду про те, як Ольга хитрістю здобула древлянське місто Іскоростень. Важливо підкреслити, що цей переказ відсутній у Новгородському першому літописі молодшого ізводу, попередня розповідь якого про три помсти Ольги древлянам збігається з текстом «Повісті временних літ», тому літописознавці вважають, що історія про здобуття Іскоростеня належить складачеві «Повісті временних літ»⁶⁵. Найімовірніше, легенда про хитрощі Ольги при захопленні міста стала відомою Несторові чи комусь із пізніших редакторів «Повісті», і вони прикрасили нею свою оповідь.

Отже, переконавшись у неможливості здобути Іскоростень силою⁶⁶, Ольга звернулася до древлянських старшин із такими словами (подаю у перекладі та у скороченому переказі): «До чого бажаєте досидітися? Адже всі ваші міста вже здалися мені й зобов'язалися виплачувати данину, і вже обробляють свої ниви і землі, а ви відмовляєтеся сплачувати данину, збираєтесь померти з голоду». Древляни відповіли їй: «Ми б раді платити данину, але ж ти хочеш мститися за мужа свого». Ольга на це: «Я вже відомстила за обиду свого мужа... Більше вже не хочу мститися, лише бажаю взяти з вас невелику данину й, уклавши з вами мир, піду геть». Древляни запитали: «Чого хочеш від нас? Ми раді тобі дати мед і хутра». Вона ж мовила: «Немає у вас тепер ні меду, ні хутра, тому прошу у вас небагато: дайте мені від кожного двору по три голуба і по три горобці. Адже я не хочу накласти на вас тяжку данину, як муж мій, тому прошу у вас мало. Ви ж знемогли в облозі, тому й прошу у вас цієї дрібниці»⁶⁷.

«Літописець Переяславля Суздальського» наводить причину, навіщо Ользі знадобилися голуби й горобці – вона заявила довірливим древлянам, ніби їй потрібні ці птахи як лікувальний засіб від хвороби очей⁶⁸. У жодних інших літописах згадки про ту хворобу немає. А от у пізніших переказах про Ольгу, записаних поблизу знищеного нею Іскоростеня, згадується про те, що княгиня при облозі міста хворіла на очі⁶⁹.

Зрадлі древляни з вдячністю надіслали Ользі бажане. А вона роздала птахів воїнам і наказала прив'язати до хвостів гніт, підпалити його і відпустити голубів та горобців. Птахи полетіли до своїх гнізд, під солом'яні стріхи будинків, сараїв, клітей і сіновалів. Усе місто одразу спалахнуло, люди, рятуючись, побігли з Іскоростеня, а Ольга наказала хапати їх. Так вона «взя градъ и пожже и; старѣйшины же града изънима, и прочая люди овыхъ изби, а другыя работъ предасть мужамъ своимъ, а прокъ их остави платити дань»⁷⁰.

Те, що сталося, належить до улюблених сюжетів світового фольклору. Немає сумнівів у тому, що київське військо заволоділо Іскоростенем та іншими древлянськими градами й придушило опір місцевої людності, після чого могутній донедавна союз племен було включено до складу київської держави, що формувалася. Проте викликає великі сумніви правдоподібність самого способу оволодіння Іскоростенем за допомогою голубів і горобців. Адже мотив використання з подібною метою птахів і тварин із прив'язаною до них запалювальною речовиною належить до поширених у народній творчості не лише середньовічної Русі.

Ще біблійний герой Самсон долав таким способом своїх ворогів філістимлян. У «Книзі суддів» Старого Заповіту читаємо, що Самсон зловив триста лисиць, зв'язав хвіст із хвостом, прив'язав між двома хвостами смолоскипи, які запалив, і пустив лисиць на поля філістимлян, таким чином спаливши хліб, виноградні й маслинові насадження. Стародавня легенда приписувала знищення ворожого міста за допомогою зграї птахів із палаючою смолою на хвостах античному полководцеві Александрові Македонському⁷¹.

У скандинавській сазі про Гаральда Сміливого ідеться про те, як він подібним чином здобув місто на Сицилії. Саксон Грамматик умістив у своїй праці дві розповіді про здобуття міста «іскоростенським» способом – про данського епічного героя Галдіга, який діяв у Східній Європі, десь на Західній Двіні, і про подібні події в Ірландії. Відома скандинавістка О.А.Ридзевська зробила висновок, що «для переказу про Галдіга й для саги про Гаральда характерна їх руська орієнтація, а для саги – навіть прямий зв'язок із Руссю в особі Гаральда, котрий певний час тут жив, пішов

звідси на початку 30-х років до Візантії, а років за десять повернувся й одружився з донькою Ярослава Мудрого Єлисаветою»⁷².

Напевне, в основі переказу про здобуття військом Ольги головного древлянського міста лежав древній фольклорний мотив. В описаному літописцем епізоді він міг бути навіяний і реальним використанням запалювальних стріл, про які згадують давньоруські та інші джерела. У Чехії записана легенда про захоплення Батиєм Києва наприкінці 1240 р. за допомогою голубів – а саме його воїни широко застосовували палаючі стріли⁷³.

У пізніх літописних ізводах та історичних компіляціях на кшталт «Синописа» історія про здобуття Іскоростеня за допомогою голубів і горобців із дивовижною, притаманною фольклорним оповіданням, легкістю контамінується з розповідями «Повісті» та Новгородського першого літопису молодшого ізводу про похід Ігоря на Константинополь. Та у присвячених Ользі легендах уже не Ігор, а вона здійснює переможний похід на столицю Візантії.

Спочатку Ольга разом із сином своїм Святославом іде на печенігів «за Дон», перемагає їх і з великою кількістю полонених повертається до Києва. Ця розповідь явно навіяна пізнішими перемогами Русі над половцями, які дійсно кочували поблизу Дона в XI–XIII ст., але печеніги X ст. у тому районі нашим джерелам невідомі. А далі «помысливъ, княгиня Ольга пойти воевати ко Царю граду и собравъ войско много словянскаго, и древлянъ и печенеговъ, и поиде ко Царю граду». Далі у цій легенді розповідається історія про голубів і горобців у прикладенні до вигаданого здобуття візантійської столиці, щоправда, Ольга зглянулася над греками-християнами і звеліла погасити вогонь у Константинополі⁷⁴.

В іншій надзвичайно докладній легенді з характерною назвою «О второмъ походѣ великия княгини Ольги к Царю граду и крещении ея» під 955 р. розповідається про те, як руська княгиня вступила в переговори з грецькими володарями Михаїлом і Константином⁷⁵ та досягла вигідного миру. Легенда вільно переказує зміст угод із греками Олега й Ігоря, приписуючи їх Ользі та наголошуючи на пільгах для купців і послів, на данині та інших привілеях. А далі, без найменшої логіки, складач цієї явно книжної оповіді невміло вмонтує розповідь про запалення грецької столиці за допомогою птахів. І тут Ольга звеліла погасити вогонь і повернути до міста греків, які розбігалися навсібіч⁷⁶.

Усі ці історії, що сучасному читачеві видаються цілком безглуздими, насправді жимерно відбивають історичну пам'ять про княгиню Ольгу, яка довгими століттями жила в народі й, крім усього іншого, породила чималу агіографічну, житійну літературу про неї. Та повернімося до перебування Ольги у Древлянській землі.

Повстання древлян проти княжої влади було, отже, жорстоко придушене княгиною. Несторів літопис сповіщає, що Ольга «възложиша на ня [древлян] дань тяжку»⁷⁷. А «Літописець Переяславля Суздальського» доповнює свідчення «Повісті временних літ» – київська володарка зобов'язала древлян платити по дві шкурки коштовної чорної куниці, по дві – білки, давати інше хутро й мед⁷⁸. Проте Д.С.Лихачов вважав, що складач цього літопису хибно зрозумів свідчення «Повісті» про данини різних років у руській землі⁷⁹.

Перетворивши на згарище Іскоростень, Ольга пішла «по Деревьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»⁸⁰. У пізніх літописних ізводах сказано, що після знищення міста «Ольга возвратися къ Киеву и уготова войско»⁸¹. Наступного року («пребывши [в Києві] лѣто едино») вона «иде [...] Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты [погости] и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста, и повосты, и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дъне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ. И есть село ее Ольжичи и доселе»⁸².

Літопис зберіг дорогоцінні відомості про організацію княжого доменіального господарства середини X ст., де підкреслюється володільницький характер установлень Ольги. У землі древлян встановлено порядок, накладено тяжку данину, визначено повинності, «уроки» й «устави», тобто, судові збори та мита. Щоби зробити безпечним стягання данини княгиня заснувала свої опорні пункти. Визначено також було межі княжих мисливських угідь («ловищ»), за порушення яких трьома десятками років пізніше внук Ольги Олег убив варяга Люта Свенельдича. Встановлюється, таким чином, своєрідний каркас княжого домену, що пізніше буде закріплений у «Правді руській»⁸³.

Доменіальні володіння київського князя вказані не лише на Дніпрі та Десні, а й у Новгородській землі, по річках Мста та Луга. Поряд із погостами названі основні промислові угіддя, що давали мед, віск і хутра, а також «знаменія» (знаменні борти), мисливські угіддя й «мѣста», можливо, головні рибні місця. Щоб ця владна система діяла, урядникам Ольги необхідно було розмежувати угіддя, охороняти межі заказників і призначити людей, котрі б організовували їх використання⁸⁴.

Неважко зрозуміти, що розповідь про похід Ольги до Новгородської і Псковської земель написана Нестором суто на фольклорних джерелах. Про це свідчить хоча б характерна для народних переказів спроба задля доведення вірогідності спертися на матеріальні реалії («сани ее стоять въ Плесковѣ и до сего дъне», «есть село ее Ольжичи и доселе»).

Історія з придушенням древлянського повстання, попри всю її легендарність, показала, що державна структура Русі в часи Ольги залишалася німецькою. Зміна князя у Києві призводила до відпадиння цілих союзів племен та племінних князів. По смерті Олега древляни вийшли з покори, Ігор було приборкав їх, але потім став жертвою власної ненаситності. Найбільш примітивна і насильницька форма данини – полюддя – залишалася ненормованою, а її стягання велося шляхом «примучування» та нещадного визиску сільської людності. Тому Ольга вжила рішучих заходів щодо встановлення норм, бодай приблизних, при збиранні полюддя. Завдяки організації погостів, стоянок, «знаменій», «мѣст» державу було централізовано. Князування Ольги у Києві можна вважати другим етапом формування руської державності (перший припав на княжіння Олега та Ігоря)⁸⁵. Урегулювавши становище у країні, Ольга звернеться до зовнішньої політики. Як і раніше, головним її вектором була Візантія.

¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.27.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.176.

³ Див.: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986. – С.89.

⁴ Погодин М.П. Исследования и замечания по русской истории. – Москва, 1846. – Т.3. – С.88.

⁵ Литаверин Г.Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. – 1981. – №5. – С.177.

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.369.

⁷ Повесть временных лет. – С.16.

⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.107.

⁹ Розгляд датувань шлюбу Ольги в літописах див.: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С.36–37.

¹⁰ Гилларов Ф. Предания Русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С.150.

¹¹ Насправді цей похід відбувся 945 р.

¹² Повесть временных лет. – С.28.

¹³ В.М.Татищев дещо інакше малює цю сцену: «Святослав, хоча тоді й малий ще був, але як вождь і месник за смерть батька свого, сам розпочав битву й, кинувши спис у древлян, пробив коня наскрізь» – певна річ, ворожого (див.: Татищев В.Н. История Российская. – Москва, Ленинград, 1963. – Т.2. – С.46). Як і в більшості подібних випадків, В.М.Татищев просто розширив повідомлення літопису, до того ж, так до ладу й не зрозумівши його (адже спис ударив у ногу його власного коня). Дехто з істориків використав цю вигадану В.М.Татищевим розповідь для доведення того, що в 945 р. Святослав був уже дорослим хлопцем.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.369.

¹⁵ Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1986. – С.43–44.

¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.111–118.

¹⁷ Див.: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С.330–335. Текст: Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. – Москва, 1915.

¹⁸ Карпов А. Указ. соч. – С.336–354.

¹⁹ Уважаю його вигадкою В.М.Татищева, котра, проте, заснована на усній народній традиції.

²⁰ «Тъгда же прѣставися князь Всѣволодъ Мѣстиславичъ Пльсковѣ» 1137 р. (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С.25).

²¹ Лѣтописецъ Переяславля Суздальского. – Москва, 1851.

²² «Иде Вольга по Дервьѣстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки, и суть становища и ловища» (див.: Повесть временных лет. – С.29).

²³ Повесть временных лет. – С.29.

²⁴ Там же. – С.27.

²⁵ Там же.

- ²⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С.111.
- ²⁷ Повесть временных лет. – С.27.
- ²⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.58.
- ²⁹ Повесть временных лет. – С.27.
- ³⁰ Дослідники топографії древнього Києва неодноразово відзначали, що цей опис центральної частини міста відповідає знайденому археологами артефактам X ст. (див. одну з останніх праць: Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. – Т.VIII. – К., 2009. – С.159).
- ³¹ Толочко П.П. Древний Киев. – С.34–36.
- ³² Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.87–88.
- ³³ Повесть временных лет. – С.27.
- ³⁴ Згадаймо, що Володимир Святославич у 978 р. прийшов до Полоцька, убив князя Роговолода та двох його синів, а доньку Рогніду силоміць узяв за дружину (див.: ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2. – Ленинград, 1927. – Стб.299–300).
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.64.
- ³⁶ Там же. – С.27. Аналогічно подає події й Новгородський літопис.
- ³⁷ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.133.
- ³⁸ Підтвердження розповіді Лева Диякона про мученицьку кончину Ігоря.
- ³⁹ Повесть временных лет. – С.27.
- ⁴⁰ ПСРЛ. – Т.37: Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. – Ленинград, 1982. – С.19–20, 58.
- ⁴¹ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т.II: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. – Москва, 2007. – С.543.
- ⁴² Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.III: Восточные источники. – Москва, 2009. – С.65–77.
- ⁴³ Повесть временных лет. – С.27–28.
- ⁴⁴ Там же. – С.28.
- ⁴⁵ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.361.
- ⁴⁶ Летописец Переяславля Суздальского / Изд. К.М.Оболенским. – Москва, 1851. – С.11.
- ⁴⁷ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.19.
- ⁴⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.V: Древнескандинавские источники. – Москва, 2009. – С.100.
- ⁴⁹ Карнов А. Указ. соч. – С.95.
- ⁵⁰ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵¹ Під яким покоїться небіжчик.
- ⁵² Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.III. – С.45.
- ⁵³ За свідченням пізнього Устюзького літописця, з нею було близько двохсот воїнів.
- ⁵⁴ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵⁵ Карнов А. Княгиня Ольга. – С.97.
- ⁵⁶ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵⁷ Як і в попередніх епізодах, хронологія «Повісті» випереджає дійсну на рік і відносить подію до 946 р.
- ⁵⁸ Карнов А. Указ. соч. – С.100.
- ⁵⁹ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶⁰ Кучера М.П. Городища Волині й Поділля // Археологія. – Т.29. – К., 1979. – С.64; Його ж. Нові дані про городища Житомирщини // Там само. – Т.41. – К., 1983. – С.72–81.
- ⁶¹ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶² Самойловський І.М. Стародавній Іскоростень // Археологія. – Т.23. – К., 1970; Звіздецький Б.А., Пальгуй В.І. Исторична топографія стародавнього Іскоростеня // Історія України-Руси (Історико-археологічний збірник). – К., 1998.
- ⁶³ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.109.
- ⁶⁵ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С.438.
- ⁶⁶ Історики знають, що русичі до кінця XII ст. не вміли штурмувати укріплених міст і фортець, не мали ані катапульта, ані баліст, ані таранів, ані облогових башт. Тому вони як правило просто брали у щільну облогу місто, вичікуючи, коли оточені втраять надію відсидітися та відчинять браму.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. – С.28–29.
- ⁶⁸ Летописец Переяславля Суздальского. – С.12.
- ⁶⁹ Коробка Н.И. Сказание об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1908. – Т.13. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.362; Гиляров Ф. Указ. соч. – С.243.
- ⁷⁰ Повесть временных лет. – С.29.
- ⁷¹ Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.97–98.
- ⁷² Рыдзевская Е.А. Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.200.
- ⁷³ Див.: Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.98.
- ⁷⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.250.
- ⁷⁵ За Михаїла у 860 р. відбувся похід руської флотилії Аскольда на Константинополь, а Константин

(тут, мабуть, імператор Константин Багрянородний), приймав Ольгу у своєму палаці в 946 або 957 рр.

⁷⁶ Гильяров Ф. Указ. соч. – С.252–254.

⁷⁷ Повесть временных лет. – С.29.

⁷⁸ Летописец Переяславля Суздальского. – С.12.

⁷⁹ Лихачёв Д.С. Комментарии. – С.439.

⁸⁰ Повесть временных лет. – С.29.

⁸¹ Гильяров Ф. Указ. соч. – С.230.

⁸² Там же.

⁸³ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.363.

⁸⁴ Там же. – С.363–364.

⁸⁵ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.51–54.

Prince Ihor Old's wife Olha (945–964 governed in Rus') is depicted in «Tale of Bygone Years» on its folk tales and legends material. Through all peculiarity of these folk sources they made historical authentic and versatile image of first Old Rus'-throne woman.

О.В.Козерод*

БРИТАНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ ПОЛІТИК СТЕФАН ТЕРЛЕЦЬКИЙ (1927–2006 рр.)

Стаття є першим в українській історіографії дослідженням, присвяченим громадсько-політичній діяльності члена британського парламенту Стефана Терлецького. Автор на підставі офіційних документів та мемуарів політика аналізує основні етапи політичної кар'єри відомого українського діаспорного діяча й члена британського парламенту у 1983–1987 рр.

Вивчення життя та діяльності Стефана Терлецького є однією з важливих проблем, що досі не знайшла належного висвітлення у сучасній українській історіографії, попри те, що ім'я цього сина української землі згадується серед низки відомих політиків і громадських діячів Європи. Завдяки своїй наполегливій праці він не тільки став першим етнічним українцем, обраним до британського парламенту, але й відомим європейським політиком українського походження, який впливав на формування позиції Великобританії з багатьох європейських питань, зокрема щодо визнання України на міжнародному рівні, захисту громадянських прав в Європі тощо.

Завданням статті є вивчення на підставі документальних джерел, у тому числі мемуарів, матеріалів преси й стенограм засідань парламенту Великобританії, основних періодів життя та політичної діяльності Стефана Терлецького. Життєвий шлях відомого політичного діяча консервативного напрямку досить слабо розглянуто у спеціальних працях. Деякі питання біографії С.Терлецького висвітлено, зокрема, у розвідці В.Абліцова¹. Коротка інформація про політика міститься в енциклопедії «Великі українці»². Проте відомості у цих виданнях мають фрагментарний характер. Про його діяльність згадується в енциклопедії «Українці у Великій Британії», яка була створена в останні роки за участю діаспорних істориків і представників українських еміграційних організацій та охоплювала різноманітні аспекти життя й діяльності української громади у Великобританії³. Основним джерелом вивчення його життєвого шляху є автобіографія самого С.Терлецького «Від війни до Вестмінстера», яка вийшла англійською мовою у лондонському видавництві «Лео Купер» у 2005 р. У цій книзі автор розповідає про свій життєвий шлях, про те, як він завдяки наполегливості, прагненню до знань та умінню працювати від хлопчини з українського хутора виріс до відомого європейського політичного діяча, члена британського парламенту та Ради Європи⁴.

Життєвий шлях Стефана Терлецького (29 жовтня 1927 р. – 21 лютого 2006 р.) розпочався на Івано-Франківщині. Він народився у селі Олешів поблизу міста Тлумач, що нині є районним центром. Це місто також добре відоме у Великобританії як місце народження Девіда Дірінгера (1900–1975 рр.) – відомого британського лінгвіста єврейського походження, який працював у Кембріджському університеті та

* Козерод Олег Віталійович – д-р іст. наук, наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

створив «Музей абетки» у Тель-Авіві⁵. Дитинство Стефана Терлецького пройшло у будинку його батьків, неподалік від сільськогосподарської громади Антонівка під Тлумачем. Ця територія на той час була у складі П Речіпосполитої. В Антонівці Стефан закінчив місцеву польську школу, де його навчали грамоті. Першою вчительською його була українська поетеса Марія Ленерт-Домбровська (1881–1963 рр.), відома під псевдонімом Марійка Підгірянкa. За спогадами С.Терлецького, дві вчительки, однією з яких була Підгірянкa, учили понад 100 дітей. Хоч основною мовою навчання була польська, але було дозволено і викладання української мови та літератури. Тому Підгірянкa, як талановитий педагог, зуміла прищепити Стефанові любов до рідної мови, поезії та культури. Викладання в антонівській школі залишило слід у творчості поетеси, яка у 1934 р. присвятила своїм учням твір «Гомін»⁶.

Батько Стефана – Олексій Терлецький – був домогосподарем і допомагав своїм односельцям на будівництві. У 1939 р., згідно з пактом Молотова – Ріббентропа, західна частина України була анексована СРСР, і до Антонівки прийшли великі зміни. Від радянської влади постраждало багато родичів Стефана. Його дядько разом із родиною був «розкуркулений» і засланий до Сибіру після того, як заплатив сусідам за допомогу у збиранні врожаю. Як «українські націоналісти» до східних районів СРСР були вислані також двоюрідні брати Стефана, які навчалися в Івано-Франківському. Це сприяло формуванню у хлопця стійких антирадянських поглядів.

Після початку німецько-радянської війни й приходу німців 14-річний Стефан змушений був працювати на військових об'єктах – він ремонтував разом з іншими односельцями залізничний міст через Дністер, пошкоджений під час відступу радянської армії. У той же період С.Терлецький став свідком масових розстрілів нацистами місцевих євреїв. Його родина співчувала єврейському населенню й усіляко намагалася врятувати хоча б декого. Так, Стефан просив свого батька виклопотати у місцевого католицького священика християнське свідоцтво про народження для порятунку від розстрілу однієї з жертв⁷.

Після завершення будівництва мосту 14-річний підліток опинився на ринку невеличкої праці в Австрії, звідки він потрапив як безкоштовний працівник до одного з фермерів у місті Фойтберг неподалік від Граца. Тут він пробув до 1945 р. Таким чином, С.Терлецький практично все своє життя прожив без підтримки рідних – зокрема, власного батька він зміг побачити лише через 42 роки. Коли Фойтберг зайняли радянські війська, Стефан сподівався, що його переправлять на Батьківщину, проте колишнім підневільним працівникам оголосили, що вони поїдуть на Далекий Схід для допомоги у війні проти Японії. І тут С.Терлецький вирішив кардинально змінити свою долю. У Будапешті він утік із радянського потягу, що прямував на Далекий Схід, і повернувся у Фойтберг, який із липня 1945 р. опинився у складі британської зони окупації. Деякий час Стефан переховувався у лісі біля річки Рааб. Урешті-решт він потрапив до табору переміщених осіб у Віллачі, де знайшов собі роботу на кухні британської військової бази⁸.

У 1948 р. Стефанові дозволили легально емігрувати до Великобританії, де він улаштувався робітником на вугільну шахту в Уельсі. Початок британського життя майбутнього політика був досить скромним – він приїхав у цю країну, маючи у кишені 40 австрійських шилінгів, які зміг обміняти в Лондоні на 1 британський фунт. Проте свою роль відіграли його кулінарні здібності, і згодом С.Терлецький переходить на легшу роботу – до буфету гуртожитку гірників. Потім він працював в управлінні готелями в уельських містечках Порткоул і Сванеє, а пізніше тримав власні готелі в Аберсвіті й Кардіффі. Із того часу життя Стефана було назавжди пов'язане зі столицею Уельсу – Кардіффом. Навчаючись тут у середній школі та Кардіффському коледжі харчових технологій і комерції він добре опанував англійську мову. Незабаром одружився з місцевою мешканкою – Мері.

Як підкреслював сам Стефан Терлецький у своїх спогадах, у той період він позбувся останніх ілюзій щодо радянської політики. Зокрема, у 1958 р. він дізнався про те, що його батько та сестра були заарештовані за «націоналістичну діяльність» і вислані на шість років до Сибіру. Мати померла ще під час Другої світової війни від інфаркту. Стефан мав змогу контактувати з рідними й навіть отримував листи від батька, який писав з елементами «табірного» гумору під наглядом пильної радянської цензури: «У нас тут чудовий клімат, 12 місяців у нас зима, усе інше – літо»⁹.

Політична кар'єра С.Терлецького розпочалася у 1968 р., коли він став членом міської ради Кардіффа від консерваторів. Згодом, на загальних виборах у 1974 р.,

він балотувався у парламент, проте невдало. Із самого початку своєї політичної діяльності С.Терлецький багато уваги приділяв міжнародним питанням. Так, у розпал «холодної війни» він наполягав на створенні Великобританією міцного військового альянсу, який би «перешкодив агресивній політиці Радянського Союзу». «У жодному разі не можна погоджуватися на пропозицію Росії скоротити наші сили в Європі. – зазначав політик у 1973 р. – Це саме тим, чого марксистичні ліві соціалісти хочуть добитися від нас. Як людина, яка народилася в рабстві, я хочу померти вільним»¹⁰.

С.Терлецький був також прихильником тісних зв'язків Великобританії з Європою і багато працював у цьому напрямку. Його політична кар'єра вийшла на новий щабель, коли він очолював (1973–1975 рр.) громадсько-політичну організацію «Залишко Британію в Європі». Також був представником політичної групи партії британських консерваторів в Європі. У 1975–1980 рр. він, крім того, обіймав посаду віце-президента молодіжної організації консерваторів в Уельсі.

Консерватизм політичних поглядів С.Терлецького проявлявся в усьому. Зокрема, він закликав до повернення країни до обов'язкової військової служби, а також любив законпроект щодо запровадження нового державного свята – Національного дня Уїнстона Черчилля, який повинен був відзначатися 10 травня, у день народження відомого політика, пропонуючи замінити популярні серед європейських лівих травневі свята, які він уважав шкідливими та антидержавними за своєю суттю¹¹.

С.Терлецький брав активну участь у громадському житті Кардіффа, зокрема, його, як відданого футбольного вболівальника та популяризатора спорту, було запрошено на посаду директора міського футбольного клубу «Кардіфф-Сіті» (1975–1977 рр.). Можливо випадково, а, можливо, і ні, але у цей період до традиційного блакитного кольору форми гравців популярного у Великобританії клубу додається жовтий. Під час його керівництва «Кардіфф-Сіті» досяг значних спортивних успіхів. Так, у сезоні 1976–1977 рр. він вийшов на європейську арену та брав участь у розіграші Кубка кубків. У першому колі турніру суперником валлійців виступала команда із СРСР – тбіліське «Динамо». С.Терлецький не поїхав разом із командою на гру-відповідь у Тбілісі. Очевидно, він не хотів ризикувати, адже йому могли пригадати втечу в 1945 р. із радянського військового ешелону¹².

Протягом 1980-х рр. С.Терлецький, використовуючи свої зв'язки у Вестмінстері, робив спроби добитися зустрічі зі своїм батьком. Спочатку він через знайомих у міністерстві закордонних справ домовився винести дане питання на порядок денний зустрічі глави британського зовнішньополітичного відомства Дж.Гау з його радянським колегою А.Громиком. Унаслідок цих переговорів у жовтні 1984 р. його батько був звільнений і навіть зміг повернутися до рідної Антонівки. Того ж року у результаті подальших перемовин МЗС Великобританії та СРСР і за спеціальним дозволом КДБ батько Стефана – Олексій Терлецький – отримав можливість приїхати до Сполученого Королівства. Ця подія широко висвітлювалася в уельській пресі та була сприйнята британським суспільством як маленька перемога над радянським режимом¹³.

Але коли вже сам Стефан Терлецький зібрався у 1986 р. відвідати Антонівку, то перед виїздом він дізнався, що його батько помер. Він навіть не зміг приїхати на його похорон через затримку з візовим питанням. Проте вже коли в радянській Україні йшла «перебудова», С.Терлецький із дружиною все ж таки відвідали могилу батька та рідну Антонівку як члени британської делегації, що прибула на запрошення одного з радянських лідерів¹⁴.

У 1983 р. з третьої спроби С.Терлецький був обраний до парламенту Великобританії. Із самого початку своєї діяльності він обстоював інтереси мешканців Уельсу, зокрема у сфері охорони здоров'я. Так, уже перший його запит як депутата вищого законодавчого органу, датований 14 липня 1983 р., був адресований представникові уельського уряду та стосувався скорочення на чверть кількості медичного персоналу і койко-місць із 38 до 22 у дитячому відділенні шпиталю імені принца Уельського у селищі Ридлафар, що на захід від Кардіффа. Парламентарій С.Терлецький також висловив занепокоєння ситуацією, що склалася на той час у сфері охорони здоров'я в Уельсі, та у майбутньому опікувався долею цього й інших медичних закладів на території його виборчого округу¹⁵.

Протягом цілої парламентської каденції С.Терлецький зарекомендував себе як послідовний опонент радянського комуністичного режиму. Так, в одному зі своїх виступів 24 січня 1984 р. він запитував голову МВС країни про те, «які заходи вживаються для перешкодження морякам радянських торгових суден займатися шпигунською діяльністю під час заходу в англійські морські порти»¹⁶.

Політик опікувався долею британських громадян, які того часу перебували на території СРСР, і постійно вимагав оприлюднити дані щодо їх життя та становища. Зокрема, 6 квітня 1984 р. С.Терлецький запитував державного секретаря з питань закордонних справ про те, «яка кількість британських студентів протягом 1970–1980-х рр. навчалася в університетах і коледжах СРСР, в яких частинах Союзу й скільки з них залишилися постійно жити у країні рад?». На це голова зовнішньополітичного відомства Р.Уїтні відповів, що «з 1972 р. у СРСР навчалися 572 студенти відповідно до англо-радянської культурної угоди. Вони навчалися у Москві й Ленінграді, а також у Києві, Мінську та Воронежі», але не зміг назвати кількість тих, хто залишився, адже вона була мізерною¹⁷. В іншому своєму запиті до державного секретаря з питань оборони від 23 липня 1984 р. С.Терлецький, зокрема, намагався дізнатися про те, «чому російські війська здійснюють військові навчання без залучення іноземних спостерігачів». У відповіді Дж.Стенлі йшлося, що «це не є обов'язковим, а лише рекомендується Заключним Гельсінкським актом 1975 р.»¹⁸.

У своїй діяльності С.Терлецький постійно прагнув виділити в очах британської громадськості Україну як окрему державу, підштовхнути владу Великобританії до формування окремої політики щодо УРСР. Зокрема, під час парламентських дебатів 4 квітня 1984 р. С.Терлецький запитав тогочасного керівника англійського зовнішньополітичного відомства: «Який статус уряд її величності надає Україні?», та отримав відповідь М.Ріфкінда: «Ми визнаємо Українську Радянську Соціалістичну Республіку у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Потім С.Терлецький запитав, чи не вплине на офіційну позицію Сполученого Королівства обрання радянської України до Ради Безпеки ООН? На що було заявлено: цей факт аж ніяк не означає визнання УРСР як незалежної держави. Незважаючи на це, такі депутатські запити С.Терлецького можна вважати першою спробою порушити питання про незалежність України на європейському рівні¹⁹.

У 1985 р. С.Терлецький переймався проблемою гонки озброєнь. Зокрема, на слуханнях у палаті громад 15 січня 1986 р. він звертався до секретаря у справах державної торгівлі Великобританії, чи можливе використання СРСР британських промислових технологій для розвитку радянського військово-промислового комплексу та вдосконалення ядерних озброєнь? На це тодішній керівник комітету державної торгівлі П.Ченнон відповів, що «це неможливо, і для цього існує контроль за експортом, а також є можливість припинити експорт, якщо такі факти будуть виявлені»²⁰.

Протягом своєї політичної діяльності С.Терлецький зустрічався з Папою Римським Іваном-Павлом II, Р.Рейганом, М.Горбачовим та іншими світовими лідерами того часу. Зустріч із понтифіком, який високо цінив діяльність британського політика українського походження, відбулася під час візиту папи до Кардіффа у 1982 р. Пізніше С.Терлецький ще раз спілкувався з главою християн західного обряду в Римі. Зустріч із М.Горбачовим проходила в Лондоні, у рамках обіду у готелі «Кларіджес». Як підкреслював пізніше сам С.Терлецький, він був приємно вражений, коли почув, що радянський гість, який на той час ще не був лідером компартії СРСР, практично без акценту цитував рядки із «Заповіту» Тараса Шевченка українською мовою²¹.

Початок «перебудови» у СРСР С.Терлецький сприйняв як першу ластівку надії на майбутню незалежність України. Весна 1986 р. стала важливою віхою його кар'єри, розквітом його активності, у тому числі у питаннях щодо англо-радянських взаємин та змін у радянському суспільстві. Особливо С.Терлецький переймався питаннями відкриття дипломатичного представництва Великобританії у Києві. Так, на слуханнях у палаті громад 12 травня 1986 р. він звернувся із запитом до секретаря закордонних справ та у справах Співдружності, чи не вважає він за необхідне відкриття британського консульства у Києві? Тодішній голова зовнішньополітичного відомства відповів, що «Британія не планує відкривати консульство у Києві, а інтереси британських підданих, які проживають або тимчасово перебувають у Києві, охоплені консульськими послугами посольства її величності у Москві»²².

С.Терлецький щиро переймався долею населення України після Чорнобильської катастрофи. Зокрема, він брав активну участь у парламентських слуханнях, присвячених цій проблемі. С.Терлецький звернувся із запитом до голови міністерства внутрішніх справ Г.Шоу, коли саме він отримав першу інформацію про вибух реактора у Чорнобилі? Відповідь була така, що «коли від Радянського Союзу повідомлення з цього приводу були відсутні, перша інформація про інцидент надійшла від європейських країн. Офіцер підрозділу «Devon emergency» зателефонував до МВС із цього

приводу, вислухавши 28 квітня [1986 р.] радіоповідомлення щодо ймовірної ядерної аварії у СРСР»²³.

Одним з основних напрямів активності С.Терлецького також була правозахисна діяльність. Протягом 1986 р. він порушував питання щодо підтримки відповідного руху у СРСР. Зокрема, на слуханнях про стан справ із правами людини у Радянському Союзі 18 листопада 1986 р. С.Терлецький запитував голову МЗС Великобританії, чи подаватиме він ноту протесту щодо глушіння західних радіостанцій радянськими спецслужбами та арешту 41 члена Гельсінської правозахисної спілки? На це голова очільник відомства Т.Рентон зазначив, що «Британія порушить це питання через Організацію за безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ)»²⁴.

Останні виступи члена парламенту С.Терлецького (січень 1987 р.) стосувалися навчання британських студентів у Києві, проблем дотримання прав людини у СРСР, англо-радянських торгівельних відносин тощо²⁵.

У 1987 р. С.Терлецький втратив місце у парламенті від свого округу, поступившись Р.Моргану. Але у 1989 р. він отримав не менш почесну посаду представника британського уряду в комітеті з прав людини Ради Європи. На думку керівництва консервативної партії Великобританії, Стефан Терлецький, який багато пережив за своє життя, найкраще підходив для цієї посади, яка передбачала участь у перевірці умов утримання англійців та інших громадян у в'язницях у різних регіонах Європи, у тому числі у колишніх країнах соціалістичного блоку. Він вимагав від європейських урядовців дотримання прав ув'язнених, активно виступав проти тортур у тюрмах.

Коли розпався СРСР С.Терлецький став одним із палких прихильників незалежності України та захисників її політичних інтересів на теренах Європи. Політик також підтримував процес здобуття незалежності іншими, зокрема, прибалтійськими республіками. Так, в одному зі своїх виступів він назвав примусове включення держав Балтії до складу СРСР «однією з найсерйозніших несправедливостей нашого часу»²⁶.

У 1992 р. королева Великобританії нагородила С.Терлецького Орденом командора Британської імперії – однією з найвищих державних нагород Сполученого Королівства, якою відзначаються особливі заслуги громадянина перед державою. Британський українець користувався повагою колеґ та навіть політичних опонентів із лав лейбористської партії. Як, зокрема, зазначав його суперник на виборах в Уельсі К.Бреннан: «Незважаючи на наші розбіжності з політичних питань, я дуже поважаю його чудовий життєвий шлях і те, чого він досяг у житті та під час перебування депутатом парламенту від Західного Кардіффа»²⁷. Г.Ніл, лідер консерваторів у Кардіфській раді, характеризував С.Терлецького як «відвертого і дуже сильного оратора»²⁸.

У липні 2005 р. С.Терлецький видав історію свого життя під назвою «Від війни до Вестмінстера», над якою працював декілька років. Цю книгу схвально сприйняла британська громадськість. Сам автор давав багато коментарів щодо свого життєвого досвіду. Так, в одному з інтерв'ю телерадіокомпанії «Bi-Bi-Ci-Уельс», він, зокрема, зазначав: «Робота на фермі була пеклом з тієї простої причини, що я, будучи просто рабом, не мав жодних прав»²⁹. С.Терлецький щиро вітав демократичні перетворення в Україні періоду «Помаранчевої революції», у 2005 р. він зустрічався із президентом В.Ющенком та відзначив певні досягнення у сфері свободи слова і прав людини.

21 лютого 2006 р. у віці 79 років Стефан Терлецький помер. Особистий архів політика його родичі передали до Українського товариства у Лондоні, де він зберігається і сьогодні.

Як, зокрема, зазначалося у рецензії на автобіографічну книгу відомого британця українського походження: «Розповідь Стефана Терлецького – це не тільки розповідь однієї людини, це дзеркало життя покоління сотень тисяч біженців, які також постраждали у той час. Це робить книгу ідеальною відправною точкою для тих, хто в діаспорі або за її межами шукає відповіді на свої питання в минулому цього болючого періоду»³⁰.

Колишній опонент С.Терлецького на виборах, перший міністр Уельсу Р.Морган, зокрема, відзначав: «Він був першою людиною «Помаранчевої революції». Ми були суперниками і в період напруженої виборчої кампанії 1987 р. наші відносини не можна було назвати гарними. Але я був радий, коли він презентував у Національній асамблеї свою автобіографію. Він був постаттю першого ряду в історії Кардіффа та Уельсу. Стефан мав дивовижну історію життя»³¹.

Слід зазначити, що книга спогадів С.Терлецького (як і його праці з питань європейської політики, долі України, матеріали парламентських запитів та стенограми

виступів у вищому законодавчому органі Великої Британії, а також численні інтерв'ю) поки що не перекладена українською мовою й чекає на свого видавця.

Загалом постать політичного діяча, члена британського парламенту та Ради Європи Стефана Терлецького має унікальний характер, а його пам'ять гідна увічнення в Україні. Адже це єдиний етнічний українець, який зробив значний внесок у справу боротьби своєї історичної Батьківщини за незалежність на міжнародному рівні в період «холодної війни», увійшов до політичної історії Європи ХХ ст. як проукраїнський європейський парламентарій, діяч консервативного й антикомуністичного напрямку.

¹ Див.: *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. – К., 2007. – 436 с.

² Постаті. Великі українці: Електронна енциклопедія // <http://greatukrainians.com.ua/country/ukraine/491.html>

³ Українці у Великій Британії: Енциклопедія // <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/00/holovna-u.htm>

⁴ Див.: *The Alphabet: A Key to the History of Mankind* by David Diringer. – London, 1948.

⁵ *From War to Westminster* by Stefan Terlezki. – Leo Cooper Ltd, 2005. – 224 p.

⁶ *Жизнь и творчество Марийки Пидгирянки* // <http://ukrlit.ru/article/519.html>

⁷ *The road from Ukraine to Westminster and back* by Tony Leliw // *Brama*. – 2003. – 1 January. – P.3.

⁸ *Terlezki S.* Obituaries // *The Telegraph*. – 2006. – 27 February. – P.46.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *From War to Westminster* by Stefan Terlezki CBE. Book review by Tony Leliw // *Brama*. – 2005. – 13 October. – P.3.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Colourful ex-MP Terlezki dies, 78* (BBC News. – 23 February 2006) // http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/4743502.stm

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Parliamentary debates: House of Commons official report*. – London, 1983. – Vol.45. – Column 409 W.

¹⁶ *Ibid.* – 1984. – Vol.52. – Col.473 W.

¹⁷ *Ibid.* – Vol.57. – Col.702–703 W.

¹⁸ *Ibid.* – Vol.64. – Col.530–531 W.

¹⁹ *Ibid.* – Vol.57. – Col.576 W.

²⁰ *Ibid.* – 1986. – Vol.89. – Col.1064–1065.

²¹ *The road from Ukraine to Westminster and back* by Tony Leliw // *Brama*. – 2003. – 1 January. – P.3.

²² *Parliamentary debates: House of Commons official report*. – London, 1986. – Vol.97. – C.349 W.

²³ *Ibid.* – Vol. 98. – Col.254–255 W.

²⁴ *Ibid.* – Vol.105. – Col.143 W.

²⁵ *Ibid.* – 1987. – Vol.108. – Col.778 W.

²⁶ *Council of Europe Unanimously adopts Resolution calling Self-Determination in the Baltic States* // *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. – Vilnius, 1986. – №10 (329). – P.3.

²⁷ *Colourful ex-MP Terlezki dies, 78* (BBC News. – 23 February 2006) // http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/4743502.stm

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *From War to Westminster* by Stefan Terlezki CBE. Book review by Tony Leliw. – P.3.

³¹ *Stefan will be much missed* by Phillip Nifield // *South Wales Echo*. – 2006. – 23 February. – P.9.

This is the first research of the MP Stefan Terlezki's life in Ukrainian Science, considered the most important facts about his political and social activity in Wales and UK. Author analyzes the political career former Ukrainian emigrant and member of British parliament of 1983–1987.

РЕЦЕНЗІЇ

Грінченко Г.Г.

Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині і політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: Монографія. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.

Книга Г.Грінченко – це відповідь на питання, що постали перед істориками при осмисленні проблем Другої світової війни у вимірі колективних уявлень про цю подію. Ставлячи на меті аналіз чинників, за допомогою яких у публічному уявленні Федеративної Республіки Німеччини та Радянського Союзу впродовж повоєнних десятиліть формувалися й сприймалися різні версії пам'яті про примусових робітників, авторка солідаризується із важливою думкою Б.Степанова про те, що «інтерес до історії соціальної та історичної пам'яті [...], а також до способів їх трансляції дуже часто ставить під питання і самі принципи історичного знання, які сформувалися у класичній історичній науці. Це спонукає вчених не тільки переосмислювати вже створене ставлення до минулого, але також шукати нове обґрунтування того знання, що ними формується, [...] звертати увагу не на факти, а на їх інтерпретацію, бачити в історії перервність, котра обумовлена постійною роботою з переінтерпретації колективної ідентичності»¹.

У праці репрезентовано три площини такого переосмислення. Перша пов'язана із новим, сміливим, а звідси й дискусійним авторським розумінням того, за рахунок чого може бути розширено комплекс історіографічних джерел, якщо йдеться про аналіз політик пам'яті, та якими текстами й образами взагалі пишеться історія. Друга площина вміщує аналіз концептуальних підходів щодо визначення поняття, ролі та місця власне пам'яті у сучасних соціально-гуманітарних студіях. Третя визначається осмисленням створення й зміни образу остарбайтерів на тлі широких внутрі- та зовнішньополітичних, гуманітарних і соціальних процесів у ФРН та СРСР.

Перший розділ монографії («Концепція історичної пам'яті та дослідження політики пам'яті в сучасних соціально-гуманітарних студіях») може видатися не обов'язковим у контексті заявлених у праці завдань. Однак уже перше наближення до розв'язання проблеми колективних уявлень щодо примусових робітників робить цей теоретичний розділ обов'язковим та необхідним. Г.Грінченко вдалося вибудувати логічну й розгалужену схему нарощування знань із проблеми досліджень пам'яті. Без перебільшення культурною фігурою (класиком) у цій темі був М.Гальбвакс, піонерські праці якого стали набуток наукової спільноти через десятиліття після його загибелі в Бухенвальді, вони до сьогодні залишаються стрижнем численних дискусій як однодумців та послідовників, так і критиків ідей відомого французького філософа та соціолога. Дотримуючись проблемно-хронологічного підходу, авторка послідовно аналізує праці П.Гаттона, Я.Ассмана, П.Коннертона, Н.Геді та Й.Елама, С.Крейна, А.Конфіно, Дж.Оліка, Д.Тоша, Д.Шектера й багатьох інших науковців, теоретиків і практиків досліджень пам'яті.

Ставлячись до своїх попередників із певним пієтетом, Г.Грінченко слушно супроводжує історіографічний аналіз роздумами, коментарями та зауваженнями. Однак, на жаль, вона майже не визначається із власним інструментарієм. Авторка не досить чітко артикулює, який саме теоретичний підхід є методологічним підґрунтям дослідження, не дає власного визначення понять «колективні уявлення», «політики пам'яті», «офіційні дискурси» тощо. Недостатньо чітко поясненими виглядають і методи роботи із різними видами текстів. Це досить несподівана вада монографії, оскільки Г.Грінченко є знаним фахівцем, теоретиком та, що важливо, практиком аналітичних і польових розвідок із визначення місця пам'яті про війну в колективних уявленнях. У своїх численних працях² вона завжди чітко визначає теоретичні рамки дослідження, репрезентує авторську логіку використання термінів, пояснює й уточнює своє бачення понять, які мають численну кількість трактувань та версій у вивченні пам'яті. Незважаючи на це прикре упущення, котре можна пояснити хіба що винятковою делікатністю Г.Грінченко щодо своїх попередників, перший розділ монографії – це важливий аналітичний текст, який має неабияке, у тому числі й самостійне, значення, оскільки для багатьох сучасних вітчизняних науковців може прислужитися запрошенням до царини досліджень, котрі без перебільшення формують актуальне історієписання.

Другий розділ праці присвячено аналізу процесів формування офіційного уявлення щодо остарбайтерів у Федеративній Республіці Німеччині в часи «холодної війни». На його початку авторка порушує важливе і певною мірою очевидне питання про те, чи всі німці знали про наявність феномена «примусової праці», чи всі вони її схвалювали та користувалися нею, а також чи було їм відомо про присутність на території району «східних невідьників»? Аналізуючи різні за походженням джерела, Г.Грінченко фіксує не тільки факт загального знання про підневільну робочу силу зі Сходу, але процес формування «теоретичної бази», а з тим і колективних уявлень щодо використання у господарстві праці примусових робітників. Орієнтуючись на пропагандистські пояснення керівництва Третього району й практичні рекомендації щодо експлуатації остарбайтерів, пересічні німці свідомо, повсюдно та досить системно користувалися працею невідьників, не вбачаючи у цьому ані дискомфорту, ані докорів сумління. Ба більше, дослідниця аргументує, що внаслідок системних заходів нацистської держави щодо формування колективних уявлень звичайні німці вважали правильною й навіть моральною участю остарбайтерів у господарській праці – адже вони, мовляв, замінили на робочих місцях тих, хто пішов звільняти світ від жахів комунізму.

У монографії показано, що колективні уявлення німців про можливість/вигідність/моральність використання праці невідьників змінювалися. Це дало підстави авторці запропонувати власну періодизацію політики пам'яті у ФРН та визначити змістове наповнення кожного з її етапів. Г.Грінченко вдало визначила, як завдання нацистської держави були оформлені у слова, гасла, практичні рекомендації й ідеологічні настанови. Дослідниця вміло реконструює розглядувані нею тексти, котрі вміщували такі тези влади щодо оцінок примусової праці, які послідовно і системно заперечували попередні. Справедливим є висновок авторки про те, що зміщення акцентів – від оцінки ролі примусових робітників як тих, хто має допомогти німецькому народові у боротьбі із більшовизмом (1942 р.), до таких, що «свідомо створюють терористичні й бандитські угруповання» (1944 р.), – залежало від подій на фронтах Другої світової війни, а також від внутрішньої ситуації в Німеччині.

Цілком слушним та виправданим з погляду аналізу є детальний сюжет про різні сценарії виживання остарбайтерів у 1944 – на початку 1945 рр. Загальновідоме й загальновизнане сприйняття примусових робітників як жертв гітлерівської машини наштовхується на представлені в тексті монографії факти кримінальних злочинів, що їх скоювали збігли чи звільнені союзниками невідьники. Г.Грінченко доходить висновку, котрий суперечить усталеній і децю міфологізованій картині страждань остарбайтерів та руйнує застиглу схему традиційних колективних уявлень про «невинних наших» і «винуватих німців»: «На цьому тлі не викликає здивування, що загальне ставлення німецького населення до ді-пі, переважну більшість яких становили саме примусові робітники, було вкрай поганим, а їх репутація – дуже низькою та зведеною саме до підвищеної кримінальності. Після зайняття німецьких територій союзницькими військами правопорушники ді-пі ставали недоторканими для, власне, німецького правосуддя, що породжувало у населення уявлення про їх безкарність і спричинені цим страх та бажання помсти» (с.105).

Послідовно виокремлюючи етапи формування політики пам'яті у Західній Німеччині, дослідниця зосереджує увагу на проблемах, котрі випали із сучасного уявлення щодо остарбайтерів. Так, у розділі, присвяченому аналізу перших заходів щодо монетаризації пам'яті (відбиття почуття провини у грошовому виразі), Г.Грінченко акцентує увагу на тому, що поняття «жертви» наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. не було зрозумілим та сприйнятим усіма учасниками подій одночасно. У легітимних дискурсах союзників центральною постаттю виявились євреї як безневинна жертва нацизму. В поглядах радянської влади такими стали комуністи – учасники руху Опору. Процес утворення ФРН призвів до намагання легітимації ще однієї групи жертв війни – німецького народу, котрий «постраждав від бомбардувань, кого вигнали з місць постійного перебування чи насильно переселили» (с.115).

Питання про те, хто ж є жертвами війни, було доволі гарячим. Градус проблеми в означений період підвищувався не так моральними й емоційними чинниками, як суто прагматичним намаганням отримати компенсації. Авторка підкреслює, що йшлося не про повноцінне відшкодування матеріальних і моральних збитків, а про застосування таких компенсаційних механізмів, котрі б допомогли вирішити нагальні питання, пов'язані із забезпеченням їжею, житлом, коштами, транспортом для

повернення на Батьківщину. Усі ці процеси Г.Грінченко слушно називає «першими заходами монетаризації пам'яті», стверджуючи, що невірники за таких обставин опинились «між дискурсами пам'яті». Уявлення про них межувало на грані між «забутими жертвами війни», визнаними жертвами та жертвами, які, не очікуючи допомоги, удалися до ситуативної (іноді й мародерської) помсти. Так, зауважує дослідниця, «накреслилися тенденції, що визначили загальну специфіку повоєнного компенсаційного дискурсу, за яким упродовж багатьох років західні примусові робітники залишалися виключеними з більшості компенсаційних програм, а примусові робітники зі Східної Європи взагалі не мали можливості претендувати на будь-яке відшкодування з боку Німеччини» (с.116).

Із максимальним рівнем делікатності та слушної неупередженості авторка проаналізувала масив історіографічних джерел, котрі засвідчують небажання німців рішуче розривати із минулим Третього райху. Воно, як виходить із дослідження Г.Грінченко, не було активним чи протестним. Прагматичні завдання нормалізації життя, прагнення стабільності й відчуття себе переможеними стали підґрунтям витіснення із суспільної свідомості злочинів нацистського режиму та власної причетності до них. Ба більше, німці сприймали себе самих як чи не головних жертв війни. І такому самоусвідомленню чимало посприяв вихід друком численних спогадів солдат вермахту, військовополонених, мирного населення, що зазнали страждань унаслідок дій радянської армії. Весь цей масив документів уведений у вітчизняний науковий обіг уперше.

Проблема проговорювання й осмислення колективної відповідальності наприкінці 1940-х – у 1950-х рр. виявилася радше винятком, аніж правилом. Сама постановка питання про це, спокутування гріхів у працях К.Ясперса, протестантського теолога К.Барта, промовах першого президента ФРН Т.Гойса досить мирно «співіснувала» із широким обговоренням публікацій про страждання самого німецького народу.

Відомо, що у ґрунтовних наукових дослідженнях, котрі сфокусовані на головному предметі, завжди проявляється «побічний ефект» – окреслення тих сюжетів та тем, які не входять у стратегічні завдання автора, але не можуть не бути визначеними, оскільки ними формується історичне тло, причинно-наслідкові зв'язки й логіка подій, зокрема створення політики пам'яті. Слід визнати, що таких «просторів» у монографії чимало. Так, із нових методологічних позицій акцентується проблема жертви, зокрема Другої світової війни, у політиках пам'яті. Хто є нею? Як формується її образ? Чи збігається самовідчуття учасників подій із «місцями пам'яті» про них? За яких обставин жертва може стати месником чи навіть катом, і чи залишається вона за цих обставин, власне, жертвою?

Не менш цікавою є й інша «побічна проблема», що її зафіксовано у праці. Це провина німецького народу та її фіксація в колективних уявленнях нації. У книзі двох психоаналітиків із ФРН – А. та М. Мічерліхів «Нездатність до скорботи»³, яка вийшла друком у 1967 р. та спричинила неабиякий інтелектуальний скандал у країні, проаналізовано психологічні чинники відмови німців від визнання відповідальності за Другу світову війну. Утім, зрозуміло (і в монографії це підкреслюється), що були також інші фактори, пов'язані, наприклад, з економічною, внутрі- та зовнішньополітичною ситуаціями. У молодих не було індивідуального досвіду війни, і їхні колективні уявлення легко ставали частиною офіційного погляду, тим більше, що він після амністії 1949 р. активно впроваджувався колишніми чиновниками нацистської держави.

Залишаючи роздуми про «побічні ефекти», погодьмося з авторкою у тому, що «нездатність до скорботи» взагалі призвела до того, що німці не жадали ані бачити своїх жертв, ані згадувати про них. Остарбайтери опинилися поза межами політики пам'яті та перейшли у простір бажаного для всієї нації забуття.

Однак дослідниця наводить у тексті своєї праці аналіз великої кількості юридичних документів, котрі наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. унормували певні питання, пов'язані із компенсацією деяким категоріям жертв, проблемами визначення розмірів і механізмів отримання відшкодування й т.ін. Авторка робить висновок про те, що перші кроки до визнання провини німецького народу все ж були зроблені, а підвалини для подальшого розгляду минулого закладені.

Аналізуючи наступні кроки щодо виявлення образу примусових робітників у колективних уявленнях німців ФРН, Г.Грінченко вводить у поле аналізу міжнародні угоди, які сприяли переміщенню акценту із «загальних державних репара-

цій» на виокремлення провини за примусове залучення до праці пересічних людей, котрі опинились у нацистському рабстві. Поняття відповідальності у цих угодах мало чітко визначений матеріальний зміст. Однак тривала «нездатність до скорботи» призвела до появи виправдувальних мотивів, які захищають колективну пам'ять через тезу про «тиск держави на промисловість» та знеособлюють носіїв провини, відсилаючи відповідальність на адресу абстрактних понять «нацистська ідеологія», «необхідність нових трудових відносин» тощо.

Зміна історіографічного (у широкому сенсі цього терміна) погляду, на думку дослідниці, відбулася на межі 1960–1970-х рр., коли тема провини стала однією з провідних, а аналіз минулого поступово перетворився на системну політику його подолання. Серед чинників, що зумовили революційний поворот у колективних уявленнях німецького народу, авторка називає зміну поколінь, у тому числі еліти, завдання зовнішньополітичного курсу канцлера В.Брандта. Цей поворот не міг відбутися без визнання колективної відповідальності німців перед іншими народами світу. Свій внесок у зміну погляду зробили державні та міждержавні інституції, науково-дослідні (професійні й аматорські) центри тощо. «Пригадування» провини відбулось у появі численних документальних і художніх творів, акцій, публікацій із цієї проблеми. Окремий сюжет формування нової політики пам'яті – розвиток соціальної історії. Усі ці прояви нових колективних уявлень детально проаналізовано в монографії. Сумлінно відшукуючи у комплексі історіографічних джерел кінця 1960–1970-х рр. об'єкт свого дослідження – остарбайтерів, Г.Грінченко доходить невтішного висновку: У розпочатій наприкінці 1960-х рр. у західнонімецькому суспільстві зміні настроїв у сприйнятті, усвідомленні та пам'яті про націонал-соціалістичне минуле тема відповідальності за примусове залучення до праці цивільного населення окупованих країн була практично відсутньою – упродовж цієї «довгої хвили» подолання минулого у центрі уваги перебував голокост та визнання необхідності спокутування злочинів проти єврейського народу. «Інший голокост» – брутальна й нищівна «війна на Сході», злочини вермахту, терор проти цивільного населення зайнятих територій, у тому числі безпрецедентне за своїми масштабами вивезення мільйонів громадян на примусові роботи до Німеччини, – досить повільно усвідомлювався в категоріях національної провини та відповідальності» (с.152).

Цей висновок відкриває черговий простір для постановки нових наукових завдань. Свідомо чи несвідомо відмовляючись від сюжету про вплив політик пам'яті одних держав і народів на інші, дослідниця оминає тему про поштовх, що його колективні уявлення німців отримали від системної роботи в першу чергу ізраїльських, американських, польських, радянських, французьких істориків із формування історичної пам'яті про голокост, рівень впливу політики пам'яті про який значно перевищував рівні впливу всіх інших державних політик пам'яті. Держава Ізраїль не просто підтримувала погляд про надзвичайні страждання єврейського народу – вона вимагала визнання їх усіма можливими заходами, від політичних до освітянських та культурницьких. Провина за голокост поставала такою, яку неможливо спокутувати раз і назавжди, від неї неможливо відмахнутися, з нею треба навчитися жити катом, жертвам та всім народам, котрі вільно чи невольно опинилися серед учасників цих подій.

З одного боку, пам'ять про голокост відкрила «шлюзи пам'яті» про інших жертв нацизму. З іншого, – жодна держава, громадяни якої стали жертвами, не створила настільки потужної системи їх ушанування. А примусові робітники, нарешті, з'явилися у колективних уявленнях німців як жертви, що вижили, якимось улаштувалися (в тому числі й на Заході), а, отже, не вимагали постійних згадувань та не поставали як надто травматичний і болісний об'єкт пам'яті.

Авторка послідовно концептуалізує думку про те, що колективні уявлення про остарбайтерів, тривалий час залишаючись на межі забування, усе ж були пробуджені, але пам'ять (що підтримувалася науковими конференціями, дослідженнями, законодавчими актами) про них завжди співвідносились із різними питаннями – від дискусій про роль нацистської промисловості як чи не єдиного замовника на примусових робітників до сільського й комунального господарства, так само включених у систему споживання праці невольників; від проблеми економічної доцільності використання цих трудових ресурсів до сюжетів, пов'язаних із програмами державного відшкодування остарбайтерам матеріальних та моральних збитків. Г.Грінченко називає цю тенденцію, що стала провідною як у теоретичному полі гуманітарного знання у ФРН, так і у полі практичних заходів, «перетворенням вини на заборгованість».

Слід зауважити, що розділ, присвячений проблемі формування колективних уявлень щодо примусових робітників у Західній Німеччині, уявляється дуже значимим як з огляду на авторську концепцію щодо вивчення історіографічного доробку, так і, власне, уведенням у поле вітчизняної науки масиву текстів, котрих «не торкався погляд» дослідників. Не маючи змоги вступити в дискусію щодо «неперевірності» низки документів німецьких науковців, проаналізованих у монографії, слід зазначити, що названий розділ є простором для широкого термінологічного осмислення. І з огляду на це доцільно було чіткіше визначити, які терміни та поняття є запозиченими і введеними у науковий обіг із подачі європейських колег, а які є доробком Г.Грінченко й засвідчують можливість дослідниці формулювати та запроваджувати новий методологічний і понятійний апарат.

Третій розділ праці присвячено проблемі регулювання колективних уявлень про остарбайтерів з офіційного радянського погляду. Маючи на меті «виявлення формального вибудовування образів примусових робітників, а також принципів відбору та атрибуції ключових значень, якими ці образи наділялися в контексті змінюваного під час війни та по її закінченні загального радянського дискурсу Великої Вітчизняної війни» (с.182), авторка свідомо й, на наш погляд, виправдано розширює (порівняно із попереднім розділом) об'єкт вивчення – окрім наукових текстів та законодавчих актів вона долучає до аналізу пропагандистські матеріали, листи, спогади, художні твори (у тому числі й кінофільми), візуальні джерела. Звісно, такий підхід до теми є інноваційним, а тому не може не викликати дискусії, зокрема про те, що є історіографією колективних уявлень. Як вона формується? Хто пише їх історію? Чи обмежується вона тільки спеціальним, фахово історичним знанням? Чи може тлумачитися розширено за рахунок аналізу інших способів зображення минулого?

Г.Грінченко впровадила нову методологію історіографічного аналізу, пропонує власну концепцію прочитання радянського дискурсу з урахуванням усіх його складових. Зрозуміло, що радянські політики пам'яті, на відміну від німецьких, є для авторки площиною очевидного, її власна пам'ять, як і її індивідуальні уявлення, її «досвід історії» формувалися, у тому числі, під впливом радянського дискурсу. Однак Г.Грінченко не піддається спокусі «загальновідомого». Їй удається відсторонитися від власного досвіду і послідовно відбудувати принципи та ключові значення, якими створювався у пам'яті суспільства образ примусових робітників.

Власне, ця відстороненість та детальна проробка джерельної бази дозволили авторці спростувати розповсюджене у пострадянські часи уявлення (досить тверде й навіть аргументоване тезами про «підступну антилюдську тоталітарну машину») про свідоме викреслення (аж до заборони) з героїчної теми про війну негероїчної пам'яті про примусових робітників.

Ще один важливий крок зроблено у площині розуміння різних способів та механізмів формування колективних уявлень у ФРН і СРСР. Причини різниці полягали, зокрема, у тому, що Радянський Союз був «країною-переможницею, яка врятувала світ від нацизму», а Федеративна Республіка Німеччини, навпаки, – його колискою, державою, у минулому котрої були людиноненавистницькі плани щодо інших народів та нищівна поразка у війні. Однак цією позицією зазначена різниця не вичерпується. У країнах, політики пам'яті яких досліджуються у монографії, неоднаковими були очікування їх еліти щодо впровадження й розповсюдження певних загальних її правил. Більше того, у ФРН вони і не вироблялися. Тривалий процес розробки знання про жертви війни не потребував «уболівальників» – пересічних громадян. Протягом 1940–1960-х рр. ані керівництво Федеративної Республіки Німеччини, ані громадські інституції, ані наукові центри не опікувалися залученням спільноти до обговорення проблем провину.

У СРСР «правила пам'яті» вироблялися та розповсюджувалися від самого початку війни. Вони були цементуючим розчином, котрий скріплював суспільство, конструюючи ідеологічний світ⁴ пересічної радянської людини. Політики пам'яті були скеровані на кожного окремого індивіда, вони мали достукатися до його свідомості й увійти у неї як істинне знання. Звідси і різниця механізмів – колективні уявлення про примусових робітників у СРСР формувалися не на науково-логічному, а більшою мірою на художньо-інтуїтивному, емоційному рівні. Історія про остарбайтерів, «невільників німецького рабства» писалася так, щоб її могла сприйняти кожна людина. Не спеціальні тексти, не експертні висновки, а плакати, вірші, пісні, кінострічки стали головними носіями радянських політик пам'яті щодо примусових робітників.

Г.Грінченко акцентує увагу на двох важливих позиціях. Перша полягає у тому, що образ оstarбайтерів у політиках пам'яті вже із 1942 р. формувався на тлі загального образу громадян СРСР як жертв нацистської окупації. Інша важлива думка, що її висловлює авторка, ґрунтується на твердженні, що формування образу примусових робітників здійснювалося в межах чіткого розподілу понять «свій – чужий», «герой – ворог», «свобода – рабство», «жертви – кати», «вітчизна – чужа земля», «люди – звірі» тощо. Радянський погляд не припускав жодного сумніву про те, чи були оstarбайтери жертвами (при тому, що військовополонені, громадяни, що перебували на окупованих територіях, у політиках пам'яті поставали не тільки як жертви, але і як зрадники, свідомі вороги). Авторка робить цілком слухний висновок про те, що контекстуального обрамлення добору, публічному проголошенню, художній візуалізації, історичному аналізу документів про примусову працю надавав концепт про героїчний опір радянського населення нацизму.

Сюжет про можливість/неможливість впливів політик пам'яті СРСР та ФРН на примусових робітників залишається поза межами інтересу Г.Грінченко. Проте певні підстави для введення його у простір аналізу в тексті монографії є. Так, авторка проаналізувала ключові механізми створення образу оstarбайтерів, котрих було репрезентовано, зокрема, у радянській кінострічці режисера М.Ромма «Людина №217». Дослідниця називає цей фільм «шедевром візуального втілення конструйованого під час війни та поширюваного у перші повоенні роки масового уявлення про примусову працю й примусових робітників, який увібрав у себе весь потенціал впливу образної наочної інформації» (с.203), та зазначає, що картина «здобула надзвичайно високу оцінку міжнародного рівня: 1946 р. в номінації «Режисура» М.Ромм став лауреатом 1-го міжнародного Каннського кінофестивалю» (с.203). Розуміючи, що можливості кінематографа взагалі й згаданого кінофоруому зокрема були не такими всеосяжними, якими вони стали на початку ХХІ ст., усе ж зазначимо, що стрічка «Людина №217» могла б сприяти поширенню радянського погляду щодо оstarбайтерів у повоенній Європі, у тому числі у ФРН. Чи відбулося це? Чи мав місце «експорт радянських колективних уявлень», їх вплив на політики пам'яті німецького населення в період «холодної війни»? Чому мав/не мав місце зворотний вплив?

Г.Гусейнов із цього приводу зазначив, що «радянська пропаганда всіма силами приховувала від суспільства програму денацифікації в Західній Німеччині»⁵. А ось чому «непоміченою пройшла у радянський час ключова тема А. та М. Мічерліхів – травми, що сам собі завдає злочинець», чому короткий період «розрядки міжнародної напруженості», який супроводжувався в тому числі низкою зустрічей керівництва СРСР і Федеративної Республіки Німеччини, не був використаний обома країнами для спільного обговорення проблеми жертв війни – примусових робітників? Хто більше виявився неготовим та неспроможним визнати певні паралелі у сприйнятті минулого? Чи можна вважати таким намаганням публікацію в «Новом мире» 1973 р. (№2–6) роману Г.Белля «Груповий портрет із дамою» (у ФРН вийшов 1971 р.)? Він був одним із перших західнонімецьких письменників, котрий звернув увагу на долі військовополонених та оstarбайтерів. У його власній країні твір було сприйнято як провокацію, оскільки його центральними ідеями стали примирення із Радянським Союзом і визнання провини перед ним. Чи став цей роман або дискусія навколо нього частиною колективних уявлень у СРСР? Це та інші питання ще чекають на свого дослідника.

Слід зазначити, що розділ, присвячений радянським політикам пам'яті про примусових робітників, окрім цікавих і ґрунтовних висновків сповнений широким цитуванням дорогоцінних документів – пісень, листів, віршів, оповідань. Це цілком виправдано, оскільки таким чином створюється не тільки аналітичний, але й усеосяжний емоційний простір, в якому трагедія оstarбайтерів постає живою та надзвичайно болісною.

Висновок щодо місця примусових робітників в офіційному радянському дискурсі – «ніколи не «витиснутий», цей образ посів особливе місце в офіційному публічному дискурсі про війну. Звичайно, у пантеоні радянських героїв та учасників війни це місце було периферійним, проте – репрезентативним» (с.294) – є, на нашу думку, цілком доведеним і вірним. Як, власне, і загальні висновки, зроблені в монографії за результатами аналізу процесів формування та зміни колективних уявлень у політиках пам'яті ФРН і СРСР.

Праця Г.Грінченко не позбавлена вад. Окрім названих вище можна додати й такі. Створюючи суттєву новацію у тлумаченні способів та механізмів історієписання, послідовно і доцільно розширюючи джерельну базу історіографічного дослідження авторка не вербалізує свої винаходи ані у тексті розділів, ані у висновках.

Певні претензії є до формулювання назви монографії та визначення її хронологічних меж. Так, сумніви викликає поняття «холодна війна», котре бачимо у назві праці, оскільки дискусія щодо визначення її хронологічних меж триває. А, отже, змістове наповнення, проблема безперервності, початку і кінця цього періоду залишаються полем інтенсивного аналізу⁶. Визначаючи в тексті монографії хронологічні рамки як 1942–1991 рр., дослідниця дотримується історичної логіки: від виникнення феномена примусової праці до розпаду СРСР. Однак ця слушна щодо завдань монографії логіка суперечить поняттю «холодна війна». Ще одне зауваження стосується іменного покажчика, що конче необхідний для такої «заповненої» людьми (істориками, політиками, жертвами, пересічними громадянами) праці.

Попри зауваження, можна зазначити, що монографія Г.Грінченко становить собою цікаве, інноваційне та ґрунтовне дослідження, яке, з одного боку, викликає подальші роздуми стосовно теоретичних проблем із вивчення пам'яті про примусову працю оstarбайтерів і процесу формування колективних уявлень про них, а, з іншого боку, є неабияким внеском у збагачення сучасного історичного знання в концептуальному, фактологічному та історіографічному ракурсах.

¹ Степанов Б. Места истории в зеркале памяти // Отечественные записки. – 2008. – №4 (<http://www.strana-oz.ru/?numid=45&article=1704>).

² Грінченко Г.Г. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции // Военно-историческая антропология: Ежегодник, 2003/2004: Новые научные направления. – Москва, 2005. – С.352–364; *Её же*. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. – Краснодар, 2009. – С.9–42; Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.10. – Ч.І. – К., 2006. – С.14–21; *Її ж.* (Авто)біографічне інтерв'ю в усно-історичних дослідженнях: до питання про теорію аналізу // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.59–76; *Її ж.* Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Х., 2008. – С.7–20 та ін.

³ Mitscherlich M., Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. – München, 1967.

⁴ Детальніше про концепцію ідеолого-герменевтичного світу див.: Барулин В.С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. – Санкт-Петербург, 2000. – 431 с.

⁵ Гусейнов Г. Язык и травма // Новое литературное обозрение. – 2008. – №94 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/gg14.html>).

⁶ Детальніше про це див.: Феномен «холодной войны» в международных отношениях XX века: итоги и перспективы исследования // Новая и новейшая история. – 2006. – №6. – С.73–100.

О.В.Стяжкіна (Донецьк)

Жванко Л.М.

Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.

У сучасній українській історіографії поява дослідження, присвяченого соціальним процесам у роки Першої світової війни, безумовно, є подією, оскільки гуманітарні проблеми в окреслений період усе ще потребують ґрунтовного опрацювання. Понад усе це стосується осмислення такого складного соціального явища, як біженство. Досі цю проблему було представлено, головним чином, публікаціями в наукових збірниках¹, сюжетами у дисертаційних роботах² та дослідженнях української регіоналістики³. Значним кроком у дальшому вивченні цього явища стала нова монографія Л.Жванко⁴. Ця книга – квінтесенція понад сорока публікацій авторки у вітчизняних і зарубіжних виданнях, кількарічної попіткої роботи зі збору та впорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових органів самоврядування та ін.

Відак, запропоноване дослідження – надзвичайно цікавий і, певною мірою, унікальний збірник документів з історії біженства Першої світової війни, де вміщено 250 уперше виявлених та введених до наукового обігу невідомих до цього часу історичних документів архівних документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської,

Полтавської, Харківської та Херсонської областей. При цьому слід відзначити, що видання такого змісту – перша спроба у сучасній вітчизняній історіографії Великої війни 1914–1918 рр.

Структурно книга складається зі вступу («Слово до читача», с.8–14), історіографічного сюжету («Проблеми історіографії», с.16–32), двох розділів («Біженство Першої світової війни в Україні: проблеми, пошуки, коментарі», с.34–110; «Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення», с.112–333), анотацій, поданих українською, російською й англійською мовами та географічного покажчика. Оскільки запропонована робота – збірник документів, то вона доповнена списком скорочень, зауваженнями археографічного характеру та переліком документів.

Важливим елементом монографії стали 8 таблиць, в яких зведено значний масив цифрового матеріалу щодо визначення кількості біженців в українських губерніях і губернських центрах (1915–1916 рр., с.41–42), статей зріз біженства у Катеринославській губернії (зима 1915–1916 рр., с.44), кількість біженців в українських губерніях (літо 1917 – зима 1918 рр., с.62) та польських біженців із Королівства Польського із зазначенням губернії перебування й походження (1918 р., с.81), асигнування коштів зі скарбниці Української Держави на потреби біженців (квітень – грудень 1918 р., с.108–109) та ін.

Метою своєї роботи Л.Жванко визначила «висвітлення проблеми біженства Першої світової війни як соціального явища в Україні» (с.10). При цьому авторка зосередила головну увагу на документальному блоці, оскільки саме запропоновані джерела, на її думку, дозволять читачеві зробити самостійні та неупереджені висновки. Відповідно до мети були окреслені й хронологічні межі дослідження. При цьому досить важливо, що праця охоплює весь період Першої світової війни, кризь призм якої відображено діяльність владних структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. Авторка вмотивувала відсутність сюжету про діяльності владних структур Директорії, як одного з етапів Української революції 1917–1921 рр., у царині біженства, роблячи наголос на хронології війни та біженства. Своєю чергою революційні події 1917–1918 рр., безумовно, можна назвати наслідком цього світового конфлікту. Зазначимо, що вмотивованими є й територіальні межі дослідження, які охоплюють «східний вектор біженства», тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали ядром Української Народної Республіки та Української Держави.

Авторка вперше запропонувала як один із варіантів, який, зрозуміло, не претендує на вичерпність, періодизацію перебування біженців в Україні: «I-й етап: осінь 1914 р. – зима 1916 р. – процес евакуації біженців та розселення їх у тилкових губерніях Російської імперії. II-й етап: весна 1916 р. – весна 1918 р. – перебування у тилкових губерніях та підготовка до реевакуації, започаткованої в часи Української Центральної Ради. III-й етап: літо – зима 1918 р. – процес повернення біженців до своїх домівок за доби Української Держави».

У вступі авторка окреслила актуальність дослідження, наголосивши, що «в Україні ця війна забута, та і, за великим рахунком, пам'ять про неї нікому не потрібна [...] пам'ять просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту» (с.8). Крім того, Л.Жванко, провівши історичні паралелі, акцентувала, що на початку ХХІ ст. проблема біженства більш, ніж актуальна, і потребує міжнародного вирішення.

Дослідниця, аналізуючи стан наявної літератури із вказаної проблематики, виокремила пріоритетні напрямки вивчення, на основі яких і розгортає історіографічний сюжет. До важливих вона зараховує «семантичні особливості поняття «біженець», «вигнанець», «переселенець» відповідно до тогочасних умов; основи державної політики Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у сфері соціального захисту біженців, становлення та діяльність відповідних державних структур; процес евакуації біженців (добровільний і примусовий), організація допомоги на шляхах їх транспортування та ін.; роль місцевих самоврядувань, громадських, етнічних, жіночих та інших спілок у налагодженні життя біженців; напрямки допомоги біженцям (розселення, забезпечення житлом, одягом, харчами, медичне обслуговування, працевлаштування, навчання дітей, опіка сиріт та пристарілих, пошук загублених у дорозі членів родин, юридичні консультації та ін.); проблеми різних груп біженців за статевою, етнічною, становою ознакою, що дозволить

визначити особливості, як це почасти вже зроблено при вивченні долі біженців предсавників духівництва різних епархій України» (с.21).

В історіографічному блоці Л.Жванко показала свою фахову обізнаність з європейською, російською та вітчизняною літературою. Водночас вона дійшла висновку, що тема біженства «залишається відкритою для істориків і спонукає їх до нових пошуків» (с.31).

У першому розділі, в якому визначені такі складові, як «Біженство Першої світової війни на українських землях часів Російської імперії», «Біженство за доби Української Центральної Ради», «Біженство за Гетьманату П.П.Скоропадського», дослідниця аналізує головні проблеми, з якими зіткнулися ці державні утворення у царині біженства. Підтвердженням її теоретичних узагальнень слугують підібрані за хронологічним принципом документи у другому розділі – «Доба Російської імперії (осінь 1914 – весна 1917 рр.)» (документи №1–149), «Доба Української Центральної Ради (весна 1917 – 29 квітня 1918 рр.)» (документи №150–203), «Доба Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)» (документи №204–250).

Авторка аргументує, що біженство, у всій його багатогранності стало надто вже складним і, за великим рахунком, несподіваним у таких масштабах випробуванням для воюючих держав, а особливо Російської імперії. При цьому дослідниця наголошує, що «російська влада сама створила цю проблему в такому катастрофічному вимірі. І причиною того стала низка наказів, спрямованих на виселення цивільного населення із зони відступу російських армій» (с.35). При цьому вона доводить, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи руху біженців (с.36).

Авторка відкидає тезу окремих дослідників про відсутність будь-якої допомоги біженцям із боку влади та громадськості на шляхах їх евакуації у 1915 р., аргументовано, на основі архівних документів висвітлюючи зусилля Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст і Тетянинського комітету у справі організації певної схеми руху біженців та надання їм допомоги. Важливою, на думку дослідниці, є проблема встановлення чисельності біженців, розселених в Україні. Л.Жванко наводить щорічні кількісні дані перебування біженців від 420 361 особи у листопаді 1915 р. до 914 000 осіб у лютому 1918 р., наголошуючи, що «значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, з яких Катеринославська, де знайшли притулок 227 942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії [...] Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести щорічні кількісні статистичні збори даних» (с.40). Дослідниця наголосила на участі українського жіноцтва в діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету, по-новому акцентувала увагу на заходах духівництва різних конфесій, етнічних комітетів у справі опіки біженців на українських землях.

До позитивних моментів роботи слід віднести ґрунтовий аналіз законотворчої діяльності та формування структур, що опікувалися біженцями у часи Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. При цьому авторка ґрунтовно аналізує процес створення Особливої наради з улаштування біженців. Дослідниця припускає, що на початку війни влада імперії не мала на меті створення окремої державної структури, яка б займалася біженством, оскільки вже функціонував Тетянинський комітет. Крім того, досвід попередніх воєн показував, що біженців було не настільки багато, аби спеціальні владні органи опікувалися їх долею (с.54–55). Л.Жванко намагається відстежити діяльність Особливої наради з улаштування біженців уже після падіння царського режиму, а також Тимчасового уряду Росії. Відтак, дослідниця вперше серед істориків біженства Першої світової війни, як вона пише, постімперського простору, звернулася до окресленої проблематики⁵.

На особливу увагу заслуговує матеріал, присвячений діяльності владних структур УЦР–УНР, оскільки цей період у вітчизняній історіографії практично залишається недослідженим. На думку Л.Жванко, «доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії до власне української, створити яку прагнула УНР» (с.63–64). Дослідниця на конкретних фактах довела, що завершити цей процес удалося вже за гетьманату П.Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тих умовах формувати власну вертикаль органів допомоги біженцям. Значну увагу авторка зосередила на негативних чинниках, головним чином зовнішніх, що гальмували діяльність УЦР у сфері допомоги біженства. Серед переліку

завдань, які належало вирішити, були небажання Тимчасового уряду Росії визнавати правомочність Генерального Секретаріату, що породжувало численні непорозуміння та зволікання; радянська інтервенція та пов'язані з нею масові пограбування й вивезення збіжжя з України, а, відтак, погіршення продовольчої ситуації; зростання і без того високої інфляції й фактичне безгрошів'я УЦР восени 1917 р. зводило нарівень будь-які плани та сподівання розбудови України, а серед іншого – реалізацію програм допомоги біженцям (с.64–65).

Важливо, що дослідниця торкається досі невідомої сторони діяльності української делегації у Бересті-Литовському, коли саме вітчизняні дипломати порушили перед державами Четверного союзу питання про організацію реєвакуації біженців Першої світової війни. На жаль, представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як противагу Росії, отримання ринків збуту своїх товарів та джерело сільськогосподарської продукції, не зважали на гуманітарні пропозиції української делегації (с.80).

Дослідниця, аналізуючи політику Української Держави у сфері соціального захисту біженців, наголосила, що «українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної належності. Важливими були положення про відшкодування збитків, завданих біженцям війною та допомоги з відновлення житла біженців, головним чином у повітах Волинської та Подільської губерній» (с.84). Принциповим моментом у справі біженства стала спадкоємність відповідних структур УЦР та Української Держави, адже у стислі терміни необхідно було виконати величезний обсяг підготовчих робіт до реєвакуації. В основу діяльності нової влади у царині біженства було покладено розроблений навесні 1918 р. фахівцями біженецького департаменту МВС УНР план реєвакуації.

Авторка ґрунтовно аналізує процес підготовки та повернення біженців додому. Загалом реєвакуація іноземних біженців з України за час правління П.Скоропадського, як свідчать архівні документи, ішла до свого логічного завершення. Про нагальність вирішення проблеми біженства, як установила Л.Жванко, в Українській Державі свідчило й асигнування зі скарбниці на організацію реєвакуації понад 13 856 542 крб (с.108–109). Проте виконати план реєвакуації, на її думку, «вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Повернення українців із Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в радянській Росії. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни» (с.109).

Цікаво, що дослідниця на сторінках своєї книги веде заочну наукову полеміку з британським істориком, доктором економічної історії з Манчестерського університету, одним з європейських дослідників біженства в часи війни у Російській імперії П.Гетреллом стосовно мобілізації біженців у «хрестовий» похід на підтримку національного відродження⁶, його тези щодо відчуття гордості у «багатьох жінок (біженок – П.Г.-Н.) від того, що вони взяли на себе додаткові обов'язки»⁷ та ін.

Для аргументації своїх думок Л.Жванко використала документи різного характеру. Перш за все, нормативні акти доби Російської імперії («Положення про Комітет її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій» (документ №3), витяги із закону та положення про забезпечення потреб біженців (документ №43), витяг із Керівних положень з улаштування біженців (документ №99)), Української Центральної Ради (витяг із постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України» (документ №186), витяг із постанови Ради Народних Міністрів УНР про затвердження плану реєвакуації біженців (документ №200)) та Української Держави («Положення та проект тимчасових штатів департаменту у справах біженців Української Держави» (документ №231)). Серед решти документів – витяги з різних постанов, наказів, ухвал, обіжників, листування органів влади та самоврядування, громадських спілок, етнічних комітетів, різні статистичні звіти, в яких зібрано значний фактологічний і статистичний матеріал. Окремо доцільно виділити різні звернення та листи біженців до владних структур, які наочно демонструють становище цих людей, їх прагнення та проблеми (документи №24, 26, 159).

Матеріали періодичних видань представлено зверненнями місцевої влади до населення щодо участі у благодійних зборах, завітками і повідомленнями про конкретні заходи надання допомоги біженцям, відкриття нових притулків, майстерень, шкіл та ін. Окремо слід указати на витяги із тих статей, що мали узагальнюючий, аналітичний характер щодо пояснення біженства як явища (документ №49). Загалом документи підібрано таким чином, що вони дають можливість скласти цілісну картину життя біженців на українських теренах, розкрити процес та особливості діяльності центральної влади й місцевого самоврядування на різних етапах Першої світової війни тощо.

Авторське бачення проблеми подане живою мовою, із доречно вкрапленими порівняннями, образними зворотами, що робить читання легким та цікавим. Приємне враження справляє й поліграфічна культура видання – тверда палітурка, її цікавий дизайн. Книга, як і будь-яке видання, має окремі вади технічного характеру, які аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку. Зрозуміло, що цілком логічним мав бути у монографії й іменний покажчик. Проте у його укладанні в даному випадку є певні труднощі поєднання прізвищ, оскільки вони подані українською й російською мовами. До того ж, досить складно відшукати повні імена людей для правильного написання ініціалів. Очевидно, саме цим і керувалася авторка, подавши лише географічний покажчик.

Безумовно, рецензоване видання є оригінальним дослідженням з історії соціальних процесів Першої світової війни, яке, вочевидь, стане у пригоді не лише фахівцям, а й усім, кому небайдужа історія України. Упевнені, що ця книга стане фундаментом для подальших ґрунтовних студій Л.Жванко та написання нею узагальнюючої монографії з обраної тематики.

¹ *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132; *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.255–269; *Сегеда Г.В.* Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.136–146; *Сулига І.Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–235; *Донік О.М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.61–86.

² *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.; *Берест І.Р.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009. – 20 с.

³ *Багас Л.М.* Вирішення проблеми біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни // www.nbuv.gov.ua/portal/soc...vurimerry%20problem.pdf; *Турченко Г.Ф.* Зміни в етнічному складі населення Південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни // www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp43-202-2007pdf

⁴ 2007 р. у Харкові Л.Жванко опублікувала працю «Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)».

⁵ *Курцев А.Н.* Беженство // Россия и Первая мировая война: Мат. Междунар. науч. коллоквиума. – Санкт-Петербург, 1999. – С.129–146; *Цовян Д.Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – С.186 (<http://diss.rsl.ru/diss/05/0752/050752012.pdf>).

⁶ *Гетрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны // Исторические записки. – Москва, 2001. – С.65.

⁷ *Гетрелл П.* Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война... – С.115.

П.П.Гай-Нижник (Київ)

ОГЛЯДИ

Gregorovich A.

Cossack Bibliography. A Selected Bibliography of the Zaporozhian and other Cossacks of Ukraine, the Don Cossacks of Russia and the Kuban Cossacks. – Toronto; New York; L'viv, 2008. – 371 p.

Григорович А.

Бібліографія козацтва. Вибрана бібліографія запорізьких та інших козаків України, донських козаків Росії і кубанських козаків. – Торонто; Нью-Йорк; Л., 2008. – 371 с.

«Тої слави козацької повік не забудем...»: Рекоменд. бібліограф. покажчик з історії укр. козацтва. – К.: ВАТ «Видавництво “Київська правда”», 2004. – 296 с.

Ucraina terra Cosassorum: Україна – земля козацька: Бібліограф. нарис: Наук.-допом. вид. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 228 с.

Подані бібліографічні видання відображають сучасний поступ козакознавства в Україні та за її межами у XXI ст., слугують лакмусовим папірцем систематизації та глибини його вивчення в історичній науці.

Відомий канадський бібліограф Андрій Григорович (Грегорович) у «Передмові» визначив подвійну мету своєї праці, яка є ресурсом для дослідників (це перша у світі наукова бібліографія козакознавчих студій західноєвропейськими мовами, зокрема англійською (781 позиція), російською й українською), і також призначена для студентів, аматорів дослідження козащини та всіх, хто цікавиться захоплюючою історією вхожих козацтва – українського та російського (с.6).

В основу відбору було покладено дослідження англійською мовою. Безперечно, автор відзначає диспропорційність видань про козацтво в Україні (особливо з 1991 р.), з одного боку, та західноєвропейськими мовами – з іншого.

Дослідник подає важливі відомості про українську та російську бібліографії у каталогах Бібліотеки Конгресу США. Зокрема, дізнаємося, що в 1970-х рр. бібліотекарі США і Канади марно намагалися призначити більший блок каталогізації для України, яка має єдиний номер ДК 508, відтак, видання з української історії досить слабо впорядковані у фондах цієї книгозбірні. Інша проблема – транслітерація кирилических назв латиницею (с.10), коли легше шукати за назвою чи предметним покажчиком, аніж за автором. Книги про козацтво розподілені за системою Бібліотеки Конгресу США у двох місцях – ДК 35 (загальні козацькі студії і російське козацтво) і ДК 508 (історія України), тому фахівець рекомендує здійснювати пошук через непослідовний розподіл (с.11). Автор не включив до своєї праці виданий раніше бібліографічний покажчик (United States Library of Congress Selected List of Books on Ukraine. Published in English, French, German and Italian. Comp. by Sergius Jakobson and Francis J. Whitfield, Washington, D.C., United States Government Printing Office, 1941, 13 p.), в якому міститься близько 100 назв книг про Україну¹.

На переконання бібліографа, багато західних істориків не усвідомлюють різниці між двома окремими течіями козацької історії – українською та російською. В українських козаків головною цінністю була свобода, натомість у російських – відданість цареві (с.22). До перших на Заході склалося негативне ставлення через єврейські погроми часів Б.Хмельницького, а до других – за їх вірну службу Російській імперії у XIX ст. (с.26). У своїй бібліографії А.Григорович (Грегорович) більше висвітлює матеріали західного походження, оскільки у нього особисто не було нагоди скласти повний список відомих книг в Україні та Росії. Автор висловлює сподівання, що його праця посприє дослідникам у кращому використанні ресурсів козацької історії (с.28).

Структурно книга поділяється на дев'ять частин (три перших супроводжуються українським перекладом): 1) передмова; 2) вступ; 3) походження козаків; 4) козацькі бібліографії (6 позицій); 5) словники (38); 6) історія України (12); 7) історія Росії (5); 8) Інтернет-сайти (12; також три сайти у розділі 9); 9) бібліографія козацьких книг, статей і мап (№62–1557, або 1496 позицій). У розділ «Козацькі бібліографії» А.Григорович (Грегорович) включив бібліографічний покажчик Л.Винара, опублікований в «Українському історичному» (1999, №1), що містить багато статей на козацьку тематику. Однак упорядник не згадав покажчики Р.Вереса (1961 р.) та Б.Винара (1990, 2000 рр.), в яких, серед іншого, згруповано також і козакознавчі видання. Зокрема, у параграфі «Ukrainian History of the Cossack Period» 12-го розділу «History of the Ukraine» покажчика Р.Вереса міститься 35 позицій на козацьку тематику (34 англійською, 1 українською мовами). У параграфі «Козаки та гетьманат» 8-го розділу бібліографії Б.Винара (1990 р.) – 45 позицій під номерами 406–450 (21 книга, 15 статей (у тому числі частин книг), 9 дисертацій), а в параграфі «Козаки та гетьманат» 7-го розділу наступної бібліографії за 1989–1999 рр. (2000 р.) – уже 31 позиція під номерами 608–638 (25 статей (у тому числі частин книг), 5 книжок, 1 дисертація)².

Цікаво простежити географію країн, в яких досліджувалася тема козацтва. Не останнє місце серед них займають США і Канада, котру й репрезентує шановний автор. Перелік праць, виданих у Сполучених Штатах, складається з 442 позицій: 169 книг, 263 статті чи параграфу у книгах, по 2 відео, музичних твори, фільми (з одним із них автор не ознайомився), по 1 журналу, збірнику статей, п'єсі, звукозапису; причому перша праця датується 1812 р., а остання видана – 2007 р. По Канаді за 1912–2004 рр. зафіксовано 107 позицій: 43 книги, 57 статей або параграфів у книгах, 3 фільми, по 1 опері, CD, журналу, а також збірник статей на пошану відомого козакознавця З.Когута у «Journal of Ukrainian Studies» (2004 р.). Слід підкреслити, що 284 (США) і 73 (Канада) позиції стосуються історії саме українського козацтва у ранній новий час. Найактуальніші теми статей й книг, відображених у цій бібліографії: походження козацтва, Д.Байда-Вишневецький, студії про запорожців, козаки і Ватикан у 1594 р., повстання С.Наливайка, ототожнення козаків із ковбоями Дикого Заходу, Тарас Трясило, козацтво і Тридцятилітня війна, руська еліта до 1648 р., бопланістика, Богдан Хмельницький (повстання проти Речі Посполитої, єврейські погроми, Зборівський і Переяславський договори, прощведська політика), Гадяцька унія, Конотопська битва, Павло Тетеря, Києво-Могилянська академія, церква у Гетьманщині, український нобілет після 1648 р., Іван Мазепа (Північна війна), Пилип Орлик, Павло Полуботок, Коліївщина тощо. Студії з ранньомодерної історії України найчастіше публікуються на шпальтах таких наукових журналів (з позначенням у дужках кількості): США – «Harvard Ukrainian Studies» (49), «Forum: A Ukrainian Review» (49), «Ukrainian Quarterly» (36), «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (10), «Український історик» (3 й 1 показчик), «Proceedings of NTSh» (3), «Russian Review» (3), «Slavic Review» (2), «Russian History» (2), «Nationalities Papers» (1), «Social Research» (1); Канада – «Journal of Ukrainian Studies» (10), «New Review» (1), «Ukrainian Canadian» (1), «Canadian-American Slavic Studies» (1), «Canadian Slavonic Papers» (1), «Cartographica» (1) тощо.

Наступний блок – слов'янські країни (у порядку зменшення). Україна (видано протягом 1622–2007 рр.) – 304 позиції: 244 книги, 57 статей або параграфів у книгах, по 1 опері, газеті («Україна козацька»), DVD (про козацькі танці). Праці, видані в межах сучасної Російської Федерації у 1760–2004 рр. – 90 позицій: 84, 6 (одну автор не бачив); Польщі (1597–2005 рр.) – 30 позицій: 26 книг, 2 фільми, по 1 статті й мапі; Чехії (1920–1999 рр.) – 11 позицій: 10 книг, 1 поема; Сербії (1923–1931 рр.) – 3 позиції-книги; Білорусії – 1 позиція-книга 1935 р.

Європейські та інші країни: у Великобританії (1603–2005 рр.) – 202 позиції: 100 (однієї автор не бачив), 82, 18 мап (у тому числі 4 репринта у «Forum»), по 1 графіці й тарелі; Франції (1660–2006 рр.) – 111 позицій: 57 (2 автор не бачив), 36, 1 журнал, 17 мап (у тому числі 5 у «Forum»); Німеччині (1649–2006 рр.) – 97 позицій: 58 (3 автор не бачив), 25, 1 фільм, 13 мап (у тому числі 6 у «Forum»); Італії (1628–2004 рр.) – 30 позицій: 11 (3 автор не бачив), 11, 2 фільми (1 автор не бачив), 1 опера, 5 мап (у тому числі 2 у «Forum»); Голландії (1613–2002 рр.) – 19 позицій: 4, 15 мап (у тому числі 2 у «Forum»); Ізраїлі (1972–2003 рр.) – 7 позицій: 6 статей, 1 збірник статей; Австралії (1933–2007 рр.) – 6 позицій: 4, 2; Австрії (1683–1999 рр.) – 6 позицій-книг (2 автор не бачив); Швеції (1770–1994 рр.) – 6 позицій: 4, по 1 мап й диску; Швейцарії (1615–1916 рр.) – 4 позиції: 3, 1; Латвії (1790–1990 рр.) – 3 позиції: 2, 1; Бельгії (1590–1690 рр.) – 2 позиції-мапи (у тому числі 1 у «Forum»); Аргентині – 1 позиція-книга 1955 р.; Греції – 1 симфонічна поема 1987 р.; Данії – 1 книга 1660-х рр.; Індії – 1 книга 1895 р.; Ірландії – 1 стаття 1981 р.; Іспанії – 1 книга 1916 р.; Румунії – 1 книга 1973–1983 рр.; Угорщині – 1 симфонічна поема 1851 р. тощо.

У бібліографії відсутні розподіл праць за тематичними критеріями, а вже потім усередині цих розділів їх упорядкування за абеткою та причинно-наслідковою послідовністю. Бракує також показчиків (іменного, географічного, предметного), що, безперечно, полегшило б пошук необхідної літератури, і списку використаних бібліографічних джерел. Не згадуються спеціальні праці Р.Вереса (1961 р.) й Б.Винара (1990, 2000 рр.). Слід було відділити мистецькі твори від наукових праць.

Позитивні моменти: 1) це перша в історичній науці США і Канади комплексна систематизація з козакознавства (наступним кроком має стати згрупування матеріалів саме про українське козацтво, примітною рисою котрого був державотворчий потенціал, тому його й слід подавати окремо від російського); 2) відзначимо особистий внесок А.Григоровича (Грегоровича), як козакознавця, автора праць №456–477 даної бібліографії; 3) у журналі «Forum: A Ukrainian Review», редактором якого є канадський бібліограф, опубліковано багато статей та відтворено чимало стародавніх мап; 4) пізнавальну цінність становлять близько 200 ілюстрацій, титульних сторінок видань; 5) новим є включення до джерел ресурсів Інтернет; 6) подано авторські анотації, що свідчить про неабияку компетентність упорядника у механізмах функціонування козацтва.

У бібліографічному показчику «Тої слави козацької повік не забудем...» наведено праці з історії козаччини, чимало з яких зберігаються у фондах Національної парламентської бібліотеки України й були видані в Україні протягом 1992–2003 рр. Дане видання є продовженням попереднього рекомендаційного показчика, що побачив світ у 1992 р. та містив літературу за 1989–1991 рр. На думку упорядників, мета бібліографічного показчика полягає в ознайомленні читача з масивом книг і публікацій з теми та допомогти в ньому зорієнтуватися.

У восьми розділах усесторонньо відображено ранньомодерну епоху (1569 – 1795 рр.): 1) особливості історичного розвитку українських земель; 2) військову, релігійну, культурну діяльність козацтва; 3) функціонування Гетьманщини та 4) Запорозької Січі; 5) відомі постаті; 6) пам'ятки, пов'язані з козацькою добою; 7) увічнення пам'яті про козацтво; 8) загальні праці з національної символіки тощо. Окрім того, наводяться довідники з історії українського козацтва, додатки, іменний і географічний (з елементами предметного) покажчики, що й реалізує мету бібліографічного видання.

Читачам стане у пригоді коротка анотація до книг, що свідчить про професіоналізм упорядників. Переглядаючи перелік напрацювань дослідників, згрупованих у даному виданні, стає зрозумілою сфера їх інтересів, тобто акцентування на певних темах. Потужним поштовхом козакознавчих студій стало відзначення 500-річчя утворення українського козацтва (1990–1991 рр.) та заходи на виконання указу Президента України №1092/2001 від 15 листопада 2001 р. «Про схвалення Національної програми відродження та розвитку українського козацтва на 2002–2005 рр.» (с.3).

Упорядники праці «*Ucraina terra Cosaccorum: Україна – земля козацька*» зазначають генезу козацьких бібліографій від проголошення незалежності в Україні. Зокрема, праці «Тої слави козацької повік не забудем» (1992, 2004 рр.), «Феномен світової історії» (Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М.Горького, 1992 р.), «Та була в нас ньєчка-мати – Запорозька Січ» (Львівська обласна бібліотека для юнацтва, 1991 р.) тощо.

Бібліографічний нарис видано у рамках спільного проекту, учасниками якого є бібліотека Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди (далі – ПХДПУ), гетьман Українського реєстрового козацтва (далі – УРК) А.Шевченко та редакція газети «Україна козацька» (с.16–17). Видання складається з трьох частин і виправдовує жанр бібліографічного нарису: 1) бібліографічний покажчик (21 параграф, 1484 позицій); 2) вступні статті А.Шевченка (гетьман УРК), В.Коцура (ректор ПХДПУ), С.Чорної (головний редактор газети «Україна козацька»), В.Лоха (викладач ПХДПУ), статті від укладачів (5 параграфів); 3) додатки (4 параграфи), а саме 55 цитат про козацтво в наукових працях та посібниках, афоризми Б.Хмельницького, І.Мазепи і П.Орлика, стаття О.Титової про збережені до нашого часу архітектурні пам'ятки козацької доби на Київщині, іменний покажчик.

На жаль, у виданні відсутні список використаних бібліографічних джерел, предметний і географічний покажчики, вступні зауваги до бібліографічних параграфів та авторські анотації до книг. Роком видання на титульній сторінці вказано 2008 р., а в анотації на с.2 – 2007 р. У назві помилково зазначено «cosaccorum», при тому, що правильне написання – «cossacorum». І все ж видання відзначається багатьма позитивними ознаками, у першу чергу широкою бібліографічною місткістю.

Таким чином, зроблено багато, тож маємо надію, що спільними зусиллями вчених з України та інших країн колись побачить світ повна, репрезентативна бібліографія українського козацтва.

¹ The Ukraine. Selected References in the English Language. With Brief Introduction about the Ukraine and the Ukrainians by Roman Weres. – Kalamazoo, 1961. – P.42.

² The Ukraine. Selected References in the English Language...; Wynar B.S. Ukraine: a Bibliographic Guide to English-Language Publications. – Englewood, 1990. – 406 p.; Idem. Independent Ukraine: a Bibliographic Guide to English-Language Publications, 1989–1999. – Englewood, 2000. – 552 p.

Ю.М.Кудінов (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В.Блануца (Київ)

IV СИМПОЗИУМ З ІСТОРІЇ БЮРОКРАТІЇ

18–19 червня 2010 р. в стінах Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської (Польща) проходив традиційний міжнародний науковий форум, присвячений різноманітним аспектам історії бюрократії. Уже вкотре організатори симпозиуму (заклад архівістики інституту історії згаданого університету спільно із закладом середньовіччя та архівістики інституту історії Підляської академії (Седльце, Польща)) згуртовують фахівців, що займаються розробкою актуального напрямку сучасних історичних студій – генези бюрократії у країнах Центрально-Східної Європи. Відтак своїми напрацюваннями та методиками дослідженнями бюрократичних систем поділилися представники університетської й академічної науки з Польщі, Росії та України. Учасники заходу мали також змогу ознайомитися з представленими на виставці новими виданнями з теми.

На пленарному засіданні виступили провідні фахівці – представники польської та російської науки. Зокрема, *К.Бухольц-Сроґош* (Ченстохова) порушила проблему функціонування центральних адміністративних органів Речі Посполитої крізь призму думок сеймових депутатів 1778–1786 рр. *А.Кулецька* (Варшава) представила оцінку бюрократії у творі літератора Юзефа Крашевського. *В.Степанов* (Москва) проаналізував структуру та сферу компетенції міністерства фінансів Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Проблема хабарництва серед підприємців-старообрядців у Росії XIX ст. висвітлив у своєму виступі *В.Керов* (Москва). Учений також торкнувся питання ділової етики російських чиновників-старообрядців. Проблеми, пов'язані з вищою бюрократією, стали об'єктом дослідження у виступах *С.Фалькович* (Москва; деякі аспекти функціонування політичної системи у Короні Польській упродовж 1815–1830 рр.) та *Н.Чернікової* (Москва; вища бюрократія у Російській імперії 1880–1881 рр. та 1904–1905 рр.).

Надалі робота симпозиуму проходила у форматі тематичних секційних засідань. Так, у рамках секції «Передбюрократія» свої доповіді виголосили *В.Хоронжичевський* (Торунь; «Канцелярії книги вписів, або культура книги вписів»), *А.Блануца* (Київ; «Судові справи про маєткові спори у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: фактор судової “бюрократії”»), *Л.Жеребцова* (Дніпропетровськ; «Вплив розвитку великокнязівської канцелярії на формування митної системи Великого князівства Литовського»), *Я.Пелас* (Кельце; «Новокорчінські гродські урядники та їх кар'єри в XVII ст.») тощо. Під час роботи секції «Бюрократія консервативної імперії» виступили *А.Гаца* (Торунь; «Генерал-прокуратор “очима монарха та серцем усієї держави”»), *Д.Редін* (Скaтеринбург; «“Звіт про концерт, що не відбувся”: місцеve державне управління в Росії в епоху Петра Великого (законодавство та практика»)), *Ю.Головко* (Запоріжжя; «Кадрове забезпечення митних установ Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.») та *М.Приходько* (Москва; «Адам Чарторийський і розробка російської міністерської реформи на початку XIX ст.»).

Цікаві теми були порушено під час роботи секції «Документування бюрократичної діяльності» (доповідали: *А.Гурак* (Люблін), *Л.Мазур* (Скaтеринбург), *П.Вольницький* (Ченстохова), *Я.Леґець* (Кельце), *М.Кулік* (Варшава), *Щ.Свонтек* (Краків)) та продовження секції «Бюрократія консервативної імперії» (виступили: *П.Акульшин* (Рязань), *Г.Матвеев*, *І.Ружинська* й *Т.Кандоурова* (усі – з Москви), *В.Морозан* (Санкт-Петербург)).

Кілька серйозних доповідей було представлено під час роботи секції «II Річпосполита». Так, *Марек Пженьосло* (Кельце) зупинився на внутрішній структурі та урядницькому апараті Головної опікунської ради (1915–1918 рр.). Цю ж тему розвинула *Малґожата Пженьосло* (Кельце), яка, зокрема, висвітлила питання внутрішнього та міністерського контролю в опікунських радах у польських землях упродовж 1918–1921 рр. Проблема рівня кваліфікації архівістів у II Річпосполитій порушив *Т.Матушак* (Пьотрков-Трибунальський), а *А.Домбровський* (Варшава) намагався з'ясувати питання реформування міністерства внутрішніх справ у 1931 р. Також результати своїх студійовань представили *Я.Козульський* (Кельце), *К.Лятавиць* й *Д.Шевчук* (Люблін).

Кілька доповідей присвячувалося бюрократії часів комуністичної ПНР. Зокрема, виступили дослідники з Любліна: *Г.Йониць* («Організаційна структура міністерства інформації та пропаганди в 1945–1947 рр.»), *Т.Осинський* («Акція ошадливості 1949 р. Задум і реалізація»), *М.Шумило* («Секретаріат ЦК ППР (1944–1948) – люди й механізми»), *Р.Ярош* «Прихований скарб. Особові акти ПЗПР в Архіві ротаційному “Лад” у Любліні», а також *Д.Маґер* (Седльце; «Партійні організаційні осередки ПЗПР»).

Загалом традиційний міжнародний науковий захід, присвячений історії бюрократії, пройшов на високому організаційному рівні, що було досягнуто завдяки співпраці Люблінського університету імені Марії Кюрі-Скłodовської з науковими інституціями Росії та України.

Т.В.Пастушенко (Київ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З УСНОЇ ІСТОРІЇ
«МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ: УСНА ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТЬ ТА СМИСЛ»**

Міжнародна асоціація усної історії (МАУІ; англ. International Oral History Association, IOHA; існує з 1996 р.) щодва роки організовує наукові форуми за участю представників багатьох дисциплін та сфер соціогуманітарного знання, які у своїй практиці використовують метод усної історії. Цьогоріч 7–11 липня у Празі (Чехія) відбулася вже шістнадцята конференція під назвою «Між минулим і майбутнім: усна історія, пам'ять та смисл», організована Чеською асоціацією усної історії під патронатом Фонду Вацлава Гавела. Основні заходи пройшли на базі Вищої школи економіки, а урочисте відкриття було організоване в історичній будівлі одного з найстаріших університетів Європи – Карлового.

У роботі конференції взяли участь понад 500 науковців із 59 країн п'яти континентів, які презентували свої доповіді у рамках роботи 14 тематичних панелей: 1) Пам'ять про злочин, війну і тоталітаризм. Переслідування, громадянські права, травма і забуття; 2) Пам'ять і політика: досвід політичної діяльності; 3) Острови свободи: роль субкультур, фольклору та усної традиції у суспільстві. Альтернативна культура, музика, танець та ідентичність; 4) Родина пам'ять: материнство, батьківство та обмін між поколіннями; 5) Міграція: вигнання, міграційні рухи, діаспора та пошуки ідентичності; 6) Світ праці: пам'ять і досвід, гендер та праця; 7) Гендерна пам'ять та формування статевої ідентичності. Усні історії геїв та лесбійок; 8) Здоров'я й охорона здоров'я: оздоровчі центри, люди похилого віку та інваліди, медичні працівники; 9) Екологія та природні катастрофи: охорона навколишнього середовища. Природна спадщина та культурні зміни; 10) Поділ і передача вірування: релігія та усні традиції; 11) Організація усної історії: інститути, архіви, музеї та ініціативні групи; 12) Методологічні, архівні й технологічні аспекти. Теорія і метод усної історії: правові та етичні питання; 13) Викладання усної історії: досвід інституційної та неформальної освіти; 14) Усна історія й засоби масової інформації.

На цій конференції Українська асоціація усної історії була представлена чотирма учасницями – дослідницями із Харкова, Києва та Львова, які взяли участь у роботі секцій «Жіноча пам'ять про соціалізм: 15 років міжнародної співпраці, національних досліджень та громадської роботи» (із доповіддю «Україна ХХ століття в пам'яті жінок» виступила канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту народознавства НАН України *Оксана Кісь*), «Розвиток усної історії у Центральній-Східній та Східній Європі» (із доповіддю «Пострадянський розвиток усної історії: український кейс» виступила канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна *Гелінада Грінченко*), а також секції «Народжені в СРСР: респонденти та дослідники в пострадянській Україні» (свої доповіді «Історія вулиці: усна історія вулиці О.Богомольця у Львові», «Заборонена домівка: реадaptaція київських оstarбайтерів у повоенній Україні» та «Практика усної історії в Україні: виклики та перспективи» оголосили канд. іст. наук, асистент кафедри новітньої історії України історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка *Галина Боднар*, канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Тетяна Пастушенко*, канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна *Гелінада Грінченко* відповідно).

Крім презентації доповідей у рамках роботи тематичних секцій формат конференції передбачав також участь у засіданнях груп за інтересами, тематика яких була сфокусована на головних проблемних пріоритетах конференції, як-от пам'ять про злочин, війну і тоталітаризм; міграції; пам'ять та політика; світ праці; теорія й метод усної історії; навчання усній історії; організація усної історії; проблеми і перспективи національних асоціацій усної історії тощо. У засіданні групи «національних асоціацій», яке проводив директор архіву усної історії Британської бібліотеки *Роб Перкс* та на якому своїми думками й досвідом зібралися поділитися понад 30 керівників асоціацій і центрів усної історії, узяла участь і голова Української асоціації усної історії Г.Грінченко. На цьому засіданні було обговорено багато питань як організаційно-технічного, так і загальноакадемічного характеру, серед яких найбільш жваву дискусію викликали проблеми продовжуваної протидії усній історії та скептицизму щодо неї з боку «традиційної» академічної спільноти, питання вибору магістральних напрямів діяльності усноісторичних інституцій та організацій (наприклад: надавати пріоритети безпосереднім польовим дослідженням чи концентрувати свою діяльність на проведенні конференцій, шкід, майстерень і т.д.), проблеми фандрайзінгу, «стратегічного партнерства» та презентаційної активності національних асоціацій усної історії у сфері медіа-комунікацій та ЗМІ.

На завершення конференції відбулося розширене засідання членів Міжнародної асоціації усної історії, де було заслухано звіти її президента й секретаря, пройшли перевибори ради та президента, було визначено місце проведення наступної конференції. Упродовж наступних двох років МАУІ очолюватиме Мірослав Ванек – голова Чеської асоціації усної історії. Наступна, сімнадцята, конференція відбудеться влітку 2012 р. у Буенос-Айресі (Аргентина).

С.О.Ганус (Ужгород)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В МОДЕРНУ І ПОСТМОДЕРНУ ДОБУ: ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ Й ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ»

Перший глобальний воєнно-політичний конфлікт став кардинальним переломним моментом в історичних долях народів і країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, у ході якого відбувся розвал ряду імперій і виникнення нових держав. Крім актуалізації загарбницьких намірів ворогуючих військово-політичних блоків, Перша світова війна стала виявом колізій імперської, регіональної та національної ідентичностей у Центрально-Східній Європі на початку ХХ ст., що загалом є недостатньо вивченим аспектом зазначеного періоду. З огляду на бурхливий розвиток націоналістичних, державознавчих й інших подібних досліджень у світовому та вітчизняному суспільствознавстві, на ювілейні дати утворення державності в народів сусідніх з Україною регіонів континенту у новітній час в Ужгородському національному університеті 2–3 жовтня 2009 р. відбулася міжнародна науково-практична конференція «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії». Захід було проведено зусиллями факультетів суспільних наук УжНУ, історичного та юридичного. Предметом розгляду даної інформації є студія історичної секції.

Доповіді на пленарних засіданнях, як відомо, своєю програмовістю «задають ритм» подальшим дискусіям із заявленої теми конференції. Цим якраз і відзначалися виступи д-ра іст. наук, проф. *С.Віднянського* (Інститут історії України НАНУ, Київ) та д-ра іст. наук, проф. *О.Сича* (Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича). Перший у своїй доповіді визначив основні проблеми національного державотворення у процесі розпаду Австро-Угорської монархії. На думку вченого, не лише полікультурність та мультинаціональний устрій імперії Габсбургів зумовили її розпад (адже існували також інтегруючі чинники, наприклад, ринково-господарські зв'язки, відповідна ідеологія тощо). Він акцентував увагу на іншому – відзначався помітний розрив у рівнях розвитку окремих регіонів Австро-Угорщини, у народів, котрі її населяли, сформувалась етнічна ментальність, досягла зрілості національна ідеологія, виникли власні політичні еліти. Спроба наприкінці Першої світової війни порушити питання про федеральний устрій імперії, принаймні на рівні обговорення, виявилася занадто запізною. Але розпад Австро-Угорщини, як слушно відзначив доповідач, не лише вирішив, а й породив цілий комплекс проблем: територіальних, національних, економічних, політичних та інших, котрі довелося розв'язувати народам та владі країн Центрально-Східної Європи вже у нових умовах суверенного державного розвитку. Виступ О.Сича став логічним продовженням попереднього, адже в ньому йшлося про суперечки щодо імперської спадщини й ліберально-демократичної моделі розвитку цих країн у міжвоєнний період. Кожна теоретична концепція, наскільки логічно побудована вона б не видавалася, створює, як правило, суттєвий «кут відхилення» під час практики її реалізації. Історія цих держав у 1920–1930-х рр. цьому яскраве підтвердження. За переконанням доповідача, консервативні політичні традиції з явним авторитарним забарвленням, що являли собою спадщину імперського минулого, ставали дедалі більш виразними, зумовлюючи еволюцію політичного ладу вправо й тією чи іншою мірою були властивими всім без винятку країнам регіону.

Перший блок виступів на секційних засіданнях було присвячено добі Першої світової війни. Канд. іст. наук, доц. *В.Венгерська* (Житомирський державний університет ім. І.Франка) висвітлює практику діяльності жандармських служб Російської імперії по викоріненню «українського сепаратизму», щодо якого в правлячій верхівці цієї країни існував однозначний погляд як на австро-німецьку інтригу та явище, що загрожує устоям монархії. Грунтуючись на маловідомих, а то й уперше введених у науковий обіг архівних документах, дослідниця довела марність зусиль спецструктур імперської Росії по розкладу самостійницького національно-політичного руху, котрий дедалі більше набував організованості й масовості. Репрезентацію «українського питання» на шпальтах російської періодики в 1914–1917 рр. проаналізував канд. іст. наук, доц. *О.Цвіркун* (Одеський інститут удосконалення вчителів). Відзеркалення образу українців у відповідній пресі та формування, таким чином, суспільної думки щодо культури, мови й літератури – тема, недостатньо вивчена як у російській, так і в українській історіографії, хоча і є необхідною для відтворення суспільної атмосфери в імперії Романових початку ХХ ст. Доповідач зробив висновок, що погляди у російських ЗМІ могли різнитися залежно від громадсько-політичної спрямованості друкованого видання, утім лише у відтінках, адже в головному – тавруванні «українського сепаратизму» – вони виявляли цілковиту солідарність. Відтак О.Цвіркун дійшов висновку, що провідні політичні сили Російської імперії, ідеї яких презентувалися у ЗМІ, були в основі своїй однастайними у ставленні до «українського питання».

Людський вимір у поєднанні з історико-юридичним аналізом подій Першої світової війни став темою виступу канд. іст. наук, доц. *Л.Жванко* (Харківська національна академія міського господарства), яка відзначила, що війна започаткувала у ХХ ст. нову категорію населення – біженців, спонукавши державні інституції воюючих країн створити дієву нормативну базу для врегулювання різних аспектів їх життя. Законодавство Російської імперії, Тимчасового уряду,

Української Центральної Ради та Української Держави П.Скоропадського було спрямоване на забезпечення основних потреб цієї специфічної категорії населення. Але, як підсумувала Л.Жванко, інша справа, що деякі закони було ухвалено із запізненням, а на виконанні чинних актів негативно позначилися зовнішні й внутрішні фактори, з котрими зіштовхнулася, зокрема, нова українська влада – УНР і режим гетьманату.

Класичний підхід до розглядуваної теми синтезував у своїй доповіді канд. іст. наук *О.Сахновський* (Чернівецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти), показавши процес та фактори вироблення концепції переустрою Австро-Угорщини істеблішментом Великої Британії наприкінці війни 1914–1918 рр., коли вже йшлося про контури повоєнного світу. Дослідження англійської моделі «нової Європи» дало доповідачеві змогу переконатися, що курс на знищення Габсбурзької імперії був узятий британськими політиками, котрі постійно відчували свою «ахіллесову п'яту» в Ірландії. Їх змусив до цього сформулюваний К.Клаузевіцем «закон крайностей», який особливо проявився в останні два роки війни, коли її тотальний характер став очевидним. Слід відзначити новизну цього умовиводу, що став результатом упровадження новітніх методологічних підходів до вивчення вже традиційної для науки проблематики історії міжнародних відносин початку ХХ ст.

Д-р іст. наук, проф. *І.Мандрик* (Ужгородський національний університет) розповів присутнім про спроби розв'язання національних проблем в Угорщині урядом І.Тіси у роки Першої світової війни. Відзначалося, що в Транслейтанії національні проблеми були, як ніде, гостримі, а відповідна політика офіційного Будапешта відрізнялася показовою «последовістю» у консервативному ставленні до прав народів, котрі населяли володіння австро-угорської корони. Природно, що в 1914–1918 рр. національно-політичні лідери монархії, спираючись на зовнішні фактори й використовуючи невпинне ускладнення воєнної обстановки, дедали голосніше заявляти про відцентрові наміри. І.Тіса – непересічна, навіть трагічна постать угорської політики початку ХХ ст. – під час липневої кризи 1914 р. виступав проти втягнення імперії Габсбургів у воєнний конфлікт, розуміючи, як переконливо довів доповідач, негативні наслідки для своєї країни як перемоги, так і поразки у цій війні. Але коли вона все ж таки розпочалася, то саме І.Тіса був послідовним прихильником доведення її до переможного кінця. Як ніхто інший із відповідальних угорських політиків, він намагався докласти зусиль до врегулювання національного питання до війни, у 1913–1914 рр., та після її початку, у 1914–1915 рр., ініціювавши переговори з румунськими церковними й світськими лідерами. Але ситуація виявилася тупиковою. Шовінізм угорської політичної еліти змушував її вперто відмовлятися від будь-яких принципових поступок на користь інших національностей. І в 1915 р., коли доля самої Угорщини виглядала більш, ніж проблематично, І.Тіса не зміг запропонувати румунам щось вагоміше, крім кучих реформ у сфері місцевої адміністрації й системи освіти. І.Мандрик завершив свій виступ умовиводом, що подібні помірковані проекти були неадекватні реаліям та лише зайвий раз продемонстрували небажання знаходити відповідальні рішення назрілих національно-політичних проблем.

Наступний блок доповідей стосувався питань повоєнного буття народів і держав Центрально-Східної Європи й вироблення моделей їх ідентичності у змінних умовах. Канд. іст. наук *О.Стикалін* (Інститут слов'янознавства РАН, Російська Федерація) озвучив концептуальні побудови оригінального мислителя ХХ ст., угорського політолога І.Бібо (1911–1979 рр.), викладені в його праці «Про бідуня і злиденність малих східноєвропейських держав» (1946 р.). Він, за словами доповідача, намагався осмислити досвід історичного розвитку трьох центральноєвропейських націй (польської, чеської та угорської) протягом щонайменше двох сторіч і на основі цього не стільки спрогнозувати їх подальшу політичну еволюцію з урахуванням розміщення сил на міжнародній арені після закінчення Другої світової війни, скільки виявити ті об'єктивні (не в останню чергу соціально-психологічні) проблеми, з якими у цих країнах неминуче зіштовхнуться демократичні сили у своєму прагненні сформувати у нових, повоєнних умовах політичну культуру, що відповідає б критеріям сучасної західної демократії. Логіка історії, резюмував *О.Стикалін*, спростувала як надто песимістичні прогнози І.Бібо, котрий писав у 1946 р., що ще досить далекий той час, коли центральноєвропейські нації «знайдуть свої, уже звичні для них, рамки, які ніким не заперечуються». Проблема полягала лише у ціні, що її слід було сплатити народам регіону за досягнутий спокій у загальному домі.

Складна й суперечлива палітра ідентичностей греко-католицького духівництва та вірних у Закарпатті за тривалий проміжок часу (але переважно у першій половині ХХ ст.) становила предмет виступу канд. іст. наук, доц. *В.Фенича* (Ужгородський національний університет). Доповідач намагався спростувати ідею канадського історика П.-Р.Маґочі про «регулювання без асиміляції» греко-католиків Мукачівської єпархії, котра побуває в іноземній і національній історіографії. Він узагальнив сумний досвід християн східного обряду, що зазнали різних викликів, зокрема впливу націоналізму, який потягнув за собою формування ідентичності «присотсуванця-посередника» серед духівництва та adeptів греко-католицької церкви, що означало одночасно показне прагнення до чистоти й суворості звичаїв та обслуговування влади.

Історико-політологічний аналіз був використаний магістром *М.Дюришиним* (Пряшівський університет, Словацька Республіка) під час розгляду проугорських державно-правових і національно-політичних концепцій на території Словаччини у початковий період конституювання І Чехословацької республіки в 1918–1919 рр. Вони мали ключову ідею – відновлення «Великої Угорщини». Утім, як зазначив *М.Дюришин*, ця ідея перебувала у гострій суперечності з тією

політичною програмою, котра вбачала майбутнє Словаччини у складі чехословацької держави. Зовнішньополітичною перешкодою на шляху реалізації планів відновлення «Великоугорщини», за словами доповідача, була позиція європейських держав, передусім Франції.

Інтерес викликав виступ канд. іст. наук *В.Бондаренка* (НДІ козацтва Запорізького національного університету), котрий зупинився на питанні пошуків національної ідентичності козацькими співтовариствами України й Росії та їх ролі у державотворчих процесах 1917–1923 рр. Було відзначено, що відповідний рух в Україні зайняв чітку самостійницьку позицію, прагнучи відродити порядки колишньої Гетьманщини й Запорозької Січі, що було неможливо у ХХ ст. Тодішня українська влада, розуміючи, що це – неконтрольована військово-політична сила, не сприяла його розвитку. Серед інших причин це призвело до поразки вітчизняної національно-визвольної боротьби. Російські козацькі співтовариства, як довів *В.Бондаренко*, виступали з автономістських позицій, а їхні державні утворення були знаряддям боротьби з більшовизмом. Самостійницький напрям у 1917–1920 рр. не був популярним серед російських козаків та не набув ідейно-організаційного оформлення. Усе це призвело до їх неприродного союзу з прихильниками «білої ідеї» й поразки у боротьбі з більшовиками. Обмірковуючи причини цього в еміграції та переглянувши свої позиції, частина козацьких лідерів прийшла до ідеї самостійності.

Роль зовнішньополітичного фактора у розбудові Західноукраїнської Народної Республіки окреслила тему доповіді д-ра іст. наук, проф. *М.Кріль* (Львівський національний університет ім. І.Франка), який прагнув довести, що міжнародні умови в процесі конституювання ЗУНР були вельми складними. Він звернув увагу на позитивне ставлення союзників (із застереженням щодо позиції Великої Британії) до реставрованої після війни 1914–1918 рр. польської держави, що вплітало «українське питання» у контекст її проблем. *М.Кріль* зупинився на обсязі й змісті тих можливостей, котрі влада і дипломатія ЗУНР використовували для підтримки державотворчих процесів. Ними були відносини з Чехословаччиною, котрі з огляду на конфліктність інтересів Праги та Варшави могли б мати перспективу. Налагоджувалися також зв'язки з демократичним угорським урядом *М.Карої* – зокрема, було досягнуто домовленості про торговельний обмін, передусім про одержання Угорщиною галицької нафти і нафтопродуктів. *М.Кріль* підсумував, що ці факти, як і зовнішня політика ЗУНР у цілому, потребують подальшого дослідження.

Канд. іст. наук, доц. *О.Рябченко* (Харківська національна академія міського господарства) виголосила доповідь, котра за своїм змістом може відноситися до напряму нової соціальної історії. Уводячи в обіг архівні документи, вона розглянула проблеми соціальної адаптації українських студентів до складних умов перебування у Польщі в першій половині 1920-х рр. Було висвітлено роль Варшавської академічної громади у сприянні їх подальшій еміграції до інших країн, передусім до Чехословаччини. Суміжної проблематики стосувався й виступ здобувача *К.Куцова* (Ужгородський національний університет), який розглянув процес інтеграції підкарпатських студентів у загальночехословацький відповідний рух 1920-х рр., тобто в політичну систему республіки. Організації студентської молоді у Закарпатті репрезентували її українськомілітарну й русофільську течії. Перша була представлена «Гуртком соціальної помочі для підкарпатських студентів у Празі», котрий згодом було реорганізовано у Союз підкарпатських руських студентів, прийнятий 1929 р. до складу Центрального союзу українських студентів (на той час об'єднував близько 30 відповідних організацій у різних країнах Європи та Америки). Доповіді *О.Рябченко* й *К.Куцова* дають можливість порівняти становище українців у Польщі та Чехословаччині в міжвоєнний період на прикладі студентства.

Історичним і політико-правовим аспектам включення Закарпаття до складу Чехословацької Республіки присвятила свою доповідь д-р іст. наук, проф. *О.Серапіонова* (Інститут слов'янознавства РАН, Російська Федерація), яка нагадала, що інтерес до цього регіону свого часу виявляв ще царський уряд. Маловідомим є повідомлений нею факт щодо прагнення адмірала *О.Колчака* включити до складу Росії «карпаторосів», спираючись при цьому на Союз визволення Прикарпатської Русі, створений у серпні 1918 р. у Челябінську з військовополонених закарпатців. Політичним мотивом для цього був гіпотетичний спільний кордон із Чехословаччиною, що посилювало б, на думку авторів ідеї, вплив Росії у слов'янському світі. Окресливши коло держав, котрі так само бачили Закарпаття у своєму складі (ЗУНР, Угорщина, Чехословаччина), *О.Серапіонова* зауважила, що ще 1917 р. *Т.Масарик* висловив припущення, що «угро-руси» будуть «возз'єднані» з Росією. Можливо, зауважила доповідачка, це був його тактичний маневр перед поїздкою до цієї країни з метою одержання підтримки у вирішенні «чехословацького питання» та формуванні чехословацьких легіонів. Принаймні остаточна конфігурація плану включення Закарпаття саме до складу Чехословаччини склалася пізніше.

Канд. іст. наук, доц. *І.Шніцер* (Ужгородський національний університет) розповів про ті труднощі, які обумовлювали взаємини двох народів уже на початковому етапі становлення Чехословаччини у 1918–1920 рр., адже офіційною ідеологічною й політичною платформою цієї країни була доктрина «чехословакізму». Чеська громадськість без заперечень прийняла нові державу та ідентичність. Для словаків же, за переконанням виступаючого, ставлення до «чехословакізму» мало принципийовий характер, оскільки йшлося про етнополітичну ідентифікацію. У результаті боротьба за визнання словаків окремою нацією зі своїм правом на самовизначення в політичній та культурній практиці республіки призвела до наростання суперечностей у відносинах між двома народами та формування руху за автономію Словаччини.

Канд. іст. наук, ст. викл. *Г.Дедурін* (Харківський національний університет внутрішніх справ) розглянув еволюцію концепцій білоруської державності, що висувалися різними політичними силами Західної Білорусі в міжвоєнний період. Він виділив три основні системи поглядів у цьому питанні, представлені, відповідно, національно-демократичною, ліворадикальною й полонофільською течіями визвольного руху. Націонал-демократи були прихильниками створення незалежної білоруської державності, ліворадикали орієнтувалися на радянську модель у вигляді БРСР, а полонофіли розраховували максимум на досягнення національно-культурної автономії для білорусів у рамках II Речіпосполитої. Протиборство представників цих трьох течій багато у чому визначало перебіг білоруського національного руху в міжвоєнній Польщі.

Проблема еволюції національно-державної свідомості австрійських німців між двома світовими війнами розглядалася в доповіді ст. викл. *С.Гануса* (Ужгородський національний університет), який констатував, що сам етнонім «австрієць» несе у собі навантаження більшою мірою державно-політичне, аніж етнічне. Австрійським німцям, як титульному етносу Габсбурзької імперії, доводилося долати найбільші труднощі на шляху створення самостійної нації, адже багатовікові етнокультурні та історичні традиції, що пов'язували німецькомовні європейські народи в уявлену спільноту, позначилися тут як ніде довго. Тому й не дивно, що восени 1918 р., коли династичні обмеження зникли, нова держава, що виникла на населених німцями землях поваленої монархії, одержала назву – Республіка Німецька Австрія. Доповідач наголосив, що завдяки унікальному політичному рішенням країн Антанти на Паризькій мирній конференції – «нав'язання» австрійцям незалежності – процес націєтворення досяг кінцевого результату, тобто консолідації нації.

За прийнятим на підсумковому засіданні рішенням, буде видано збірник матеріалів конференції.

ЮВІЛЕЇ

В.М.Мордвінцев (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.І.ПУТРА

2 липня 2010 р. виповнилося 70 років від дня народження відомого українського історика, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Олексія Івановича Путра. Народився ювіляр у Києві, у родині робітників. 1964 р. закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. 1964–1965 рр. проходив службу у радянській армії. У 1965–1966 рр. працював науковим співробітником Державного історичного музею УРСР, інспектором республіканського Міністерства культури.

1966–1969 рр. Олексій Іванович навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР. У 1970 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Соціально-економічне становище козацтва Лівобережної України у другій половині XVIII ст.» (науковий керівник – д-р іст. наук К.І.Стецюк, офіційні опоненти – д-р іст. наук, професор В.О.Маркіна, канд. іст. наук І.Л.Бутич). У 1969–1975 рр. О.І.Путро працював в Інституті історії АН УРСР спочатку молодшим, а потім старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму.

Подальші його життя і робота тісно пов'язані з діяльністю вищих навчальних закладів, зокрема з підготовкою кадрів для культури і мистецтв. Протягом багатьох років (1972–1993 рр.) Олексій Іванович Путро працював у Київському інституті культури старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачем кафедри історії України, деканом факультету.

Із серпня по грудень 1978 р., за стипендією ЮНЕСКО, був на стажуванні у вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах США і Франції.

У 1990 р. в Інституті історії АН УРСР О.І.Путро захистив докторську дисертацію на тему «Соціально-економічний і політичний розвиток Лівобережної України у другій половині XVIII ст.» (офіційні опоненти – д-р іст. наук, професор В.І.Буганов (Москва), д-р іст. наук, професор Ф.П.Шевченко (Київ), д-р іст. наук, професор І.Г.Шульга (Вінниця)).

Із 1993 по 1999 рр. О.І.Путро – директор Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, завідувач кафедри країнознавства Київського славістичного університету. З березня 1999 р. і донині – завідувач кафедри суспільних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Досліджує питання історії українського козацтва і козацької держави, політичної та духовної культури українського народу часів пізнього середньовіччя і нового часу, архівознавства та документознавства, культурології. Автор понад 300 наукових праць, серед яких монографії «Лівобережна Україна у складі Російської держави II пол. XVIII ст.» (рос. мовою; Київ, 1988 р.), «Сторінки політичної історії України XVIII ст.» (Київ, 2005 р.), «Гетьман Кирило Розумовський та його доба» (Київ, 2008 р.). Ювіляр – один з авторів колективних видань «Селянський рух на Україні: Збірник документів» (Київ, 1978 р.), «Історія Української РСР» (Т.2, Київ, 1979 р.; рос. мовою – Т.3, Київ, 1983 р.) та головний упорядник книги «Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929 рр.» (Київ, 1997 р.).

Доктор історичних наук О.І.Путро протягом 1992–1997 рр. був членом експертної ради з історичних наук ВАК України. Зараз входить до складу спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАНУ та спеціалізованої вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Науковий керівник і консультант, офіційний опонент понад 30 кандидатських і докторських дисертацій, член редакції низки наукових видань з історії, архівно- й документознавства, культурології.

Вельмишановному ювілярові бажаємо щастя, міцного здоров'я, подальшої творчої наснаги!

В.В.Іваненко (Дніпропетровськ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА А.Г.БОЛЕБРУХА

20 жовтня 2010 р. виповнилося сімдесят років від дня народження відомого українського вченого та організатора освіти і науки, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Анатолія Григоровича Болебруха.

Майже 50 років його життя тісно пов'язане з Дніпропетровським національним університетом імені О.Гончара, де він пройшов шлях від студента до провідного вченого й педагога, одного з фундаторів історичного факультету, котрий в усі часи свого існування активно сприяв та сприяє розбудові рідної alma mater як престижного класичного вищого навчального закладу, широко відомого своїми традиціями і науковими школами.

Ключовими, стратегічно незмінними напрямками життєвого кредо Анатолія Григоровича є його чітка й послідовна громадянська позиція, тверді переконання, засновані на вічних засадах доброчинності, справедливості, волелюбства, засвоєне з молодих літ правило жити чесно, відповідально, по совісті. А.Г.Болебрух, хоч і зазнав цілком зрозумілих трансформаційних впливів новітньої української історії, зумовлених передусім отриманою свободою творчості та доступом до нових масивів джерел й іншої потрібної досліднику інформації, проте завжди залишався самим собою, вірним основоположним принципам наукового пошуку.

Народився Анатолій Григорович 20 жовтня 1940 р. в Кустанаї (Казахстан) у родині службовців. Дитинство його, як і мільйонів однолітків, було обпалене війною, травмоване страшними поневіряннями тієї лиховісної пори та не менш болісними часами повоєнного виживання. Важко повною мірою уявити, що довелося зазнати тоді хлопчику, тим більше, який у шестирічному віці залишився без матері.

Після переїзду у 1952 р. до Дніпропетровська юнак продовжив навчання в середній школі, а потім протягом кількох років осягав премудрості робітничої професії, ставши майстром на взуттєвій фабриці. Однак нестримна тяга до гуманітарних знань таки взяла гору. У 1962 р., уже будучи цілком зрілою людиною з певним життєвим досвідом, Анатолій поступив на філологічний (з 1965 р. – історико-філологічний) факультет Дніпропетровського державного університету, який із відзнакою закінчив у 1967 р., ставши дипломованим спеціалістом у галузі російської мови і літератури.

Проте невдовзі А.Г.Болебрух вирішив круто змінити вектор своєї професійної кар'єри, обравши нову спеціальність – історію. Очевидно, що цей вибір був продиктований не тільки давнім внутрішнім уподобанням до вивчення минувшини, прагненням проникнути в її найглибші таємниці та хитросплетення, а й стимульований відродженою в університеті історичною освітою (1965 р.). У жовтні 1969 р. філолога за фахом було зараховано в очну аспірантуру при кафедрі історії СРСР та УРСР і він почав працювати під керівництвом її завідувача, відомого українського історика-аграрника професора Д.П.Пойди. Цей науковий та людський альянс у поєднанні з винятковою працьовитістю й наполегливістю Анатолія Григоровича виявився вельми плідним, завершившись успішним захистом у 1972 р. кандидатської дисертації на тему «Боротьба російського самодержавства з передовою суспільно-політичною думкою другої половини XVIII ст.» (науковий ступінь присвоєно у квітні 1973 р.).

Одразу після закінчення аспірантури і захисту дисертації новоспечений учений розпочав науково-педагогічну діяльність на посаді викладача кафедри історії СРСР та УРСР (нині – російської історії), але вже у грудні 1972 р. перейшов працювати на новостворену кафедру історіографії й джерелознавства, з котрою і пов'язав свою подальшу кар'єру. Саме тут він сформувався як висококваліфікований фахівець-дослідник, пройшовши шлях від викладача до професора (1990 р.) та завідувача кафедри (із 1994 р.).

Як зазначає сам А.Г.Болебрух, атмосфера наукового держання, що панувала на факультеті, а також здобутий ним власний досвід і творчий доробок спонукали до подальшої «розкрутки» улюбленої історико-суспільствознавчої проблематики, дали можливість у другій половині 1980-х рр. піднятися на новий щабель професійного зростання. У 1989 р. він успішно захистив докторську дисертацію «Селянське питання в суспільній думці Росії кінця XVIII – початку XIX ст.».

Протягом 1970–1980-х рр. поступово розкрилася ще одна важлива грань характеру й внутрішнього потенціалу Анатолія Григоровича – його неабиякий організаторський хист, у чому можна було переконатися, працюючи пліч-о-пліч із ним у різних сферах життєдіяльності історичного факультету (такий статус цей підрозділ отримав із 1971 р.). Майже півтора десятиліття вчений обіймав посаду заступника декана, послідовно опікуючись спочатку вечірнім відділенням, потім науковою та навчальною роботою. Особливо насиченим для нього у плані управлінського досвіду став період десятирічної роботи (1977–1987 рр.) із деканом, відомим організатором освітньої галузі професором А.М.Черненком, з ім'ям котрого справедливо пов'язується не тільки завершення процесу організаційного становлення історичного факультету ДДУ, а і його стрімкий вихід на республіканську й союзну арени. Тоді було встановлено тісні творчі та дружні стосунки з провідними академічними установами й університетами СРСР, здійснювалися спільні наукові проекти, регулярно проводилися конференції, семінари, форуми, відбувався обмін досвідом, учнями, студентами, аспірантами, видавалися монографії, збірники статей, підручники тощо.

У квітні 1987 р. настав лідерський час для самого А.Г.Болебруха, коли він очолив факультет, як виявилось, на цілих 15 років (до 2002 р.). Зауважимо принагідно, що це був дуже складний, суперечливий період, повний драматичних перипетій у житті країни та університету, обумовлений, головним чином, агонією СРСР та становленням української незалежності; час, який супроводжувався глибокими та болісними трансформаційними процесами в усіх сферах суспільного життя, руйнацією усталених світоглядних орієнтирів, духовно-моральних цінностей та появою й утвердженням нових, подеколи не завжди кращих від попередніх. До того ж, це був період різкого, обвального падіння престижності освіти й науки, соціального статусу освітан та науковців, небувалого впливу інтелекту за кордон.

Звичайно, усе це вносило елементи певної дисгармонії та напруженості в життєві будні колективу факультету, вимагаючи особливої виваженості, такту, делікатності з боку його керівництва. Саме такий стиль управлінської культури й продемонстрував у ті непрості роки декан А.Г.Болебрух, котрий чудово розумів, що очолюваний ним підрозділ як ніколи поставлений у жорстку залежність від особистісних та професійних рис керівника. І він із честю витримав цей суворий іспит за право нести тяжку лідерську ношу в колективі.

Основним лейтмотивом діяльності Анатолія Григоровича на цій посаді була, з одного боку, генеральна установка на збереження й зміцнення інтелектуального та організаційного потенціалу, нагромадженого за радянських часів, а, з іншого, принципове неприйняття вульгарно-революційних гасел і практик, спрямованих на кардинальну ревізію методології історичного пізнання та організації наукових досліджень у минулому. Іншими словами, чергової, тепер уже «демократичної атаки» на історію він не допустив.

Головне, що факультет за час «правління» А.Г.Болебруха зазнав істотних змін не тільки у площині організаційно-структурних перетворень, а й за престижно-іміджевим позиціонуванням. У результаті, спираючись на підтримку своїх найближчих помічників (доцентів С.С.Волкобая та О.Г.Хмельникова, проф. В.В.Підгаєцького), завідувачів кафедр (професорів М.П.Ковальського, В.К.Якуніна і Г.К.Швидько, доц. В.І.Костенка, проф. С.І.Світленка, доцентів М.Д.Мартинова та С.Й.Бобилевої, проф. В.В.Іваненка), усього професорсько-викладацького корпусу декану вдалося зберегти існуючі творчі школи та навіть приростити кадровий потенціал завдяки новим докторам і кандидатам наук, відкрити кафедру історії України (1989 р.), заснувати науково-дослідну лабораторію минулого Придніпровського регіону (1990 р.), реконструювати й відновити музей історії університету тощо.

Цілком заслужено пишається Анатолій Григорович і своєю безпосередньою причетністю до організації трьох нових спеціальностей у структурі історичного факультету – «правознавства», «політології» та «соціології», котрі згодом виділилися в окремі юридичний і соціально-гуманітарний факультети. Цим завершився процес структурування соціогуманітарної освіти в університеті у межах існуючих тут на той момент напрямів підготовки фахівців такого профілю. Навряд чи слід зайвий раз повторювати, наскільки важко було це зробити наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Сумлінне й результативне виконання посадових обов'язків декана та завідувача кафедри (до 2006 р.) професор А.Г.Болебрух поєднував із плідною роботою у спеціалізованій ученій раді по захисту кандидатських (пізніше – докторських) дисертацій з історичних наук при Дніпропетровському державному (з 2000 р. – національному) університеті, яку він очолював упродовж 1988–2004 рр., активно сприяючи організаційному й творчому забезпеченню атестації науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Особисто вчений підготував чотирьох докторів і тринадцятьох кандидатів наук.

Палітра наукових інтересів Анатолія Григоровича – досить широка й різнобарвна, охоплює кілька галузей знання – власне історію, джерелознавство, історіографію, історіософію, літературу, культурологію, політологію тощо. Сумарний опублікований «багаж» ученого перевищує 130 найменувань праць, у тому числі 7 монографій, низка навчальних посібників та хрестоматій, книг іншої фахової спрямованості. Ідеться про серйозні, новаторські в масі своїй твори, котрі можуть слугувати взірцем дослідницької культури, більше того, еталоном розв'язання наукових завдань, окрасою вітчизняного історіографічного процесу. Центральним же напрямом, стрижнем інноваційних наукових пошуків А.Г.Болебруха стали проблеми української й російської суспільної думки як взаємодії влади та суспільства на обширному тлі євразійського геополітичного простору XVIII–XIX ст.

Результати багаторічних досліджень з окресленої проблематики було узагальнено спочатку у невеликих за обсягом книгах «Передова суспільно політична думка другої половини XVIII століття і царизм» (1979 р.), «Передова суспільно-політична думка Росії й України (від Радищева до декабристів)» (1987 р.), «Критика феодально-кріпосницького ладу в працях російських та українських просвітителів XVIII – початку XIX століть» (1988 р.), а потім й у фундаментальних монографіях «Історія суспільної думки XI – початку XIX ст.» (1993 р.) і «Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)» (2008 р.). Останні два видання є основними працями професора, у котрих з усією повнотою й глибиною втілено у життя його концептуальний напрям.

Однією із заслуг Анатолія Григоровича є те, що він зібрав, опрацював і прокоментував найвидатніші пам'ятки української суспільної думки XVIII – початку XX ст. У ході формування сучасної вітчизняної історіографії протягом 1990-х рр. він ініціював видання й особисто впорядкував тексти двох хрестоматій: «Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1994 р.) і «Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша

половина XIX ст.)» (1995 р.). У результаті саме за активної участі вченого багато вітчизняних артефактів XVIII–XIX ст. були по суті заново вписані в історіографічний процес.

Іншим важливим аспектом дослідницьких розвідок А.Г.Болебруха, що проходить «червоною ниткою» крізь усю його наукову творчість, стала історико-персоналогічна проблематика, аналіз життєдіяльності й поглядів цілої плеяди діячів суспільної думки та історичної науки Росії й України XVIII–XIX ст., біографії яких залишалися недостатньо вивченими. Це, насамперед, І.М.Болтін, О.С.Гангеблов, О.І.Герцен, М.М.Дружинін, А.С.Кайсаров, В.Н.Каразін, М.М.Карамзін, В.О.Ключевський, Я.П.Козельський, В.В.Пассек, В.В.Попугаєв, О.М.Радищев, М.М.Сперанський, В.М.Татищев, П.А.Словцов, А.Л.Шлецер, Д.І.Яворницький та ін. Наголошено, що Анатолій Григорович є співавтором першої капітальної монографії про життя і діяльність визначного громадського й державного діяча кінця XVIII – першої чверті XIX ст., засновника Харківського університету В.Н.Каразіна (2005 р.).

Новаторським підходом і концептуальною свіжістю відзначаються дослідження А.Г.Болебруха та його учнів, присвячені методології й методиці аналізу джерел з історії суспільної думки. Окремим напрямом такого роду студій є проблема вивчення художньої літератури з позицій історичного джерелознавства. У першу чергу аналітичний реконструкції було піддано художню прозу XVIII–XIX ст. Серед розвідок із цієї тематики виділимо статті «Художня література в джерелознавчому аспекті» (1997 р.), «Державна велич і людська доля («Мідний вершинок» О.С.Пушкіна та його джерельна значимість)» (2006 р.), «Російське суспільство кінця XIX ст. у чеховській інтерпретації» (2008 р.) та ін.

Із кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Анатолій Григорович у своїх публікаціях активно й твердо відстоює комплексний підхід до розробки і реалізації концепції гуманізації освіти, позиціонує себе одним із безкомпромісних борців із кон'юнктурою у сучасній історичній науці, сміливим критиком «довколанаукової» історіографії та різновидів нинішньої відповідної міфології. Ряд статей вченого («Історична наука і політика» (1999 р.), «Історія як прирощування культури» (2001 р.), «Методологія історії: пошук нових основ» (2000 р., у співавторстві з В.К.Якуніним), «Історія історії: муки повторної самоідентифікації» (2008 р.) віддзеркалюють його кроки в пошуках нового теоретико-методологічного підґрунтя функціонування вищезгаданої науки у сучасному соціокультурному просторі.

У численних публічних виступах, статтях-есе А.Г.Болебруха відчувається гострий біль із приводу невідворотної втрати частини багатой культурної спадщини у пострадянські часи. Вчений при цьому не тільки констатує наявність тривожної тенденції, а й пропонує конкретні шляхи виходу із ситуації культурного нігілізму і не лише стосовно історичної науки та освіти, а й узагалі щодо пострадянського соціуму в цілому. Спеціальні його праці останніх років (приміром, «Вавілонський синдром, або Один розум – добре, а два?.. (історіософська рефлексія над сучасністю)» (2008 р.) та ін.) присвячені загальним філософським роздумам про культурні виклики сучасності, їх вплив на інтелектуальне середовище, світосприйняття та культуру поведінки нинішньої людини.

Близько двох десятиліть у сфері наукової уваги Анатолія Григоровича перебуває історико-урбаністична проблематика. Особливий акцент при цьому зроблено на системному вивченні історії Дніпропетровська. Невипадково професор став ініціатором і натхненником створення двох фундаментальних праць із минулого міста, котрі побачили світ із початком нового тисячоліття – «Дніпропетровськ: віхи історії» (2001 р.) та «Історія міста Дніпропетровська» (2006 р.), ознаменувавши завершення важливого етапу в організації історико-урбаністичних студій у регіоні.

Слід зазначити також, що А.Г.Болебрух зробив помітний внесок у вивчення минулого вищої школи Придніпров'я, передусім свого рідного закладу. Так, він фактично очолював підготовку перших двох видань історії Дніпропетровського університету (1988, 1993 рр.), а згодом як співавтор брав найактивнішу участь у структурній модернізації й інформаційному доповненні двох наступних (2003, 2008 рр.).

За багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність Анатолій Григорович удостоєний низки високих нагород: почесного звання заслуженого працівника народної освіти України (1993 р.), нагрудних знаків «За відмінні успіхи в роботі» Державного комітету СРСР з народної освіти (1978 р.), «За наукові досягнення» Міністерства освіти і науки України (2009 р.), почесних медалей «За вірну службу рідному місту» (2006 р.), «За вірну службу ДНУ» (2008 р.) та ін. У 1999 р. його було обрано дійсним членом Української академії історичних наук. Учений має численні подяки, грамоти Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук України, регіональних властей та керівництва ДНУ.

Згуртований свого часу зусиллями А.Г.Болебруха історичний факультет сьогодні є одним із провідних підрозділів Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара. Професор володіє унікальним творчим багажем, котрий щедро передає своїм численним учням і колегам, збагачуючи історичну науку новими здобутками. Чесність, скромність, благородство були й залишаються наріжними, базовими рисами його виразно цілісної, неординарної особистості, забезпечуючи незаперечний авторитет вченого серед наукових кіл України та ближнього зарубіжжя.

Свій ювілей Анатолій Григорович Болебрух зустрів у розмаїтті цікавих і перспективних ідей, планів та проєктів. Тож побажаймо йому здоров'я й наснаги для їх успішної реалізації, щасливого творчого довголіття у колі однодумців, друзів, рідних та близьких!

IN MEMORIAM

Дашкевич Ярослав Романович

25 лютого 2010 р. похмурої, незвичної для зимового Львова дошової днини у своєму скромному помешканні на вул. Зеленій на 84-му році життя відійшов у Вічність Ярослав Романович Дашкевич – видатний український учений та відомий громадський і культурний діяч. Громадська панахида і парастас за упокій його душі у приміщенні Товариства охорони пам'яток історії та культури за участі священників Української греко-католицької і Вірменської апостольської церков, а особливо кількатисячна похоронна процесія з храму Пресвятої Тройці на Личаківське кладовище в дуже промовистий спосіб увиразнили велич цієї Великої Людини, блискучого Вченого, жертвовного Громадянина й великодушного Учителя. Мабуть, найвлучнішу оцінку цій легендарній постаті дав Ярослав Грицак: «Він був українським – і то до мозку костей, щиро і твердо. Але про нього, як про Франка, хочеться сказати: він світив на всю Україну, а його світло променювало набагато далі [...]. Він створив острівок власної інтелектуальної свободи, котрого його ніхто не міг позбавити – і який слугував предметом заздрослі. [Дашкевич] був одним з небагатьох українських істориків, про котрих знають у світі. [Тому] їхнє українство не було провінційне – воно було світове»¹.

Професор, доктор історичних наук Я.Р.Дашкевич народився 13 грудня 1926 р. у відомій своїй національно-патріотичними традиціями і шляхетським походженням родині Романа Дашкевича (1892–1975 рр.), організатора парамілітарних товариств «Січ» і «Луг», генерала артилерії армії Української Народної Республіки, та Олени Степанівни (1892–1963 рр.), хорунжого українських січових стрільців і професора географії Львівського державного університету². Свій яскравий і водночас тернистий шлях у науку Ярослав Дашкевич розпочав на студентській лаві філологічного факультету Львівського держуніверситету. Після здобуття вищої освіти він працював бібліографом у Львівській науковій бібліотеці та Інституті суспільних наук Академії наук УРСР (1944–1949, 1957–1966 рр.), завідувачем відділу в Музеї етнографії та художнього промислу (1967–1972 рр.), начальником відділу допоміжних історичних дисциплін і старшим науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1973, 1974–1980 рр.).

Маючи змогу з наближенням до Львова радянської армії влітку 1944 р. податися на еміграцію, Я.Р.Дашкевич разом із матір'ю прийняв свідоме рішення залишитися в рідному місті й в умовах комуністичної дійсності відстоювати свої життєві принципи та національну ідею. Таке рішення дорого йому коштувало, однак, наскільки відомо, він ніколи про це не шкодував, хоч і неодноразово зазнавав арештів, необґрунтованих звільнень з роботи, переслідувань за свої політичні переконання та участь у дисидентському русі (зокрема в діяльності Української Гельсінської спілки). Тривалий час (1949–1956 рр.) був в'язнем сумління радянських концтаборів, а згодом, вимушено, безробітним (1980–1990 рр.). Попри несприятливі життєві обставини, Ярослав Романович залишався відданим українській історичній науці, пишучи тексти переважно «в шухляду» та винахідливо підтримуючи контакти із західним науковим світом, де публікував свої численні статті (переважно під псевдонімами) у провідних американських і європейських журналах (зокрема в «Harvard Ukrainian Studies»³). Незламний дух, самодисципліну і вражаючу відданість Я.Р.Дашкевича науці засвідчують спогади Марти Богачевської-Хом'як про відвідини його засніженого помешкання на Глинянському тракті у Львові в одну із холодних зим ще радянських часів: «Півхатини, без води, з пічкою на дрова. Науковець десяток літ без праці, після тюрми і Сибіру, вдома за працю. Не сподівається нікого. Та двері відчиняє у піджаку і в краватці»⁴.

Лише в роки горбачовської «перебудови» та зі здобуттям незалежності України Ярослав Дашкевич отримав можливість реалізувати як свій творчий потенціал, так і хист організатора й будівничого української гуманітарної науки. У 1992 р. він заснував Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, ставши водночас незмінним заступником директора цього ж інституту. З ініціативи Вченого у Львові відновлено сходознавчі студії (зокрема, з вірменистики та гебраїстики). Ярослав Романович брав діяльну участь у роботі Інституту сходознавства ім. А.Кримського, Інституту східноєвропейських досліджень (тепер – Інститут європейських досліджень), а з 1998 р. очолює кафедру сходознавства Львівського національного університету ім. І.Франка. За умов, коли в радянський період не могло бути й мови про фахове опрацювання тем з церковної історії, важливу роль у подоланні цієї спадщини в роки незалежності відіграла унікальна ініціатива Я.Р.Дашкевича, його партнерів із Музею історії релігії та Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАНУ започаткувати в 1992 р. у Львові традицію наукових конференцій «Історія релігій в Україні»⁵. Цей щорічний форум, а також незмінно публіковані його матеріали, створили відкритий інтелектуальний простір для вільного обміну досвідом науковців із різних регіонів України та закордону, стимулювали координацію зусиль археологів, архітекторів, богословів, істориків і мистецтвознавців у вивченні найрізноманітніших аспектів релігійного життя багатьох християнських та інших конфесійних спільнот, а також введення у науковий обіг нових джерельних матеріалів і фахових напрацювань⁶.

Я.Р.Дашкевич стояв біля витоків відновленого у Львові 1990 р. Наукового товариства ім. Шевченка (дійсний член його з 1990 р.), де керував історико-філософською секцією, а також очолював (з 1997 р.) Історичне товариство Нестора-літописця у Києві й експертну комісію з історичних наук Вищої атестаційної комісії України (1996–1997 рр.). Його заслуги в організації українського наукового життя відзначені серед іншого орденами Ярослава Мудрого V ступеня (Україна, 2006 р.) і Св.Саака та Св.Месропа (Вірменія, 1998 р.), медалями Михайла Грушевського (НТШ, 1994 р.) і «80 років НАН України» (1998 р.) та Міжнародною премією ім. Антоновичів (США, 1995 р.). Свідченням високого авторитету Вченого в науковому світі було його обрання почесним доктором Академії наук Вірменії (2007 р.), Російського палестинського товариства (Москва, 1986 р.), Українського історичного товариства (США, 1991 р.) та дійсним членом Географічного товариства СРСР (Москва, 1986 р.) й Української вільної академії наук (США, 1994 р.).

Ярослав Романович залишив величезну наукову спадщину – понад 1700 публікацій⁷. Причому вони охоплюють не лише українознавчу тематику (від часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства X–XIV ст., діяльності Михайла Грушевського та його історичної школи наприкінці XIX – у першій половині XX ст. до національно-визвольних змагань модерної доби), але й сходовознавчі студії, візантиністику, українсько-єврейські й українсько-польські взаємини, дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства, історіографії, картографії тощо⁸. Його статті, есеї, нариси, розвідки, критичні рецензії й огляди розпорошені у сотнях наукових збірників, часописах і матеріалах конференцій. На сьогодні видана лише невелика частина інтелектуального доробку Вченого, найважливішими в якому є праці: «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в.» (Єреван, 1969 р.), «Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе» (Київ, 1993 р.), «Вірменія і Україна / Ukraine and Armenia» (Львів; Нью-Йорк, 2001 р.), «Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури» (Львів, 2006 р.); друге, виправлене й доповнене видання: Львів, 2007 р.).

Іншою тривкою спадщиною Ярослава Романовича в науковій сфері є виховане ним покоління молодих дослідників, а також захищені під його керівництвом десятки кандидатських і докторських дисертацій та, особливо, заснована Вченим львівська археографічна школа. Останнє двадцятиріччя до цього середовища належав і я, де мав унікальну можливість бути співпричетним до інтелектуальної національної традиції, що її сповідував і носієм якої був Я.Р.Дашкевич – творець неповторної атмосфери творчої свободи, почуття власної гідності, взаємоповаги й віри у молодих, який відзначався шляхетним умінням бути «поміж нас» і водночас «над нами», максимально сприяючи освоєнню нами фактично «з чистого аркуша» нових для незалежної України напрямів вітчизняної історії.

Національно зорієнтована історіософія Ярослава Романовича Дашкевича, що суттєво впливала й впливає на історичну науку в сучасній Україні, поєднувалася з його щирою турботою про підготовку кваліфікованих наукових кадрів, рівень фахових досліджень тощо. Він незмінно наголошував, що нове покоління українських учених не має права жити «в якійсь недоступній башті зі слонової кістки», та повинно бути вірними Українській державі – хоч би яка вона була недосконала, доносячи правду про своє минуле ширшому загалові.

Вічна йому пам'ять!

¹ Цит. за інтернет-публікацією: *Грицак Я.* Пам'яті Великої Людини // <http://www.zaxid.net/blogentry/60324> (текст від 26 лютого 2010 р.).

² Найновіша праця про них: Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси / Упор. Г.Сварник, А.Фелонюк. – Л., 2009.

³ Див., наприклад: *Stepaniv J.* L'eroque de Danylo Romanovych (milieu de XIII siècle) d'après une source karaita // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge (Mass.), 1978. – Vol.2. – №3. – P.334–373.

⁴ *Богачевська-Хом'як М.* Наука – невід'ємна частина його життя // *Mapra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.37.

⁵ Наукові здобутки узагальнено в: *Киричук О.* Двадцятий щорічник «Історія релігій в Україні»: спроба аналізу // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* 2010 рік. – Л., 2010. – Кн.1. – С.3–16.

⁶ Зокрема, за редакцією Я.Р.Дашкевича побачили світ декілька тематичних збірників з історії церкви в Україні: Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали. – Л., 2007; «Катакомбна церква» (двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується): Статті і матеріали. – Л., 2009; Різдво Христове 2000: Статті й матеріали. – Л., 2001; Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. – Л., 2005 тощо.

⁷ Далеко не повний їх перелік оприлюднено в: Дашкевич Ярослав: Біобібліографічний покажчик / Уклад. М.Кривенко. – Л., 2006.

⁸ Свою історіософію вчений виклав, серед іншого, в: *Дашкевич Я.* Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // *Україна в минулому: Збірник статей.* – К.; Л., 1996. – Вип.8. – С.54–63; *Його ж.* Постмодернізм та українська історична наука // *Українські проблеми.* – 1999. – №1/2. – С.109–119. Дослідницький доробок науковця частково підсумовано у ґрунтовних статтях: *Гирич І.* Від короля Данила до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Л., 2007. – С.9–26; *Його ж.* Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2008. – Вип.18. – С.280–313; *Гирич Я., Дядюк М.* Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрету історика // *Там само.* – 2010. – Вип.20. – С.170–179.

Ісаєвич Ярослав Дмитрович

Життя завжди складне і суперечливе, але за всіх обставин вершинні осягнення людського духу допомагають націям і людству долати перешкоди, не відмовлятися від ідеалів, не впадати в песимізм. Ці оптимістичні слова директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, академік НАН України Ярослав Дмитрович Ісаєвич адресував учасникам вечора пам'яті багатолітнього директора Українського наукового інституту Гарвардського університету (УНІГУ), визначного візантиніста й слависти Ігоря Івановича Шевченка, який відбувся 8 лютого 2010 р. в Українському католицькому університеті (Львів)¹. Відомий львівський історик і громадський діяч, зрештою, як і згаданий І.І.Шевченко, любив, щоби його називали по імені й по батькові, тобто за староукраїнською традицією, яку анексували росіяни, і тому деякі інтелігенти-наддніпрянці уникали патронімічної форми (натомість залюбки вживали окремі галицькі діячі науки й культури, зокрема Володимир Михайлович Кубійович та Іван Петрович Крип'якевич, щоби не обрубувати контакти з традицією, котра виникла в давній Україні й уживалася у формуванні українських прізвищ принаймні до кінця XVIII ст.)².

Я.Д.Ісаєвич відійшов у Вічність 24 червня 2010 р. Наступного дня нинішній директор УНІГУ Майк Флаєр у листі-некролозі до світової наукової спільноти ствердив: «Наукове значення праць Ярослава Ісаєвича і вплив його особистості виходять за рамки державних кордонів. Він часто був обличчям української науки, гідно представляв її на міжнародних форумах і коли у цьому виникала потреба виступав інструментом порозуміння та історичного примирення... Його діяльність у галузі наукового будівництва, його здобутки у сфері розповсюдження україністики по всьому світу, його плідна педагогічна робота та піклування про наукові кадри істориків України, а, головним чином, його величезний доробок залишаться пам'ятником його життю та науковій діяльності. Ми вклоняємося Ярославу Дмитровичу Ісаєвичу, його титанічній праці і творчим здобуткам».

Майбутній історик народився 7 березня 1936 р. у с.Верба (нині Дубенського р-ну Рівненської обл.), де його дід був парохом, будівничим сільської церкви. Батько, Дмитро Григорович Ісаєвич, випускник Петербурзької політехніки, поліглот, член Української партії соціалістів-революціонерів, 1917 р. обраний до Української Центральної Ради, разом з її головою М.С.Грушевським брав участь у міжнародних конференціях на захист УНР, автор низки праць із теорії та практики кооперативного руху, міжнародних відносин³. Мати – Наталія (з дому Чабан), донька передміського селянина зі Стрия (Львівщина), була вчителькою початкової школи⁴. Після закінчення середньої школи у Стрию юнак навчався на історичному факультеті Львівського університету ім. І.Франка (1952–1957 рр.), де його вчителями стали професори Дмитро Похилевич і Ярослав Кісь.

Від березня 1958 р. творчий шлях Ученого пов'язаний з Інститутом суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; розташовувався в колишньому будинку Наукового товариства ім. Шевченка), куди його запросив академік Іван Петрович Крип'якевич. Кандидатську дисертацію «Місто Дрогобич у XV–XVIII ст.» Я.Д.Ісаєвич захистив у Львівському університеті (1961 р.), а докторську «Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша пол. XVII ст.)» – у Московському університеті (1978 р.), де творча атмосфера була більш розкутою, ніж у тодішній УРСР. Від 1985 р. Ярослав Ісаєвич – завідувач новоствореного відділу історико-культурних пам'яток інституту, за сумісництвом – доцент Львівського університету ім. І.Франка, професор Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В.Стефаніка, згодом – Національного університету «Києво-Могилянська академія», почесний професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки, де читав лекції з давньої історії та культури українського народу, часто виступав на конференціях і круглих столах.

У період горбачовської «перебудови» (1989 р.) загальними зборами трудового колективу безпартійний завідувач відділу обраний директором багатопрофільного Інституту суспільних наук АН УРСР. Очолював Відділення історії, філософії та права НАН України (1993–1998 рр.), ініціювавши створення в його складі нових інститутів і напрямів дослідження. Учений брав участь в установчій конференції Міжнародної асоціації істориків (Неаполь, 1989 р.), а на II міжнародному конгресі українців (Львів, 1993 р.) його обрали президентом МАУ. Був одним із чільних організаторів міжнародних конгресів українців, окрім Львова, у Харкові (1996 р.) та Одесі (1999 р.). Обирався головою і членом оргкомітетів багатьох міжнародних і національних наукових форумів. Як голова Національного комітету істориків України (2000 р.) був учасником міжнародних конгресів історичних наук, зокрема у Монреалі (1995 р.) та Осло (2001 р.)⁵; його ученя, львівський історик Остап Середа гідно представляв українську науку на нещодавньому конгресі в Амстердамі (2010 р.). У 1988–1990 рр. львівський історик був гостевим професором відділу славістики й науковим співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету, де на щотижневих семінарах відкривав нові наукові горизонти, а також зав'язав творчі стосунки з Омеляном Прицаком (учнем І.П.Крип'якевича, директором інституту в 1973–1989 рр.), Ігорем Шевченком (директором інституту в 1977, 1985–1986 рр.), Франком Сисином (асоційованим директором у 1985–1986 рр.). Науковець-поліглот виступав із доповідями в Альбертському, Ратгерському, Токійському, Мельбурнському, Варшавському, Люблінському, Краківському та інших університетах, Східноєвропейському дослідному інституті ім. В.Липинського (Філадельфія). У 1993 р. обраний почесним доктором Гродненського університету ім. Янки Купали, 1994 р. – іноземним членом Польської академії наук, 2005 р. – Польської академії мистецтв і знань, 2003 р. – Української вільної академії наук у США.

Багатолітнього (з 1993 р.) голову Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України, учасника наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання» нагороджено відзнакою міністра культури і народного мистецтва Республіки Польща «Заслужений діяч культури» (2000 р.). За вагомий внесок у розвиток української історичної науки розширення й поглиблення її теоретико-методологічних горизонтів удостоєний звання лауреата Фондації Омеяна й Тетяни Антоновичів (2002 р.). Багатолітній відповідальний редактор збірника «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (вийшло 18 випусків). П'ятий випуск цього видання (1998 р.) мав назву «Просфонима: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича». До 70-річчя Ярослава Дмитровича його учні підготували п'ятнадцяте число – «Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича» (2006–2007 рр.), де опубліковано студії кращих українців багатьох країн світу.

Учений започаткував видання збірника «Княжа доба: історія і культура», який фактично став органом очоленого ним відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У вступній статті до першого випуску автор наголошував на потребі розглянути, наскільки узгоджується періодизація української та європейської історії; аналізував поняття «княжа доба» і «середні віки» як альтернативне. Основним же залишається, на думку Я.Д.Ісаєвича, «зорієнтований на загальноєвропейський контекст термін середні віки, натомість “внутрішнє” українське найменування цього часу “княжа доба” вказуватиме на один з істотних аспектів середньовіччя на українському ґрунті. Адаже саме у середні віки, принаймні на нашому терені, поняття державної влади було невіддільним від поняття владних прерогатив суверена»⁶. Загалом вийшло два випуски, третій історик передав редагувати своєму учневі – професору-генеологу Леонтію Войтовичу.

Ярослав Дмитрович належав до нечисленної когорти гуманітаріїв, які, незважаючи на несприятливі обставини тоталітарної доби, змогли здобути міжнародне наукове визнання ще до розпаду СРСР, а потім відкрити світові інтелектуальну значущість українознавчих досліджень. Учений, що мав неординарний спосіб мислення, елегантні зовнішні манери, тактовний стиль спілкування завжди культивував критерії академізму й умів легко відрізнити науковий текст від пропагандистського, псевдопатріотичного. Власне об'єктивність і ретельне опрацювання джерел стали тими традиційними науковими чеснотами, що їх Учений найбільше цінував. В останні роки життя, як згадував один із його учнів, Ярослав Дмитрович підсміхувався з велемудрих постмодерністських концепцій, уважаючи, що вони безпідставно стирають межу між пошуком істини й свідомою фальсифікацією. Водночас сам не раз ставив перед собою та учнями питання про те, що нашу здатність пізнавати багатоманітність світу обмежено можливостями розуму та понятійного апарату, і наголошував на необхідності поєднувати різні методологічні підходи. Розуміючи, яка методологічна прірва пролягає між сучасними гуманітарними студіями у світі та в Україні, історик акцентував потребу діалогу між науковцями різних шкіл і поколінь⁷.

У незалежній Україні Вчений намагався інтегрувати українознавчі студії у світову науку, підняти їх теоретичний рівень, ініціювати міждисциплінарні дослідження, до яких залучав археологів, філософів, лінгвістів, літературознавців, культурологів, музикознавців. Ярослав Ісаєвич знаний як ініціатор та керівник багатьох важливих колективних наукових проєктів, що мали велику суспільну значущість, посилювали позиції українства у світі. Наперекір несприятливим суспільно-політичним обставинам, усвідомлюючи велику відповідальність історика перед соціумом він не зраджував наукових ідеалів, що визнавали його колеги як в Україні, так і за кордоном. Про це, зокрема, свідчить його класична монографія, присвячена церковним братствам, яка вийшла спершу в Україні, а потім у Канаді.

Учений успішно досліджував історію Київської та Галицько-Волинської держав, розвиток української культури середньовіччя та ранньомодерної доби, проблеми формування національної свідомості та збереження історичної пам'яті. У полі зору академіка були також питання культурної антропології Центрально-Східної Європи, українсько-польських відносин, історичної лексикографії, наукової термінології та ін. На ці теми він підготував понад 800 наукових і науково-популярних праць, частину яких опубліковано іноземними мовами⁸. Серед окремих книжкових видань найвідоміші: «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–VIII ст.» (1966 р.), «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.» (1972 р.), «Юрій Дрогобич» (1972 р.), «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (1975 р.), «Спадкоємці першодрукаря» («Преємники первопечатника», 1981 р.), «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні», кн.1 (1574–1700 рр.), кн.2, ч.1 (1701–1764 рр.), ч.2 (1765–1800 рр.) (1981–1984 рр., у співавторстві з Я.Запаском), «Літературна спадщина Івана Федорова» (1989 р.), «Україна давня і нова. Народ, релігія, культура» (1996 р.), «Галицько-Волинська держава» (1999 р.), «Історія української культури», т.2 (2001 р., редактор, співавтор), «Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми» (2002 р.), «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади» (2003 р., редактор, співавтор, упорядник), «Львів: сторінки історії» (2005 р.), «Добровільні спілки: світські братства в ранньомодерній Україні» («Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine», 2006 р.), «Історія Львова», т.1–3 (2006–2007 рр., відповідальний редактор, співавтор), «Документи російських архівів з історії України», т.1 (1998 р., упорядник і член редколегії) тощо. У престижній «Енциклопедії середніх віків», яка вийшла у французькій, англійській та італійській версіях, талановитому перу Ярослава Ісаєвича належать нариси про Україну, іс-

торичні регіони та міста нашої держави. Особливо змістовна стаття «Україна», де йдеться про українські землі від перших століть, щодо яких є згадки в історичних джерелах. Водночас він автор десятків статей про постаті, події та явища в «Радянській енциклопедії історії України», «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України», «Українській літературній енциклопедії», «Довіднику з історії України» (кілька видань), «Енциклопедії Львова», в енциклопедичних виданнях Росії, Польщі, Білорусії. Якось в одній із бесід зі своїми учнями Ярослав Дмитрович визнав, що його улюблене заняття – читання різних енциклопедій та довідників, які він тривалий час збирав.

Разом із колегами з очолюваного ним відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, докторами історичних наук Володимиром Александровичем і Леонтиєм Войтовичем, доктором мистецтвознавства Юрієм Ясіновським, кандидатом філософських наук Іваном Паславським, кандидатами історичних наук Ярославом Книшем, Романом Голиком, Юрієм Зазуляком, Святославом Терським і науковцями Польщі та Росії, Ярослав Ісаєвич підготував до друку енциклопедію Галицько-Волинської держави, п'яте видання зுவського посібника «Історія України». Мріяв про фундаментальну історію Галичини, тритомник історії польсько-українських відносин, допомагав упорядникам збірника документів «1953 р. Берія і Україна» (готується до друку). Вчений активно підтримував діяльність новаторських інститутських структур – відділу наукових та інформативних видань (1995 р.), центру дослідження українсько-польських відносин (2007 р.), сектору досліджень визвольного руху (2008 р.), археологічного музею. Відвідував інститутські археологічні експедиції в Галичі, Львові, Звенигороді, у Придністров'ї та на Волині, цікавився діалектичними експедиціями відділу української мови у Карпати. Тривалий час допомагав Державній історичній бібліотеці (Київ) упорядковувати поточну бібліографію історії України, підтримував творчі контакти з книгознавцями Федором Максименком, Євгеном Немировським, Олексієм Онищенком, Любов'ю Дубровною, Галиною Ковальчук, Марією Вальо, Мирославом Романюком, був ініціатором Крип'якевичівських читань в інституті. Завжди радо Вчений розповідав про своїх старших і молодших товаришів – археографів Івана Бутила та Олега Купчинського, істориків Федора Шевченка, Микола Крикуна, Єжи Ключовського, Лева Біласа, Ярослава Мельничука, Феодосія Стебля, археолога Ларису Крушельницьку, музейника Бориса Возницького, музикознавця Юрія Ясіновського, театрознавця Ростислава Пилипчука, богослова Бориса Гудзяка, краєзнавця Івана Пуська, лінгвіста Юрія Шевельова. Для інтелектуалів незмінно цікавими були його історичні дискусії з Ярославом Дашкевичем і Наталією Яковенко.

Учений не стояв осторонь громадського життя – обирався головою правління Львівської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури України, був одним з ініціаторів створення музею книги у Львові й спорудження десятків пам'ятників діячам української культури та науки (зокрема, першодрукареві Іванові Федорову), підтримував вихованців Малої академії наук (найталановитіші її учні згодом поповнили відділи очолюваного ним інституту), сприяв відродженню Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1990 р.). Як голова українсько-американського книжкового фонду «Сейбр-Світло» разом із його виконавчим директором дружиною Ольгою Володимирівною сприяв поширенню в Україні більше мільйона зарубіжних книг (зокрема й діаспори), а також пересилці українських наукових праць у США, Канаду, Австралію, Німеччину, Великобританію та інші країни. Як член книжкового журі допомагав проведенню Форуму видавців у Львові.

За участь у польсько-українських історичних дискусіях громадськістю Львова Ярослав Ісаєвич обирався переможцем конкурсу «Галицький лицар». Кавалер ордена Ярослава Мудрого V ступеня та відзнаки Президента «За заслуги» III ступеня. Заслужений діяч науки і техніки України (1996 р.). Почесний громадянин Стрия, де неодноразово виступав із лекціями перед громадськістю міста (там поховані його батьки).

Уже будучи важкохворим, на лікарняному ліжку, Ярослав Дмитрович дописав свою останню статтю про почаївські друки, яку передав до одного зі збірників Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Як завжди, підредагував щорічний інформаційний бюлетень інституту, що вийшов уже після його смерті. Велелюдне прощання з покійним відбулося 25–26 червня 2010 р. у приміщенні Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури. Поховано Вченого на Личаківському цвинтарі у Львові, де на громадській панахиді виступили представники установ НАН України (серед них заступник директора академічного Інституту історії України Геннадій Боряк), керівники області й міста, колеги з нашої країни та Польщі, громадські діячі. На адресу колективу Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ надійшли телеграми та листи співчуття від Президента України, Голови Верховної Ради України, Президії НАН України, Західного наукового центру, керівників академічних установ і вищих навчальних закладів, Міжнародного комітету історичних наук, іноземних учених, діячів культури, політиків, учнів Ярослава Ісаєвича.

За прикладом свого наставника Івана Крип'якевича, Учений загалом встиг упорядкувати власний науковий і родинний архів, який заповів передати Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В.Стефаника. Частиною його книжкового зібрання успадував Інститут українознавства, немало цінних видань, карт і бібліофільських атрибутів (бібліотечних наліпок і бланків замовлень, екслібрисів) учений подарував своїм колегам, науковим бібліотекам і музеям Львова.

Місце Ярослава Дмитровича Ісаєвича в українському інтелектуальному просторі, як слушно зауважив його учень Андрій Портнов, визначає особливе ставлення історика до традиції, відчуття глибинного зв'язку з українською історіографією XIX–XX ст., уособлюваною школами В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського, І.П.Крип'якевича, чітке розуміння суспільних завдань гуманістики, поєднаних із прагненням до максимально ретельної реконструкції минулого⁹. Світла пам'ять про видатного українського вченого та громадянина, мудрого вчителя і безкорисливого товариша назавжди залишиться у серцях колег і тисяч читачів його книг.

¹ 8 лютого 2010 р. Вечір пам'яті І.Шевченка. Виступ Я.Ісаєвича, виголошений М.Литвином // Поточний архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

² Там само.

³ Детальніше див.: Ісаєвич Дмитро Григорович // *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.98–99; *Гуцал П.* Ісаєвич Дмитро Григорович // Тернопільський енциклопедичний довідник. – Тернопіль, 2004. – Т.1. – С.688; *Шаповал Ю.* Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // Просфони́ма: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Л., 1998. – С.671–688; *Цвенгірош Г.* Діяльність видатного кооператора Дмитра Ісаєвича на міжнародній арені (період Української Народної Республіки) // Дукля (Пряшів). – 1995. – №5. – С.76; *Литвин М.* «Нашій справі дуже допомогла величезна енергія і сама особа Грушевського» (маловідомий виступ Дмитра Ісаєвича) // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Відп. ред. М.Крикун, заст. відп. ред. О.Середа. – Л., 2006–2007. – С. 664–674.

⁴ *Ісаєвич (Чабанівна) Н.* Стрий і Перемишль. Карти споминів // *Confraternitas...* – С.883–897.

⁵ *Ісаєвич Я.Д.* XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №1. – С.159–160.

⁶ *Княжа доба: історія і культура* / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2007. – Вип.1. – С.3–12.

⁷ *Середа О.* Пам'яті Ярослава Ісаєвича // *Критика.* – 2010. – Число 7/8. – С.46.

⁸ Див.: *Ярослав Ісаєвич: Бібліографічний покажчик* / Упор. М.Боянівська, наук. ред. Ю.Ясіновський. – Л., 1999. – 195 с.; *Ярослав Ісаєвич: Бібліографія: 1999–2005* / Упор. Л.Горішня, Б.Пікулик. – Л., 2006. – 40 с.; *Публікації. Ісаєвич Я.Д.* // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України в 2006 р.: Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2007. – С.57–58; *Публікації. Ісаєвич Я.Д.* // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України в 2007 р.: Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2008. – С.73–74; *Публікації. Ісаєвич Я.Д.* // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України в 2009 р.: Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2010. – С.73 та ін.

⁹ *Портнов А.* Історик і його традиція // *Критика.* – 2010. – Число 7/8. – С.47.

М.Р.Литвин (Львів)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бацак Н.

Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси: (остання чверть XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П.Рєєнт. – К.: Реферат, 2010. – 270 с.

Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.Г.

Місто Умань: історичні портрети, події, факти / Відп. ред. М.Ю.Виговський. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.

«В Белом море красней СЛОН...»: Воспominания узников Соловецкого лагеря особого назначения и литература о нём / Сост. М.Е.Бабичева. – Москва: Пашков Дом, 2006. – 440 с.

Ворончук І.

Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: Реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела. – К.: Вища школа, 2009. – 511 с.

Гальчак С.

На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с.

Гальчак С.

Українские остарбайтеры Подольского региона: (Вторая мировая война, послевоенный период). – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.

Горак В.С.

Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. – К.: Стилос, 2010. – 200 с.

Димитрій (Рудюк), митрополит

Історична записка з приводу анафеми на українського гетьмана Івана Мазепу. – К.: Архангельський глас, 2009. – 96 с.

Дрогобицький красназвичий збірник / Гол. ред. Л.Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. XIII. – 412 с.

Жванко Л.

Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.

Івницький Н.А.

Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Чернозёмная область, Западная Сибирь, Урал. – Москва: Собрание, 2009. – 288 с.

Історична освіта і сучасність: Як викладати історію школярам і студентам: Зб. на пошану проф. А.Чухонського / За ред. Б.Кубіс. – К.: К.І.С., 2007. – 428 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій, відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.20: «Історіографічним дослідженням» – 40 років! (1968–2008). – 546 с.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Могренко, В.А.Смолій, кер. кол. упор. Г.В.Боряк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.5: Док. і мат. – Кн.2: 1991–2009. – 636 с.

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг.: Сб. док. / Отв. ред. Л.Б.Милякова. – М.: РОССПЭН, 2007. – 1032 с.

Конквест Р.

Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. – Луцьк: ВМА Терен, 2009. – 880 с.

Концепція та програми викладання історії України в школі (проект): Матеріали IV та V робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н.Яковенко, Л.Ведмідь. – К.: Стилос, 2009. – 126 с.

Лакно О.

Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті рр.). – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 288 с.

Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А.

«Мы есть. Мы были. Будем мы». «Греческая операция» НКВД в Харькове. – Х.: Тимченко А.Н., 2009. – 672 с.

Левчук К.І.

Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). – Вінниця: Едельвейс і К, 2009. – 320 с.

Мащак І.

Дорогами минулого / Ред. і упор. В.Ковалінський. – К.: Купола, 2010. – 276 с.

Наврузов Б.

14-я гренадерская дивизия СС «Галиция». – Москва: Вече, 2010. – 320 с. (серія «Враги и союзники»)

Никита Сергеевич Хрущёв. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С.Хрущёва: В 2 т. – Москва: МФД, 2009. – Т.1. – 656 с. (серія «Россия. XX век. Документы»)

Никита Сергеевич Хрущёв. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С.Хрущёва: В 2 т. – Москва: МФД, 2009. – Т. 2. – 880 с. (серія «Россия. XX век. Документы»)

Олашин М.В.

Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / Відп. за вип. І.О.Мандрик. – Ужгород: Гражда, 2010. – 440 с.

Ольвийские древности: Сб. науч. тр. памяти Валерия Михайловича Отрешко (1949–1999) / Отв. ред. С.Д.Крыжицкий. – К.: Ин-т археологии НАН Украины, 2009. – 386 с.

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Калита, 2009. – Кн.1. – 936 с.

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Калита, 2009. – Кн.2. – 920 с.

Патриляк І.К., Боровик М.А.

Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

Пивовар Е.И.

Российское зарубежье: Социально-исторический феномен, роль и место в культурно-историческом наследии. – Москва: РГГУ, 2008. – 551 с.

Подолінський С.

Листи та документи / Упор. Р.Сербин, Т.Слюдикова. – К.: Центр. держ. іст. архів України, 2002. – 422 с.

Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19. – Ч.1. – 249 с.

Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19. – Ч.2. – 282 с.

Проблемы и перспективы социально-экономического и научно-технологического развития южных регионов: Мат. Всерос. науч. конф. (21–22 сентября

2009 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. Г.Г.Матишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2009. – 416 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. /

Гол. ред. В.Смолий, відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.4. – 272 с.

Рестр розсекречених архівних фондів України:

Міжархівний довідник / Гол. редкол. Г.Боряк, упор. С.Зворський. – К.: Держ. ком. архівів України, 2009. – Т.1. – Кн.1: Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. – 244 с.

Рестр розсекречених архівних фондів України:

Міжархівний довідник / Гол. редкол. Г.Боряк, упор. С.Зворський, Н.Христова. – К.: Держ. ком. архівів України, 2009. – Т.2. – Кн.2: Розсекречені архівні фонди Держ. архіву в Автономній Республіці Крим, держ. архівів областей України, міст Києва і Севастополя. – 546 с.

Рестр розсекречених архівних фондів України:

Міжархівний довідник / Гол. редкол. Г.Боряк, упор. С.Зворський, Н.Христова. – К.: Держ. ком. архівів України, 2009. – Т.2. – Кн.3. – 512 с.

Рудаков В.Н.

Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV вв. – Москва: Квадрига, 2009. – 248 с. (серия «Исторические исследования»)

Сидорук А.

Голодомор: коли Україна й світ визнають правду? Роздуми над трагедією. – К.: Просвіта, 2009. – 352 с.

Смеялось время над людьми, упрямо люди

храм взводили...: Сб. мат. по истории украинско-русского рода XVI–XX вв. / Сост. В.К.Шахбазова. – Москва: Древлехранилище, 2008. – 364 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол.

ред. В.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.9. – 404 с.

Тронько П.Т.

Національна спілка краєзнавців України / Упор. П.Бабенко, В.Дмитрук, Р.Маньковська. – К.: Нац. спілка краєзнавців України, 2010. – 120 с.

Україна – Польща: важкі питання. – Варшава:

ТИРСА, 2006. – Т.10: Мат. XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квітня 2005. – 370 с.

Україна і український народ у Другій світової війні:

Дискусії / Упор. Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – Вип.1: Актуальність дослідження історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського народу. – 56 с.

Україна і український народ у Другій світової війні:

Дискусії / Упор. Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – Вип.2. – 84 с.

Україна і український народ у Другій світової війні:

Дискусії / Упор. Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – Вип.3. – 84 с.

Україна і український народ у Другій світової війні:

Дискусії / Упор. Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К.: ПП Лисенко М.М., 2010. – Вип.4. – 95 с.

Федюшин О.

Украинская революция. 1917–1918. – Москва: Центрполиграф, 2007. – 334 с. (серия «Россия в переломный момент истории»)

Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія,

культура, спомини / Упор. Г.П.Вишневська. – К.: Пульсари, 2010. – 336 с.

Час заснування Софії Київської: Пристрасті

довкола мілленіума / Редкол. П.С.Сохань, Д.В.Степовик, О.В.Александров. – К.: Горобець, 2010. – 128 с.

Четвертий з'їзд Національної спілки краєзнавців

України (28 жовтня 2008 р.): Мат. та док. / Гол. ред. П.Т.Тронько, упор. В.Дмитрук, Р.Маньковська, І.Савченко. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2009. – 232 с.

Шевченко В.

Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / Відп. ред. О.П.Ресент. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.

Шумило С.

Князь Оскольд і християнізація Руси: Сб. ст., посвящений 1150-летию похода князя Оскольда на Константинополь и принятию им после этого святой православной веры. – К.: Дух і літера, 2010. – 120 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

T o l o c h k o O. P. The So-called «Peter Mohyla's Inscription» in St.Sophia and the Date of the Cathedral' Founding	4
A r k h y p o v a Ye. I. Observations on Location of the St.Sophia Cathedral: Declarations and Realities	25
F e d o r u k Ya. O. Crimean Khan Mehmed Giray IV Embassies for Sweden, Denmark and Austria in 1655	37
P e t r e n k o I. M. An Agreement as a Marriage Terms in the Context of Matrimonial Relations of the Russian Orthodox Church Laity (XVIII)	51
L u k a s h e v y c h O. A. (<i>Kirovohrad</i>). The Province Administration Bureaucratic Intellect at Work in XVIII (Compulsion to Creative Work)	68
T k a c h e n k o I. V. M.Hrushevs'kyi's Editorial Policy in «Literary and Scientific Bulletin» (1907–1914)	90
K o r o l i o v H. O. The Federalism Idea as a Paradigm of Historical Perspective of Ukrainian Revolution Age in 1917–1921	103
I v a n e t s' A. V. (<i>Simferopol'</i>). To the Question of Activities of the Parisian Ukrainian National Committee (1919–1921)	117
R i a b c h e n k o O. L. (<i>Kharkiv</i>). Students Structure Purges in Higher Education Institutes in Soviet Ukrainian in 1920's	136

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

P a p a k i n H. V. Modern Ukrainian Internet-Archaeography: Main Forms and Sources of Electronic Publications	153
V i d n i a n s' k y i S. V. State, Problems and Perspectives of World History Researches in Ukraine	166
K h a n e n k o - F r i e s e n N. (<i>Saskatoon, Canada</i>). In Search of a New History Subject: the Project «Oral History of Decollectivization in Ukraine in the 1990's – Rural Experience»	179

PERSONS IN HISTORY

K o t l i a r M. F. Princess Olha in Old Rus' Folk Tradition	191
K o z e r o d O. V. British Conservative Politician Stefan Terlezki (1927–2006)	202

BOOK REVIEWS

S t i a z h k i n a O. V. (<i>Donets'k</i>). H.H.Hrinchenko. Between Liberation and Recognition: Forced Labour in Nazi Germany in the Memory Politics of the USSR and Federal Republic of Germany during Cold War	208
H a i - N y z h n y k P. P. L.M.Zhvanko. World War I Refugees in Ukraine: Documents and Materials (1914–1918)	214

SURVEYS

K u d i n o v Yu. M. A.Gregorovich. Cossack Bibliography. A Selected Bibliography of the Zaporozhian and other Cossacks of Ukraine, the Don Cossacks of Russia and the Kuban Cossacks; «Cossacks of that Glory will Never Forget...»: Recommended Bibliographer Index of Ukrainian Cossacks History; Ucraina Terra Cosaccorum: Ukraine – Land of the Cossacks: Bibliographies Essay	219
---	-----

CHRONICLES OF LIFE

B l a n u t s a A. V. IV Symposium on the Bureaucracy History	222
P a s t u s h e n k o T. V. International Scientific Conference on Oral History «Between Past and Future: Oral History, Memory and Meaning»	223
G a n u s S. O. (<i>Uzhhorod</i>). International Theoretical and Practical Conference «Central-Eastern Europe Countries in the Modern and Post-modern Age: Theoretical Concepts and Political Realities»	224

ANNIVERSARIES

M o r d v i n t s e v V. M. On 70-th Anniversary of Doctor of History, Professor O.I.Putro	228
I v a n e n k o V. V. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). On 70-th Anniversary of Doctor of History, Professor A.H.Bolebrukh	229

IN MEMORIAM

Dashkevych Yaroslav Romanovych	232
Isaievych Yaroslav Dmytrovych	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	238
--	-----